

ԵՐԵՎԱՆԻ
ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՊԵՏԱԿԱՆ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հատր XIV

ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԳՈՒԹՅՈՒՆ

1940

for (un)happy
n- was a 2. happy
happy

12/11/19
to the

Армянская ССР
ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ

ТОМ XIV

RSS d'ARMÉNIE
UNIVERSITÉ d'EREVAN

TRAVAUX SCIENTIFIQUES

VOLUME XIV

ИЗДАТЕЛЬСТВО ГОСУНИВЕРСИТЕТА
ЕРЕВАН 1940

Հայկական հեռ.

ՅԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

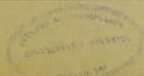
ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՀԱՏՈՐ XIV

Guef
561

ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ՅԵՐԵՎԱՆ 1940

ՆՎԻՐՎՈՒՄ Ե

ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ

ԻԾԽԱՆՈՒԹՅԱՆ

ՀԱՄԱՏԱՏՄԱՆ

20-ԱՄՅԱԿԻՆ

ՊՐՈՖ. ԳՐ. ՂԱՓԱՆՅԱՆ

ՈՒՐԱՐՏՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ՀԱՅԱՋՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՏ ՔԵՎԵՍԱԳԻՐ ԱՂՅՈՒՐՆԵՐԻ)

ԱԾԱՅԻՆ ՄԱՍ

(Նախադասական շրջան)

I. ՆԵՐԱՋՈՒԹՅՈՒՆ

Ուրարտուի պատմագիտության զերտերյալ մի շարք հանգամանքներ են յերևան յեկել, զորանց ստիպում են այդ խնդիրը զերանայել և ի նորո զննել։ Նախ, ուրարտական լեզվի ուսումնասիրությանը հասել և մեծ հաջողության շնորհիվ մի շարք գիտնականների ջանքերի, ինչպիսիք են՝ Լեհման-Հուսպտ, Ա. Դյապե, Մ. Մերեթելի և մանավանդ Յ. Ֆրիդլանդի։ Կարելի չե ասել, զոր Սեյսի ութսունական թվականներում և հետո մեծք բերած ուրարտերենի հանաչապությանը այժմ թեպիտել և յերկրորդ ասելի քարեթղթերակ տախանի։ Յերկրորդ քարեթղթապատ հանգամանքը ուրարտագիտության համար — մի քանի հին լեզուների (խեթ, խուրրի) և հույտուրաների հայտնաբերումն է, ինչպես և ասուրական նորանոր աղբյուրների (նամակներ և այլն)։ Հետո պետք է մասնանշել այն մեծ աշխատանքները, զոր կատարվել են Առաջագոր Ասիայի թի հին պատմության ուսումնասիրության քննադատում, մանավանդ Ասորեստանի, Քուրրի - Միտաննիի, Քաթթի պետության և այլն, կապված նորանոր զիջությանների հետ (պեղածաներ, գրազոր հիշատակարաններ...)։ Վերջապես հայտնաբերված են ուրարտական նոր արեանագրությաններ, մանավանդ Սարգուր II (III) մեծ տաքեղերը։ Համա մայր արվեստական քարախորշում (Նիշայում), իսկ Կ. Լեհման-Հուսպտի կողմից հրատարակվող ուրարտական արեանագրությանների ամբողջական ժողովածուն («Corpus inscriptionum chaldicarum») մեծ ծառայություններ և մատուցում ուրարտագիտական այս

գործին: Եւ շինք խոսում այն մասին, թէ վոր շտաբով ուրաւա-
կան պատմութեան և ընդհանրապէս ուրաւագիտութեան նմա-
նաշինքը նպաստում են նաեւ հայոց մագլոսին պատմութեան ու
կուլտուրայի տկունքներին նիշտ մտնեմալուն:

Ուրաւագիտութեան համար բացասական մեծ ազդեցու-
թյուն են գործել և մասամբ շարունակում են գործել այն հան-
գամանքները, վոր բեկնազիր աղբյուրները, մանավանդ ուրաւ-
տեքնիկով գրվածները, կրում են մեծ մասամբ պաշտոնական և
անշուշտ տեղեկեցիկ ընտելթ, վոր ուրաւագիտան ընազրերի վորոշ
մասերը զեւ բովարտը շինք հասկանում (չնզդի տեսակետից):
վոր այդ արձանագրութեանները քիչ են լուսարանում Ուրաւ-
տուի ներքին կյանքը, նրա սոցիալ-տնտեսական և կուլտուրա-
կան կարեւոր խնդիրները, — մի բաց, վորի մեղմացման և նպաս-
տելու մեր այս աշխատանքի առաջին նիշնական մասը: Վերջա-
պէս, Ուրաւտուի նշութական կուլտուրայի անազորներին հայանա-
բերման (պեղման) գործը նույնպէս առաջ չի գնում, թեպէս
յերեւան համգիտները արհամարհելի մեծութեան շին կազմում և
ընդհակառակը՝ մեծ բան են աւում այդ ժողովրդի արտագրական-
տեխնիկական և զեղարգիտական զգալի նմանաշինքի մասին:

Ուրաւագիտան բեկնազիր արձանագրութեաններին մասին
առաջին տեղեկութեանը ապել և զեւ Մովսէս Յարեմային, վերա-
գրելով Վանի այդ և նման կուլտուրական գործերը համարումք
նա աւում և. «Բով գամենայն երեսս քարին [այսինքն Վանա
մայի] իրբն գրչաւ զմով հարթիւս՝ բազում գիրս ի նմա գրեալ...
և. վոշ միայն այս, այլ և ի բազում տեղիս յաշխարհին հայոց
արձանս հաստատեալ, նովին գրով յիշատակ ինչ իւր հրամայե
գրել. և ի բազում տեղիս սանմանս նովին գրով հաստատէր»
(Գիրք Լ, § 11): Այս բեկնազիր արձանագրութեաններին առաջին
հովաքոզն յեղով Յ. Ն. Շուշը, վոր 1827 թվին գործուզգիւով
Ֆրանսիական Վերսալի ընկերութեան և կոզմից Տանկանայա-
տան, գտով և ընդորինակեց 38 արձանագրութեան և զիտակա-
նորեն նկարագրեց նաեւ տեղական մութեանները¹: Դրանք հրա-

¹ Այդ ընդորինակութեանը Շուշը կատարեց գործուզման նմանայ ա-
րին, 1828 թվին Այդ 38 արձանագրութեաններէց 18 հաւ գամելց Վանի մէջ և
արգարձաններով, 1-ը՝ կեզք գրուով, 2-ը՝ Շուշանց 2-ը՝ Արտամեւ, 1-ը՝ Յըզգա
գրուով, 3-ը՝ Վարացի յեւան գամեզման կոզմերով, 1-ը՝ Ազիթմար կոզմով,
1-ը՝ Մանազկերտով, 2-ը՝ Արեւիկով, 1-ը՝ Նիշինց գրուով մաս, թարգմարտ-
կութան սանմանի վրա: Այս ընդորինակութեանը Շուշը ուզարկեց Պարիզ, յոյս
զմարտարար նա սպանելց մի բարդ յեղադեմք մեղարգ:

տարակցիցին միայն 1840 թվին Պարիզի „Journal Asiatique“ տեղեկագրի մեջ, Այս նույն 1840 թվին գերմանացի մի գիտնական, հայդիսան Մյուլլերը, հայաճարհից Սարգսուր II (III)-ի հայանի արձանագրությունը Յեփրատի ափին, Իզուլու և Կուժուրիան գյուղերի միջև (Մալաթիայի մասերը), Ֆրանսիացի գիտնական զե-Սյուկը մի սեպագիր գտավ Բասնեում, Հասան-զադյի մոտ, անգլիացի Լեյարզը՝ 4 արձանագրություն Վանում և մեկ հաս ևլ Պալուի մոտ, Արամանիի վրա: 1860-ական թվականներից սեպագիր արձանագրություններ յերևան են բերվում և այժմյան Հայաստանի սահմաններում: Ամենից շատ քանք և թափել աշտուկ Մեքուզ վարդապետ Սմբատյանը, զորը գտավ արձանագրություններ Ելաուում (1862 թ.), Սեանա ընի հարավում—Քյուլուզում (1862 թ.), Ազաթան գյուղում, Բափա-գիրիում—Արամվիրում (1869 թ.), զորակց նա գտավ գտնական մասանակ 12 արձանագրություն: 1864 թվին ակադեմիկոս Կեստները գտավ 2 արձանագրություն, մեկը Լենինականից յոթ վերստ հեռու Ղանլիջա (Մարմաշեն) գյուղում, իսկ մյուսը Մաթիս ստորոտում՝ Տաշուրում գյուղի մոտ: 1878 թվին Ա. Յերիցյանը գտավ Արզիշտի 1-ի արձանագրությունը Սարիզամիլում, զորը ուղարկվեց Քիֆլիսի թանգարանը: 1883 թվին գտնվեցին Որդակուի և Ջաղալուի արձանագրությունները, իսկ 1886 թվին Տաշուրումի մյուս յերկու արձանագրությունները: 1879/80 թվականներին անգլիացի տասիրիոյզ Հորմազդ Ռուստամը Վանի անգլիական հյուպատոս՝ Կադիսան Կրայտնի հետ մեծարկեց Վանի մոտ գտնվող Թափրախ-կալեյի պեղումներին, յերևան հանելով միամասնական Վանում և շրջակայքում նորանոր արձանագրություններ (14 հաս)—1-ը՝ Վանի մեջ, 2-ը՝ Մըզասան գյուղում, 3-ը՝ Շուշանց գյուղում, Ե-ը՝ անհայտ տեղերում և 1-ը՝ Արենշի մասերը, իսկ 1881 թվին Կիլասնը գտավ Մշո գաղտում, Իրմեզ գյուղի յեկեղեցում, մի արձանագրություն ևս Վալիեմար Բեյըը 1881 թվին գտավ Տանկաշայտստանում նորանոր արձանագրություններ (7 հաս), զորանցից 4 հաս Արտամեուում, 1-ը՝ Իշիմանգում գյուղում, 1-ը՝ Վան քաղաքում և 1-ը՝ Քեշիշ-գյոզ տեղում, Վանի մոտ (Հարապա յեաների սահմանում): Այսպես գտնվում են շատ արձանագրություններ, յերբեմն գյուղացիների կամ ուսանողների մեղքով, ինչպես Յերեմանի Ղանլի-Թափայի արձանագրությունը (այս քաղը գտավ 1891 թվին Նուրբեյի Նազար Մաթեփոյանը):

Ուրարտական արձանագրությունների և պատմության համար պրակտիկ մեծ արժեք ստացավ Վ. Քելցերի և Կ. Լեմման հատուկ ախ գիտական երազեցիցիան 1898—1899 թվերին զեպի պատմական Ուրարտուի վայրերը: Վանում նրանք կատարեցին մեծ պեղումներ (Քափրախ-կաշեյում), հշտեցին մինչև այդ հայտնաբերած 80 արձանագրություններից 70-ը, բացի այդ նրանք գտան մոտ 60 նոր արձանագրություններ, վորանցից մեկը (Կաշանլու գյուղի մոտ) աստուրական և: Նրանք նկարահանեցին նաև հայտնի Կելիշինի արձանագրությունը: 1900 թվին գտնվում և պեղումների ժամանակ Ջվարթնոցի բնակապիր քարակոթողը, 1910 թվին Մակուի արձանագրությունը (գտնվում և գերմանացի կամ Կանից) և այն և այն, Իսկ ամենամեծ գյուտն եր ուրարտագիտության համար է: Որբերու հայտնաբերած Մարգուր II (III)-ի տարեգիրը Վանո հյուսիսային ժայռի մի նիշայում (1916 թվին), վորը հրատարակվեց 1922 թվին Ն. Մաուրի կողմից¹⁾: Այս արձանագրությունները վերահրատարակվեցին արտասանմանում Մ. Մերթթերու կողմից:

Ամրոցական հրատարակությանը ձեռնարկեց 1882 թվից անգլիացի գիտնական Ա. Մեյյը Վերթառնական Ախական Ընկերություն մասնալի պարբերական հիերում, Բնշքան վոր արձանագրություն գտնվել էր կամ հնագնեսն գտնվում եր, Իսկ 1910 թվին այդ նույն գործը կատարեց և հայ է. Մանգալլյանը („Les inscriptions cunéiformes urartiques“, Venise, 1910), վորտեղ արձանագրոր են միայն բնագրերը: Ռուսաստանում Բ. Նիկոլսկին ևս ձեռնարկեց այն արձանագրությունների ամփոփ մի հրատարակության, վորտեղ գտնվել ևյին Անգրկովկասի սահմաններում (1896 թվին):

Ուրարտական լեզվի վերածնության և քերականական բմրմման հիշատակեցում ցույց տվեց առաջին անգամ Փրանսիացի ստորբիւրոյց Ստանիսլավ Կյույարը (1880 թվին). ոգտագործելով արձանագրությունների այսպես կոչված բանեքի ֆորմուլան, վորտեղ վորոշ բառերի կրկնությունը կամ ձևերի ընդհանրությունը բայերի վերջում նրան հնարավորություն տվեց համեմատելով աստուրական նման բնագրի հետ մո-

¹⁾ Յե „Археологическая Экспедиция 1916 года в Ван“, Петербург 1922 г. Հրատարակել և — „Русское Археологическое Общество“, և: Այստեղ կարելի էր միայն բանակարները:

առփար կերպով նախանայ այդ անեծքի մասը: Ազատելով այս առաջին շաշիբից Ա. Մեյսը կարողացավ ավելի լավ նախանայ թե բառապաշարը և թե ճերականական մեները, առավ մինչև իսկ ուրարտերենի ճերականության սխեման: Մինչ այդ ուրարտագիտությանը չափ եր խանգարում այն կանխամիտ կարծիքը, թե արևմտագրությունների լեզուն ինն հայերեն և կամ վրացերեն: Իսկ արևելագետ գովտոր Մարգամանը, վոր ժամանի չեք և աստուրական լեզվին, վոր միայն ուրարտերենը հայերենով եր թարգմանում, այլև Ուրարտուում գտնված մի աստուրական արևմտագրությունն ևս նա, ի շարք մյուս գուտ ուրարտական արևմտագրությունների, թարգմանեց (?) հայերենի պնությունը: Անգլիացի բննապետ Ռասելինսոնն եր, վոր սկսեց պնդել, վոր ուրարտերենը ինն հայերեն չե: Միայն եր անշուշտ ուրարտերենին մասինով վրացական լեզվի միջոցով, ինչ վոր աստվարկում եր մի ժամանակ Ֆրանսուա Անտրանը, իսկ նետագայում նույն կանխամիտ անկանցին հարկ եր առյին և Ն. Մանը: Ուրարտերենը, ինչքան վոր պարզվում և այժմյան ասույց վերլուծման շնորհիվ, ուրույն լեզու չե, մասամբ միայն կապակցվելով խուրրի և ավելի թույլ՝ իսկիներենի նա: Փննախիղական նրա այդ բովանդակության մասին մենք կխոսենք առանձին: Ուրարտական լեզվի նախապես թույլ կերպով մասնացով Դյույարը, կհամ չափ բմրանեց Ա. Մեյսը, իսկ այժմ շնորհիվ մի շարք գիտականների (Ֆրիդրիխ, Դյուսցի և այլն), այդ լեզուն մեն մասամբ արդեն նախապես և վերլուծվում և Առանձնապես պետք և չեղանչ հայանի իսկապես և ուրարտագետ Johannes Friedrich-ի նետեյով աշխատանքները— „Einführung ins Urartäische“ (Leipzig, 1933), ուր արվում և ճերականության և ընթերցման բնագրեր, „Zum urartäischen Lexikon“ (Archiv Orent. Vol. IV, Գրագա), „Die Inschrift des urartäischen Königs Rusa I. aus Nor-Bajazet“ (ibid., Vol. III, 1931), „Chalder oder Urartäer?“ (Zeitschrift d. deutschen morg. Ges., Band 90, Heft 1, Leipzig, 1936), „Beiträge zu Grammatik und Lexikon des Chaldischen“ (Caucasica, Fasc. 7, 8, Leipzig, 1931, էջեր 54—86, 114—150) և այլն:

Թացի ուրարտական և աստուրական բննապիր արևմտագրություններից Ուրարտուի պատմության համար նիժնական ազդյուր պետք և ծառայի նաև նյութական կուտուրան յուր մնացորդներով: Այս մասը կարծես թե վորտ չափով թերագնա-

հասկանալի է յեղել, և մինչև XIX դարի վերջերը ուրարտական նյութական կուլտուրան և արվեստը իրենց արժանի տեղը չէին գրավում, իսկ շատ ուրարտական իրեր համարվում էին կամ առաջնական և կամ զրանցից ազդված և անարժան մինչև իսկ հրատարակության: Այդպես, որինակ, ուրարտական բրանդե արձանիկները, զոր շատ հետաքրքրական են և այժմ բրիտանական թանգարանում են, մինչև վերջերս չէին հրատարակվում, այն ինչ նրանց վրա չեղած բնեկացիք արձանագրությանները չույս են ընծայվել: Գեո 1882 թվին: Թուրքիա Բ. Պրոսպերակին և առում՝ «В некоторых последних работах, даже в руководствах по истории искусства Древнего Востока, урартские бронзовые статуэтки приводятся как образцы ассирийского искусства» (տե՛ս նրա «Урарту», էջ 8):

Ուրարտուի պատմական տերիտորիայի վրա շատ պեղումներ չեն կատարվել: Պիտագորայես գրանք կենտրոնացած են յեղել Վանում, և այն ե՛լ նրա Թոփրախ-կաշիյում: Այստեղ աշգյախի աշխատանք կատարել և անգլիացի Հ. Ռասսոմը, զորը սակայն վորոշ անփութություն և ցույց ափել գտնված իրերի և տեղի նկատմամբ, վորովհետև շատ բան փչացել և կամ շահախնդիր վաճառականների ձեռքով հափշտակվել և և թերես շատ բան կորել և: Ափելի արդյունավետ և գիտականորեն են կատարվել պեղումները Անճանի և Բելլի կողմից, զորանց ենք մենք պարտական ուրարտական շատ արձանագրությունների հայտնաբերմամբ և նշմամբ Ուրարտուի տերիտորիայի վրա և նյութական թանգարանների գրանդմամբ Թոփրախ-կաշիյում: Անճանի «Armenien einst und jetzt» («Հայաստանը առաջ և հիմա») գիրքը յուր յերեք մասերով կլնա միշտ վորպես զորավոր կոթող ուրարտական անցյալի փրկանման խնդրում: Պեսք և ընդգծել նաև Հ. Որբելու և Ն. Մաուի կողմից կատարած պեղումները 1916 թվին Վանում՝ թե մայրի մաս, ուր հայտնաբերվել և յերկու նիշա և Աարգուրի քարակաթողը (Որբելու, կողմից), թուրքիա և պեղումներ Թոփրախ-կաշիյում: Ն. Մաուը մասպիր եր նման պեղումներ կատարել և Մակուի մաս, բայց չիրականացած իմպերիալիստական առաջին պատերազմի պատճառով: Հյուսիսային Ուրարտուի ամենախաղաղ կենտրոնն եր այժմյան Արմավիրը: Արարատյան դաշտում, զորտեղ նույնպես անսխառն կերպով վորոշ պեղումներ արված են (Ավարադի կողմից): Բայց այս վայրը, զորի համար չլանցք եր բերված, կար ուրարտական կայազոր ու հավանորեն

փոխարքա և յերկար ժամանակ (շուրջ 180 տարի) ծառայում էր ժորպետ առևտրական, կաշտուրական, քաղաքական-փարչական և անտեսական կենտրոն (Նարախա և բերքի), ժորը յուր այդ նշանակությամբ զեռ պահում էր նեապոլյան՝ Նալերի ժամանակ, այժմ եռ մեզ համար Պոսի և ծանկված հոգով, յերբևեմ միայն պատահական կերպով ընկնելով մեզ այս կամ այն արձանագրությանը (ուրարտական, հունարեն)։ Նա ուներ և կաշտական (կրոնական) խոշոր նշանակությամբ և ուրարտացիների ժամանակ (կամ մի քանի միտական արձանագրություններ, ժորոնց նմանը այլուր, յեթև շնաշվենք Մհերի գոան և Կելիշինի արձանագրությունները, շենք գանկ) և թե Նալերի համար, յեթև Կելիշինք Խարենացու խոսքերը այդպեղի պաշտամունքի մասին, պաշտականությամբով հանդերձ, կազմած Անուշադանի հետ։ Արմավիրի ուղղադա պեղումները մեծ նյութ պետք և ասեմ Ուրարտուի և Հայոց պատմության համար, յեթև այդ գործը կազմակերպվի Մեծ մասշտաբով և հմտորեն։

Ուրարտուի պատմության նախնական շրջանի համար, այսինքն՝ յերբ շառնենք ուրարտական արձանագրությունների և կաշտական հիշատակարանների վկայությամբ, նեապոլյան աղբյուրները պետք և լինեն ժորոշ շափով ուրարտացիների լեզուն և կրոնը, իսկ նեա Նաև աստուրական գրավոր աղբյուրները։ Սրանից նեա արզեն գալիս և այն շրջանը, յերբ ուսումնասիրության աղբյուրները (Ս-րդ գործից սկսած) թե շատանում են և թե հավասար չեն, լինելով թե ուրարտական և թե աստուրական, թե գրավոր և թե նյութական-կաշտական։ Այս վերջին շրջանը (IX—VII դարեր) կարելի չե կուշի իսկական պատմության, նախորդ «նախապատմության» հանդեպ։

Այդ մասնցումով «Ուրարտուի պատմության» այս աշխատությանը մենք բաժանում ենք նախնական մասի, ուր քննվելու չե Ուրարտուի և ուրարտացիների գոյացման խնդիրը, ապա ուրարտերենի պենեղիսը ժորպետ պատմության աղբյուր և յերբորդ՝ ուրարտական պանթեոնի քննությանը նույն նկատառումով։ Յերկրորդ մասը ընդգրկելու չե Ուրարտուի ներքին կյանքը ըստ ուրարտական արձանագրությունների ափյալների, Ուրարտուի կաշտուր-պատմական և սոցիալ-անտեսական կողմերի ամրոշվող կամպլեքսը, ժորքան այդ աղբյուրները մեզ նեաբաժանության են ընկնում ուրարտացիության այժմյան ժակար-գանկի տեսակետից։ Մասնավորապես անաղվելու չեն անտեսական

և շինարարական տերմինները (հողագտագործում, գոռոզում, խաղողի և ցորենի մշակույթ, մետաղագործություն, կառույցներ), հասարակական կազմավորումների և հարաբերությունների տերմինները (յերկիր, տուն—ցեղ, ժողովուրդ—մարդիկ, դասակարգեր—զաներ, թագավոր, ժառանգ թագավոր, գաշնակից, հաւասակ, սարուկ, տեր, բուրմ, փոխարքա, կուսակալ, ազգակցական անուններ—այր, կին, զորդի, գերի...), հզատակություն, հարկաւժութիւն, յերկրի միացում, ցեղապետ, անասնապահութիւն և այլ տերմիններ, ինչպէս և կրօնական ու ուղղական տերմինաւորումներ:

Մեր աշխատութիւն յերրորդ մասը առաւ յի Ուրարտուի քաղաքական կյանքը, նրա տրտաւքին հարաբերութիւնները, վարակ մեծ նշանակութիւն ևն ստանում բացի ուրարտական ազգայնութիւնից նաև ասուրական տեղեկութիւնները, ժամկետը Ուրարտուի անկման շրջանում, յերր համախ պահասում ևն տեղական (ուրարտական) վկայութիւններ: Վերջում, չորրորդ մասում, արվելու յի Ուրարտուի նշանական կուլտուրայի մնացորդների նկարագրութիւնը, վոր չափով այդ յերևան և հանգամ և արդեն ուսումնասիրված, կցելով այս բոլորին վորտ իլլուստրացիաներ:

1. ՈՒՐԱՐՏՈՒ ՅԵՎ ՈՒՐԱՐՅԱՆՆԵՐ¹

Ուրարտու տեղանունը Ուրուատրի (Uruatri) կամ Ուրատրի (Uratr) հին ևնով առաջին տեղում դործ և անվել XIII դարում Քր. առաջ Ստրեհատուի Մալմանասար I (1266—1243) թագավորի ժամանակ, վորը յերեք որում նվանել և այդ յերկրամասը յուր 8 շրջաններով և 51 գյուղերով: Այս Ուր(ու)ատրի անունը մենք համարում ենք բնիկ, տեղական, վորպէս սկզբում թերևս

¹ Ուրարտական քննադիր բնագրերը առաջարկեւում ևն ստորական լատինական տառերով. ինչպէս վոր այդ ընդունված և տարբերութիւնի մեջ Սակայն վանկադիր նշաններից բացի դործ ևն անվում և գաղափարաւորը, վորտեք ուրարտական (և այլ տեղական) լեւոտը մեղ հայանի յի Ուրբե հաւաքաւթիւն մեջ այդ գաղափարաւորը փոխարկեւում և բառ, ապա նա պիտի կորուցանի (մտքը) և թարգմանվի իսկ յիմե նա ծառայում և մի արդի բացատրութիւն համար, վորտեղով թի այդ բառը ինչ տարկանների շարքին և դասկանում (քաղաք, յերկիր, այրանուն, առում և այլն), ապա այդ գեղ-

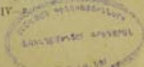
ժողով անձները—ցեղերի ընդհանուր անուն, ժողով պահվեց և նե-
տապա տարադիւնների անվան մեջ (Քր. նիւց դար տառք): Սարա-
նասար Նրա աշխ Ռարուտարին կալում է լեռնոտ յերկիրը, ժողով
ապագամբիկ էր նրա զեմ Կապուսի յերկրի նեւ: Վերջինս զե-
տեղում են աշմման յերկրին և Տիգրիսի միջին և: Զարեհը զե-
տեղում է այդ Ռարուտարին արեւելյան Խարուսի զեռանովում:
Ավելի նիւտ կլինէր Ռարուտարին զեռեղեղ այդ Խարուսուսի վե-
րին նաւանքի և վերին Զափի վերին նաւանքների միջին, աշին-
քին ախ շրջանում, ժողի կենտրոնն և աշմման Զալամերիկ:
Այսպեղ և զանգեղ տարադիւնների նապուս արափայր Արդինի
չապաքը կամ առաւրական նարդիւրումով Մասադիւր: Արդյոք
նեապա աշաւրական արափայր Վափաննեւր (նախ անգերում)
չի շարանակեղ այդ նին նեթանուական պաշտամունքի տեղի արա-
դիցիան: Այլ զեղցիւրում նաւախ ենք տեսնում նման փոխակեր-
պում նեթանուական արափայրից քրիստոնեականի, ինչպեղ նայոյ
ա. Կարապետի վանքը Զարանում կամ Ռարիլիսն նին Բաղամա-
նում (Արաշիւրի մաս): Ընդհանրապեղ վերցրած Ռարուտարին մտել
և ախ նախըյան ցեղերի յերկրամասերի մեջ, ժողովը ջրված
են յեղեղ աշմման Աղերգի և Խարզանի շրջանից զեղի արեւելք՝
Բոխտանուս (Արեւելյան Տիգրիս) զեռի նովում: Այս յերկիրը
տեղական լեզվով կոչվել և մեր կարծիքով Վարուշիլիսն, ժողով
առաւրական Բաղամանները կալում էյին Վախիւրյան յերկրները,
ինչպեղ և զրանցից Նյուսիս ընկած Վանա լիւր: Սերը նեապաշում
առաւրական արանապարաթյանները զապարում են ընդհանրապեղ
Վախիլիս տեղմիւր զարմ ամեղ, մենք տեսնում ենք, ժող նրանք
(արինակ Մարգանք) շարանակում են նաւախ կերպով Վարուշ-

քում նա կոչում և զեռեղմիւրտիւն Այլ զապարապարեղ և զեռեղմիւր-
տիլիւր վերադադրում են աւմեր-ակկադական լուսերով (Մտեղ զարմ էր
ամում լուսեղման լուսերն ինչպեղ—URU շարաք, KUR շերկիր, KUR
շիւնաք, DINGIR տառաք, SAL շիւն, LU շաւ, Մարգիլի KASKAL
շեռապար, E GAL շերք, E տաւ, տաւաք, IR տարաք, LUGAL շա-
պար և այլն: Այլ զեղցում ընդունում է այլ աւմեր-ակկադական լուսե-
րը զրեղ շարեղ եղ զլեռնաւում: Այսպեղ նեղի ակկում զրվում էր մի վեր-
ախիւր տեղանք (V), ժող տալիս ենք՝ նաւում (1 Argist Se, 1 Ruzak...), ժողպեղ
զեռեղմիւրտիւն Լուսիներն մարեղ պահում ենք յլ.՝ աւանակի (pénalis):

Ռարիս ենք, ժող Զապարապարեղ նման զիւրապարեղ յն աւախ Խա-
րուշիլիս և Գիւրաւրակին նովումով շարմ տեղում ախա կարծիքների (զե-
տեղում էյին Ռարիս լիւ մաւ, ինչպեղ տեսնում էր, արինակ Մեղանեղ):

Պեռնապարաքի զիւր աշխատաթյաններ, Նո. XIV

Գալի
561

կիսան՝ կոչել Կաթրյան յերկիր, թնշոհն և Վանա լիճը՝ Կաթրյան Մոզս։ Կաթրի անունը աստուրական բառն է (պեհաւթն, ԴՈՒՍ) պեհաւ բառից) և վոչ թե տեղական։

Ասորեստանի ճշման հետեւանքով այս գետաշրջաններում (Արեւմտյան և Արեւելյան Տիգրիսների նովիաներում) ազրոզ վորչ ցեղեր բարձրացել են ափերի հյուսիս։ Սրանցից մի ժառը այժմյան Սղերգի (— հին Zikartu?) շրջանից բարձրացել և Քիւրիսի գետահովտով գեղի այժմյան Մշո գաւառը (Տարան), իսկ այլ ցեղեր նովանորեն այդ նոյն ճշուսմից ապաստանել են այժմյան Վան քաղաքի շրջանները։ Անշուշտ տեղում՝ Բախտան-սու (Կենտրիսեա) գետի նովում շարունակում էլին մնալ այլ Կաթրյան՝ ցեղեր ու սանձեր։ Հետագայում աստուրական արձանագրութիւնները Կաթրյան ժողովուրդներն էլին կոչում նաև Արամանիք (— Մուրազ շալ) նովում գանձող ցեղերին, թեպետ Տարանի ցեղերին ասանձնապես նորջորջում էլին (Գրոզ դարից սկսած) ուրարտացիք (Urtu) տերմինով։ Այս վերջին անունը, կապված այդ Վուրարտու ասանձին ցեղերի քաղաքական հզորացման հետ, հետզհետեւ թանում և հին Կաթրյան ժողովուրդներին (23 կամ 60 ցեղ) գաշնակցութեան տեղը և դառնում և միակ դորձանկիւն IX դարից մինչև VII դարի վերջը։ Ասորեստանը իրեն դրացի Urartu, իսկ հետո և Urartu ցեղանվան միջոցով հանաչում եր և Ուրարտուին յենթակա մյուս ժողովուրդներին։ Յերբ Ուրարտուն հզոր պետութիւն եր Արեւմտյան Յսփրատի մինչև Ուրմիա լիճը և հայկական Տափրաից մինչև Չըլդըր-Սեփան լեռերի հյուսիսային սանձանաչիքը, ապա Ասորեստանը շարունակում եր այդ հակա յերկիրը (պետութիւնը) և իր ժողովուրդներին նույնպես կոչել նույնին Urartu տերմինով, վորք տեղում այդքան նեղ իմաստ տան։ Համեմատել նման յերևույթը և այլ զեղքերում, որինակ, Ֆրանսիացիք գերմանացիներին շայնմանն են կոչում իրենց հին հարեան մի գերմանական ցեղի անունով, կամ վրացիք հայերին շոտներին յեն անվանում, թեպետ այդ յեղի և անշուշտ մի տեղական սանձանաչիք շրջանի ցեղանուն։ Յեզ մինչև իսկ այն ժամանակ, յերբ ժառանգութեան Եճ ասորի տեղի եր Ուրարտուի կործանումից հետո (585—520 թ. Քր. առաջ) պարսից Դարեյուս Թագաւորը յուր Ռիւստանի արձանագրութեան մեջ (գրված 520 թվին), Հայաստանը պարսկական բնագրում կոչում և Armina, բայց աստուրական-բարեւական (հակապեհաւ) Թարգմանութեան մեջ կոչում և հին

անընթաց Uratlu, զորը Uratlu-յի մեափոխությանն է. այդ ար-
ժամ էր կարծես թե հարկ տալով չքայած Ասորեստանի նին
աժանցությանը:

Ի միջի այլոց Սալմանասար I-ից մի քանի դար անց
անկախում է մի աժանցության, զոր պակել էին ասորիները և
արարները, զորանք ֆրեհեղեղի լեզենդան կապում էին նին Սա-
րուսարիի սահմանին մաս զանգոյ Վերեր-Ջուլա սարի նա, իսկ
սա Ասափանդնի Վերարանն է, զորը մեափոխությանն է
Սարարան(ու) անվան: Հետագայում հայերը այդ անունը փոխա-
գրեցին ափյի հյուսիս, այդպես կոչելով Մասիսը և Այրարատը՝
Արարատյան գաղափ: Դեռ Մ. Մարինացու և Անանունի մաս
կարդում ենք չառն Արարացայ, զորին մաս էր արեմուսքից
չառնն Կազմեայ (նմա. ասուրական Kadmuxi): Անանուն
դատմին ասում է ՎԶի չուեսց խոզաց գնաց Հայկն ի Քարելու-
նէ կնան ևս որդւոքն և ամենայն աղիւիւն հանգերն ևս չոզա-
րնակեցաւ յերկիրն Արարացայ ի տանն որ ի լեռնադինն, որ
գաւաթինն շինեալ էր Զրուանայ հորն եղբարքն հանգերն ևս
ապա եւս գնաւ Հայկն կարւած ժառանգութեան Կազմեայ թափն
խրում՝ որդւոյն Արամանեկայ: Եւ ինքն չուեսց գնաց անտի ևս
ի նիւսիսակողմն և չոզաւ բնակեցաւ ի բարերաւանդ գաղափայ-
րի միջի. և կոչեցաւ անուն գաղափն աշուրիկ Հարը յանուն
հարցնու: Հուսիւր կրկնում է և Մ. Մարինացին, ափեղանելով վար
Վայս արգարացուցանէ զանգիր նին ասացեալ զրոյցս (Դիրք 1,
§ 10): Մենք հարց ենք տալիս, արդյոք Ասորեստանի (Վարե-
րունի) կողմերից չվոյ այս Հայկը յուր վարդինելով, բնգործինե-
լով, աղիւով և այլն (բաւ Մարինացու), զորը առաջ գալիս է մի
լեռնաստան (Արարաց) և ապա Հարը, չի արասացում բաւ այդ
մոլորդական շանգիր զրույցներին նին սարասարի ցեղերի մի
մասի անգափոխությանը—Ասորեստանի սահմանամերձ շրջան-
ներից (Uratru) գեղի Տարն (Յիւլիսի գետով) և Հարը, զոր-
անց արարասցիք (Արամն թագաւորը) յերեք անգամ դիմա-
դրության են ցույց տալիս Սալմանասար III-ին (860 թն, 857-ին
և 845-ին, Քր. տաւջ):

Uratru (resp. Uratri) և Urat(u) այս եթնիկական և պետա-
կան-քաղաքական անունը պակելին վոյ միայն հայերը (Վարա-
րաց, Այրարատ), Հերացաւ Քր. 3 դար տաւջ («alarodoi»),
տաներալդ գարւած Քր. նաւս արարացիք («alaran» ցեղը Սա-
սանում), այլև նին հրեաները, յերբ նրանք բացի Վարարատ

սարից գիտելին նաև Վերաբառյան թագավորությանը, այսինքն՝ Ռաբարտուն։ Յերեմիա ժողգարեն Յազգէյի (սաւմու) բերնով սպանում է մեծ Բարեյանին տանով, Վաստէր անէք յինչն Արարատեան թագաւորութեան և Արանազեան գնդին (— աւշու-թաղիներին)։ Քեզեա այս ժողգարեն ուշ էր ապրում (623—586), այն է՝ Ռաբարտուի անկման ժամանակամիջոցին, բայց Ռաբարտու-Արարատը դեռ պահում էր իր բարձր ռազմական պետության համբավը, զորին պետք էր ապավինել Բարեյանի դեմ կրօնական համար։

Բայց նախորդյան այս արտաբանութիւնը՝ յեղական և տեղական տեղանքներից բացի կան և այլ անուններ, զորանք կապված են Ռաբարտուի ժողովուրդների և պետականության նկատման հետ։ Այդ անուններն են—Մալզ, Բիսիւն, Շուրա։

Մալզ տեղանքը կապ ունի անուշառ ուրարտացիների գլխավոր առաված Xaldi-յի նկատման, ինչպէս Ասորեստանի („Assur“) անունը առաջինը և նույնանուն սաւմու անունից։ Յերբ զորեն ջեզ կամ դասակարգային շրջանում զորեն քաղաք նկատման բարձրանում է և իշխում է ուրիշ ջեզերի կամ քաղաքների վրա, ապա այդ իշխող ջեզի կամ քաղաքի առավածն էլ դառնում է առաջինը մշտանքի հանդեպ։ Համանորեն Xaldi անունը սկզբում յեզնէ և Մուսասիր (resp. Արցինի) քաղաքի տեղական առավածը, կապված այդ տեղի ժողովրդի նկատման։ Բայց յերբ ուրարտական ջեզերը կարգանում են միավորվել, ստեղծել քաղաքական դաշնակցություն և նստապայում մեծ պետություն, ապա Մալզը դառնում է վոշ միայն պերագոյն առաված, այլև Վիսիլյան լինելը, այսինքն՝ Մալզուն պաշտելը համազոր էր ուրարտական յայտ քաղաքացի լինելուն։ Ուրարտական թագավորները Մալզու մեծությամբ (փառքով, զոգործածությամբ, հրամանով...) էլին արշավանքի յեղում, շինարարություն կատարում և այլն։ Ինչպէս թյուրքերը, ժրդերը և այլն մեզ մօտ մի ժամանակ կոչում էլին իրենց շուրաւորման և վոշ թն ջեզական հասկանով, այդպէս և Ռաբարտուի շատ հոգաակ ջեզեր ու ժողովուրդներ իրենց ստիպված էլին յերեն կոչել Վիսիլեր։ Ուրարտական արձանագրություններում չի կարելի բացահայտ կերպով նշանել այդ xald արմատի նկատման զորեն ջեզանուն։ Այդ կարծիքին և խաղաղեա J. Friedrich-ը հակառակ կանոն-հասկացի։ Բայց այդպիսի ջեզանուն զեթ նստապայում ստեղծված պիտի լինել, թերեւ շրջապատ պրովինցիաներում։ Արքանակ, Քանն-Ֆունի ժամա-

նակ, յերբ նրա տաք հագարանոց զորքանակը անցնում էր Kentriles (= Քոնտանտու) գետը, հույների վրա հարձակում հասարակցին արմենները, ժարգերը և խալդերը: Դեռ մինչև նրա էլ Մարգանի շրջանում (Սղերգի մաս) ապրում են քրդեր, վորսնք իրենց «խալդան» են կոչում (21 դյուզ են): աչգանց կա և «Մարզի դագ» սարը: Վերջագուս մենք գիտենք, վոր Պոնտոսի ձագմոնյա շրջանն են յեկել (Ուրարտուից?) խալդերը, վորանց հույները կոչում էյին Χαλδαιοι կամ Χαλδοι (= հայոց Մալգաթ): համեմատել ճրագիրպոնի հայերեն բարբառի «խալդ» (= կալիս) անունը, Վնչպես և զբարբառի «խալգատուր», «խալգատուրուդ», «խալգատուրիզու» բառերը նման տառերով, ինչպես, որինակ, պարսի ցեղանունը հայերի մասնականակում և «վալեյն-կազմ» (сирон-наш), կամ վրաց გიმი ենթոռ, վոր մենք համում ենք gimitta «կիմեր» ցեղանունից (նման. հայոց «ka» «եկ», նվա» «aka, as-kuz» անունից, խոս «ծրաս» < խոս «խուրբխու» ցեղանունից և այլն): Դարեյոսի արձանագրության մեջ Ռիսուսանի ժայռի վրա հիշատակվում և մի հայ haidita անունով, վորը անշուշտ haid- անունից է:

Ուրարտական ցեղերը կարող էյին թե տարրեր անուններ ունենայ և թե մինչև իսկ տարրեր լիզաներով կամ բարբառներով խոսել: Նրանց սկզբնական որբանք կապված և անշուշտ զեռ XIII դարում հիշատակվող Uruatri շրջանի հետ, վորի անունը թեպես հնապաշատ արվում էր քաղաքական մեծ Urartu-ին, թայց շարունակում էր յուր տեղային սահմանափակ շրջանի գործածությանն ևս 7-րդ դարում, որինակ, ասուրական Սինասիերի (705—681) թագավորի ժամանակ, յերբ այդ Ուրարտուի (= Uruatri) սահմանի մաս գտնվող Տաս սարից ջուր և բերվում, ջրանցք և անց կացվում («Բավթանի ջրանցք») նիսուռիչի համար, իսկ այս ժամանակ (և վոր մի ժամանակ?) ուրարտական քաղաքական երազանսիան այստեղ չէր կարող հասած լինել, յերբ Ուրարտուի տեկնաթույլ ժամանակն էր (Արգիշտի II-ի սրով): Ուրարտու անվան թե այդ նախնական տեղական («չուկու») բնրոնումը և թե հնապա (9-րդ դարից) քաղաքական մեծ Ուրարտու պետության ընդարձակ բնրոնումը նման վրաց Somxethi տեղմինի գործածությանը, վորը թե տեղական (Շուլավերի և այլն շրջանները) և թե ընդհանուր առում («Հայաստան») և պահում: Մակախ յեթե տարեկտանցիք Վանի այդ մեծ պետությանը հորջորջում և շարունակում էյին հանաչել:

(ըստ ազանդության!) նին մի փոքր յերկրամասի անունով ու միջոցով, վորը կարելի էր 3 որում նվանել (յուր 8 գազառով ու 51 քաղաքներով), ապա ինչով բացատրել, վոր ուրարտական թագավորները այդ urart (urult- և ururt-) անրմինը չեն գործածում։ Մենք կարծում ենք, վոր այստեղ մի շարք սոցիալական և քաղաքական մոմենտներ են գրանորդել, թեպետ կարծես թե տվյալ կա, վոր այդ անունն ևս գործ էածվել, այսպես առած ձևերիցն է (փոշ պետական-քաղաքական) առումով։

Աւարատական արձանագրությունները իրենց բուն յերկրը — պետությունը կոչում են Biaina կամ թերևս Biaini (ըստ Friedrich-ի)։ Այդ անունը գործ էածվում որինակ ազարատության մասմանակ, յերբ ազարը կամ ափելի նանախ էայր — կին՝ ըջվում է Վան (Biainadi), կամ տեղնում ենք զի փոստ Բիայնայի (ե) ի սարսափ Լուրսինայիս վանի մեջ (Նուր-Քալապետ արձանագրության մեջ)։ Կամ ըով Բիայնա յերկրները (KUR Biainili) ընդարձակեց (ibid.) և այլն։ Բայց ամենից շատ այդ Biaina յերկրանունը, վորպես ինտրիկ պետության անուն, գործ էածվում Վանի թագավորների տիտղոսի մեջ, ուր կարգում ենք «թագավոր Զոր, թագավոր մեծ... թագավոր Շուրայի (Sura(u)je) (և) Բիայնայի (Biainaye)։ Այդ անունները հաճախեմ հոգնակի թվով են, վորովհետև -ave վերջավորությունը հասուկ է գոյականների միայն հոգնակիին, այն է՝ սեռական և արական հոգնակների ֆունկցիայով (նայնը կա և խորրի ընդվում), համեմատել մանազանց KUR Biainili կամ KUR Šurili ևները հոգնակի հայցականի ևնով (-ili վերջավորությամբ)՝ կելիլիների յերկրեզվյան արձանագրության մեջ, վոր զրգել և Թ-րզ գարի վերջում Իշուրինի և Մենուսա թագավորների կոզմից, ուրարտական բնագրի «թագավոր Շուրայի (և) Բիայնայի» արտահայտության զիմաց ակկադական (ասսուրաքարելական) թարգմանության մեջ կարգում ենք «թագավոր Նաիրիի»։ Բայր արձանագրությունների մեջ, յերբ նիշատակվում են այդ Շուրա և Բիայնա յերկրները, միշտ առաջին տեղը տրվում է Շուրային, իսկ յերկրորդը՝

¹ Տուրի ևն պատանում է որինակ. նանայ նախադասության մեջ «սև-ը KUR Šurili zaguani», վորը մենք թարգմանում ենք ըով Շուր(ի) յերկրները բնակչրեց (կա և դարզ ռջ- բայրմանը միսի միսի, բայրման ը մեջ, վորը մենք կոչում ենք թեթական Նայի մ- որմաններ, նշատեցնել քայրմանի նմա)։

Քիւսնային: Բայց նաեւ միայն մեկն է հիշատակվում և այն էլ միայն Քիւսնան: Արդ՛ք այս չի արտացոլում Վանի այս նին թագաւորութեան կազմութեան պատմական ընթացքը, յերբ թերևս այդ պետականութեանը, վարդաւարդին ուղղման քաղաքական մի փոքրիկ միավոր, յոր պատկարգային շերտաւորմամբ, գոյացել և առաջին անգամ «Նուրա» (Նուրի) յերկրում, այսինքն՝ վարդաւ Վուրա (Նուրի) պետութեան: Բայց յերբ տեսնուում հիշատակվում և այդ յերկուսի (Sura և Blaina) գիւմաց նաեւ մեկը, այն է՝ Blaina-ն, էլ չենք խառնում այլ արտահայտութեաների մասին, ուր միայն այդ Blaina-ն և շերտվում, այն ժամանակ անհրաժեշտսին պիտի յիշատակայնել, վոր Blaina-ն, թերևս և նուազա քաղաքական նշանակէ և, բայց ամենապիտանին և, ամենակրթականն և: Իսկ ինչ կարող են նշանակել այդ յերկու քաղաքական տերմինները: Առաջին անուանը (Sūr) առաջարկում են Suria «Սյուրիա» (—Ասորիք) բառի նաւ, վորը անուշտ պայմանական և: Թերևս այդ կապակցութեամբ Աւարտուի կազմութեամբ առաջին անգամ յերևան և պալիս Վանա յից արեւուտը, Տարսում—Հարսում, ուր արեւիս են յիցի անուշտ արածական ջեղեր, ժամաւանց Անիւտում և Անցիկ ասնը (Enzile, Ingilene): Տիգրատպալասար Ի-ը (1110—1080) յոր նշանված 23 յերկրների մէջ, Տիգրիսի—Արածանի միջպետում, հիշատակում և նաեւ Sururia անունով յերկրումս, արդյոք ու մեր Sūri (Sura) անվան նաւ կապ շունթ: Ինչ վերաբերում և Blaini կամ Blaina տերմինին, ապա այստեղ կարծես թէ ավելի նշանական յենթապայութեաներ կան: Ի նկատի ունենալով, վոր „lulu“ (—բարբարոս) յեղանվան նաւ կապվում և ուրարտական թէ KUR Lulu «Լուլու յերկիր» և թէ KUR Luluina կամ KUR Luluini «Լուլուինի յերկիր», կամ խեթ (խաթ) ապպայան նաւ կապվում և ուրարտական նաւն արաւանապայութեաների KUR Xate «Քաթի յերկիր» կամ KUR Xatina «Քաթինա յերկիր» և այլն, կարելի չի յիշատակայնել, վոր Blaina կամ Blaini նշանակէ bla—ցեղի յերկիր («biatisches Land», ինչպես Ֆրիցրիխն և ասում),—մի գիտապայութեան, վոր մենք վաղուց էլինք արեւ. Համեմատել նաեւ ասուրական Alzi տեղանունը և ուրարտական Alzini նաւն տեղանունը (—ini մասնիկով)—նայց «Ազմին(ք)»: Թերևս վորք արարողյան-առիւնիկ բարբարոսով այդ վերջնական —ini տեղամասնիկը, վոր սկզբում

ցույց եր տալիս սակ հասկացում և պատկանելիություն, դարձած լինելով -ina, և նրան համարան ասպանելովական և քրդերի մեջ, ինչպես Matlene, Gogarene, Olenei, Gorducene և այլն, ասպանած լինելով Matlena, Cogarena, և այլն, ուր -ena <-ina> համեմատել նաև Armina «Հայաստան», փորպես արած ցեղի յերկրանուն, ինչպես Palestina «փղջտացի» (=φιλιστιναιική) մարդկանց տեղանուն, կամ նրան Naharina «գեաների (նախ) շրջանի յերկր» և այլն: Սեթև տյապիս և, ապա Bla-ina կամ Bla-ini կարող և նշանակել բխ (bia) ցեղի կամ մարդկանց յերկիր: Քերես այդ bla-ցեղանունը պահպան լինի հայոց «Վայոց» ձոր տեղանուն մեջ, նշանակելով bla-յերի (փայ-երի) ձոր, այնպիսի հայտնական փոփոխմամբ, ինչպես Biani և Blain(i)-ն դառնում և «Վան» (այսինքն՝ ia>a բառամիջում): Հիմա, նման էթնիկական տեղանուններ—Հայոց ձոր (Վանից նարսի-արեւելք, Սուրբ Գևորգ ընթացքով), Հիմնաց ձոր (Սյունիքի «Քաղց» գավառում), փորը պիտի նշանի «Վաների ձոր»:

Blaina (Blaini) տնունը, փորպես էթնիկական կազմաւորում, ցույց և տալիս ուրարտական (ուրարտական) bla-ցեղի ներկայությունը Վան ընդ արեւելք, այժմյան Վան քաղաքի շրջանում: Ուրարտացի կարտաւորումը կապված և այս շրջանի նաև և գտնվի մինչև Սուրբուր 1-ը, փորը նրկվում և այս Վան քաղաքում (=ուրարտ. Turpa, ասուր. Turpapa): Մինչև Սուրբուր 1-ը ուրարտական յերկրամասերը (Sugunia յերկարագաւորով, Arisaku մայրաքաղաքով, Aramali քաղաքով...) և ուրարտական Քաղաքները (Arame, Sidur = Sardur) նրկվում են Սարմատասարի կազմից (860—825) միայն Վան ընդ գեղի արեւմուտք և հյուսիս-արեւմուտք ընկած շրջաններում: Ուրարտական Քաղաքները Տուրպաի Սուրբուր 1-ից սկսած (փորը Իլպունիի հայրն եր և Լուսիլդիի փորին) իրենց գիտատիայի և պետաւորյան բախար կապիցին այս «bla-յոց» յերկրի՝ Blaini-ի նաև, փորը արտադրվում և արագուստ իրեն նրկական բան արքանը ուրարտական

¹ Իսկ փոր Վան տեղանուն յերկուսի եր ցեղերի շրջից կամ գաղթելու այդ կարգի չի ցույց տալ իրանի տեղափոխւթյամբ (Պղերի մաս և Լադիստանում), մարերի տեղափոխւթյամբ (փորը Սարմատ, նաև Վան տնուն) և այլն: Ընդ նայն Սյունիքում քաղի «Վայոց ձորից» տնինը Քաղաքի, Քաղաք Քաղ և այլն, փոր մեք կապում ենք նաև (սկստիս) ցեղի նաև, կամ Սյունիքի «Քաղցը» (Քաղաք այնպիսի, Քաղաքից) = ինքնական բառ (bla) և հայոց Քաղա-Լափա ցեղանուն նաև:

պետություն, իբրև նրա քաղաքական նպատկական յերկրորդ քայլեր շրջանը:

Արարատացիների տարրերը ցեղերին պատկանելը կարելի չե ապացուցել և Մարտնադար III-ի «Քաղաքական» գրքերի բրնձե շրջագրությունների (ՕՃԵՄՏԵՆ) նկարներին, ուր պերի խաչերի մի մասը բարձրաձևակ է (իշխողներ յերկին), իսկ մյուս մասը՝ փոքրաձևակ: Համեմատել նմանը խեթերի վերաբերմամբ Անգիպտոսի բուկոնիկների վրա (Հեթանոսիկա տաճարում), այսպես են նախած և խուրբի-միտամենները:

Նաիրյան յերկիրը ինքը ցեղերի մի գաղնակցություն էր, ինչպես յերևում է Տիգրատպալասարի արևմտապրոսթյանին, փոքրը գրված և յուր տաճարի նիւթում տեղափոխված քարե գրանիների վրա: Այստեղ նիւնականարեն մատնանշվում են 23 ցեղ, բայց հետո գրա փոխարեն կրկնվում է 60, վերանք թերևս այդ 23-ի մեջ մանուց մանր ցեղեր կամ տաններ են: Դրանց 230 «քաղաքները» անշուշտ գյուղեր են կամ զգյուղներ ու մանր բերդեր, իսկ «Քաղաքներ» անվան տակ պիտի հասկանալ գրանց ցեղապետներին (վերանց գլխավորն էր միս ցեղի «Քաղաքներ» Սինի անունով): Այս ցեղերը Արամեանի և Տիգրիսի միջև ապրում էին յերկրագործությամբ, անասնապահությամբ, կովի մամանակ գործ էին անում մարտակազմեր: Ասուրական Քաղաքները Նաիրի յերկրի ցորենը և հարզը նախածում էին հատուկ կենտրոններում՝ Տուշխա և Դամպանուշա քաղաքներում, վերանք գտնվում էին Տուր-Արդին կամ Կաշխարի (Mashu) լեռների մոտ:

Արարատացիների և Արարատի ազգաբանության տեսակետից մեծ նշանակություն ունի մեր կարծիքով նորագույն Մարգարյան տարեգրքերի VI արևմտապրոսթյանը, փոքրը գրված և «Մարգարյան Նիշախի» հետևի պատի վրա, ցածում, քարակաթուղից հետև: Այստեղ կարգում ենք Մարգարի բերնին, «Մերք Թուշը ինձ իշխանություն տվեց, (և) բազմեցի հայրական տեղում իշխանական, հետևյալ նվերները... Նուրա յերկրի նամար (KUR Šuraani edini) պարտադրեցի (բերել)»: Հետո բերում է վարդեաների, վրամների և գինձորացունների (հեթյալ և հետևի?) ցուցակը ավերացնելով «այս արձալ (նվերներ?)» գործի նամար պարտադրեցի (inani ardaie ¹⁴ A. SI¹⁵ -nani edini taruubi), իսկ հետագա թվաբնության մեջ նիշվող կենդանիներ, այլևայլ պարեն ու միւրք, ինչպես և բրնձ և անուց Մարգարը հանձ-

Նում է արամ- մարզկանց (Lâ ururđani edini turnbi— ուրարդ մարզկանց համար : պարսապրեցի)¹: Հեղձական կանաքունչիայի համար (KUR Šurani edini, Lâ A. Si²-pani edini, Lâ ururđani edini) համեմատել քրոնիկ փաննների վրա գրած ulgustani edini շառուղության համար : (—ասուր, ina put balati-su)²: Արգյոն աշ արամ-մարզիկ բնիկ ուրարապրեց չէն. աշինըն՝ ուրարապրեցիների ցեղային ընդհանուր նորդրիւմը, փոք նեապայում արգում է աշ արարյան ժողովուրդներին, արգյոն չէ պանվի աշ և Արարդ(ա) : մարզկանց մեջ, վերջին թերին իշխող պատի : Ե միջի աշխոյ Սարգարյան աշ արամապրաթյան նմանը կար է առաջ, ինչպես Արենի մա (Արենում), փոքնիկ նման ներածությունից նեա (սեներ և աշքը թն... :) ավերացվում է փոքնիկ պիտփոր նախապատթյան ընդ թարին գրեցի... : , նեա պաթիս է անապունների բանակի թվարկում : Նուրա (Նուրի) յերկիրը աշ մեր վերին արամապրաթյան մեջ, ինչպես աշ անանում էր նաև Գելիլիին արամապրաթյանից մինչև Զվարթնոցինը (սթապփոր Նուրայի է Բիսիայի) : , ուրարական թագավորների նախապատթյան որեկան է : Աշ յերկիրը թնամական չէ. չկա մի անց փոքնա նվանվի կամ ավերվի Կա միայն մի քաղաք Ալմիթի, խիթիթի է Ասորեստանի միջին, փոքը յենթարկվում է նվանման,— աշ Տարիսի(ն) քաղաքն է, փոքը կարող է նշանակել տյուրիայից (šuride տյուրիայի, իսկ է նշանակի հաշ, հարվի նշանն է) :

2. ՌԻՓԱՐՏԱԲԵՆԻ ՊԱՅՐԱԿԱՆ ԿԵՆԱԶԻՍԻ

Պատմության ճապոյն չրիանի համար, յերբ գրափոր էր շառախարաններ չկան, փոքը շափով ռմանգակ գեր են խաղում նյութական կուրուրայի մաշտրոգները, մարզկանց գերեզմանները իրենց պարագաներով, մարգու պանզը է աշխո Բացի աշ պատմական աղբյուրներ են ծառայում լեզվի կազմությունը է

¹ Lâ (— մարզ) գետերմնափր գրվում է լույր, Էդուր, Էսուրի, Էսագուր, Էսալի քաների առաջ, Արենի ururđ(a) կարող է լինել է փոքն պատկար, ցեղ (ցեղ) նշանակող քառ :

² Edini նազիրի էին թարգմանությունը (սումար) առաջին անգամ ավել է J. Friedrich-ը, Բաշ աշ նազիրը մեր կարծիքով կարող է գրվել է քաղերի ակորում—նեմ, edini utulghi, edini tarxubi է աշխո, ուր աշ edini-ն ավելի շուտ նշանակում է քաղ, քառ, քառ :

կրանը: Վերջումներ նախ ուրարտեանի պատմական զենեղիսը, հետո՝ պանթեոնը: Իսկ արձանագրությունների լեզուն՝ զորդնապատմության նյութ, յերկու ասպեկտներով (ներքին՝ սոցիալաժանտական և կուլտուրապատմական կողմերով և արտաքին՝ քաղաքական-ազգային կողմերով), մենք կքննենք վերջում:

Ուրարտական արձանագրությունների (201 հոտ) լեզուն զեռ շատ բաներով ու ձևերով Մեռա և անհասկանալի: Բառարժանների թիվը մեր տվյալներով մոտ չորս հարյուրի յե հասնում և մեծ մասամբ վերծանված ու հասկանալի չե: Արժանների ու ձևերի ասկավաթյունը մասամբ բացատրվում և արձանագրությունների վանի ասերենտիպ լինելով, շատագան ու շարունը զեռ համառ են հասած գրանց մեջ, մանավանդ սոցիալական արձանագրություններում: Մասամբ այդ կարելի չե բացատրել և անցյալի գրականություն չունենալով և կրոնական սոցիոլոգիայում, յերբ զորդ վանի և գասափորվածություն կարծես թե արբազան պանդանոզականություն հանանք ելին և պարտադիր ելին զարմել: Աստուրական արձանագրություններն եռ սկզբում կրում ելին զորդ միապապագություն և հետո միայն բազմազան և հարուստ բովանդակություն հասան, մանավանդ Աստուրքանիպալի մոմանակ: Բառարժանների տեսակետից ուրարտեանը ուխուսմենայնիվ արձանարնելի մեծություն չի յուր մոտ 400 բառարժանով (և մի յերկու ասանյակ մասնիկ-ձևերով՝ թեքական և բառասանգմական): Համեմատաբեռն քննենք նախ մասնիկ-ձևերը, հետո՝ բառարժանները:

«ՈՒՐԱՐՏԵՐԵՆ» ԶԱՆԻՄԱՆԱԿԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ուրարտեանի նշյունարանական, ձևարանական և շարահյուսական ախ ստանձնահատկությունները, զորոնք համեմատալեզվարանական արժեք կարող են ունենալ, առ այժմ հետախոյններն են:

Նախ, ուրարտեանի լ բազմամյանով հասարակ բառ չի սկըսում, իսկ հասուկներից ել մեզ հայանի յե միայն Russ Թագափորների անունը (եթիուների ցեղերի մեջ կար Russ Թագափորան): Այս յերևույթը հասուկ և նաև ինթերենին, խարրի լեզվին և հայերենին. վրացերենը ընդհակառակը ու՝ բազմամյանով անի շատ բաներ: Ուրարտեանում շատ չեն նաև «l» բազմամյանով սկսվող բաներ (Isragi «արառ», Isu «կին», Isu-du «փչել»):

Յերբորդ, մեզ հասած ուրարտերենի գրական մեծ մեծ շնեք նկատում շաղկապներ, — մի յերեւոյթ, վոր այդքան բնութագրում է նաև հայոց նարագային բարբառները (Մարտ, հասարակ է այն)։

Յերբորդ, թերման սխառեւ ինքնուրույն է և և հասարակում է մասնիկների կցումով վերջից (վրացերենում նաև սկզբում՝ Վ-ԱՏ շեմ, Ն-ԱՏ շեմ, բայց ԱՏ-Ն շեմ)։ Ուրարտերենի խոնարհուած նման գրեթէ բոլոր նիւ փոքրատիական (և սեմական) լեզուներին բայի վերջում կցում է որչեկաին վերաբերող ափսոսալից գերանվանական մասնիկներ, ինչպես *icse inili ebanili maguuli burastali* այն այս յերկրները մնչեցի մասայեցիք (աստացի՝ սարկացի) փոխանակ ասելու *icse inili ebanili magubi burastubi*, ուր *-ubi* մասնիկը (*-u-bi*) ապրիա I գեմքի համար է և *hmad alua-ni tulie* եւզ աշխ ֆարգե (փոխանակ *aluae ini tulie*), *kuletu-ni e(βaq)* մասնին հաղին, ուր *ku-* բնական, համեմեմ, *-ic-* ապամորի մասնիկ (կամ ներկայի?), *-tu* Յ գեմք հաղնակի համար (հմմտ. *ter-tu* պրին, *hailtu* աստացին է այն), իսկ *-ni* մասնիկը վերաբերության է ցույց տալիս որչեկաին (արան)։ Այս յերեւոյթը հասակ է խեթերներին, խուրրերներին, հայերներին, վրացերներին (սկզբում է լինում՝ *v-e-cer* այն պիս գրում է)։ Յիթերներ և հայերներ նման ուրարտերենին այդ կցումները հասարակ են բայագրեւում (և անվան վերջում), համեմատիւ հայերենից — եւզ գիտեմ զազմուկս յորում ըմբանցայազ կամ իրբն մանկեցին գնեռեմն անդէն ի անդուշն, յորում ապանուան (Փ. Յյուզ)։

Չորրորդ, անական վորոշիչները կամ գոյական հասկացուցիչ նման վորոշիչները ուրարտերենում գրվում են գոյականից առաջ, ինչպես *Ḫaldini ušumme ešmargyan փառք*, *inili ebanili* այս յերկրները, *Ḫenuai pili ešmnuwajji ֆրանցք*, *Tu-pa-patari ešmargyan-թագաք* և այլն, բայց *LUGAL erelane* (= *ereli erelawe*) թագափոր թագափորների։ Գերիշխում են հնադիրներ, ինչպես *Ḫenua-kai ešmnuwajji առաջ*, *Ḫenuapi ešmnuwajji ասակ*։

¹ Համեմատիւ նախ նախալից գերանվանական ենթադրականքը բարբի կրտսերական (պատիվ) հետաքրքիրալի, ինչպես՝ *umda* եւզում էմ (աստացի՝ ինչ ցանկացում է, *umē xawetis*), *umda* եւզում էմ (քեզ ցանկացում է, *icē xawetis*), *umda* եւզում էմ (նրան ցանկացում է, *umy xawetis*) և այլն.

Հինգերորդ. գերանանները լինում են կամ ինքնուրույն կամ կցույթի մեծ մասն խեթերենին և ևս չերենին Որինակ, *šaki* ²Xaldia: ubardu-duni «ինչ Խալդե նաննարաբից», բայց ³Xaldia-me SARRUTU-xi aruni «Խալդե-ինն իշխանաթյուն աղ-փնց» կամ *šurini* «ինչ բայց ebani-uki «շերկիբու», euri-ukie «տի-բաշու», kai-uki «առջիկ», իմ առաջ» և այլն:

Վեցերորդ. նկատվում է մի նկատառարկան յերևույթ⁴ կոն-գրուանցիա, յերբ նաակացուցիչը, փոխանակ իրեն նաակացանան սեռական նշանով գրվելու, վերջնում է իրեն նաակացայի նշ-նովանելու Որինակ, սովում է *šurase DINGIR⁵-še*, «նոգի (շերկ-րի) առավաններ» փոխանակ՝ *šurai DINGIR⁶-še* (այդ-նե վեր-ջավորությունը ուղղական նշանով մե և), կամ կարգում ենք «աղաթեցի... DINGIR⁷-šate KUR Blainage—առավաններին թիախայի», փոխանակ սանելու *D.⁸-šate KUR Blainai* (կամ *Blai-nai*) և այլն: Այս կոնգրուանցիան կար է պարտաում և խեթե-րենում, ինչպես՝ «բարկութիամբ արախ» փոխանակ «բարկու-թեան արախ» (կամ «բարկութիամբ արախ»), «ի ծագաց յերկրն» փոխանակ՝ «ի ծագաց երկրի», «ի նանանգին Տարան գաւառն» փոխանակ՝ «ի նանանգի Տարան գաւառի և այլն: Համեմատել խե-թերենում՝ *šamir-ma...* ⁹ *GiŠ. GIM. MAŠ-un ALAM-an* «մեա-վորեցին...¹ Գիլգամեշի կերպարանը» (շերկու յերբորդով առա-վում, մի յերբորդով՝ ծարց, նման Ռիստոսի նման էլյությունը): Այսանց նաակացուցիչը (*Gilgames-an*) գրված է նայցական նշ-նովով, փոխանակ գրվելու սեռականով «կերպարանը» նայցակա-նի նամաւր Վրաց նին յեղուն աշտ տարրինակ նամանայությու-նը կատարում է ուրույն կերպով՝ պահելով թե նաակացուցի սեռական նշանովանը և թե նաակացայի նշանովանը. որինակ, *nebay mamisa čemisa zečathaisay* «կամքը հոր իմ յերկինքնե-րի», ուր *neba-y* ուղղական նշան է «y վերջավորությամբ, ma- misa čemisa—սեռական նշան է «isa վերջավորությամբ, վոր-պես նաակացուցիչ, zečathaisay—սեռական նշան է նոցնակի թվով «tha վերջավորությամբ (zečatha)+isa վերջավորությու-նը, վոր կար նախորդ բառում (*mamisa čemisa*)+y վերջավո-

¹ Այս նշան-բարձրագուր աշտ զեղքում, վորպես գալական, նշանակել և չեմք. շեմք, վորից բայց պիտի նշանակեր «առաջի» նիմանորի, և թեև նայց չերեն բառը՝ կազմված **šamun* (*šam(a)n*) մեկից ըստ իս աղղակից և այլ խեթերեն արևմտին:

բառերը վոր կար գրա հասկացայոց nebay բառի մեջ: Վրացերենի հասկացուցիչը պահում է սեռականի մեջ բնականորդ նախորդ հասկացայոյի վերջավորությանը, իսկ իսթերենն ա հայերենը կորցնում են այդ սեռականի մեր: Հաժանորեն նման յերևույթ յեղի է և խաբրի լեզվում, բայց առ այժմ չի գտնված նյութի (արևմտադրությանների) պակասութեան հետեանքով:

Յեթերադր. ուրարտերենի նշանակների շատությանը—ուղղական, սեռական, արական, հայցական (կոնկրետը), բացասական-գործիական, ուղեորական (Richtungskasus, Направителный), թերևս նաև ներգոյական («՞» մայնավորով?)—հար և նման է հայերենին և վրացերենին. իսթերենն ա այդ կողմից հարուստ է (ուղղ., սեռ., ար., հայց., բացաս., գործ. և թերևս «՞»-յով ներգոյական նման խաբրի լեզվին): Ձևեր կտակածում, վոր փոքրատիական չին սեռած լեզուները, վորանցից քիչ բան է մնացել, թնշդես են խաբրի, պարս (բայր), կասսիաներնը և այլն լեզուները, նմանապես շատ նշանակներ են ունեցել (սեմիտերենը այդ կողմից ազգաաւ եր յուր նշանական թերույթներով): Վրացերենի նշանակների հարստությանը գալիս է վոչ միայն փոքրատիական («հարեթական») տեղանքներից, այլև բուն կովկասյան, կասպոված աշմայան կովկասյան լեզուների հետ (չերքեսներն, ինդուշերեն, լեզգիների լեզուները և այլն):

Յեթև վերջնենը կոնկրետ ֆլեքսիաների տաղանցականությանը, ապա գրավում է հետևյալը:

Հնդերապական ժապում ունեն ուրարտերենում՝ ուղղակ. հայովի -օ (գրվում է ձ), սեռակ. հայովի -ու, կոնկրետ հայցականի -ու: Վրացերենին մաս և ուղեորական -ած(I) վերջավորությանը, թնշդես՝ Bisladi «գեպի Վան», ի Վան նման վրաց khalakhud «մինչև քաղաքը»: Ուրարտերենի ուղղական հայովի -օ և հայցականի -ած վերջավորությանները, և թերևս ներգոյականի -օ վերջավորությանը (ebania «չերկրում», esia «տեղում», edia «այնտեղ, այնպե...») նման են իսթական և խաբրիական նախ նշանակներին: Յեթերենում միայն ներգոյականի -օ մեջ, վորպես պրատիաթթիական մասորդ, քաղաքած (վոչ պրոդուկտիվ) գրությանը է մեջ հետևի, թնշդես են՝ keldia, konragalla, hubrusbia և այլն ներգոյականները: Ուրարտերենի -tu 3 դեմը հոգնակի նիշը (արրիաում) նման է իսթական -min, բառներն -mo հրամայական հոգնակի մարդ գեմքին: Վերջավորությաններ, և

սեանցները քանակի տեսակետից ութարտերենը ավելից չառ ժամ
և խաբրի լեզվին, ինչպես են—ուզգակ, նորվի-՜, նայ, նորվի-
՜, ներգոյական նորվի-՜, տեսական-տրական նոցակի-՜ աւ
(աւե), տարիսս 1 գեմը նոցակի-՜ աւ (աւաւ Էմենը գրեմը),
-աւ(ն) անանցը (—մեր Է-ական, Է-ային)՝

Հաճանքն —աւ 1-21 քառասունգծական անանցով գորչ
գոյականներ են կազմել խեթական, խաբրիական, ութարտա-
կան, նոցական և այլ լեզուներում. նամեմանի խեթական՝ փ-
puzzi, ispanuzzi..., ութարտական՝ արաւ (7), նայց՝
պարկուն, բրգուն, կնուն և այլն։

Ութարտական չեզոք բայերի «՜» նախանիցը, գորչ թերև
նոցերայական ծագում ունենա, նախակ և և նայերենին։ Որի-
նակ, աւաւ Էարչազեց, աւաւ Էարչազեցի, արաւ Էյեկա՜ և
այլն նման նայց՝ ձիայ (չեզոք), բայց ձիել (ներգործական),
այգպես և՛ թվել—թվայ, նունել—նունայ։ Այդ «՜» չեզոքի բորչո-
նունը ի նայս և գայիս նաև բայերի մեծ ժամի մեջ, գորանք
այդ խոնարհումով են, ինչպես—փաթում, ցանկում, աննկում,
տակում, բուսում, նաւում և այլն, ինչպես և -նում 1-անում բա-
յերի մեծածառնության մեջ։ Չեզոք են այդ «՜»-յով և բնական-
ական աշխիյան բայերը, ինչպես՝ ազգայ, մկկայ, խախար
փգտայ, կշկշայ բշշայ, խշշայ և այլն։ Ութարտական «՜» չե-
զոք լծարդի և «՜» ներգործական բայերի լծարդ լինելու ժամին
մենք գիտել էյինք անկախ, ուրիշներից։ Ի միջի այլոց, ութար-
տական այդ «՜» չեզոքի ազգեցությանը պիտի տեսնել մեր
կարծիքով և նայց կրավորակերպ տարիստի «՜» լծարդի մեջ,
ինչպես են՝ ալ, աբ, աւ, աբ, ալբ, աւ (բայց ներգործակերպ են՝
ի, եր, — Է, Էբ, Էբ—Էբ, Էն)։ Իսկ ութարտական տարիստի (չե-
զոք բայերի) 3-րդ գեմը չեզակիի-՜ աւ կամ -աւ գերջագորո-
թյանը նույն նշանակմամբ և լծարդով («՜») պահել և և նայե-
րենում՝ տարիստի -աւ գերջագորոթյան մեջ (ութարտ- աւ-աւ-
լծարդ-աւ), ուր ութարտ-՜ և՛ բազմաշնր կանոնագոր կերպով
պեսք և փոխանցի նայց աւ (—վ) բազմաշնում, ինչպես

¹ Նաև Անյոք յոր ժամանակ (1822 թ.) կորսվածով այդ -աւ նորմա-
կան ժամերի փոխելու ժամագրության նախնայ, անկող—, աւ Է Է Է Է Է Է Է Է
monstrum uellia, denoting possession of attributes՝ (ան նրա զորքը՝ էջ 422)։

² Որինակ, խաբրի լեզվում ասում և խաբր Էմեն փառքիական
լեզվից նաև ութարտական Էմեն Էմեն, Էմեն Էմեն, Էմեն Էմեն և այլն։

Hisina — Հան, ebani — ասան, abili dubi — ավելացրի (abili — ավել)
և այլն:

Այս բոլոր ավայաներով կարելի չի յեղբայրացնել, զոր ուրաքանդանի ձեռքանական-քերականական կառուցվածքը ավելի կամ պակաս չափով պատկերում է մի քանի լեզվական ախտանշանների ու առարկերի խառնվածքը, իբրև հետևանք նախադասությունների և այլ փոքրատիպական մոդուլարացների կուտակումների կազմակերպության պատմական յերկար ու միջ պարզանքների Ամենից շատ ուրաքանդանը այդ տեսակետից անշուշտ է կազմում խառնի լեզվի հետ, և չենք կասկածում, զոր այս կապը հետապա պատկերի և առաջնադասության հետևանքով ավելի կուտակվանա:

Ե) ՈՐԱՐԱՔԱՆԻ ԱՆՊԱՏԱՆԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ուրաքանդանի բառամեքերը (լեզվական) զորոշ մասով կազմում է նպաստական լեզուների հետ (և նյութի լեզուների հետ) և այն էլ նախնական խեղճերին և նրա ազդակից հին լեզուների միջնորդությամբ: Կան զորոշ թվով բառեր, զոր ընդհանուր են միայն խեղճերին և ուրաքանդանին: Անշուշտ ավելի բառեր են յեղել, զոր սուրարիական (խառնիկական) մասում են ունեցել, բայց քանի զոր այդ վերջինից ջիշ մասերից և թափել, այդ պատճառով էլ շատ համեմատություններ չեն կարող արվել: Մեծական (սկզբական, արմատական) լեզուների ազդեցությամբ անշուշտ յեղել և յերբեմն հաջողվում է տեսնել: Վերջում կրեքներ այն ընդհանուր լեզվական, զոր հասուն է մի կողմից ուրաքանդանին և հայերենին, և մյուս կողմից՝ ուրաքանդանին և վրացերենին:

Հնգեփոխական բառեր-տառանքեր

Ուրաքանդանում տեսնում ենք առաջիկ հետևյալ նպաստական բառեր:

1) Ուրաքան. օգ. «ասան» (պերիններ), «անց կացնել»:

¹ Պատմ. մասանշի այդ ուրաքանդանիական համեմատական ուսումնասիրության մեջ համապատասխան ի. Friedrich-ի նկատմամբ այլապես չէր. „Zum Scharischen und Uraischen“, ազգ. Analecta orientalis № 12 (1924 թվ.) Roma, 626-122-123:

(էրանցք)¹ — լաւ, ego, նաեւ, քիմ, նայոց՝ ածեմ, սանակը, քիմի
 և ալիւ, բարբն էլ *սըծ ձեկց:

2) Ուրարու. par- «գործի, քննի տաննի» (= уводнть)՝ գերի-
 ների, անտանուի և սգորի մասին (parubi «քննիցի սարա» — նա-
 նարնն քարնն «lahre, verschaffe»), սանակը, pl-par-ii (= lahri
 hinüber, geleitet), գաթերնն (aran (= gehen) «fahren» և ալիւ
 (ան Քր. Hrozy, Bagh. St. III, հէ 10, ծանոթ. 1)²:

3) -ki և -ke գերանգանական տանց՝ անգորոշ տանու պատ-
 նանայու նամար, ինչպես -aluse, ևոգ, բայց aluki (aluke) «գորոշ,
 неготовый» կամ թերևս՝ յարաքանչյուր (և նման բան) — խե-
 թերնն -ki (որինակ kulaki ևոգ), լաւին, -que (որինակ՝ quis-
 que), լիկերնն -ke (որինակ՝ like «զոմե»), արիական -ծ, նա-
 յոց -ք (= -ք, ի-ք ձեկերի մեջ) և ալիւ:

4) uli-ze «ալի» (арызо), գորի uli-արմատը մենք կապակ-
 ցում ենք լաւներնն alius «ալի», նաւարնն Զնոշ (կյուպրա-
 կան՝ Զնոշ), ինչ իրանդական alie, նայոց «ալի» և գաթերնն
 alije ձեկերի նեւ, գորանց նախնական արմատն և *aliyo-:

5) -uki «իմ», որինակ ebani-uki «շերկիրս, իմ յերկիրք»,
 euri-uki «տիրութ», kai-uki «առնես» — խեթ. uka (uga, ugga)
 «շես», գորի նեւ միասին կապում և հնդերոպական *ego
 (= յես) գերանգան նեւ. ուրարական աչք -uki «իմ» գերան-
 գանական կցույթը խեթերնն uka-յի նեւ սկզբում յեղել են
 անուշաւ ալի մայնագորով (ը?), ինչպես՝ ուրարական uli(ke)
 «ալի» բառը յեղել և *ali-:

6) at-ubi «կերս, կուլ տգի», գորը գերարեւում և յերկր-
 ներին («շերկիրք կերս») և մի յերկու տեղ փոխարինում և
 նաեւ բուսեաւս գաղափարանով (Սարգսրչան տարեգրերում) —
 լաւ, edó, գերմ. itan, նայոց ut-em, խեթերնն ed- և ad- բու-
 տնի և ալիւ:

7) parie «մինչև», գորը գործ և անգուռն ապգական ար-

¹ Որինակ, im pñ agub: «այս էրանցքը անցկացրի», «de Saluto agub:
 KUR Bismadi «այս(և) կին տար» (ընդի)՝ Նաեւ:

² Ուրարերնն ալս առաջարկութունը, ինչպես և մյուսները, մենք
 ենք առաջարկում. I. Friedmann-ը ալս parubi-ն թարգմանում և «ich erbeute-
 te» կամ «ich packte». Топрава-յի արմատաբանութուն ուրարական մասում
 կարգում ենք — «Urzamani... parubi «den Urzama... packte ich» — առաջ.
 «Urzama ich kñ agub: «den Urzama packte ich mit der Hand» (Caucasica,
 fasc. 7, հէ 26):

ձանադրությաններում (kuṣandi pari KUR A. «տիրեցի մինչև Ա. յերկրքը») — խեթ. para «զուրա», ամակը. pāra «զինը, հետա», ասուլա, ավեստ. para (id.), հուս. parz («weiter»), գոթերեն fairra «fern», հայոց՝ հեռի:

Ուրարտա-խեթական քննամանուր բառեր

Առաջիմ մեզ հաջողվել է նկատել հետևյալ քննամանուր-թյանները.

1) Ուրարտ. xat-ubi «անջատեցի», որինակ՝ xatubi (կամ kuṣubi) parie KUR A. — անջատեցի մինչև Ա. յերկրքը. համեմատել՝ խեթերեն hatt- («schneiden, schlachten», Papanikri, էջ 83) և հայոց՝ հատ-անել:

2) Ուրարտ. ti- «տակել, անվանել» (alutē tiellie «ով տակել, tiellu «տառցիկն», tiini «անուն») — խեթերեն te- «տակել, խոսել»:

3) Ուր. աս- «նստեցնել, բնակեցնել» (asubi, asulabi և «ս» նախածանցով՝ zasuall «բնակեցրեց» յերկրները) — խեթերեն աս- բարբառաբան, վորը գործ է անում katla «ցած» նախադրությամբ և քարգտնվում է ekatta աս- «absetzen, verbannen», կազմած և նաաբակ (deponens) բայից՝ աս- «նստել» (aster «նիստ, նախադրութ»):

4) Ուր. kai «ասուլա» (=ասուր. kaš pan «ի գեմա»), որինակ՝ Argišt-kai, Menuš-kai և այլն, իսկ մի անգամ ասուլվերջում է ka (Sarduri-ka) — խեթերեն ka «այտակ, անուն»: Թերևս սրանց հետ է և հայոց բարբառային «կա» (կա, ցնում — անցնում էմ > կցնում, ոսկչ), վորը կա և լազերենում ասլանի տեղանքում համար էօ մեղք:

5) -uki «իսկ» — խեթական uka «չիս» (տես վերը):

6) edia «տխուկ», tamz — խեթ. edi «զինը, զնայի ախ կողմ (տես Papan., 82)»: Ուրարտերենի կազմության համար համեմատել նաև խեթերեն apia «այտակ» և գոյականներից ներգոյական նշարվով — ānapāia, kunzagāāia, huprušāia, tuzzia, zaḥāia, keltia և այլն և այլն (Papan., էջեր 11, 63): Կա և ուրարտերենում edi «ասուց» «ս» ներգոյականի (edi āsibi kai-uki «այն անցավ ասլան») և -ini բացառականի վերջնադրությամբ՝ edini

¹ Այլապես կարող էր թարգմանությունը և ակնարկ (տառցիկն):

² Sommer-ը և Ebeling-ը թարգմանում են «hier (zu diesem Falle)», «ուր նրանց Papanikri, էջ 86:

(Վերանից, H3 TOFOZ) վորպես հետզիբ, ըստ իւ ալլ edin—հալլայ անզկն, իսկ istini—հալլայ աստնն։

7) Ուր. laku du- «փլցնել», վորից գործ է տեղում laku-du-lie (ով փլցնեւ թշու ընդդը), lakuiani «փուլ յեկած»—խեթերինն laki «il fait tomber» (Hrozny, Code hitt., էջ 6), ուր խառնուած է ասամը Թափելու մասին։

8) Ուր. ini «այս»—խեթ. eni-š, չեղար սեռի՝ eni, ini «այս, այն», (Hr., Spr. d. Heth., 220)։

9) Ուր. ulx- «հասել (ալլպես ենք հասկանում ulxulini թայանը Բեշիշլլյուի Ռուսու 1-ի արձանագրության մեջ), վորը կազմած է հաճանորեն u- նախածանցով (=ուսաց y-ՈՒԼԻԿԵ, y-ՈՒԼԻԿԵ...—խեթերինն «u» նույն նախածանցին) և *ulx- արմատից, վորը տեսնում ենք մենք խեթերինն is^hul^h, «չուր և Թափուած», is^hul^hurāš—ջրի աման է, is^hu «արշավանք», is^hul^hatar (id.)։ Ուրարտերինն ulx- թայարմատը նույնությամբ Պապին և և հայերի մաս (ուլիս—ջրի հասանք)։

10) Ուր. la aweraš-ili «պղծական գործերին» (Հալլ, հայ.)¹(?) —խեթերինն warea «պղծության գուլ» (Hr., Bogh. St. III 176²; Sommer, Heth. II, 48)։

11) Ուր. tur- «պարտավորեցնել» (?) գործ է տեղում միայն Սարգուրյան ասորեգրի VI արձանագրության մեջ (տես մեզ մաս էջ 25—26) turubi ասորիս 1 զեմք յեղակի մեով (պարտաւորեցի, պարտավորեցրի)։ Ալլ tur- արմատից է և turini «պարտավորած» (=մեղավոր), վոր տեսնում ենք տնեմքի ֆորմուլայի—«ով այս արձանագրությանը ջարդե... մեղավորին Խալլը, Տեյլերան... թե անունը, թե ասունը, թե սերունդը (mei tini, mei arnuzi, mei zilbi Զփարթնայի արմ-յան մեջ) հողին թող հանձնեն»։ Համեմատել խեթ. tur- «կապել», իսկուսի փոփոխության տեսակետից (կապել>պարտավորեցնել) հմմտ. լատ. ligo «կապում եմ» և obligo «պարտավորեցնում եմ», ուսաց ԲԵՅԱԿԵ և ՕԲ՝ԵՅԱԿԵ (սացցիկ և ՕԲ՝ԵՅԱԿԵ մեկից)։

12) Ուր. ter du- «քարնայցնել» (արձանաքարը տեղից՝ esini)—խեթ. šara da- (նույն իմաստով)։ Ուրարտերինում կա և ասունմին šeri «ավելցուկ, ԽԼԻՄԵՄԵՆ», վորը մեր կարծիքով նույն բանն է և հիմնականում նշանակում է քարնայ (հմմտ. հայոց

¹ «Քաղես էր Թարգմանու Սեյուր Թեքու ավելի լավ լինի Թարգմանեյ աստիճանարկներ»։

սարակ էզագոթը, աթմյան սար սինո, իսպանական ռետե
եսար, լիմաուզթոս)։

13) Ուր. tek- «ձգել» (?) որինակ՝ Թուրք նվաճելի Ա յեր-
կիրը (4) tekuni ¹Menu-kai «ձգելի Մենուայի քառն»։ Համեմա-
տել խեթերին tek-ug-nu (id.) (բոս F. Hrozny-յի tekunau «a-
hergeben», բոս Sommer-Ehehoff-ի «zeigen, offenbaren», բոս
A. Götz-յի «beweisen»)։ Քերես մզկի ճիշտը լինի ուրար-
տերենը Թարգմանել շատուցել, վարով մզկի մաս կլինի խե-
թական բայի խմատին²։ Հմմտ. հայոց լափեսակի (շափի մեջ
ձգել = յափս տակել), աղսակի (շափ ձգել), նախաակի (շա-
տալ գցել) իրեն, վորտեղից նախատակ = առաջի գիրքերում խե-
թաթերեն կազմ, իսկ նառագայում՝ մարաիրոս, նախատակ), լիե-
տակի շիրադուքյան մեջ գցել և այլն։

14) Ուր. nik- «գուժարել» (զորք), ինչպես մի անգամ գործ
և ամփել Սարգուրի տարեկրում շին գորքերը nikuli («-գուժա-
րելի»)։ Համեմատել խեթերին կրկնակ բայը ninik- «նախաքել
(զորք)»։

15) Ուր. badg-ul-ubi «ցրիվ մզի» (?) = խեթ. vatik- (id.).
Հմմտ. քերես հայոց վայթ-իմ (տառնց քո վերջանելուն)։

Ուրարտերենի և խեթերենի համեմատական բառագրու-
թյանը անշուշտ մզկի շատ նվաճումներ կարող և ունենալ, յե-
թե ուրարտերենի շատ բառեր ճիշտ հասկացվիլին։ Որինակ, Բնչ
և Նշանակում anuni բայական (տարիս 3 գ. յեզակի), յեթե
պարտապրեցին, վորի դեմ բնագիրը չի մեղանշում, ապա
այդ կպաշտպանվեր խեթերին նույն արմատի բայով (anta-
«leisten», պարտապրել, anur «vorgeschriebene Leistung», տես
Papan., 41)։ Գամ, որինակ, Բնչ և Նշանակում Մների՝ զոան ար-
ձանագրության xuruna բառը արդյոք «խորան» չէ, վորի նմա-
նը կա և խեթերենում (hurau «վրան», կամանց մարքվելու
համար) և քերես այդ xoron- սկզբում նշանակելու «կամար»,
«չերկնային կամար» և «չերկիրնք» (հմմտ. սլավոնական хоромы,
храм «կամարանե շինք», պարսկերեն՝ harem), նման գերմանա-
ցոց Zell «վրան» և Himmelzell «չերկնային կամար» խմատա-

¹ Խեթերենում կա և tekunani բայը, վորը զմեզ և Թարգմանում ի
նպատ ունենալով, վոր դրա սրբիչը մարզ և, մենք տառադրում ենք Թարգ-
մանել վայր ձգել, վայր զնել և նախադասության միայն կլինի առի մար-
զում գու լիլի վայր գցել։ Խեթագետները այդ տեղ արժանը կարգեցում
են Օդկերպ. *deke- «գերել» zeigen բայարմատի նախ

փոխությանը: Նման կամայնական ծագում է իմաստական անցումները ենք մենք տեսնում խեթերեն kammara «ոգ, բաց տարածություն» բառի նկատմամբ, զորը թերևս սկզբում նշանակել է «չերկնային կամար» (= չերկինք) և պակել է փոքր-տախտական շարքի բառի մեջ (նույնըը վերջերի են Փոքր Ասիայից), հայոց կամար (= բով), լատին. camera, գերմ. Himmel «չերկինք» (ուր սկզբի «li» նշյունը ստացվել է «k»-ից) և ալլև և ալլև: Յեթև մեր այս մասնացումները նիշտ են, ապա ուրարտական xutana, հայոց խորան (= չափի, վրան), պոլոնական хором-ы (храм), խեթական xutnan բառերը կարող ենին նշանակել զույ միայն սկամարանն վրան» ալլև՝ «չերկնային — չերկինք» և կապվել նույնների xton-os «մամանակ» բառի հետ, զոր սկզբում նշանակել է «չերկնային չբնակ» և հետո՝ «մամանակալի»:

ՅԻՐԱՐՐԱՆԻՈՒՐԱՐՐԱՆԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲԱՅԵՐ

Արարյանները քերականությամբ և բառամթերքով տվելից մաս է խուրրի-միտանների լեզվին: Մենք արդեն մասնաշեղ ենք ընդհանուր մարդկաները — ուղղակի. հուլդի 3, հայց. հուլդի 0, ներգ. հուլդի 3, սեռ.-ար. հոգնակի -awc (= խուրրիական -wc և -wi), իսկ բայականից՝ աորիստ 1 պ. հոգն. -u3c: Մենք կարծում ենք, զոր խուրրիերենի չեզակի արականի -d վերջավորությունը վարպես նպատակի արական (սկամար) նույն ծագումով է, ինչ տեսնում ենք և ուրարտական ուղեորական հուլդի -d վերջավորության մեջ: Ռոտ-Շամբայում չերենն հանգամ ընկնազիբ, բայց միայն բազմաշնական, գրության մեջ կարգում ենք ¹u3i-d «für Դեբիտ», անգ-ո-ժ «für Դեմիր» և ալլև (հմտ. նաև zu-ta «խնդ կամար»): Արարյաններում անգամ այդ -di (=d) վերջավորությունը չերենն ալլազիբի արականի իմաստ է պատմաբան: խուրրի լեզուն ևս ունի նման կանգրուկներ, ինչպես ուրարտերենում, վրացերենում և ալլև: Որինակ, DINGIR² URU-nibi-na ³Samuhah-i-na duruhah-i-na: խուրրի լեզուն ունի -ni հասկացական սովորույթների համար նման ուրարտերենին (-ini):

Բառերից առաջիմ կարելի չե համեմատել — 1) ուրարտ. pituše (piguše) «ուրարտություն» = խուրրի piš- «ուրարտական» (տես «Zum Sebar u. Urart.», էջ 135, ման. 2). 2) ուրարտ. edi(a)

առին(տեղ)» — խուրբի etli «զերարեքմամբ»¹. 3) ուրարա. ԶՈՒՔ
 ԷԲՆՁՆ — խուրբի ԶՈՒՈ ԷԲՆՁՆ ԶՈՒՆ ԷԲՆՁ ԿՈՄԱՐ», ԶՈՒՔՔ ԷԲՆՁՑ
 3) ուր. iese Էյես — խ. iese Էյես (ըստ Friedrich-ի). 4) ուր-
 pillie Էջրանցք»² — խուրբի (ՀՈՒՍԱՆՈՒՄԱՐԱՆ) pala- (ըստ Fr.-ի).
 5) ուր. ար. ԷՄԱՐՆ — խ. ար-(id) (ըստ Fr.-ի). վարանց հետ հա-
 մեմատել և հայոց յարաբեր «арн-дзюс» սկզբնական ար. նույն
 արմատից. 6) ուր. ցուրի Էսեր» — խ. ipri (է ewiri)-id., 7) ուր-
 xuradi «զինվոր» — խ. xurati (ակկադ. kurati)։ Խուրբի, բառա-
 միկերը այսքանով չի սահմանափակվում, առկա են նախակամ և
 հետագառական տվյալները առայժմ պակասում են³։ Մուրաբյան
 արտահայտությունն ունեն -ու, -id, -է վերջավորվող հատուկ ա-
 նունները, ինչպես Memua, Inusua, Taritia, Sugunia, Teiseba,
 Rusa..., Xubuskia, Kakia (խուրուշկացիների թագավոր), դիտ-
 ութի թագավորի Asia անունը և այլն, նման Uapia, Kikia, Tuisa,
 Melitia, Daria, Arkania և այլ սուրաբյան մեկերին (նման. հա-
 յոյ՝ Շուրա, Արա, Հարմա, Ամարիա)։

Մուրբի ցեղի արևադարձը Ֆուսի և հայոց հին ժառանգ-
 արություն մեզ։ Մարինացու կազմից հիշվող — Մու, Թադ, Մանա-
 ւադը — վարդես «Հայկի» վարդիներ, անուշա զեղանուններ են,
 պերսեանիֆիկացիայի շնեթարկված, ինչպես այդ նույնը տեսնում
 ենք և այլ հին ժառանգարություններում (Աստվածաշունչ, վրաց
 «Քարթլիս ցխովրերա» և այլն)։ Մուից Մարինացին կազմում և
 Մուսխուսների նախադարձությունը, այսինքն պիտի ընդունենք, վոր
 այդ ազգեցիկ ֆեոդալական իշխանությունը խուրբիական ծա-
 ցում ունի, ինչպես Մանգակունիները՝ manda ցեղից, Սելուսի-
 ները՝ sala ցեղից (salak և mandak անուններից), Ամասունի -mada
 (սեկացի) ցեղից և այլն։ Հայոց «խոս» արտասանությունը
 ցույց և առիթ, վոր «խուրբի» անունը հնչվել և «խոս(ս)ի» և
 մայնավորով. ունենք նաև «խոս» բառը «Ժրատ» իմաստով, վորը

¹ Մեր սուրաբյանությունն և.

² Այդ լու. արմատը մենք տեսնում ենք հայոց պեղ-իմ բայի մեջ (թել-
 «թել».)

³ Թերևս խուրբի լեզվով և՛ tanišawa „Scepterträger“ (պաշտանակիր) բառը նկատվողական է վերաց կամ աֆիկի հիշա տառնուց. այն ժամանակ
 120- արմատը հասնել է իմաստի իմաստով մենք կհամեմատենք ուրարա-
 նախադարձ բայի նա (taniš- ժամանակցիկ «տարած») , վորը կա հայոց
 թվում (տան-կի) և վրացիների մա (tanišia)։ Մուրբի լեզվում առավ ըն-
 ցանքում էր 120-125-126-ն փոխառեցին, վոր Թերևս նշանակել և պատկերել։

Նույնպես այդ ցեղի անունից է Թափի, թերևս վերջին համա-
նիշ գրանց տեսարանից լինելու համար Այդ տեսարանները
Միջագետքի հույությունն առաջում էին գեղի փոքր Ասիա և
Եգիպտոս կղզիները (հմտ. գրանց միասնականության համաթյունը)
Իրանական վարչ ազգացությունը նկատվում է գրանց պանթանի
մեջ ի դեմս Indra, Nasatia և այլ աստվածների. թերևս և իրա-
նական (սմտաններ) ցեղը ևս խոսնվել է գրանց նա, առաջաց-
նելով վարչ իշխող գիմաստիա և MARSHANU ազնվականությանը
(չերիտասարգներ), իսկ լեզուն շարունակել է Թալ ընթիկ սուր-
բերականը՝ խուրբերենը (B-U-UT-II-I)՝:

ՍԱՎԻՏԱՆԻ ԱՐԿԱՅԻՆՈՒԹՅՈՒՆ

Միջագետքի հզոր հույություն և լեզուն (ակնադերենը) ընա-
կան է վեր պիտի ազգային Արարատի և Նրա լեզվի վրա, թե-
պես վերջինս սեմական լեզու չե վաղ արևելքով, վաղ էլ բառա-
պաշարով Ակնադերենի այդ ազգացությանը անշուշտ ուժեղ է
լեզվել և այդ բանը մենք պետք է ընդունենք a priori, թեկուզ
չառ մասերիսլի դեռ պահասում ես Այդ ազգացությանը լեզվել և
կամ անմիջապես և կամ այլ նախքան (Նուրուսկիս, Կազմու-
խի...) լեզուների միջնորդությանը, վերոնք զննվում էին ու-
րարապանների և աստուրաբանությունների միջև Այդ փոխառու-
թյունները կարող էին լինել և խուրբի լեզվի կամ թերևս արա-
մեայանների միջնորդությանը Այդ անուպարկներով են Միջա-
գետքի մի շարք տեղանքներ փոխանցվել հետագա հայերին:

Աստուրա-բանական (resp. սեմական) բառեր են ու-
րարաբանում—

1) արի(c) զմուռ, թնչպես և արի զմուռ, բույս(?) և փո-
րանց սկզբում կա GİS գետերմիմատիվը, վերը նշանակում է
զմուռ, փայտ: Առաջին բառը կարելի չե գրել և արի կամ ար-
ի(c) և անցել և նույն նշանակում ու նշանակությանը հայերին:
Յեղիբուրդ բառից կա և անանյափոր արինատի (թփուռ, այգի?):

2) MARSHANU (ազնվական չերիտասարգներ?) անունը, վեր չառ եր-
գրեք անվում Մյուրիսի և այլ տեղանք չերիբների նրա իրանական և իրա-
նական ազգացությանը նրա այլույլ ազգացությունների մեջ (և Եգիպտոսում?), մենք
ուզում ենք լեզուն տեսնել և նրա Գարգասանում: Մենք առաջադրում ենք
Յեղիբի պատմագրի պունջ մասնանի լավագույն գրամատի անունը կարգալ
պունջ մասնանի, ի նկատի անենալով, վեր հայերենում չերիտասարգի 2 և Մ
աստուրա նշանակությանը կարելի էր չերիբ:

2) *manac*(c) — վորոշ շափ և (արծաթի, գուկու, անագի համար) և համարվում և բարեխառն բառ։ Թողնելով բառի ծագման պարզիման, մենք կմասնանշեյինք, վոր այդ բառը կար վոր միայն ուրարտերենում, այլև հնապա հայոց մի շարք բարբառներում, թնշկես շամարեցոց ման (=կես փութ), Մարապայում՝ ման (= մեկ լիար)։

3) *Ē. GAL*, *պարառա*, իսկ ուրարտերենում *երերգ* իգնադրաթիկ գրությամբ բառը (սումերական ծագումով է) գտնում և ակնագրերենում *ekal*։ Մենք տառադրելում ենք այդ իգնադրաման հասկանալ Նշյունական գործածությամբ, ուրարտացիներից և թերես սասրիներից այդ բառը ման և և Հայաստան, ուր գտնապան տեղերի «Անգղ» հատուկ տեղանունները ակգրում պարզ նշանակել են *երերգ*։ հայերից անցել և և վրացիներին *Mangli* մեծի, Սումերա-ակնագրական *egal* : *ekal*-ը ախպես և գարնել հայոց մաս անգղ (<**agel* կամ **agil* նախնական մեկից), ինչպես *անգղ* թուրքերի անունը առաջին և **akil* նախնական մեկից (հմտ. լատիներեն *aquila* անգղ)։ Անգղ թերգանունը սասրիների մաս Դափում էր *egil*, հայերի մաս *logil-ege*։

4) Ուր. *xuradi* *պիմվար* = *սասուր*, *kurati* և խուրրիական *urati*։

5) Ուր. *nax-adi* *երազմեցի* (գանի վրա) = *սասուր*, *nah-u* (id)։

6) Ուր. *tamx-ubi* *սարխուր edini* նախադրությամբ նշանակել և ժամագրապես *պուրա* նման, *արարի* = *սասուր*, *tamx-ub* „*ergreifen*“ (բռնել, կախել)։

7) Ուր. *šurx-ani* *եփարնական* (գործ) = *ակնագ*, *sub-ur* *եփարն*, վորից հայոց՝ *սխուր* *եփարն*, *ան-սխուր*, *սխուրան* (պղծապիս) և վրաց *m-saxuti* *եմասու* (ակգրում՝ *եփարնական*?)։ Թերես *šurx-ani* նշանակել *արքի*, *քաղ* (հմտ. հայոց՝ *սխուր*)։

Ընդամենապես պետք և ասել, վոր ուրարտական փոխառությունների խնդիրը զեռ զմպար և լուծել, Շատ բառեր կան հայերենում, վորանք Միջագետքից են գալիս, սակայն ուրարտերենում չենք տեսնում։ Այդ փոխառություններն են — կներ (սասուր, *kunukku*, *kaniku*, վորից բառ իս և *սասուր* „*xnura*“ = *գիրք*, նման վրաց *cigni* *պիմվար* < *sign-um* «նշան» բառից), *անագ* (սասուր, *anaku*), *կուպր* (= *kupru*), *գաղաթ* (= *kakkadu*), *ագարակ* (= *սումեր*, *agar*, վորից համարաթին, *ager*, *պերմ*, *Acker* և այլն), վորպես սարգական կամ ֆեոդալական մի անցիար-աշն-

սեռական նոր յերևոյթ՝ կապում մասնայական պարտադիր աշխատանքի և հոգի մասնավոր սեփականութեան հետ։ Կան բաներ, զորոնց իմաստը պարզ չէ, ինչպէս ուրաւա. salmat-xi (պաշտակիցք?), զորի նմանը մենք տեսնում ենք և ակնպնդեալում (հմտ. և հայոց հասուկ տնայնը Սաղմունք)։ Իսկ շատ հաճախան բաներ ունեն մինչև իսկ ստեղծական արտաքին, ինչպէս հայոց ազգի (պգի)—սուժ. սմս (պոչխարք), հայոց անաթ (անթ)—սուժ. սսսս (id.), հայոց աղ (պղ)—սուժ. սմ արք, հայոց պատ (քեսա)—սուժ. bad (id.), հայոց էշ—սուժ. սնն (զորից հուն. <οσν-ος, րոմ. asinus, οςα, Esel.), հայոց զարշապար—սուժ. gir. şapal (պոս) և բառից, աշխիքն՝ գոտաւակ), հայոց՝ կապար—սուժ. սմ. kabbar (id.), հայոց՝ տարգաւ (<տարգաւ)—սուժ. adagur և աշխ։

Այս բոլորը ցայց և տալիս, զոր տաւաբա-բարեւական և ստեղծական ծագումով շատ բաներ են յեղել, մեծ մասամբ բնութաբանական բաներ։ զորոնք ուրաւապնդիների և պատմական Հայաստանի այլ բնիկների միջոցով անցել են հետագա հայերին։

ՅԵՐԱՅԱՆԻ ՏԱՐԵՐԸ ԼԱՅՆԱԿԱՆ

Հայոց լեզվի վոչ ճշգրտական տարրերը գալիս են մեծ մասամբ պատմական Հայաստանի բնիկների (անպրամիմներ) լեզվից. զորոնք յեղել են փոքր Հայքում, Տուրքերանում, Մոփրուսի Արարատական ձկերն ու բաները զորոչ սահմանափակ քանակով նույնպէս թափանցել են հայոց լեզվի մեջ. զորպէս կամ ընդհանուր բաներ ու ձկեր մյուս վոչ ուրաւապնդիների հետ և կամ միայն զուտ ուրաւապնդան տարրեր։ Հայերենի վոչ ճշգրտական տարրերը նեապայում հարստանում են նաև ի հոշիվ վրացական (մանավանդ հան-մեղրական) լեզուներից, մասամբ և սեմական ու իրանական, իբրև հայերի մեծփորձան վերջնական արդշունք։

Փերականական տեսակետից ուրաւապնդներն ու հայերենը չեն սկսում բաներ „1“ բաղաձայնից, ունեն կոնցրուենցիա, զերանձանական մասնիկների գործածութեան, չկոպ բայերի համար „3“ նիշը (և կրովորականի „1“?), սեռական հոլովի համար „1“ մայնավորը, տարիսա Ծ.րդ յեղակի— ձիւ—հայոց—աւ և աշխ։ Իսկ բառամիմներից հայոց լեզվում կան, մեր ստուգաբանութեամբ, նեաւայլ ընդհանրութեանները—

1) Ուր. abili (dubi) — ամփել (արթ)», ամփեացրի՝ միացրի (Հովս. գրառ. յամփեում „приобщаю“):

2) Ուր. ebani «չերկիր» — ամանե (սեղծ գյուղ), մեղրեական abani, քարթվական ubani (բայց և -abani Gardabani-յի մէջ, վորը կտար նախընթաց՝ Գարգանան): Այս ամանե-ը ի դուր նամարում են իրանական բառ:

3) Ուր. euri (ewri) ամեր» — նայոց արւի (նայն իմաստով) նեւեյայ բառերի մէջ՝ որեւր (ճիշար՝ որեւր < արթ-եւար) կամ արեւանք (< արթ-անք) ամերիք, ըստ Ն. Մարի՝ «ЭВРИ, աղ-նքականներ», և արթ-արդ ամիրոջ վորդի» (> աղջիկ): Այս euri-ն կար և խուրքի լիզվում: Համեմատել թերևս և վրաց ewri aralo (= անք Aralo?) բացականչութեանը:

4) Ուր. inukani «նույն» — Ն. Ինքըն, սեռակ. նոր. ինքեան:

5) Ուր. istini «այստեղ» (նշվել է՝ istin) — Ն. ստան, այստեղ, այս նույն տեղից» (откуда же), վորի նամար կա և ուրար. istinini (= istinin այս տեղից):

6) Ուր. edini, վորը գրվում է և edin և նամանորեն նշանակել և «այստեղից» (edia = տեղ) — Ն. անդէն (там же, отсюда же):

7) Ուր. ul- «զնայ, ուղեորդի» (ul-adi «զնացի», բայց ul-ulie կշինթարկն, ulustaiibi և ulustibi «առաջնորդից» Քաղը) — նայոց ուղ-ի և կամ ուղ- «ուղղութեան, նամաղարէ» (ուղ-իդ, սանդ-ուղ-ք «առաինան ուղի» կամ «փոսուղի», ինչպես տեսնում ենք Վանի ժայռերի վրայ):

8) uduli «զինի» — Ն. տալի «վայրի խաղաղ», վորը կա և արաբերենում (duali) և սաթերենում (tol). վերջինս անցել և ուրարացիների միջոցով:

9) meš- «մատուցել, նվիրել» (meš-uli «մատուցելի», umešini «նվիրվեց, արվեց») և meše «նարկ, տուրք» — գրաբարի մեռ. իմ «նվիրվում եմ», մեռ. ություն «նվիրվածութեան, ուստի» (մեր թարգմանութեանն և):

10) suduk-ubi (suduk-ubi) «ամերիցի» (?) — Ն. շտուգ- անեմ՝:

11) šani «կաթնա» — Ն. սան «կաթնա»:

¹ Այս առաջարկութեանը Սանդալյանինն է („Les inscriptions cuneiformes urartiques, Venise, 1900, № 419“).

² Այս նախ (նշվել է san) բառը դարձ և ամփել կելիշի յերկնիզման արևանդարթյան մէջ և ստացվում է Gdize-յի կոմից (սեռ ՀԱ. V, № 108): Սանդալյանը պատահական կերպով տեքստի այլ նամանում, ուր չկա այդ բառը, «իւրեղացի այդ նախ բառը, նամեմատելով նախընթաց նախ»:

12) ¹ Ar'a (աստծու անունն է) — Արա, գորգես զարնանն և գերածնունդի աստված (նման. ինքիբնն նույն զարնան-կանույի ² Ar'a աստվածը):

13) ¹ Aris-a- (² Aris-a-). գորգես շարստի: աստված(7) — նայոյ շարած-եմէ, գորտեղից արտաւ (— արտա):

14) aru-ur Էսերանդա — նայոյ՝ արմ-ուտ, դ-արմ, արմ (այս-տեղից՝ արմ-անալ, դ-արմ-անալ, ընդ-արմանալ շարք կարել, օղբեմէս):

15) paxini Էյեղ, կոզ — պախը Էյեղիբուս (սէր փոխան-ցումով, նման. արար, bakara Էյեղ, կոզ. ասորիներէ bakra, կրեակն bakar «աստված», գորնց նու նամեմատել զոչ միայն փոխանով և պարարա-ք, ալլիս Էյանար):

16) hat-ubi Էկարեցի, անջատեցի — է. նաւ-անեմ, յաւ-եմ

17) seeri Էազնայուկէ և set (se-ir) Էրարմէս — է. սար, սար-ակ (Էպպաթ): Նման սաւայ սերի(того) Էազնի (գրանից) և արանա Էպպաթ:

18) tunc Էմով, լին — նայոյ Էմով (և գրայ tunc?):

19) tsigul-dulini (Մհերյան զոան արմ.) Էձէ, ծխական արարողության (շ) — նայոյ և գրայ Էձէ (id.):

20) klara կամ klra Էնոյ, յերկիր (իսկ ebani Էյերկիր, страна) — նայոյ Էյերկիր, գորք, բաւ իս, սաւցղի և ekir նին ձեից erkin բաւի ձեարանական նմանողությամբ (պղծեցությամբ): նման և սուսերական ki-ur (id.):

21) pill(e) Էջրանցը — նայոյ պեղ-եմ (արմանն է յեղել pil):

22) veli Էպունդ, Էգորմաս — նայոյ պեղ-Էգունդ (սնա-նայով պեղ-ջ, գորից պեղ-ջ-ուկ). իմաստարանսին նամեմատել իրանական Էպունդ և քրդական պունդ Էյունդ (նման. նաե Պունդ ի Շապուհ):

23) uiri Էպեր, դիրուկ (Մհերյան զոան արմ.)? — նայոյ Էյուր (id.):

24) ulx Էնանի — նայոյ ուղի Էյուրի նաւնք, նորմանք:

25) ulg-uxe Էսոողության — նայոյ Էոջէ (olj) < olg-ից?

26) ipx-ulie Էփչրե (շ) — է. փխ-ուր, փչ-ուր:

27) urb-ulini Էպունի, զեզնի (էւ urbika- (urbikase — ուղղ, նու, urbikani- բաց, նու.) — քրմական պաշտանյա (Էպ-պոյ?) — նայոյ զազմական (Արարաւ, Նարարայ)՝ Բոթիկ, Բո-թիկ (< orob-el, orb-el) Էնեղուկը շերեփով (քմականով և ալլիս)

գերցնել և թափել նորից ամանի մեջ (զոգացնելու համար)՝, Թերևս Որբելյանն նախաբարությունը քրմական ծագում և ունեցել? Orb-el սկզբնականը պիտի նշանակի ըստ այդմ՝ զոհող, զեղող, ուր -ell ներգործական ներկա գերբայի իմաստ և պատահում (հմտ. գրաց՝ m-iob-ell լծնող, m-ët-ell լկարող... նախախեթական mass-el կամ para-el քրմականը, վոր պիտի նշանակեր Երմնող կամ քրմանող)։

28) Kapise—ցորենի շափ և —հայոց լկապին՝ նույն-իմաստ բառին։

29) patari շքողաք, վորը սկզբում նշանակել և պատած, պարսպապած սեղա՝ pat- բայարմատից, վոր կա և հայերենում (պատել, պատապիմ, փաթ-այթ, փաթաթիմ...) և իսկթերենում (pataliandu շթող պատենա, pitt-ula շրրցի փաթույթ, փաթույ, փաթիլ)։ Իսկ patar բառը անցել և ամբողջությամբ հայերին— հմտ. Եղի-պատր-ուշ (ուր Եղի լգերին) — Եղի-վաղ լգերին չուր?)։ Փաթը-ին լգորը բերդ. համեմատել նաև՝ Kul-bitarni, Uzina-bitarni քաղաքանունները հին Հայաստանի տերիտորիայի վրա (ըստ ուրարտ. արձանագրությունների) և այլուր պատահող Pitura, Pitra, Piera, Petra և այլն բերդանունները (այդ petra շրրցա՝ անունը անցել և հայերին շրրցա՝ և տատարներին birli անվանումներով)։

Ուրարտերենը կարող և անշուշտ շատ բաներ պահած ունենալ հայերենի մեջ, բայց գրավոր ժառանգիս չկա, իսկ վորոշ ժառան էլ այդ ուրարտական բաներից մեկ մնում և անհասկնալի։ Սերբենի լինում և յերկու լեզվադրյունների ազդեցություն ու կանախա հայոց բառի մեջ։ Որինակ, ուրարտերեն les (ճնշվել և les), վոր նշանակում և լշես, ա, կարծես թե պահվել և հայոց լես es (շայմ՝ լես) զերանվան մեջ, բայց սրա մեջ և կա ճգնադրական ԵՂՕ-ի նստվածքը, վոր պիտի տար հայերենում *es (եծ), կամ *es (եզ)։

ՇՐՐԱՐԵՍ-ՎՐԱՅԵՎԱՆ ԼԵՃՎԱԿԱՆ ՏՐՐԵՐ

Արդեն մեր կողմից ժառանգվել և ուրարտերենի ուղեորական հայրվի (և խուրբի տր. հայրվի) -Աժ ժառանկի նմանությունը

¹ Տե՛ս Ս. Անանյանի—Հայոց բառ ու բան (Վաղարշ, 1912, էջ 334)— Լարին, սրափել— յուսալիկության յոփից յերկրով աննշով՝ վեր բարձրացնել և ծորացնելով թափել կաթնայի մեջ, վորպեսզի յոփը կաթնայի լլթունքից չթափվի։

² Տե՛ս իմ "Общие элементы между урартским и армянским языками", Госиздат Армения, 1936 г., էջ 40.

գրացական — ad ասանկիկէն: Քանորի մեզ մենք կ'ամենատեսչենք —
 ուր. սիմի «10000» (= սի-իմի տասն հարյուր?) գրաց սիմի
 տասն, ուր. տսլի կամ տսլի, գոր հանախ գրգում և էսլի (Ճշգիւ և
 էսլի) տասրիս — գրաց տսլի (իւ.), ուրարա. տսլի (Ճշգիւ և տսլի-
 ի) «կենդանի, անոռ» — գրաց չաօտի «կենդանի» (անոռոթ),
 ուր. մսրսանի «մամանակ» (?) — գրաց մո, մոեծ (իւ.), ուր.
 սիս «կիւն» — գր. չոս (իւ.):

Ուրարեանքն ալ համեմատաբարական կանաչաւու-
 րը գորգեա պատմութիւն նախնական մի աղբյուր մեզ տաւ և,
 գոր ալ լեզուն ասեմից շատ առայժմ անգերակցում և ուրարե-
 յան (խուրրի-միտանի) լեզուի նա, նա «խեթեանքն նա և
 մասամբ գրացեանքն: Մանանափակ քանակով նախնական կան
 ուրարական քանք և ներք, գորանք մի մասը կարող էր ընդ-
 նաւոր լինել Հայաստանի և ոչ ոնդրամիւնքն, գորանք ենք
 պարտական նայց գոչ նդերպական նա լեզվամիւրքի նամար:
 Այժմ քննենք նախ պատմա-նախնական ասեմական և ուրար-
 ական պոնիկներ, գորգեա նախնական աղբյուր:

3. ՈՒՐԱՐԱՆԻ ՊԱՆԹԵՄԵՆ — ՊԱՆԻՄԻՍՈՒՆ ԱՂԲՈՒՐ

Ուրարական պոնիկները անշուշտ արտացոլած պիտի ու-
 նենա, զիմ գորտը չափով, յար կրողների պատմական զարգաց-
 ման ալիւալ լինելները, նախնական ցեղերի կամ տանի, խա-
 չափումն, գրանք քաղաքական տալիսութիւն և մարտի
 գրանք և նախնական կուրաւրանքի փոխադրեցութիւն բնագավա-
 րում:

Արմանագրութիւնների մեծ մասը (շնարարական, կուր-
 տաւական...) նվիրում են գերադույն տալիս Մարգուն (Xa-
 li), գորք Ուրարաւի քաղաքական նորութիւն և երազանիսի
 սիմիոն էր: Անշուշտ առ լեզու և սկզբում գորտը ցեղի կամ տն-
 զի տալիսը, նախնական ուրարաւայիների ալ սկզբնական

¹ Քեզեա գրացեանք (մո) անկէ մա և տալիսիքի data «սուս, սու-
 ցան» (գորից նայց գոր) և նախնական մեզ պարտ քանքն: Անշուշտ
 նայց տալիս քան և մա և ալ սկզբում սկզբներին քան գրաց տալի
 քան, լինելու գոր տալիսը էր Մար (գրաց տալիս ի վերական *idat —
 նայց տալիս):

հաստատված, զոր կապված է յնդիկ Վերին Զով գետի վերին հոսանքում գտնվող Մուսասիրի շրջանի նեա Այս քաղաքի Քաղաքում տանալն են գալիս Իշպուրի և Մենուա քաղաքները, նվերներ տալիս, գահաբերություններ կատարում, փոքր մի սըրբատեղի կառուցում։ Մինչև իսկ աստարների թագավոր Սարգանը ազոթել է այս տանալում։ Ինչևնք այդ տանալի քուրմ Ուրգանայի խոսքերը. «Դու ստում ես, զոր ստանց թագավորի (Սարգանի) թույլտվությամբ զոչ զոր գործ չի մացնում [Մուսասիր] աստվածներին յերկրպագելու, բայց յերբ աստարական թագավորը յեկավ, միթե յես խանգարեցի նրան. ինչ նա եր անում, անում է և ես [Ռուսա 1-ը], ինչպես յես ընդգրիմանում նրան։ Մուսասիրի Քաղաք այս տանալի ավերը և Քաղաք արևանի հափընախանուր Սարգանի կողմից այնքան ցնցեց Ռուսա 1-ին, զոր նա ինքնապաշտություն գործեց։ Ուրարտուի ժողովուրդները, զեթ մի մասը, իրենց խալց էյին անվանում, զորն անշուշտ յնդիկ և նեապայում, Ուրարտուի նգրություն ժամանակ, այդ ժամանակ, ինչպես և շատ դարեր նեա, ժողովուրդներն ու ցեղերը ավելի շատ իրենց աստվածներով կամ հովատով էյին իրենց անվանակոչում, քան յնդիկան հասկանալով։ Ուրեմն պիտի ընդունել, զոր Քաղաք աստվածը սկզբում յնդիկ և ուրարտական կամ նախորդան զորոչ ցեղի կամ ցեղերի աստվածը, զոր այդ ցեղը (ցեղերը) տարածվելով կամ գաղթելով վերջիվերջո Վանի շրջանը և խաանդվելով տեղական այլ ցեղերի (թերևս նա յնդիկ ուրարտական) նեա, հովանորեն ինչ ցեղի նեա, ստեղծել են նեապա նգր Ռուսան—Ուրարտուն։ Միայն Քաղաք աստվածն է, զոր ստանում է ասերս անվանումը՝ մակդիրը (Xaldie curie «Քաղաքն, տիրոջը»)։

Հաղպպեկ արևանադրություններ ունենք, զոր նվիրվեն այլ աստվածներին։ Դրանցից մեկը Վանի «Քաղաքի Զամիս մզկիթի քարակաթոն է, զորը նվիրված է Xutuni աստծուն, զորը պետք է աստղջուլյուն, ուրարտություն (և) մեծությունը շորոնի Մենուային և յուր զորդի Ինուշպուային (7 սողից է)։ Մի նման քարակաթոն (6 սողից), զորը գտնվել է Վարազում, նվիրվում է Մենուայի կողմից Teiseba ամպրոպի աստծուն։ Քյույանդունի Ռուսա 1-ի արևանադրությունը, թեպետ սկսվում է «Քաղաք փառքով, տերունական» (=Քաղաք տիրոջ փառքով), բայց այդանկ շինվող ընդը նվիրում է Teiseba աստծուն, կոչելով նրա անունով [«IM-1 URU»] Իշպուրի և Մենուայի մի արևանադրության մեջ («Անշուշտ պարզաբան» արև.), զորը խոսում է

Քաղցու գառը (Xaldiei gusi) շինելու մասին, փորձված գնաթե-
րաթյանների մեջ Քաղցուց նկատ հիշվում է Uarubani աստվածը
(«մի գառ Քաղցուն, մի յեղ Քաղցուն, մի երկնի (2) Վարուրանի
աստված...»)։ Սեման ջրերի վրա կառուցված բերդը նախանայի
չի փոր նվիրվում է Telleba ջրի, աստերքի և անդրադի աստե-
րան։ Քերես Xutuni աստվածը ասողության աստվածն էր,
փորվեման նրանից և հաջցված շառագիւթյան, ուրախության,
մեծության, բնական ննց նախ «Քաղցու ջրանի» մզկիթում կա
և «Քաղց արեւը» նվիրված մի քարակոթող, փորվ նույն Մե-
նուան հաջցում և այդ նախք յուր և յուր փորցու համար՝ Vā-
rubani աստվածը նիշատակվում է «Քաղցու գառն» շինարարու-
թյան նկա. Քերես գա կամ շինարարության կամ լեռների աստե-
րած է (այդ շղուարտ շինված և բարձր լեռներում)։

Քաղմանկան մեծ արձանադրություններում միշտ նիշատակ-
վում են յերեք աստվածներ—Քաղցը, Տեչերան և Արգինի աս-
տվածները։ Վերջինը արևի աստվածն է, իսկ աստվին յերկուսը մեզ
հայտնի չեն։ Քաղմադրները ազաթելիս միշտ դիմում են այդ
յեռյակին, բնական արշավանքը գեղավարում և և անմամբ գրա-
վում յերկրներ ու քաղաքներ միայն Քաղցը, նմանապես արձանա-
դրություն վայելչացնողին ազատում են ելի այդ յերեք աստված-
ներով։ Եւրո գեղեցկում էլ այդ յեռյակից նկատ ավերացվում է
և աստվածներ Բիսիույին, վորը կարելի չի նախանայի թե այդ
յեռյակի նկատմամբ և թե մյուս նիշատակվող աստվածների մա-
սին, փորվեման շեռ շաղկապը չի գրվում. այսինքն կաննեմանք,
փորն ավելի նավանական է, Քաղց, Տեչերան, Արգինի (և) Բիսի-
ույին (այլ) աստվածները Այդ աստվածներն են սգնության գա-
լիս (xalab-me DINGIR¹), ասղթության աստվ ռաթադին։

Միակ արձանադրությունը, գրված յերկու անգամ, փոր
տալիս է արարարական ամբողջ պանթեոնը, զա Վանի «Ջրեղիմ
գաղի» աշտպես կաշված «Մեների գառն» արձանադրությունն է,

¹ «Քաղց արեւը»—Մենուան Ելուրների փորվն այդ քարակոթողը գրե
տվեք Քաղ ջրերի (manu) Քաղցյան փորվածությանը (Xaldim tēdim) Մե-
նուային Ելուրների փորվան (2) Բերդադային Մենուայի փորվան աստվա-
թյան (uigim), արախության (yubim), մեծության (xubim)։ Տեա Մեյր
§ LXXX և Մանց. § 82. Նմանապես նաև Մեների գառն արձանադրություն
— «Xaldim badim DINGIR² EM³» badim manu uigim «կարսուն, մե-
նու... Քաղցյան փորվածությանը (2) աստվածների աստվածների փորվա-
ծությանը Քաղ ջրերի աստվածյան Ելուրներին և Մենուային» (այդ 24)

վոր պրէյ են Ուրարտայի թագավոր Իշպուինին և յուր վարդի Մենուան, թերևս ալի ժամանակ, յերբ պրանք ժառան են թագավորելիս յեղեղ: Դուան վերևի ժառի վարիանալը ունի 31 յնդկար առդ, իսկ սակինը՝ 63 առդ:

Մենոյան դուան (սինենր կապուսի) այս արևանադրության սեղ կարգում ենք. «Խալլ արիւշը, Իշպուինին Խարզուրի վարդին (և) Մենուան Իշպուինիի վարդին այս դաները շինեցին. Կասասանցին (չգրին)՝ զսրերուսթյան (սնվիրաբերության)՝ որվա, ամսվա՝ Խալլուան, Տեյլերային, Աղվնիին (և) ասսամաներին ժողովուրդների (չեղունների)՝ 6 դուա Խալլուան գունի (nipsidi 'sal), 17 արջառ (և) 34 գոյխար Խալլուան գունի (arbuuc), Տեյլերային՝ 6 արջառ (և) 12 գոյխար, Աղվնիին՝ 4 արջառ 8 գոյխար, Խուսուսինին՝ 2 արջառ 4 գոյխար, Տուրանինին՝ 1 արջառ 2 գոյխար, Ուս ասսանին՝ 2 արջառ 4 գոյխար, Կալանին ասսանին՝ 2 արջառ (և) 4 գոյխար, Շերիսու ասսանին՝ 2 արջառ 4 գոյխար, Արսինիս ասսանին՝ 2 արջառ 4 գոյխար, Մուսգուս ասսանին՝ 1 արջառ 2 գոյխար, Դիդուսինին ասսանին՝ 1 արջառ 2 գոյխար, SIN (— Լուսնի) ասսանին՝ 1 արջառ 2 գ., Խալլոյան զենքերին (hell¹ չաներին?)՝ 1 արջառ 2 գ., Արիսին ասսանին՝ 1 արջառ 2 գոյխար, Կուերա ասսանին՝ 1 արջառ 2 գ., Սիլգրի ասսանին՝ 1 արջառ 2 գ., Տարրանին ասսանին՝ 1 արջառ 2 գ., Ագարուսու ասսանին՝ 1 արջառ 2 գ., Իրմուլինին ասսանին՝ 1 արջառ 2 գ., ասսանին, վորը Կալին (7) և փոխադրում՝ 1 արջառ 2 գ., Ալլուսուլինին ասսանին՝ 1 արջառ 2 գ., Երինու ասսանին՝ 1 արջառ 2 գոյխար, Շինիլի ասսանին՝ 1 արջառ 2 գ., Ունինու ասսանին՝ 1 արջառ 2 գ., Այրալին ասսանին՝ 1 ա. 2 գ., Զուգուսարու ասսանին՝ 1 ա. 2 գ., Խարա ասսանին՝ 1 ա. 2 գ., Արագա (Արամա) ասսանին՝ 1 ա. 2 գ., Զիկեկունին ասսանին՝ 1 ա. 2 գ., Ուրա ասսանին՝ 1 ա. 2 գ., Արմիլեկինին ասսանին՝ 1 ա. 2 գ., Արնին ասսանին՝ 1 ա. 2 գ., Խալլոյան ասնանանության (hairingic)² 1 ա. 2 գ., Խալլոյան սինության (hairingic)³ 1 ա. 2 գ., Խալլոյան dirugic (հաղթության?)՝ 1 ա. 2 գ., Խալլոյան զորքերին՝ 2 արջառ 4 գոյխար, Տեյլերայի զորքերին՝ 2 արջառ 4 գոյխար, Արուսարառու ասսանին՝ 1 ա. 2 գ., 2 արջառ (3) 4 գոյխար՝ Աղվնի թագաւոր ասսանին, 1 արջառ (և) 2 գոյխար՝ Կուսինու թագաւոր ասսանին, 1 արջառ 2 գ.՝ Տուրանին թագաւոր ասսանին, 1 արջառ 2 գ.՝ ասսամաներին Խալլոյան թագաւորների, 1 արջառ 2 գ.՝ ասսամաներին Արմուսինի թագաւորի, 1 ա. 2 գ.՝

Քառասուն ժողովին, 1 ա. 2 վ. Շուրա աստված, 1 ա. 2 վ. Քառասուն զոհերին, 1 ա. 2 վ. Տեյեքայի զոհերին երեկոս քաղաքում, 1 ա. 2 վ. Արգինի աստված զոհերին Ռեյինի քաղաքում, 1 ա. 2 վ. Արիա աստված, 1 ա. 2 վ. Քառասուն զոհին (arnie), 1 ա. 2 վ. Քառասուն փառքին (usmashic), 1 ա. 2 վ. աստվածներին Քառասուն զոհերի, 1 ա. 2 վ. Քառասուն աստված, 1 ա. 2 վ. Կիլիքանի աստված, 1 ա. 2 վ. յերկրների աստված, 1 ա. 2 վ. Արգանի յերկրի աստված, 1 ա. 2 վ. Մուրնի քաղաքի աստված, 1 ա. 2 վ. աստվածներին յերկրի Ասկանա, 2 արխա 4 զոյխար՝ աստվածներին յերկրի Դիրա, 2 ա. 14 վ. աստվածներին ժողովուրդների (զիզուներին), 4 արխա 18 զոյխար՝ Քառասուն աստված, 1 ա. 4 վ. Ասկանի աստված զոհերին երեկոս քաղաքում, 2 վ. Բարանի յերկրին, 10 վ. Արաքայի աստված, 1 երինջ 1 զոյխար Բարա աստված, 1 երինջ 1 զոյխար՝ Տուշուա աստված, 1 երինջ 1 վ. Աուր (Ազի) աստված, 1 արթ 1 զոյխար՝ Այա աստված, 1 արթ՝ Սարգի աստված, 1 արթ՝ Մինալարգի աստված, 2 զոյխար՝ Իլխարի աստված (նախ, 1 զոյխար՝ Բարմիա աստվածուն, 1 զոյխար՝ Միլիա աստվածուն, 1 զոյխար՝ Արա աստված, 1 զոյխար՝ Ազիա (Ազիդիա) աստված, 1 վ. Ուրա աստված, 1 վ. Ասկանի աստված, 4 զոյխար՝ Արգի աստված, 2 վ. Բուսանի աստված, 17 վ. Քառասուն ժողովածություն (Քառս ժողովածին?) (և) ժողոված աստվածներին ժողովուրդների Քառս զոհին (շնարնի) աստվածություն Իշուրինին Մարգուրի ժողովուն (և) Մեհուալին Իշուրինի ժողովուն և ալին և ալին

Մեհուալին զոհն ալա պանթունի մեջ մեհա էլի տեանում ենք, զոր Քառս, Տեյեքա և Արգինի աստվածները աստվածացում են, ինչպես զոր յեռյակով են հանգիս զայն աստվածուն արեանագրություններում։ Մեհուալ աստվածություն սկզբունքը զայն և զեռ աստվածուն-քառսական չըլանի (Հա, Էնիլ և Անու յեռաստվածությունը), ալալիս եր և ինթերի ժառ—Արինա քաղաքի աստվածուն (—Հեպիա?), Դասաա (—Տեշուա) յերկրի աստված և Մեհուալ աստված (կամ աստվածուն?)։ Համեմատել նախ սկզբունքը պանթուն և քրիստոնեություն մեջ՝ հայր, զորգի և առքը ևայն։ Բայց մեհա զիսենք, զոր Բարան քաղաքի զիլքի բարնալան հեհանալով հեհանալ զերկրում և տեղական Մարգուր աստվածը, զորից հետո զայն և յուր զին Զարփանիթ և արևի աստված համալը։

Նշանակալից է, թոր ուրարտացիների մաս Մալգ-Տեղուզ-Արզնի յերրորդությանը նկատ գալիս է Մուսախի մասովմը, ժորին Մենուան Նվիրում է աստծին արձանացության (անս փերը)։ Իսկ Աշուա-գարգայի Ուարուքանի ասովմը բրու-նում է յերկրորդական տեղ։ Լուսնի ասովմը զլիսովոր ժորխան-ասովմ արաանայովմ է գազովարացով (SIN), իսկ գազաննս ժորխանասովմ արզամ է Նեյյանարեն՝ Sielardi անունով, ժորը բարդ բառ է, կազմում ՏԵԼ- կամ ավելի շատ ՏԵԼ- պիշերս է ardi արենս բաներից, այսինքն յուսինք պատկերացվել է ժորպես պիշերով արենս։ Նման կազմության ունի անշուշտ է Մինույար-գի ասովմս անունը, կազմում tsinu-+ardi արենս բաներից (թե-րևս tsinu-ardi ասացո՞ղ)։

Հասարակիք է դիտել, թե ինչպես գտնի կենդանիների ըս-տակը նկարագրե պահասում է—Մալգուն՝ 17 արջառն է 24 գոյ-խար, Տեղերային՝ 6 արջառն է 12 գոյխար, Արզնիին՝ 4 ար-ջառն է 8 գոյխար, Մուսախինին՝ 2 արջառն է 4 գոյխար։ Այդ Մուսախինն, ինչպես է Տարանի, Ուս, Նարախի, Շերխուս, Ար-սիմերս ասովմաները ասովմն յեռյակից (Մալգ-Տեղուզ-Արզնի) նկատ կազմում են ասովմաների յերկրորդ գասը։ Յերրորդ գասը, ժորանց գտնվում է 1 արջառն է 2 գոյխար, կազմում են—Սնուզ-աս, Դիգուսայի, Սիլարգի, Ատրինի, Կուերս, Սլիլդի, Տարախի, Ապարուսա, Իսուշինի, Ալլուսուշինի, Սրինա, Շինիթի, Ունինա, Այրախի, Չուգուսարու, Մարս, Արամա, Չիկեկունի, Ուրա, Ար-ձիրիգինի, Արնիս, Շուրաս, Սլիս'ա, Բարափարա, Կիլիբանի։ Չորրորդ կարգի ասովմաներն են (1 արջն է 1 գոյխար)—Բարա, Տուշպուս, Աուի, Այա-Հինգերորդ կարգի ասովմաներն են (1 արջն)—Սարգի, Մինույարգի, Վեդերորդ կարգինը (1 գոյխար)—Իդխարի (Իշխարի)¹, Բարմիա, Միլիա, Ար'ա, Ազիա (Ազիպիա), Ուրա, Ասինի։

Ասովմաների մի շարք անուններ կարծես թե տեղական ուրարտական լեզվով են նկարագրված։ Որինակ, -ini նախադասական անունը ներ անունում Xutuni, Nalaini, Diduaini, Garubaini, Imuaini, Alaptugini և այլն ասովմաների անունների մեկ։ Դրան-ցից Xutu-ini մենք կարող եյինք կապակցել xutu գոյականի նկատ, ժորը մասնում է անանցավոր Xutunaxi գիշխանության (չ)

¹ Այդ ասովմն գտնվում է 2 գոյխար, ժորը թերևս մեկ պետք է լինի՝ բառ գտնող անասունները՝ ասովմանական իշխման։

քառի մեջ: Diduini աստվածանունը կարելի չե կապակցել didu-
 քառի նեա, վարը գեղարհական ինչ վար իմաստ ունի (պոնը
 didulini urbulini՝ նախադասության մեջ): Irmuini անունը -ու
 անանգով ասացվել է Irmu՝ զոյականից, վարը մեր կարծիքով
 նշանակում է շնորհակցության (նմա, խեթերեն Irmu- շնորհակ-
 ցության, Irmuši շնորհակց): արեմե Irmuini աստվածը մարդ-
 կանց փրկում էր շնորհակցությանից: Մարա աստվածը յերեի յե-
 դի է հանապարհների և ուղեորությանների աստվածը, քառի
 վար ուրարականում կա է հասարակ xaric շնանապարհ, ուղի,
 արշավանք քառը, վարը մեծ մասամբ գրվում է զազափարազով
 (𐎧𐎫𐎼𐎡𐎹 KASKAL*Y): Այդպես և Այրաշի կարող էր լինել ayra
 քառից և նշանակեր ժայռերի աստված (նմա, հայոց՝ աղ), ինչ-
 պես Արամա աստծու անունը կարող էր կապ ունենալ ժարաա-
 անդերի նեա, ի նկատի ունենալով հայոց շարած-եյն և շա-
 րաւաւ (←արաւ) քառերը: Այնի աստծու անունը մեր կարծի-
 քով նշանակել է շին, բարձրություն, ինչպես ունենը Xaldini
 քառը շեալլայն (←Մալլա) բարձրությունը կամ Xaldini քառ-
 անանգ շեալլայն (←Մալլա) բարձր փանքին: Քերես և աշմ-
 ժյան Արնա-զադ, նին հայոց Արնայ անն, և հայոց հասարակ
 լեան (յերեն) քառը կապում լինի 𐎠𐎫𐎼𐎡𐎹 քառերից: Քեթական
 աստվածների մեջ էս, յերզման համար, մասնանշվում են լեո-
 ների, գետերի, յերենքի ու յերկրի, հողմերի ու անպերի աստ-
 վածներ, ինչպես և արական ու իգական աստվածներ: Մեզ թվում
 է, վար ուրարական պանթեոնի վերջին աստվածները — Իգիտա-
 րի (Քերես՝ Իշխարի), Բարձրա, Միշխա, Աիա, Աինի և Քերես
 Ար՝ա աստվածները յեդի են իգական: Առաջինը՝ Իշխարի կ- և
 ալլ լեզուներում (խեթ. 𐎠𐎫𐎼𐎡𐎹) և Նախն և, ինչ վար և 𐎠𐎠𐎠𐎠-
 Բարձրա աստվածուհին հաճախեմե Մալլա կինն էր, վարը bag-
 haru (աստված Բարաւա) անունով ունեցել է արման Մաւա-
 սիրում (քառ Մարզանի նկարապրություն, վարը հափշտակել է ալլ
 արմանը): Անշյանարական haris և har(u) նեա յե՛ն իրա-
 րից (ալլ կարծիքին էր և Մեյաը): Միշխա աստվածուհին Քերես
 լիներ մեռնողի գիցուհի, ի նկատի ունենալով հայոց ցեղ (ալլ),
 ուսիական լիլ Էսերմ և ուրարա. 𐎠𐎠𐎠𐎠 զկին (←գրայ 𐎠𐎠𐎠𐎠)
 Ար՝ա աստվածը Մանդալլյանը համեմատում է մեր Արաշի նեա,
 սակայն աշտակ ալն Անշյանական խաշմագառ կա, վար ուրար-

* Քերես Թարրից նշանակում է շնանապարհներից:

* Քերես քերական քառը ունի նայն 15- նախաձայնից Էսեմ (←𐎠𐎠𐎠𐎠)
 համանի քառը հանգիս:

տեղնն ալ վանկազրից հետո զայիս և կոկորդաշին պայթական՝ հնչյունը (հայոց Վերաշեն, վորպես զարման աստված, մենք կապակցում ենք խեթական նուշահունչ և նուշերմասա ԱՐՁ („Flurgott“) ասածու հետ։

Քաղաքների աստվածների մեջ ամենից շատ մեծարվում և զոհերի քանակով Արդինի կամ Մուսասիր քաղաքի աստվածը իսկ մենք գիտենք, վոր Մալգու ասաջին տանաբը աշտակ և հիմնվել Մինչև իսկ այդ քաղաքը Մներյան զոան աշտ մեր արձանագրության մեջ ազելի յե բարձր, քան Ուրարտուի աշխատաշատ քաղաքները—Տուշպան, Կումնու, Երիզիս, Արմուինի (վորակիցի մեր Վերմուինի) իշխանները) և քաղաքները։

Հարեան ժողովուրդների աստվածներ քիչ են պատահում Մներյան զոան աշտ պանթեոնի մեջ։ Նախ հիշատակենք Տեյսեբա ասածու անունը, վորը հատուկ և յեղել սուրբայան ժողովուրդներին Tesup անունով։ Ուրարտացիք աշտ անունը փոխեցին զարմանելով Teiseba, վորը Մալգույց հետո յերկրորդ անգն և գրավում։ Արդյոք աշտ ցույց չի տալիս, վոր ուրարտացիք ամենից շատ ազգվել և ձևավորվել են աշտ խուրդիական (սուրբայան) ցեղերից, վորպես ընդհանրապես նախնայան ցեղեր։ Այս Տեշուպը կարելի յե ասել վոր ամենատարածված աստվածն և յեղել, վորպես յերկնքի, ամպրոպի, անձրևի, քրի և կայծակի աստված. զերմանացի վորոշ գիտնականներ այդ Տեշուպապաշտ ժողովուրդներին կոչում էին «Tesup-Völker»։ Հայերը այդ անունը փոխել էին փոյուզիական Մարտիրոսով, վորը հետո զարմավ հասարակ անուն (աստուած), իսկ նրա փոքրասիական-խուրդիական կնոջը—Hepit mutani-յին (Հեպիտ սքանչելի, հեծու-սիշաար սքանչելի) սրբաբնույթայինը թուրքական զոհում մենամենում)¹—հայերը պահեցին, փոխակերպելով Հեպիտ, հպտանք, հպիտ, հպիմ ։ հպիմ և աշխատի իմաստի մեջ։

Յերկու աստվածությանը բարեկամական ազգացությանն են ժամանելու։ Մեկը Այա աստվածուհին և, վորը համարվում էր „Mutter des Waldes“ (տես Kleinas, Forsch., B. I, էջ 142, ժան. 2)² և զորք և ամվում և խեթերի մոտ (A. A.) իսկ

¹ Համեմատել նաև հայոց Վերա զեղեցիկ՝ Լոշիշիանը։

² Ebeloff-ը ասում է „Vgl. für die Götter Aia als „Mutter des Waldes“ ihre Beziehung zur Vegetation, speziell zum „Grün“ im Kodex Hamurapi V a. II §2 ff.“ (տե՛ս)։

ուրարտական Ura աստվածը Ura-š անոմ գործ և անվելի Բարեխնամ զորպես պարնան և կոմի աստված (հմմտ. մեր Վերսու-ն և հույների „Arei“-ը զորպես պարնան և կոմի աստված)։ Յեթե ուրարտական պանթեոնի Ip-xa-a ri-e աստծու անունը կարգանք Ip-xa-a-ri-e, ինչպես Անյարդն և ասախարկում (ip և ig նշանները շատ նման են), ապա կոչվեմանը բարերյունական-խեթական Ixxa-ra աստվածուհու անունը, զորը յեղել և զեանի և յերգումի աստվածուհի (Kl. For., B. I, հշ 9)։

Սեթական աստվածներին նման են—ուրարտ. Xaltainie, զորը կարգում են նաև Tar-ra-4-ni-e (xai և tar նման նշաններ են), զորը արասալինով մաս և խեթական Halara աստծուն։ Այդպես և ուրարտական Albine աստվածը նման և մշտունորեն խեթական *Halebinu-š աստծուն, ինչպես և ուրարտ. Anapša աստվածը նման և խեթական *Napsara աստծուն։

Մի աստված ևս կա ուրարտական պանթեոնում, զա—Šardi աստվածն և, զորին Սեյսը կապակցում էր լյուդիական Σάρδης (Հաարի), բայց և Եսրե աստված) աստծու հետ։ Իսկ այս šard-Հաարի) կար իրանական յեղուներում—անակը. çarad Հաշուն, ասրիս, ավեստական sardəša Հաարիս, ասրին šard Համուս, նոր պարսկերեն šāl Հաարիս։ Քերես ուրարտական Sardur Թագավորների անունը այս աստծու անունից և կազմվել -ur անանցով (հմմտ. Սթիանի յերկրի Veduri ալթանունը, Արծրունիների Վաշկուր) ալթանունը նման -ur անանցով), և ի դուր չեր, զոր ուրարտական գրույները այդ Թագավորների անվան մեջ աստվածաթյուն եյին տեսնում, գրելով Վաստած Ri (=Istar)+du-ri», իսկ Ri զագափարանիչը մշղել և SAR. բայց իսկականը ինարկե սա չե, այլ šard+ur։

Համեմատական դիցաբանության համար, հատկապես ուրարտական աստվածների ծագման և կապակցության տեսակետից, մեր այս ուրարտական պանթեոնը շատ մոխարներ չի ընձեռում մեզ։ Մի քանի աստվածներ—բարերյունական բնույթ են կրում, մի քանիսը կապվում խեթական աշխարհի հետ, մեկը՝ խուրրի (սուրարյան) ծագությունների հետ (Տեյշերա), մեկը՝ իրանական ծագումով և (Šard-) և այլն։ Ուրարտական կրոնի և դի-

* Զե. Kretschmer-ի հոգածը „Iudra und der heethitische Gott Inara“ (Kleinasi. Forsch., B. I, H. 2, հշ 229), զորակց նա ասում և „der babylonische Vegetation—und Kriegsgott Uraš“.

ցարանության պատմական արժեքազորման նստար շատ քան կարող էլին տեսչ մեղադրներէ, մանաւորներէ, կտախներէ, խաւարիներէ, խաւաւղիքներէ, չալաւիտներէ, ելամիտներէ և այլ ՚մն արեւելյան մագաղաւրդներէ ստաւմաները և կրօնը, վարը մեծ մասամբ չի նստել մեզ:

Բարդը և, վար ուրարտական պանթեոնում յիշ ենք տեսնում կին ստաւմաներ, թերեւ լավ շնտկանաբար պատմաւոր, քանի վար այդ մասին յնազարում ցուցում չկաւ: Համեմատական գիշարանական վերլուծման նկատմամբ միայն կարելի չի ընդունել, վար ստաւմաններ են—Alz, Bartsa (—Bag-barts), թերեւ և՛ Silla: Նոյն գերը վարդեւ, սոցիալ-պատմական և իդեալոգիական վարը ֆակտորներէ նկատմանը, թույլ և նանդեւ պալիս, ի համեմատության ոգամարդական ստաւմաններէ, նաև սեմիտներէ մաս: Փոքր Ասիայում, ընդհանրապէս, գերիշխում էր կնոյն սկզբը: Բանքը ի դեմս զմեծ ստաւմանմանը: Ան գիշուհու, Kilele գիշուհու, ինքնորէ Արեւմտ քաղաքի ստաւմանուհու (Hepiti), Լուգիտ-ցիներէ Արեւմտից գիշուհու՝ և այլն: Հալոց մաս ևս Աստիտի պաշտամունքը ցույց և տալիս հայերի վարը սկզբնական հասկումի (Փոքր Հայքի) փոքրատիական իդեալոգիային պատկանելը: Մայրիշխանության նկատմանը Փոքր Ասիայում յերեմի սփնչի ուժեղ են Մալցած յիշել, քան Արարատի և Միջագետքի մագաղաւրդներէ մեզ:

Մալց ստամու պատմա-եթնիկական և կուլտուր-քաղաքական նշանակութիւնը նույնչափ մեծ և յիշել ուրարտական մագաղաքի Անափորման պրոցիտում, վարչափ հայերի նստար թրակիական-փայտաշխական Sabads(oz) ստաւմանը, վարը գրանարում և այլ եթնակուլտուրայի սկզբնական գերիշխումը հայերի Անափորման մեզ: Սեմի այս գիշարում մշտում և հույս պատմաբաններէ

¹ Համեմատել գերեզմանացոյցի զրո տեղերէ յորը հոգաւորելու նկատմամբ „Nun war... diese Stile oder diese Hölle oder diese Wasser (?)... beschickigt, nun (im Artemis die Ephesusche und Artemis die Kolo'sche Hof und Haus [arab. haia-k], Erde und Wasser, (landlichen) Besitz... sollen erstreuen“ (Kl. F. B. I, 62 81):

² Ամբարդ լինել նստարում արտեղ մամանելի նաև հայերի պատմական ելուարդ Մայրիշխանի կարծիքը այս ինչորէ չաղէ: Պատկերացնելով մասին, ինչպիսիք և է, „Geschichte des Alterthums, 2 Aufl., B. II, 22 418), — „Als der Hauptgott erscheint, darthweg Chaldi, „der Herr“, die dessen Krieger Koenige und Volk galten. Dieser Name hängt an an den des Volkes der Chaldäer (so auch in den pontischen Gebirgen), und so ist die Annahme

առանձը, թե հայերը փայտգիական ժապավ առնեն, լեզվական ազերս առնեն նրանց հետ, նրանց հետաքցներն են, զինվելով և հաղթելով նրանց համա և այլն¹։ Այդ տեսակետից շատ նիշա երեկանայի Ա. Սամվելյանը (ՀՀԻՆ Հայաստանի հրատարակչություն, 1931, էջ 92), առնալով «Այն հանգամանքը, զոր արժևներն աստվածը [Sabadzi-Յա] խոր առ ժապավան հիմքեր և զցիչ, ցույց և առաջիկա, թե փորագրի փնտական նշանակություն են առնեցել հնդկադարձական արժևները պատմական հայտնության, իրեն մի ազգայության, ժապավան շաղախի մեջն»։ Հայերի այս երկնիկական և իրենազգայական կապը (աստվածներ) փայտգիայիներին, խեթերին, լյուդիացիներին և այլ փայտգիական ժապավայրերին հետ մեկը կարող ենք հաստատել և այլ աստվածներին ներկայությունը հայոց պատմության մեջ (Hept, Tarku, Massan, Zawal, Ara- և այլն), զորանց մասին կիսովի առանձին

vielleicht vertreten, dies sei auch der eigentliche Name des im Urzeit bestehenden Volkes gewesen, so dass wie in Assur das Volk und Gott den gleichen Namen geführt hätten. Ein gestrichelter Nachweis aus den Inschriften ist jedoch bisher nicht gewonnen, so dass hier Zurückhaltung geboten erscheint».

¹ Հայերը իրեն ազգային փայտգիայիներին, իրեն և նախ հնդկադարձ կապը (VII-րդ դար, 12), այս նկարագրում և խեթերի պարզում հայերի և փայտգիայիներին միասնական զինվել և հաղթելը, իսկ այս բանը ազգայության նշան եր համարում հայերը, ժապավ փայտգիայիներին հետաքցները (Փրիցն ձուռու), իրեն և նախա խեթերի կապը (IV դար Քր. առաջ) — «Ἀρρίωνι το πᾶν γένος ἑκ Ἀρρίωνος καὶ τοῦ πᾶν τοῦ πᾶντος γένους», հայերը փայտգիական ժապավ և նախ շատ փայտգիականության իրեն լեզվական հայերենի հնդկադարձ լեզուն աստվածներին և նախ շատ ազգային, առնել շատ հաստատել և այլ փայտգիականությանը (Երկ. հնդկադարձականությանը)։

ՅԵՐԿՐԴՐՅ ՄԱՅ

ՈՒՐԱՄՏՈՒՆ ԵՆՐՔԻՆ ԿՅԱՆՔԸ

(ԸՍՏ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒՄՆ ԿԿԱՅՑԻՓՅՈՒՆՆԵՐԻ)

Այս մեր համգածը պատգործելու յն արձանագրությունների ախ արտահայտություններն ու բառերը, վորոնք քիչ թե շատ բնութագրում են ուրարտական պետության և հասարակության ներքին կյանքը։ Նախ կվերջնենք ախ վկայությունները, վորոնք վերաբերում են Նյութական արտադրական կողմին, յերկրի եկոնովիկային և տեխնիկային, բաժանելով ախ բոլորը յերեք մասերի. ա) գյուղատնտեսության (խաշարածության, հողի պատգարծում և մշակույթներ), ի) արհեստներ (մետաղագործության, կապագործության) և Շ) աշխարհ կառուցումներ (շրանցք, մայախառններ կամ նիշաներ, բերդեր, տաճարներ...)։ Այս մասը լրացվում և մանրամասնվում և և ալմ մնացած Նյութական կուլտուրայի հիշատակարանների պնությամը, վորոնք մեծ նշանակություն ունեն հիշա հասկանալու արձանագրությունների ախ վկայությունները։ Յերկրորդ գլխի մեջ մենք տալու յենք ախ տեքմիտոլոգիան, վորը արտացոլում և ուրարտական հասարակության սկզբնական կազմակերպությունները—ցեղ, առնմ, ընտանիք, մոլոմուրդ։ Հետո նկարագրվելու յեն սոցիալական ախ շերտավորումները և պետական սրգանների ֆունկցիաները, վորոնք հասուկ են յեղել զասակարգային Ուրարտային, վորպես պետության, ի մեջ աշար զասակարգերը և զասերը, քրմությունը, պաշտոնեյությունը և ալին։ Որա հետ արվելու յն պետական-բաղաքական և վարչական մի քանի կողմերի նկարագրությունը։ Վերջին յերրորդ գլխիը տալու յն ընդհանուր գծելով արձանագրությունների զազափաբախտական և վաճախին կողմը, ախ և՛ նրանց կրոնական և մասնավորապես նաև ուղմական մասնությունը։

Ա. ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ԵՎՈՆՈՄԻԿԱՆ ՍԵՎ. ՏԵՆՆՆԻԿԱՆ
(գյուղատնտեսություն, արհեստներ, կառույցներ)

1. ԴՅՈՒՂԱՏԵՍԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

ա) ԵԱՏԵԱՐԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆ

Խաչարածությունը վերաբերյալ ավյանները հարուստ են բազմակողմանի շնու: Հիշատակվում են մեծ մասամբ ալյուրյա կենդանիների առուներն ու գրանց քանակը կամ վորդես զոհարելության առարկա կամ վորդես ավար, վոր քչվում բերվում է թիայնա: Բուն ուրարտերեն միայն յերեք բառեր կան կենդանիների համար—*raxini* տառլան (— յեղ-կոյ), *laxē* շվոյխարս և թերես *ullu(ni)* տուգա: Մնացող առուները—*մի*, *հարթ*—արվում են գաղափարանչերով: Գաղափար կազմելու համար խաչարածության զարգացման մասին ավելորդ շնու համարում վորոշ վկայություններ բերել: Արդիւտի I թագավորը մի արշավանքից հետո, վոր կատարել էր Մանա և Բուսառ յերկրները (Արմիա յնի շրջանում), բերում է Վան 100 ուղա, 700 մի, 22629 արջառ և 36530 վոյխար (տես Խորխորյան արմ. Col. IV, 6), Իսկ Իւդուլնի և Մենուս թագավորները, յերբ ալյուրում են Մուսաթրի Խարչու տաճարը, Նվիրարերում են 1112 արջառ, 9020 (կամ 9120) գառ, 12480 վոյխար (տես A. Gotze-յի *աւուժաւորությունը*, ZA, № 7, V, էջ 119): Ձիերով հասկացելու հարուստ է յեղել Գրաուելի յերկիրը, վորը վաստակւան մի մեծ յերկիր էր Աւարառուի մեջ և հարկ էր վնարում վերջինիս թագավորներին: Հիշենք ալյուր, վոր հետագա Հայաստանն ևս հայտնի էր յուր միերով, վոր ուղարկվում էյին Միջագետք կամ պարսից թագավորներին, ինչպես և զոհվում էյին արեւի տաճանու: Եւ շնուց առում հայոց կեթանոսական տաճարների (որինակ Ամառնի) կամ հետագա յրիստոնեական վանքերի կալվածներում արածող բազմաւազար հոտերի մասին: Անշուշտ այդ տաճարներն ու վանքերը պիտի ունենային և մեծ քանակությամբ վարձկաններ կամ սարուկներ այդ գործի համար, իսկ ուրարտացիների ժամանակ բոցի այդ կար և ցեղերի համայնական անտանապահություն: Յնթե գալուսային մասերում (որինակ՝ Արամանի, Արամվրի, Ավարթնոցի շրջաններում) ընդգծվում է ալյուրործությունը, վորի համար ջուր և բերված լինում, ապա ալլ մասերում (Եթիուշի, Նաիրի յերկրներ...) գերելիւում էր հացահատիկալին տնտեսությունը: Աստուրական թագավորները Տիգրիսի վերին հոսան-

քի ժառերքը (ճուտիս, Գաղղաժուսա յաղղաքներում) շինել էյին հասուկ տերտրներ ցորենի ու հարդի համար, զոր գրավում էյին կամ հարկի տեղ բերում էյին Նաիրյան յերկրներից: Բայց որս նեւ գարգացած է յեղեւ և անասնապահությանը, հասկապես յեռնային շրջաններում, զորտեղ ցեղերը զեւ սոցիալապես յեյին շնորատփորփիլ և անասնաթյան մեջ խաշնարամեական եր: Անցրեմն շատ տարրերնայ և թվում, յերբ մի Արիախի յերկրից տեմն տարի տասնյակ հազար անասուններ են քշվում Բիւյնու և աշ-նուամենայնիվ տեղային այլ անասնաթյանը շարունակվում է և զերջնականապես քայքայված չի լինում: Իներեւ արևմտա-գրությունները ունցնում են այլ պարերեքական արշավանքների տվարի թիվը: Արարատական արևմտագրությունները բացի զերու-նիշյալից կանկրեւ տվյալներ ու ժանրամատնություններ չեն տալիս: Աստուրական տարբուրներից միայն գիտենք, զոր Թուսու 1 Թագավորը ժողովրդին սովորեցրել է ազատ պահել:

Ե) ԼՈՂՈՂՆԵՐՈՐԳՄԻՍ ՅԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅՆԵՐ

Սեղեւազածուքյան

Արևմտագրություններից մեկ զեւ հայտնի չի մի ախպիսի տերմին, զոր արտահայտեր մշակվող հողը և լինեք զրա մի ասան-նին միավորը, ինչպես եր, որինակ, սուսերական արաբ. լ, զորը հո-գի ժամանփոր տեփանդության նեւ և կապված լինեղով սոցիալ-անասնական զորոշ իրավակարգի նեւ (սարկաախրական և ժա-նավանդ՝ ֆեոդալական) անցնում է շատ յերկրների (—հայոց ու զրազ արաբ, յասու—նու յե արաբ, զերմ. Acker, akra և այլն): Մեկ հայտնի յե միայն կիտա կամ կրեւա կիտա շնոչ՝ բուսք, զորը սովորական իմաստ ունի, ինչպես հասկացվում է նաև զոր-պես շգեմին, համեմատել շնարարության ժամանակ կիտանի kuldini-manu uı giel ismini bidanti շնոչից պատվար (? Թուրք) հանդերձ պատով ուշտեղ կատուցեղի(?), ուր կիտա բուսք աշ-րուր արտահայտվում է նույն կանցեղցիայի Նախագաւության-ներում գաղափարաբարձ KI (—հոգի Բայց կա և կիտա՞ն DIN-GIR¹ և շնոյի աստվածներ), ուր շնոչը հասկացվում է զոր-պես գեմին, սարկիկրյա աշխարհ (սանդարմեա, արեւոստան):

Արարատեղնում կա մի բառ (larag), զորը մեք կարծիքով պիտի նշանակի շարս, տեղատեմեա: Արինակ, Թուսու 1-ի Յե-շիշյալում Թուգան արևմտագրության մեջ կարգում ենք—A¹ ID alaminı & edutı[c] 1 Rosaxinatdi ali A¹ ID alaminı URU

Tuapant[ot] ևragi ևxullini ևlt A¹ 1 Roxalimene ipadul[ot] ևլրևըը զհախց ևնց կացրի (բերի) Ռուսախիմայի ևամար (= զհախի Ռուսախիմա), վորոշ ջրեր զհախց (զհատվ) Տուչպանյան արտերը վառպելու, վորոշ ջրեր Ռուսախիմայի խմելու ևամարս (ապեր. 28—32, թարգմ. մերն է)։ Այց ևragi բարս կա և Արգիշտիի ևարխուրյան արքանապրոթյանների առաջին աշանյակի ննց սկզբում—ևlticini (առավում ևս?)... ևlticic ևnaini ևragi—ար վերջին բառերը զգալաններ են։

Կա և մի յերրորդ բառ xubii (xubi) անանագ, վորը մեր կարծիքով ավելի ընդարձակ իմաստ ունի և պիտի նշանակի «գալա, առփառան, նովիտ (prunina)»։ Դարձ և անվում ևստուկ անանգների մեջ և առանձին ինչպես Xuturini xubi «հոտորյան գալա» (= Ջփարթնոցի չրջանը, վոր ևայց ժամ նում կոշվել և «Բաղարու գալա», հաստպարս), Tuaratimni xubi (ևորի. VII 13)—ևայց Տուարածառափ, Nirihi xubi (ևորի. II 13) «երբիրայի գալա» (Նիրբրեքերի գալան է, բառ առաքական ագրյուրների և լեզվի Nirihi „lowlands“ նույն իմաստի բառ է (տես Սեյաի ժամ, էջ 397), Ashalai xubi (ևորի. IV 34)՝ Արմիա լճի կողմերում։ Բայց կա Ջփարթնոցի նույն արքանապրոթյան մեջ և xubi giase (թե xubigi ase?) pili ևltiduli «գալաը (xubigi «գալաներ»)»... ջրանցքով ջրելու» (ապ)։

Ար ևնց դարձ և անվում «ցորեն» (ևայ) գաղափարները (202133 kapile PAT «202133 կապին ցորեն», տես Մարգարյան տարեգրերի VI, արձ.), վորի ևամար վարպես չափ դարձ և անվում kapile բար, վորը Մաոցել և մեր կարծիքով և ևայց մեջ (բառ Աննուն բառարանի՝ «կապին—անուն մը, չափ մը, շիերիկ, և անոր մեկ մասը»)։ ևամենցի նայերի ժամ զես Մում եր այց բար—«կապեսկ—ցորենի առանուրդ, վոր կարգի խզապանին իրրև վարձ ցորենը ազալուն» (տես Հ. Անույան, Դավառական Բառարան, էջ 551)։ Ի միջի այլոց և խեթերենում կա նման բառ (gabassar և kapassar), վորը ևնցի տարածություն մի միավոր է, նման մեր նկատարին և այլն. Թերևս սկզբում ցորենի չափ եր, նետո գարևել և ևնցի տարածություն չափ, կապված այնքան տարածություն նետ, վորը վերջնում և ցանելու ևամար այսինչ չափի ցորեն, նման մեր գաղառներում դարձ անվոյ «լիար»

1 Մաղարածուն ևյ չսկի-ն կարելի չե ևսմեռանկ ևայց վերջիստ կամ տիպան բառերի նետ.

բառի իմաստափոխման, ուր լիար նշանակում է շին ֆունտս (= բաւման) և լիար նախադրում է ցորենի արտի վորոշ տարածութեան (որինակ, մեր արտը կամ աշկին այսքան լիար է)։

Արգիշտի 1-ի Քորխորայան արևմտագրութեան մի տեղում (Col. VII¹¹⁻¹²) կարգում ենք „*ḫašubi KUR Eḫunini URU Ardi-mei ašlu zirbilani*“, վորը թերևս նշանակի *հափաքեցի՝ Եթունայան յերկրի Արգիշտի քաղաքի* *ašlu*-ն (= հացը?) և *zirbilani* (= ?), համեմատել *ašlu* (հնչիւն է *astin*) բառի նետ հայոց բառումն կամ բառումն բառը, վորը նշանակել է շոր հաց։

Ուրարտուի յերկրագործութեանից մեզ Ֆադիկ են և այլնայ իրեր—յերկաթե խոփ, յեղաններ, կա նաև քարե ազորիք (յերկանք), վորը լիսեռի (GCH) վրա եր ամրացված է պատվում։

Ցնկաւաններ—արքի, պարսեպ...

Ուրարտուի, ինչպես և այժմյան Հայաստանի կլիմայական և սահմափակուր պայմաններում, գյուղատնտեսական ավելի բարձր կուլտուրաների համար անհրաժեշտ էր հողը վտակել։ Սեփ մենք տեսնում ենք, թե ինչպես Ուրարտուի թագավորները ջրանցքներ են կառուցում, ասուններ են բերել տալիս այլնայ պետքերի համար (վտակելու, խմելու), աշկիներ և պարսեպներ (պարսեպներ) են տնկում և այլն։

Արևեստական վտակման յենթարկվել են, որինակ, այժմյան Վաղարշապատի Զփարթնոցի շրջակա հողերը, Վանի շրջանի *Համաթրամա-տա* (Menuai pili *Հմնուտայի ջրանցք*) և Քնիշ-գյուլի („*Rusaxina*“) արևեստական լճի միջոցով, այժմյան Արմավրի („*Argistixina*“) շրջակա հողերը, Ուլիսու քաղաքի հողերը (Ուրմիա լճի մոտ), վարտեղի ջրանցքը Գուրատառայի (= Մեփրատի) նման եր, ինչպես ասում են ասուրական աղբյուրները։

Զփարթնոցի Ռուսա II-ի արևմտագրութեան մեջ (տողեր 10—16) տվում է այն այս աշկին (виноградник) տնկեցի (եղրեցի*), մարգագետին (եղաշտ), պտղատու ծառեր, ծառատ-

* Այս *haš-* (125) արմաւը յեղել է և խորքի յեղվում եւսն իմաստով (Ֆրանսերեն թարգմանում են „*profondeur*“—տրք հափաքի)։ Ուրարտականում կա և *haš-*—բայաբառ տղութեան նշանակութեամբ։ Սերը արշափանքից ասով թագավորները պղծում են յեղակ աստվածութեանը՝ (և) թիւս/աշի աստվածներին, ապա վերջինները *Հա Տի-Տի-Մու*—տղութեան նաան (=պղնդին) ինչ, ուր *-mu* էին, *-al* արքիտ 3 գ. հղանկի նշան է յեղք բայերի համար համեմատել հայոց *հաւանեմ* բայաբառը։

ներ աշտակեղ անկեցի (պրիշ) ... Զրանցք Իժարուն գետից
առաւ, Նփրիբեց (շմառացեցեց) անուն արան՝ Ռուսալի/ի/նիշ:
Քնշիլլայի Ռուսա Լ-ի արձանագրութեան մեջ կարգում ենք—
անկեցի նույն աշտ (անկում) ... աշի (շմառ գիւտւ), անաւա
(—պարսկ), պարսկ պաղատաւ ծառերով, ծառուաներ (GIS 123-
21), Հեռնարկութեաններ աշտակեղ կատարեցի (տողեր 18—21)¹:

Արեւելի մաս (շիւանի տաշ) գտնված Սարգուր II (III)-ի
արձանագրութեան մեջ կարգում ենք Վարդուրը Արգիշտիի գոր-
ղին աշտ աշին (շմառեց գիւտւ) անկեց ... Սարգուրյան անուն
(—անվամբ), Սարգուրյան աշի, ուր նույն աշի-ն մի գեղարւմ
արտահայտված է դադարաբաղարով (GIS. GESTIN), իսկ յերկ-
րորդ գեղարւմ մի մասը Ծշյանորեն (GIS udulei):

Մենքի գտած արձանագրութեան մեջ եւ կարգում ենք—
«GIS uddie xuxe teruni..., GIS tsatie xuxe teruni ul giei Թի-
նի Թիսուրի—խաղաղի աշի անկեցին (Իշպուլինի և Մենուա), Ծա-
ռի աշի (—ծառուա) անկեցին, պաղով աշտ շրջապատեցով
(տող 27—28): Ի միջի աշտց ի գուր են գրում GIS uddie, հա-
կանալով GIS-ը գորգեա գետերմինաւով (գորգիշ) հետեյաշ քա-
ռի համար, ինչպեա աշտ կարգում ենք Ֆրիդրիխի և ուրիշների
մաս: Մեր կարծիքով uddi նշանակում է շխաղաղ և հետեւողեա
GIS uddie—ծառ խաղաղի, աշինքն GIS-ը պիտի հաղանալ
գորգեա իցեղարամաւ: Համեմատել և udui պիտի, գորը ան-
շուշա աշտ uddi շխաղաղ քառի հետ մի ծագում ունի: Համեմա-
տել նաեւ գրաբարի աշի շխաղի խաղաղ», արարներն duali (id.),
ուտիներն tol շխաղաղ: Այս քառի տարածումը Արարիայից մինչ-
ն Ռարի հովանորեն կատարվել և հետւմ, ուրարտացիների մա-
մանակ, և գրանց աշխարհագրական և կուլտուրական միջնորդու-
թյամբ:

Մենքի գտած Իշպուլինի և Մենուայի աշտ նշանի արձա-
նագրութեանների մեջ ուշադրով են մեր թիւայի տեսակներից
և հետեյաշ տողերը (տողեր 28—31)—տրքաւեղու (burgana

¹ Այդ Հեռնարկութեան (արաւմու) քառ գործ է անվամ իրիւս
առքեր հեռարկեցիւնեւում: Մեկը՝ անգնական արձանագրութեաններում
—manai araušimni ևուտ Էլի շաւու աշտ Հեռնարկութեանները մեկ տա-
րում կատարեցի, իսկ Վարդ՝ շխաղաղական արձանագրութեաններում, ինչ-
պեա Քնշիլլայի աշտ արձանագրութեան մեջ—araušimni ևուտ dūli Հեռնար-
կութեաններ աշտակեղ աշի:

տանաթ)՝ աչքին (Aure) անկեցին, Նշանակեցին զտարերու-
թյան, սուրբ (Ase)՝ ասեկերով (GIS²)՝ նաեղերով կենցառու զու-
ներով—Մաղլուն 3 վոշխար զանեցին (և) 3 վոշխար ժողովրդի
(ալլ)՝ աստվածներին, սրբազան վարժապետները (եվադր)՝ մատու-
ցելով (ալլ GIS² uldi tannu)՝ Մաղլուն 3 վոշխար զանեցին (և)
3 վոշխար՝ ժողովրդի (ալլ)՝ աստվածներին, սրբազան վաղը մա-
տուցելով (ալլ GIS² uldi meşu)։ Մաղլուն 3 վոշխար զանեցին,
3 վոշխար՝ ժողովուրդների (ալլ)՝ աստվածներին, գինի մատուցած
(եվադան) լինելով (GISTIN meşu)։ Այստեղից կարելի չի
յնպախաղանք, վար խաղաղի ասեկը և գինին ունեցին նաև ձի-
սակապարտական և սրբազան Նշանակության,—մի բան, վար բա-
ռացի կերպով ազված և և Սարգուս II (III)-ի Արմավիրում գտնու-
ված ձեռն արձանագրության մեջ (առկեր 7—12)։ «*alukie biddi*
‘Argistini ‘Sardurini gubustali ali istinai adulle tiskali tana-
nisi ‘Argistiei ‘Sarduriei liri—յուրաքանչյուր Նվերի (7) մա-
մանակ, Արգիշտին (ա) Սարգուսը ազնվեցին, (7) նաև աշտակ
զինու ձեռն մատուցեց՝ Արգիշտիի (և) Սարգուսի անուն (—ան-
վամբ)։ Քե այս արձանագրությանը և թե Մեների գտնուր վեր-
ջանում են ձիակապարտական մի նախադասությամբ, վարն առ
այժմ չի թարգմանվում (meica) meia elmuac manu), վարը
թերևս կազ ունի զուշակությանների նկատ

Արգիշտի 1-ի Սարգարադասում գտնված արձանագրության
մեջ, վարն անշուշտ աշտակ և ընկել Արմավիրից և խոսում և «*At-
gixini*»-ի (եկարդանանք), այն և՛ Արմավիրի կառուցման
մասին յուր ընդզով և այլն կարգում ենք (8—10 առկեր)։
ID mu-³ na-ai zinuac² agabi GIS² uldie GIS² zarie terubi radubi
arnusini) Գինի—Մանանի (—Արաքս?) գետից ասուններ (zinuac)
անց կացրի, խաղաղատունի, ծառ անկեցի, կատարեցի մեծաբ-
կությաններ աշտակը։

Մեծառ թագավորը մինչև իսկ յուր կեանք Քաթիրիայի նա-

¹ Սարգարտան աչք 120- ըստըմառը, վարը զարծ և անվամ տանու և
tannu) ըստանեկով, մեծը աստվարելով անց թարգմանեց անտուցելու, թերևս
սիրտով նշանակել և ասունի (վե՛ւա, նախց ասունի, վարը tannu)։

² Այս ուն նշանը առկա և նվերիցին, իսկ Սեյրը կարգում և «*3*» (ի
միջի աչքից գտնուր չառ նման են)։ Անտաղին կարելի չի կարգու և ID 1-22-
ն) ոչնեղից այս (աստվարը անց կացրի և ալլ)։ Քարը գտնվում և Նազար-
չաղատում և ոչնեղ և աստվել աչք նշանը։

մաք հասուի աչգի (խաղողի աչգի) յե անկում, նրա անանով
կոչելով (TARİHXİCİSİ İNİŞ «Թարիքիականք» անունը):

Զրեհելով մյուս արինակաները, մենք միայն այն պիտի
մատնանշենք, զոր խաղողի մշակությանը թրիստանական գա-
րաշխանից զեւ 800 տարի առաջ բարգաւաճում էր հին Աւար-
տուի սանձաններում (Աւարտայան գոշտ—Արժավիր, Վաղարշա-
պատ, Վանի մոտ, Արնեղում, Արմիս մոտ...): Անվ ի զուր չե,
թերեւ, զոր շատ գիտնականներ խաղողի հայրենիքը համարում
են այս Աւարտայան և շրջակա յերկրները: Թաղողի և զինու մշա-
կութը մինչև իսկ արքայապետ և էր, ծիսակատարության մեջ
էր մտել, ինչպէս զինու նկատմամբ այդ զեւ Թաղեղ էր թրիս-
տանական յերկրեցում (զինին-Քրիստոսի արշան): Հիշենք, զոր
խեթական TARKH առաջումը քանդակված և խաղողի գողկալը
նկարով:

Թաղողի աչգիները, ինչպէս և այլևայլ ծառայաներ, արնե-
վում էլին ապանով վաշերում: Արինակ, Աւարտայան գաղաթը
Արժավիր կենտրոնով միայն Արգիշտի 1-ի արով և նվաճում,
ունենալով յուր կայապօրը, փոխաբան և այլն գրանից նկատ
մենք չենք գտնում մի արնանագրության, զորը խոսեր այս
շրջանը վերապին գրովկու մասին, այն ինչ զրան կից բնակչին
մասերը (Անինականի և Սեանի շրջանները) անընդհատ վերա-
նվաճում էլին: Թաղողի և մյուս անկարանները անշուշտ պե-
տության միջոցով էլին արվում, ստրկական ինտենսիվ աշխա-
տանքի ջնադհով, բերելով զրանց համար հեղինից Զրանցներ և
տառներ, ինչպէս և արնեսական ընդից Զուր բոց թողնելով:
Այդ նոցերը և սեխնիական այդ բարձր մշակությանները պե-
տական սեփականությանն էլին կազմում, արքանական կա-
վածքներ էլին, թաղավորներ և թաղանիներ անանով էլին
անվանադրվում և այլն: Անշուշտ խաղողի մշակությանը, ինչ-
պէս և պտղատու և այլ ծառերի տարածումը, կապված արնես-
տական Զրի հետ, չէր կարող լինել մասնավոր սեփականության
և սկզբում կատարվում էր տանաքների և հիմնական քաղաքների
համար (Վան, Արժավիր): Սրանից պիտի յեղբայրանան, զոր այդ
բարձր սեխնիական կայաւարանների տարածումը սանձանափակ
էր: Թաղողի և զինու արտադրությանը առաջ էր բերում և զար-
գացնում քրտապարտությանը, մեծ ու փոքր կայաւաններ ու
անօթներ արտադրելը (bakıki, xırusi, kaji—տես ստորին): Հայե-
րը, վրացիք և այլ հին ազգերը ափսիս գարգացրին այս կին

կուշտուրան, զորք Միջերկրական ծովի հին քաղաքակրթութիւնը տարածեց հետագայում և ամբողջ աշխարհում¹

2. ԱՐՀԵՍՏՆԵՐ (ՄԻՏՏԱՆԻ, ԿԱՎԻ, ՓԱՐԻ...)

Արեւստները և հատկապես մետաղագործութիւնը ուրարտացիների ժամ շատ զարգացած են յեղել, և այժմյան հայ վանեցիների վորոշ հմտութիւնը այդ առարկայում, որինակ, վաղերջութիւն մեջ, կարելի չե տեսի, ավանդական շարունակութիւնն և ուրարտական այդ կուշտուրական նվաճման: Դժբախտաբար մետաղների տեղական անունները մեզ չեն հասնում, քանի վոր արձանագրութիւնների մեջ զրանք նշված են միայն գաղափարաբանութիւն և վոչ հնչյուններն: Միակ բառը, այն էլ վարդեա բացատրող անուն, այդ *tuale* կամ *tuagi* բառն է, զոր կցվում և «վոսկի» գաղափարանշին և հաճանքին նշանակի «հնչուն» (բառ Ֆրիդրիխի և այլոց): Գաղափարապէր արտահայտութիւնը արձանագրութիւնները խոսում են բրանդի (պղնձի), վոսկու, արծաթի, արնինի (անագի) և յերկաթի մասին:

Հայերն եւ, զոր նման տերմինները պիտի վերցրած լինեյին տեղական հին մողոփուրդներից և մասնավորապես ուրարտացիներից, չունեն բնիկ բառ այդ մետաղների համար: Որինակ, անագ բառը հաճանքին ասորեստանյան մազում ունենա—ասորական *anaku* բառից, թեպետ կա և սլաւոնական *анакъ* (կամ **anax*) բարենիւն (plumprum nigrum et album) ձեւը, հրեական *anax* բարենիւն, արարական *anuk*, բայց և անսկիւրիւս *naga*— բարենիւն, անագ: Այդպես նաեւ սկապարա բառը մենք կապակցում ենք սուամերեան *ud. kappar* նախնիմաստ բառի հետ, թեպետ և բարայրը (*արտ. Messing*) նախնիպես համարում ենք սուամերական բառ (*urud*), զորը Միջագետքի վրայով անցել և այլևայլ մողոփուրդների (պենիսի² *rod*, բարունի³ *rod*, ամսակրիւս⁴ *loha*, սլավոններն⁵ *pyda*, լատին⁶ *raudus*). Հայոց բարայր ստացվել և հին **arōš* ձեւից և բառ իւ վոչ թե պարսկերենից (*rōš*), այլ անմիջապէս սուամերեանից, ուրարտական և այլ հին մողոփուրդների միջոցով:

¹ Հրաց *VIHI* (<*VIHI*) պիտի և հայոց պինի (<*Վինի*) բառերը, թեպետ մանավանց վրաց *VIHAXI* սխաղագի աչքի (*ახმოვანება*) բառերը բացարձակ կերպով խոսում են այն մասին, զոր յեզրագական բարբ բառերը *VIH* արժանաւ փոխառութիւն են հրատանից: Հայաստանից և Փոքր Ասիայից: Համեմատել նաեւ ասորերեն *h* պիտի և թեթերեն *vi* պիտի:

իսկ սկզբի «ն» նշյալներ, զորպես «ալաբաստին» նախա-
թյուն, տեսնում ենք նաև անոթ (շանութ) բառի մեջ նախնայ
ստանդարտան ստսի նախնական բառի։ Հայոց պղինձ, արձնե և
պղպղամ բառերն անմիջապես կապվում են իրանի նա
(=պարսկ. *araz*, «Zinn, Blei», *birinj* կամ *piring* «Messing,
Kupfer», *polad* «պղպղամ» — պեղիզի՝ *polapaten* և *polafaten* «պղպ-
ղամ», տես *Habeschmann*, *Arm. Gram.*, 62 111, 231, 232¹),
Իսկ յերկաթ, արծաթ, փափկ բառերը տեղական ժողովուրդներից
պետք է լինեն կամ նրանց միջոցով անցած նախերի՝

Ինչպես գիտենք, ուրարտական խաչքերը նաապայում մա-
սամբ գաղթելով Գանատ (այժմյան Հայաստան) շարունակվում
էին տարածել նախնաների մեջ իրենց մետաղագործական տեխ-
նիկան։ Ունե Ուրարտու յերկրում մեղ ժամոթ չեն նայանի նա-
թափայեր, զորանցից պետք է վոր նյութ ստանային։ Միակ
նորսառ նախքը (պղինձ) գտնվում են նին *Arkania*, այժմյան
Արգանա-ժաղեն քաղաքի շրջակայքում, յեթև չնաշվենք Անփ-
րատի վրա գտնվող Կապան-ժաղենը։ Բայց թե դրանք միայն
քիչ ժամանակ են յենթարկվել Ուրարտուի իշխանությանը, մա-
նականց Կապան-ժաղենը, վորք նախնային չի էլ ժուել այդ
Ուրարտուի մեջ, թեպետ *Melitene*-ն Արգիշտիի և Սարգուրի
ժամանակ յենթարկվել է նորի և վնարի, իսկ այդ նախաթա-
րերը, վոր կապար են առին, շատ էլ նուս չեն։ Այնուամենայ-
նիվ անհրաժեշտ էլ չի, վոր ուրարտացիք ունենային իրենց բուն
յերկրի ներսում պղինձի, յերկաթի, արծաթի, և փափկ նախք-
նրանք կարող էին բուրքը, կամ մի մասը, ստանալ նաև ասորի
կամ փոխանակության միջոցներով, յեթև չնաշվենք նման մե-
տաղների նախնային պատերազմների կամ նարկառվության ու
նվիրարեքության հաղապարմներով։ Որինակ, Անփրատի վրա
գտնվող Կուսախ յերկրի Քուսասաղի (Kusaspili) թագավորը
Սարգուր II (III)-ին նախնում է «նարկ» 40 մանա «նշուն» վ-սկի,

¹ Ե Մադ մի ժամանակ այս քննու (վրայ *argilendzi*) և պար *brindz*
բառերը նախքում էր ուղարկը յեթաղական *bronta* բառի, վորք վնարք
քանկում էր կապի։ *Brontizum* քաղաքի տեղան նա (ինչպես *Kupfer*
stein, պղինձ բառը *Kupfer* կպար տեսնելի)։

² Արծաթ բառը կամ նախքում են պարսկերենից փոխառը։ Երկնայի,
Աղբիւր) և կամ նախքական բառ (*Habeschmann*) — ասանկիսի՝ *taliz* — ասի-
տակ, արծաթապար, արծաթ, (= ասիտական *argata*, բառի՝ *argentum*,
պղինձի՝ *argentum* (*Argenteum*), տես *ձրդրոս*։

Պատմաբանների գիտ. աշխատություններ, տ. XIV—2

800 մանա արծաթ, 3000 զգեռա, 2000 վանահ (= ձև ըստ Ծրիգրի-րիի) բրանդից (և) 1535 անոթ բրանդից¹ կամ թե հայտնի Դի-աու իշխանության պետը հանձնում է Արգիշտի I-ին—«41 մանա շնչուն» զոսկի, 37 մանա արծաթ, մեկ կամ ափնի (չի կար-գացվում) atibi (= առաջ հազար) մանա անագազգիմե (= բրան-դա)՝ կամ թե նույն ցեղապետը (կամ «թագավորը») հանձնում է Մենուային շվոսկի արծաթ» («Թագի տաշ» արև., առջ 10) կամ թե Մեկիտե քաղաքի Խրյարուազա թագավորը առաջին և Սարգուրին շվոսկի, արծաթ, bibu² didguai³ (Իզդգուրի արև., առջեր 24—25)։ Կապար կամ անագ (plumbum) հիշատակվում է Սարգուրյան տարեգրերի VI-րդ արձանագրության մեջ («7013 մանա բրանդա, 336⁴ կապար ուրուրդա մարդկանց համար», առջ 11), իսկ այդ նույն տարեգրերում (III₁₁) խոսվում է կուխա (KOLXHA) յերկրի Իզգամուշա քաղաքում (= Արամուշ?) յեր-կաթի տախտակի վրա գրած արձանագրության թագնույն մա-սին (DUB? AN. BAR zadubi DUB. TE URU Ildamugani terubi = տախտակ (?) յերկաթի շինեցի, արձանագրության Իզգամուշա քաղաքում գրի)։

Մեծագիտ արտագրությունները բազմազան են յեղեյ։ Հիշա-տակվում են բրանդե զանայքներ (GU. ZA կամ թերևս guza, վարպետ ուրարտական փոխառյալ ըստ)⁵, վարանց մնացորդը հան-գեյ և Թափրակ կաշեյի պեղումների մասմանակ, նաև⁶ բրանդե վա-հաններ (սև ըստ Ծրիգրիի), վարանք կախվում է յին տաճարների պատերին (հիշենք Մուսասիրի տաճարի աշտուխի վկայությու-

¹ Տե՛ս Apl. 3000, Սարգուրի տարեգրերի IV արձանագրությանը (առջեր 24—25)։

² Տե՛ս Sayce, XLV₃₀₋₃₁ (Վանի «. Մանակ յեկեղեցու շինք տակ արձա-նագրությանը)։

³ Bibu ըստ ըստ նկիշինի յերկեղվյալ արձանագրության համարվում է առաջադեմ արան փոխառնել և ուրարտական ընդգրում nisbi ըստը, վարջ յերկի նշանակել և համար, խաշն. իսկ didguai ըստը, զեռն անձանթ մեջ խնամով, կրկնվում է նաև Սարգուրի տարեգրում (II արձան.)—«մարդ, կին, որևի, didguai տարա Թախա»։

⁴ Թերևս նայց Արագած, Մենագած (կին Սյունիքում, ըստ Մ. Արքիյա-նի) և նման քաները կազմում են այդ guza պատույթ յառից, վարջ առն-բանակ մարումով և և հետևողից Արագած պիտի նշանակի «Արախի գան, Մենագած—Միլի» գաւ. նման «Թախա ի Սյունիքում և նման տեղանունների նազմություն»։

նը), հետո՝ անոթների կամ տմանների (kiri ըստ Ֆրիդլանդի)¹ և կաթսաներ (kani)²։ Այդ վերջին բառը մտել է և հայերենի մեջ լատինա ձևով (— մեծ ու փոքր կաթսա)՝ Գելիլյանի արձանագրության մեջ կարգում ենք ուրարտական շախմատային խաղերի անվանումները՝ uris- բառի մի մասը, վորի գիծաց ասուրական բնագիրը ապին և bell (— գնեք) թարգմանությունը (IV սյունակ, Ռ-րդ տող), ինչպես այդ նշանով և Götze-ն։ Մենք արձանագրություններից գիտենք (Մենրի դասն, Աշուրա-Դարգայի և այլն), վոր ուրարտացիք «Քալդայան» (— Քալդու) գնեքերին (Xaldini BELI³) գնեք ելին մասնացում, վոր զրանք սուրբ (սլավա) ելին, ինչպես կարգում ենք Գելիլյանի արձանագրության մեջ (uris- gazuli, nirihi gazuli) «gute Waffen, gute Opfertiere» (?), ըստ Götze-յի թարգմանության)։

Պեղումներից և ասուրական ագրյուրներից մենք գիտենք, վոր Ուրարտուի պետության մեջ յեզեյ են նաև բրնձեղ-զոտիներ, մեծ ու փոքր արձաններ (մեծերը մինչև 60 տաղանա), մեծ կաթսաներ (քորեր), վորոնք զրգում ելին տաճարների առաջ գինի գնելու համար, յերկաթե խոփեր ու յեղաններ, տեղեր ու նիզակներ և այլն և այլն։ Աշուրագրով և, վոր Մարգանը յերբ ափարի յե յենթարկում Մուսասիրի Քալդու տաճարը և Աշուրանյի պալատը, ապա թվարկում և բացի այդ արձաններից, կաթսաներից, վանաններից, քորերից, անոթներից (kuru), կրակու աճաններից (kuru) և այլն, նաև ախպիսի տառերկաններ, վորոնք կոչվում են «տեղական արտադրություն» զմար անուններով։ Հենիմականի Մաի կամրիմատի հիմքը փորելիս գտնվել և կապապար (forma), վորով նույնիսկ և արտադրվում ելին տապարներ (կացիներ)։

Տարակույս չկա, վոր ուրարտացիք մեծ վարպետներ ելին մետաղագործության մեջ, ոչտաղորձելով սրա նաև և քարի արհեստը։ Որինակ Քուրբախ-կալեյի պեղումներից հանվել են ար-

¹ Տե՛ս Ֆրիդլանդի Լոգվածը Arch. Orient. Vol. 4, 1912 թվի, էջ 66 և այլն, ուր կարգում ենք. «Es ist also zu vermuten, dass kuru ein fremdes Wort ist und der Sprache von Urartu entstammt». Ասուրական այս kuru բառը, ինչպես և նրա նրանիսկ kiyô բառան, կաթսա բառը նա համարում է փոխառած (վերջում) Արարատից։ Արարա, kuru կարգ և նշանակել և բազան, ինչպես։

² Այս kani բառը պատկուծ է միայն Գելիլյանի արձանագրության մեջ և առաջված է Götze-յի կողմից. ուրարա. nani kani EBI—ասուր. nani (pqr xli «et brachite Gefasse von Erz» (ZA. II, 1907)։

ձանձկներ, վարանց մարմինը և զլիթ մասերը բրոնզից են, բայց յերեսը յեղեւ և սպիտակ քարից, իսկ աչքերի անց նախնական թանկագին քարեր: Մեծագի և քարի աշխարհի նամագրութիւնը նամագրութիւն և ուրաքանկան արհեստի (և արվեստի) սպեցիֆիկ կողմը:

Քարի արհեստը նույնպէս զարգացած և յեղել: Արձանագրութիւնների և նյութական կուլտուրայի մնացորդների վկայութիւնը, ուրաքանկից քարը կոփում-կոկում ելին արձանագրութիւնների գրելու նամար, քարից արձաններ են շինել (թեպէս և կուլիս), մայրերում ևս շինել՝ նոյնիմանով թաղում (Հիմա. հայաց «Մերի գլու», քրդերի «Անու մարա»), մայրերի մեջ նիւաներ են փորել արձանագրութիւնների նամար քարակոթող—սանկաներ գնելու նամար, մայրերի մեջ դահլիճներ ու սենյակներ են փորել (թերեւ ուրաքան. xirini սանյակը?) և այլն և այլն:

Կաթագործութիւնն ևս վորոշ բարձրութիւն և նաւած յեղել: Որինակ գինու արտագրութիւն նեւ կապում և յեղել մեծ ու փոքր անթիւների շինութիւնը, վորոնք շինվում ելին (թեպէս և հիմա) կապից և նեւո՝ թրծվում: Չթփարկելով աշխարհ տիպի կեանքներ, աշխարհ և այլն, վորոնք նայանի յեն նին նայաւանի աշխարհ անդերի պեղումներից, նիւնք աշխարհ արձանագրութիւնների մի քանի անուններ, վորոնք վորոշ տարագրութիւն ունեյին և նաւկացվում ելին նեղակների նամար (գինի, յուգ...): Թե աշխարհ արձանագրութիւններից (որինակ Սարգսարյան V) արձ.) և թե թափախ-կալիյի պեղումներից մեկ նայանի յեն akarki-ներ, վորոնք նամագրատախանում են մեր գինու կարտաներին և պարունակում ելին 120—150 լիտր գինի: Կար և փոքր տեսակը (xirusi), վորը մոտայում եր վորպէս չափ ուրիշակ, կար միւշն ինը խորտանոց աման, վորից մեծը արգեն akarki-ն եր՝ Այժմյան Բոստան-կայա գլուցում գտնվում մի արձանագրութիւն մեջ տալում և, վոր աշխարհ նիւարկվում մի սրբաւանգու նամար նաւկացվում և 900 ակարկի: Թափախ-կալիյից նամվում աշխարհները վորնոյով յեն տարբերվում հայաց կամ վրաց աշխարհ կարտաներից. յերեմն գրանք ունեւում են վգին կամ փորին զարգանկարներ, նշեր և թեւեռագիր անվանումներ:

¹ Zs. Lehmann—Haupt, Armenien einst und jetzt. B. II, 274 և 274, 467. Ուրաքանկան xirini-ն անվագն 10 լիտրանց մի չափ եր (ibid.)

Մասնանշինք նաև Սարգսյան տաճկերերի VI արձանագրության նաևյալ խոսքերը—«III akarki գրնի. 26 akarki, 7 xirusi (և) 29 kali յաղ» (NI «յուղ», գրված զազափարազով)։ Բնորոշ և Սալմանասար III-ի «Բալամասյան դռներին բրնձե շրջագոտիների վրա զարդանկարված ութաբաղկան ալիսայի տնաթների արտաքինը, այստեղ տեսնում ենք նաև մի մեծ կարտաի («akarki») տեղափոխումը գերիների միջոցով գեղի Ասորեստան։ Այդ կարտաը պատկերված և ալիսի վրա և պարաններով կապկպված, իսկ գերիները (ութաբաղկեր) դույզ-զույզ լվված քայում են։

3. ԿԱՌՈՒՅՑՑՔՆԵՐ

(COOPYXEHIB, CTPOEHIB)

Կառուցումներ կատարվում ենին քաղաքացիական, սագմական և կրոնական նկատառումներով։

Վորպես ընդհանուր տերմին ձևանաբկության, բայց և շինության, շինարարության նախադրության նամար գործ և անվում բառ իս արի(u)sinili բառը։ Ռազմական արձանագրությանների մեջ համախ հնք կարգում այս ձևանաբկումները մեկ տարում կատարելիք թե Արգիշտիի և թե Սարգսյան տաճկերերի մեջ։ Առաջին նիշա ձուտեցումը այդ բառի բովանդակությանը («Taten, Feldentaten») ավելց շ. Ֆրիդրիխը։ Բայց այս բառը գործ և անվում և վոշ սագմական գործառնությանների նամար, այլև շինարարության։ Որինակ, Արգիշտու «Սարգարարատիք արձանագրության մեջ կարգում ենք—«գեղաից այս տուները տեղ կադրի, այդի (և) ձառ տնկեցի, zadubi arniuginili istini (=կատարելիք ձևանաբկումներ այստեղ)» կամ Ռուսա I-ի՝ Քեշիդ-գյուլի արձանագրության մեջ գրեթե նույնը—«տնկեցի (պրիք) այստեղ... այդի, տնառ (=պուրակ), պարտեղ, պադի ձառ(եր), ձառ(եր), arniuginili istini duuli (=շինարարությաններ այստեղ արի)»։ Արգիշտու Մորխորյան արձանագրության VII կարճնայում (տող 79) կարգում ենք «RU¹-ի E. GAL² GIBIL-bi =շինությանները (և) բերգերը վառեցի, վորտեղ զազափարազիք RU¹-ի մեր կարծիքով նամասար և ֆոնեաթիկորին արտա-նայված arniuginili բառին, վորը հոգնակի նայցական հորվա-մեղ և յեղակի arniugini ձևից։ Այդ ընդ ունենք կազմած arniuginani, վոր կարգում ենք Սարգսյան II (III)-ի՝ Արմավրի մեծ արձանագրության մեջ (mei giei inani arniuginani takulani «թե վորը այս շինության՝ փլած»)։ Թերևս այս arniugini բառը

կազմած լինի *arniuse սկզբնականից և նման pitsuse տարախության, alsuise բնական, usmase բնական, iniriase տարախության, anrike (id.?), nuuse բնականության (?) և այլն կազմված լինի arni- պարզ արմատից, վորը այլուր շատ գործածական է և մեր կարծիքով նշանակել և քարվեր: Իմաստարանին նույնպես գծվար չի, սկանուցում (> ձևանարկում): Կանխացությանը կազմել քարվեր—քարվարացումն նախնական յիշակետային կանխացության նեմ (նմու: սուսաց СОЗДАНИЕ՝ սկանուցելը բաշը, վորը նշանակել և ստուացի քարվարացնել):

Վերջիններ նախ աշն շինարարության սրբիկաները, վորոնք աշխարհիկն քնույթ են կրում, իսկ նեմանակ՝ կրոնական շինությանները, վորչափ այդ բոլորը պահպանում և արևմտագրությանների ավայտներով:

Նիշներ նախ և առաջ Ուրարտուի պարմանք—ջրանցքները, վոր մինչև հիմա ել անդամեց զեռ գործում են, ինչպես Վանի մոտ գտնվող Շամիրամ-սուռն կամ թերևս մեր Յերևանի զգալմանը: Ջրանցք բառը, վոր առաջին անգամ ուրարտերենի մեջ գտան Անանյանը և Քիլքը, զո նշանավոր քիլն է, վոր գրվում է և pē-ii-e, աշխենքն՝ նշյունորեն նշվել է pile («le» նշանը առանձին չկար ուրարտերենում): Այս բառը Թրիդքիթը գտնում է և խուրբի լեզվում pala (թերևս pele?) ձևով: Մենք սրանց նույնարմատ ենք համարում և հայաց պիղ-իլ բաշը, քանի վոր հայաց -իլ -el նշյունակավորերը գրեթե միշտ առաջացած և լինում հին -il կոմպլեքսից (նեղոս Հնիլ, Մեղրեսարոս < Silvestr-os, Բարսեղ < Basileos, Ծկեղեղաց—Akillisene և այլն): Այս մեր ստուգարանությանը ցույց է տալիս, վոր ուրարտական-խուրբիական pile «ջրանցք» բառը սկզբում նշանակած պիտի լինի լողելվածք, ինչպես սրինակ սուսաց քոս-ը ստացվել է քուտ բառից: Ենթ ուրեմն pili «ջրանցք» կարող եր լինել և զեանի յերևան և զեանի տակ, նման մեր գալմաշի զեանատակ Ջրանցքին: Ջրանցքների մասին խոսվում է շատ արևմտագրությաններում—Մոլլարայգեանի և Քալինի՝ Մարգուր II (III)-ի արևմտագրության մեջ (pili sipruguni—?), Կարակալայի (Արաքի վրա) նույն Մարգուրի արևմտագրության մեջ, Մարգարաբատում գտնված Արգիշտի 1-ի արևմտագրության մեջ, վորը վերաբերում է Արմավիրի շինության (Argi¹ixini) և առանձինք բերելուն, Ջգարթնոցի՝ Ռուսո II-ի արևմտագրության մեջ: Ամենից շատ խոսվում է Menuai pili «Մենուայի Ջրանցքի» մասին, վորը

Լայերը զերպրել են Շամիրամին: Մենուա թագավորը մահ
քան արձանագրությամբ և թողել 70 զերսու ձգվող այդ ջրանցքի
պատերի վրա: Հիշենք նաև ասորական աղբյուրներից Ռուսու
Լ-ի այն ջրանցքի մասին, զորը Վուրաատի (Յեփրատի) նման
գետակն է Ալիսու քաղաքի գաղտերը և խոր և ամիլ այդ քա-
ղաքին (Արմիայի շրջաններում): Այսպիսի ջրանցքների կառու-
ցումը պահանջում էր ինտրին բազմաազար սարուկների պար-
տադիր աշխատանք:

Արարական թագավորները կառուցում էին և քաղաք-
ներ, ինչպես Ռուսու Լ-ը կառուցեց Ալիսու քաղաքը, կամ Սար-
գուր II (III)-ը Ռիար քաղաքը: Ռուսու Լ-ի կառուցածը այժմյան
Յոփրատ-կախյում (Վանի մահ) նույնպես կոչվել է քաղաք,
այն է՝ Տուչպանա քաղաք, նման Տուչպա (=Վան) քաղաքին և
անվան. զերջինս (Տուչպան) կոչվել է Ռուսայի անունով—Ռու-
սախինա: Անբրեմն շինված բերդը յուր շրջակայքով նույնպես
կոչվում է «քաղաք» (URU), ինչպես, որինակ, կարգում ենք
Մենուայի՝ Շուշանց գյուղում թողած արձանագրությամբ մեզ—
«Ասուրու փառքով (փառքի նամար) Մենուան Իշպուինիի վոր-
դին տառադրի» տանը (E. tularini), բերդը նույնպես (E. GAL
badusie) կառուցեց, քաղաք (URU) կառուցեց՝ պարսպով նրան
շրջապատելով: Մենուան Իշպուինիի վորդին կառուցեց թե բեր-
դը (և) թե քաղաքը» (Սեյա № XIII, Սանդ. Սանդ № 12): Ինչ-
պես տեսնում ենք Մենուան շինում և միայն յերկու սրյակա-
բերդը և քաղաքը, նաև նույն E. tulari(ni) կարող է լինել միայն
բերդին (E. GAL) նախատարադրելու Արեմն ուրարտիներում
երկրյա բառը արվել է tulari նշյունական ձևով (կա մի անգամ
և E²-tia, զորը նախասար է E. tularis, տես Մարի. Col. VII₁₂),
նախնականի նայց ղղեակ ($<duil + ak?$) և սուսներին DUR եղանակ,
բերդ, պալատ: Իսկ ինչպես և նշվել է քաղաք» բառը ուրարտե-
րենում, այն քաղաքը, զորը կարծես թե միշտ բերդերի նկատ
և նշխատակվում: Անբր այդ բերդը կամ մի սրբատեղի շրջապատ-
վում է պարսպով, ապա նշխտությունը դա քաղաք և գտնում,
վորպես այդպիսին և նշխատակվում¹: Հենց ինքը palari «քա-
ղաք» բառը, զոր գործ է ամվել ^{URU} Taspā-URU գաղափարողին

¹ Համեմատել նաև Ռուսու Լ-ի նոր-Քալազուի արձանագրությամբ (և—
և ապեր) — «Ասուրու ղաները (և) բերդը նույնպես (?) յն կառուցեցի, զրի տեսն
«Ասուրու-քաղաք» Բիայի յերկրին է փառս (և) թշնամական յերկրին է սար-

դրության փոխարեն յերբեմն Շաշաւանկան ^{URU} Tuzpa-patari արտահայտությամբ, նշանակում է մեր ստուգարանությամբ «պարզապէս, загороженное», ինչպէս որոշաց քաղաք ստացվել է «городить, загородить» (=պատել) բայարմատից (նման է գերմաներէն Gatten «պարտեզ» բառը նույն արմատից)։ Ուրարտական Թագափորները իրենց տիրապետը մէջտէվ գերջացնում էին «տանը» Տաշպա քաղաքին, համարելով ուրեմն այդ քաղաքը իրենց սեփականությանը (alusi «տան, իշխան»)։ Դեռ 1931 թվին մենք այդ ուրարտական palat «քաղաք» բառը համարել ենք անանցափոր pal- «պատել» արմատից և -at անանցից, վորը ջույշ է տալիս գործողության նշանակը (նման գրաբարի -ոյթ անանցին)։ Իսկ այդ pal- արմատը, կա վաղ միայն նախնական (պատել, պատատել, պատահան, պահ, պատաշխմ «զբաղվում եմ», փաթ, փաթաթել, փաթոյթել, փաթկնալ...), այլև խեթերեանում, ուր կա այդ pal i pit արմատից՝ patallandu «թնոց գրազվեն» (նման գրաբարի պատաշխմ «զբաղվում եմ» և գ-բաղ-իմ նման գոյացմամբ «բաղ» արմատից, վոր կա՝ բազաղիլ, բազլյուսիլ... բազիկ բույսի անվան մեջ), ինչպէս և խեթերեան՝ pittula «Schlinge, виток, сверток, клубок (вертуга)» բառի մեջ, վորը անցել է և հայերին «փաթնույն կամ «փաթիլ» նույնիմաստ ձևով։ Լեւնմանն Հատուկաբար ուրարտական այդ palat «քաղաք» անունը ցանկանում է տեսնել վորպէս հատուկ անուն դարձած մի շարք փոքրասիրական անվանումների (քաղաքների) մեջ, ինչպէս—Hātara (Հյուսկիայում), Hātara (Կապպադովկիայում), Hātara (Կիլիկիա-Բուսփրիայում և Հիկամոնիայում), Pitara (Կիլիկիայում մայրաքաղաք)¹, Petra (Պնատումում)՝ Սև ծովի ափին, Pitru և այլն։ Ավելի առաջ պնայով Լեւնմանն Հատուկաբար սրանց նկատմանում է ուղղակիցի և հայերի հին ptoleis և հնապաք polis «քաղաք» բա-

տին նմանակն Ռուսո II-ը Մակիի մաս մի փոքր սրբապան (կապիստ) և շինում, պարզով շէնագատում և կոյում «Ռուսայի քաղաքի» (1 RUSAI URU TUR) Արշակունի և Քայանդանի՝ Ռուս Լ-ի արձանագրության մեջ կարգում ենք—«Ճշգրտաբար այս բերքը կատարեցի, [զբի անուն] «Ճշգրտաբար քաղաք» (22 17—18)։

¹ Այդ Կիլիկիան յերկիրը յուր Pitara-յով մենք գնում ենք հայոց Մեծ Մարտիւմ Աստուրնայրբարի կողմից նախնական յերկրում (Յիզբիւից հարախ՝ Գրաբիւրի մաս), կն Յիզբարցից յերկրում Կիլիկիայի Pitara քաղաքը մենք նախնայում ենք հայերի և համայնքիների կողմից կիլիկիայի Pitara քաղաքին, վորը գտնվում էր in terra Sopheniogum Մարզիկի մաս. տես H. Adonius Armenia в эпоху Юстиниана, 42 31.

աբ՝: Համարենք *petra* կամ *pitru* մեր անցել է գրափոխությամբ (մետաֆղայով) և հայերեն *քերք* անվան մեջ, զորք վոչ թե աստուրական *bitru* քերք քան է, այլ ընդհանրապես՝ աղբյուրը այդ աստուրականի համար: Ուրարտական արձանագրությամբները հիշատակվում են յերկու քաղաքների անուն - *bitaru* մասով, զորք մեր կարծիքով նշանակում է քերք: Այդ քաղաքներն են *Kulbitarni* (Մարքիդից հյուսիս), զորք համարենք պահել է հայոց հոգարից նույն անդի քերզանվան մեջ, և *Uzina-bitaru*, զոր հիշատակվում է Բասենի կողմերում (= «Յենա-քերք»): Ուրարտական արձանագրությամբների մեջ հիշատակվող քաղաքիվ էքաղաքները չպիտի համեմատվ հետապա յայն առումով, ինչպես վոր էքաղաք էն կոչվում նաև *Տուշպան* (Վանը) և *Բարեյանը*: *Կուլաուրադիս* հետամնաց այդ *Velikuni*, *Eriaxi*, *Abillanixi* և այլ յերկրներում, զորենք Ուրարտուի հարկառու զափառներն էլին, հիշատակվող առանյակ էքաղաքները՝ յեղել են փոքր ամրացրած կեներ, բյուրներ, գյուղեր:

Այսպիսով մենք տեսնում ենք, զոր ուրարտերենում *šuluri* կոչված առանք՝ կարող է պարսպապատ լինել և հետագայում այդ ապարատը՝ զորպես քերք նշանակել և էքաղաք: Ստուգարանորեն և իմաստարանական փոփոխման տեսակետից մենք կմասնանշեյինք սուսերական *šur* բառը, զոր սկզբում նշանակել է *սպաս*, *սենա* (զորանդից *թերես* քրդական *šur* > *divar* «պատ»), հետո նշանակել է *սպարառ* և վերջում նաև քերք (DUR Šarrukin «Սարգոնի քերք» = Սարգոնի քաղաք): Արդյոք, Այունիքում (Բագր-Քալանիքում) հիշվող *Տոգր* կամ *Պոգր* (Պոգար) գյուղանունը, այժմյան *Տուրք-ս* գյուղանունը, ինչպես և *թերես* Արաղածոտնի *Տեղեր* (= այժմյան *Պղզր*) չեն նշանակել մի մասնակ քերքի, զգյակ՝, Բայց հայերը վերցրել էլին և *egal* (= սուսեր. É. GAL) սուսերական բառը, զոր սկզբում էլի նշանակել և *սպարառ* (սասադի É. GAL. = տուն մեծ), իսկ հետո նաև քերք: Ուրարտացիների մոտ, ինչպես հիշա կերպով ուզվեց J. Friedrich-ը, É. GAL զազափարանիչը վոչ թե նշանակել է *սպարառ*, այլ զրա հետագա զարգացումը՝ քերք: Այս վերջին իմաստով այդ բառը, զորպես հասարակ բառ (*ekal*) գործ էր ան-

¹ Յեն Նրա Armenien einst und jetzt, B. II, 47 877.

² Պոցի քաղերենն *šur*-is «պարսպի նույնպես սուսերական-ակկադական կուլաուրադի հետ կապված բառ լինի և կապված էն *šur*-is մեկի,

գույնը և ակնագիծը՝ քրեական խնամքով (հայերը այդ քննչ-
գիծը կոչում են agil մեղք, այն էլ տեղանունների մեջ, ուր Անգլ <
Angel < Agel ակնագույնը նշանակել է քրեական)։ Ուրարտական pa-
tar-ը ցույց է տալիս փոքրատիպի մազույնը և կապույտ և խե-
թական կուրտուրայի (և լեզվի) նկատ, ինչպես մասնական մե-
կագույնը։

Ուրարտական արձանագրությունները խոսում են (Երթա-
խի յերկիրը գրավելիս) և մի այլ տան (E) մասին, վորը գրվում
է «E murie» կամ հոգնակի հայցական հարգմանով «E murili»¹։
Այս շինությունը տեսնելը հայանի յի մեզ գաղտնի Սարգսրայան
տարեգրի II արձանագրությունից (տես «Apx. Экен.» II, 11,
II, 20-21), վորտեղ կարդում ենք—E murili ali ^{1a} AD-ke ^{1a} AD. AD-
ke za lu xli «murili շինքերը, վորտեղ հայրը (և) հոր հայրը
(—պապը) շինել է յինչ կամ մի յերկու տող նկատ—lete 150 E
murie xaubi tašnabi, «še ^{5a} lutu nirbi didguš išinini šubbi
xjha 150 muri տներ վերցրի (և) տեղանունների (աժադը), այր-
կին, տաժար (և) didguš աշտակից փոխադրեցին։ J. Fried-
rich-ը առաջարկում է այդ «muri տները» թարգմանել «թագա-
տոցներ, շահեմարաններ, վորը հաճանական և ի միջի այլոց
արձանագրությունների մեջ, մի տեղ միայն, կարդում ենք տե-
րազնույն գաղափարաբան գրված «E. GI» (Sayse, § XI A),
վորը դեռ ստուգման կարիք ունի։ Մեյսը այդ թարգմանում էր
«firm house (?)»։ Մենք կարծում ենք, վ-ր գրանք միևնույն շին-
ություն համար են գործածված, այսինքն E murie և E GI
ցույց են տալիս վորոշ նպատակի շինք, թերևս և «թագատոց,
շահեմարան», վորը առանձին պետք է ամրացրած լինելու Արգյոնը,
հայոց ամուր քաղ, վոր նշանակում է ամուր, պինդ» (xpen-
kha), քայց և ամրոց» (xpenocth) այս նույն ուրարտական mu-
ri «թագատոց» բառից չի. խոշորագույն և միայն սկզբնապիս
(պրոթիսիս) «a» մայնափորը (amar և murie—mure), վորը
թերևս հասուկ բարբառային (տարադիպանք?) մի յերևույթ է²։

Արձանագրությունների մեջ հիշատակվում են շինարարա-
կան և այլ տերմիններ—giei «պատ, պարիսպ», «ari «քուրդ,
աշտարակ» (նմու. kar ամուրք հայոց կար-ք «կարք», կար-ին,
կարդ, կարիմ, տկար... վրաց m-gari և այլոց մեջ), kuldi

¹ Գույնը Մեքենի տեսնելը, կազմված muriana էին մեկը, նշանակել սկզբ-
ում ամրոց կամ «թագատոց»։

«թուր», պատմութեան (7), guni (հմմտ. Զանֆիդայի Սարգսիւրյան արձանագրութեան guni terubi zagubi E «guni գրեցի, կառուցեցի տան—տանար»); թերեւ այդ guni բառը նշանակե՛ն «հիմք»։ Գետը և մանանշիւ, վոր կառուցուեցերի մամանակ գործածվող kiurani kuldini manu ul giei (իմի Կիսուրի գծվար նախագաւթյունը (հնդից թուր— պարսկով նրան չըջապատեալով)։ Մակուի արձանագրութեան մեջ (Ռուսա II-ի) փոխարինված և karbi salzi manu և այլն, այսինքն՝ այսակց kiura և karbi բառերը մոտ ամենաթյունն ունեն, մեկը հոգ (kiura), վորը հաստատ և (գրվում և և զագագորացրով KI նույն կոնստրուկցիայի մեջ), իսկ մյուսը (karbi) յերեմի նշանակիւ և կամ ելի «հոգ» և կամ ել՝ ավագ, կիր և նման բան։ Այդ վերջին բառը ևս հայերը պահել են (և վրացիք) վորպէս տեղանուն—Կարբի (Առաքանի մաս) և վրաց Կարբի (Պոքիի մաս), թեպետ Սա. Որբիւյանը նշատակում և և «Շիկակաբք», «Կարբինք» (Վերին և Ներքին) գյուղերը, ուր կարծես թէ զգացվել և գրանց վոր հասուի, հասարակ, առուսը (հմմտ. Շիկակաբքն բառի նեւ և Շիկակոց գյուղանունը, վորը կարծես թէ արգարացնում և Karbi—kiura «հոգ» նույնաթյունը կամ համանիշ լինելը)։ Իսկ kuldի վորպէս պատմար մենք կոչուողանենք հայոց կոյս (<«kolt») բառով, վորի փոխարինող salzi (կամ salzi) բառը մենք տեսնում ենք հայոց շեղջ «կոյս» կամ զավառական տեղն (սցորենի կոյս)։ Բայտի մեջ։

Ուրարտացիք իրենց մայրերի վրա շինում ելին և աստիճաններ, վորանք յերեմի մեկ մետր իրարից բարձր ելին լինում։ Այդ աստիճանները տեսնում ենք Վանում, Բալուսի մաս և Փոքր Ասիայի այլ քաղաքներում։ Այդ աստիճանադաս մասին արձանագրութեաններից զեւ տեղեկութեան չենք տեսնում (թերեւ շատ բառեր չհասկանալու նետեանքով), մեր կարծիքով հայոց ամեղուղը (հոգնակի ամեղուղը, վոր սխալ գրում են ամեղուխը) ունի այդպիսի Պապույն արտահայտութեան, կապած ամեղ «սխալ» (որինակ, նախար կամ այ ժեմելու համար, վոր շինում են քարի մեջ) և ուղի բրտից, վորի սին վերջին հնչյունը ախլու և կրնատվում (վորպէս ֆորմալ բառ), ինչպէս ունենք այգորդ, հանապարհորդ, որիւրդ (նախ՝ վորսորդ, գնորդ...), ուր վերջին «-ord-»-ը ասացվել և ordi «վորպէս» (աղա և աղջիկ և նշանակում) բառից։ Այդպէս օրոմական չըջաններում սանց նշանակում և նաև հոգի մեջ վորած այն փոքր, ուր տնկում են խաղողի սունկը։ Ակներե և, վոր sandu-ը նշանակում և «սխալ»

ուղիք՝ աստիճանուղի է կապ և ունեցել նյութական կուլտուրայի հետ՝ ժայռափորության հետ:

Ուրարտական նիշանների մասին, վորպես քաղաքացիական կառույցների մի տեսակի, մենք յուր տեղում խոսել ենք:

Դալով կրճատական բնույթ ունեցող կառույցներին, պետք է ասել, վոր դրանց քանակը բավական սովոր է, թեպետ կենդրեա նշանակութիւնները դեռ բով չեն նախատեսված:

Նախ հայանի յն ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹ ³² ³³ ³⁴ ³⁵ ³⁶ ³⁷ ³⁸ ³⁹ ⁴⁰ ⁴¹ ⁴² ⁴³ ⁴⁴ ⁴⁵ ⁴⁶ ⁴⁷ ⁴⁸ ⁴⁹ ⁵⁰ ⁵¹ ⁵² ⁵³ ⁵⁴ ⁵⁵ ⁵⁶ ⁵⁷ ⁵⁸ ⁵⁹ ⁶⁰ ⁶¹ ⁶² ⁶³ ⁶⁴ ⁶⁵ ⁶⁶ ⁶⁷ ⁶⁸ ⁶⁹ ⁷⁰ ⁷¹ ⁷² ⁷³ ⁷⁴ ⁷⁵ ⁷⁶ ⁷⁷ ⁷⁸ ⁷⁹ ⁸⁰ ⁸¹ ⁸² ⁸³ ⁸⁴ ⁸⁵ ⁸⁶ ⁸⁷ ⁸⁸ ⁸⁹ ⁹⁰ ⁹¹ ⁹² ⁹³ ⁹⁴ ⁹⁵ ⁹⁶ ⁹⁷ ⁹⁸ ⁹⁹ ¹⁰⁰ ¹⁰¹ ¹⁰² ¹⁰³ ¹⁰⁴ ¹⁰⁵ ¹⁰⁶ ¹⁰⁷ ¹⁰⁸ ¹⁰⁹ ¹¹⁰ ¹¹¹ ¹¹² ¹¹³ ¹¹⁴ ¹¹⁵ ¹¹⁶ ¹¹⁷ ¹¹⁸ ¹¹⁹ ¹²⁰ ¹²¹ ¹²² ¹²³ ¹²⁴ ¹²⁵ ¹²⁶ ¹²⁷ ¹²⁸ ¹²⁹ ¹³⁰ ¹³¹ ¹³² ¹³³ ¹³⁴ ¹³⁵ ¹³⁶ ¹³⁷ ¹³⁸ ¹³⁹ ¹⁴⁰ ¹⁴¹ ¹⁴² ¹⁴³ ¹⁴⁴ ¹⁴⁵ ¹⁴⁶ ¹⁴⁷ ¹⁴⁸ ¹⁴⁹ ¹⁵⁰ ¹⁵¹ ¹⁵² ¹⁵³ ¹⁵⁴ ¹⁵⁵ ¹⁵⁶ ¹⁵⁷ ¹⁵⁸ ¹⁵⁹ ¹⁶⁰ ¹⁶¹ ¹⁶² ¹⁶³ ¹⁶⁴ ¹⁶⁵ ¹⁶⁶ ¹⁶⁷ ¹⁶⁸ ¹⁶⁹ ¹⁷⁰ ¹⁷¹ ¹⁷² ¹⁷³ ¹⁷⁴ ¹⁷⁵ ¹⁷⁶ ¹⁷⁷ ¹⁷⁸ ¹⁷⁹ ¹⁸⁰ ¹⁸¹ ¹⁸² ¹⁸³ ¹⁸⁴ ¹⁸⁵ ¹⁸⁶ ¹⁸⁷ ¹⁸⁸ ¹⁸⁹ ¹⁹⁰ ¹⁹¹ ¹⁹² ¹⁹³ ¹⁹⁴ ¹⁹⁵ ¹⁹⁶ ¹⁹⁷ ¹⁹⁸ ¹⁹⁹ ²⁰⁰ ²⁰¹ ²⁰² ²⁰³ ²⁰⁴ ²⁰⁵ ²⁰⁶ ²⁰⁷ ²⁰⁸ ²⁰⁹ ²¹⁰ ²¹¹ ²¹² ²¹³ ²¹⁴ ²¹⁵ ²¹⁶ ²¹⁷ ²¹⁸ ²¹⁹ ²²⁰ ²²¹ ²²² ²²³ ²²⁴ ²²⁵ ²²⁶ ²²⁷ ²²⁸ ²²⁹ ²³⁰ ²³¹ ²³² ²³³ ²³⁴ ²³⁵ ²³⁶ ²³⁷ ²³⁸ ²³⁹ ²⁴⁰ ²⁴¹ ²⁴² ²⁴³ ²⁴⁴ ²⁴⁵ ²⁴⁶ ²⁴⁷ ²⁴⁸ ²⁴⁹ ²⁵⁰ ²⁵¹ ²⁵² ²⁵³ ²⁵⁴ ²⁵⁵ ²⁵⁶ ²⁵⁷ ²⁵⁸ ²⁵⁹ ²⁶⁰ ²⁶¹ ²⁶² ²⁶³ ²⁶⁴ ²⁶⁵ ²⁶⁶ ²⁶⁷ ²⁶⁸ ²⁶⁹ ²⁷⁰ ²⁷¹ ²⁷² ²⁷³ ²⁷⁴ ²⁷⁵ ²⁷⁶ ²⁷⁷ ²⁷⁸ ²⁷⁹ ²⁸⁰ ²⁸¹ ²⁸² ²⁸³ ²⁸⁴ ²⁸⁵ ²⁸⁶ ²⁸⁷ ²⁸⁸ ²⁸⁹ ²⁹⁰ ²⁹¹ ²⁹² ²⁹³ ²⁹⁴ ²⁹⁵ ²⁹⁶ ²⁹⁷ ²⁹⁸ ²⁹⁹ ³⁰⁰ ³⁰¹ ³⁰² ³⁰³ ³⁰⁴ ³⁰⁵ ³⁰⁶ ³⁰⁷ ³⁰⁸ ³⁰⁹ ³¹⁰ ³¹¹ ³¹² ³¹³ ³¹⁴ ³¹⁵ ³¹⁶ ³¹⁷ ³¹⁸ ³¹⁹ ³²⁰ ³²¹ ³²² ³²³ ³²⁴ ³²⁵ ³²⁶ ³²⁷ ³²⁸ ³²⁹ ³³⁰ ³³¹ ³³² ³³³ ³³⁴ ³³⁵ ³³⁶ ³³⁷ ³³⁸ ³³⁹ ³⁴⁰ ³⁴¹ ³⁴² ³⁴³ ³⁴⁴ ³⁴⁵ ³⁴⁶ ³⁴⁷ ³⁴⁸ ³⁴⁹ ³⁵⁰ ³⁵¹ ³⁵² ³⁵³ ³⁵⁴ ³⁵⁵ ³⁵⁶ ³⁵⁷ ³⁵⁸ ³⁵⁹ ³⁶⁰ ³⁶¹ ³⁶² ³⁶³ ³⁶⁴ ³⁶⁵ ³⁶⁶ ³⁶⁷ ³⁶⁸ ³⁶⁹ ³⁷⁰ ³⁷¹ ³⁷² ³⁷³ ³⁷⁴ ³⁷⁵ ³⁷⁶ ³⁷⁷ ³⁷⁸ ³⁷⁹ ³⁸⁰ ³⁸¹ ³⁸² ³⁸³ ³⁸⁴ ³⁸⁵ ³⁸⁶ ³⁸⁷ ³⁸⁸ ³⁸⁹ ³⁹⁰ ³⁹¹ ³⁹² ³⁹³ ³⁹⁴ ³⁹⁵ ³⁹⁶ ³⁹⁷ ³⁹⁸ ³⁹⁹ ⁴⁰⁰ ⁴⁰¹ ⁴⁰² ⁴⁰³ ⁴⁰⁴ ⁴⁰⁵ ⁴⁰⁶ ⁴⁰⁷ ⁴⁰⁸ ⁴⁰⁹ ⁴¹⁰ ⁴¹¹ ⁴¹² ⁴¹³ ⁴¹⁴ ⁴¹⁵ ⁴¹⁶ ⁴¹⁷ ⁴¹⁸ ⁴¹⁹ ⁴²⁰ ⁴²¹ ⁴²² ⁴²³ ⁴²⁴ ⁴²⁵ ⁴²⁶ ⁴²⁷ ⁴²⁸ ⁴²⁹ ⁴³⁰ ⁴³¹ ⁴³² ⁴³³ ⁴³⁴ ⁴³⁵ ⁴³⁶ ⁴³⁷ ⁴³⁸ ⁴³⁹ ⁴⁴⁰ ⁴⁴¹ ⁴⁴² ⁴⁴³ ⁴⁴⁴ ⁴⁴⁵ ⁴⁴⁶ ⁴⁴⁷ ⁴⁴⁸ ⁴⁴⁹ ⁴⁵⁰ ⁴⁵¹ ⁴⁵² ⁴⁵³ ⁴⁵⁴ ⁴⁵⁵ ⁴⁵⁶ ⁴⁵⁷ ⁴⁵⁸ ⁴⁵⁹ ⁴⁶⁰ ⁴⁶¹ ⁴⁶² ⁴⁶³ ⁴⁶⁴ ⁴⁶⁵ ⁴⁶⁶ ⁴⁶⁷ ⁴⁶⁸ ⁴⁶⁹ ⁴⁷⁰ ⁴⁷¹ ⁴⁷² ⁴⁷³ ⁴⁷⁴ ⁴⁷⁵ ⁴⁷⁶ ⁴⁷⁷ ⁴⁷⁸ ⁴⁷⁹ ⁴⁸⁰ ⁴⁸¹ ⁴⁸² ⁴⁸³ ⁴⁸⁴ ⁴⁸⁵ ⁴⁸⁶ ⁴⁸⁷ ⁴⁸⁸ ⁴⁸⁹ ⁴⁹⁰ ⁴⁹¹ ⁴⁹² ⁴⁹³ ⁴⁹⁴ ⁴⁹⁵ ⁴⁹⁶ ⁴⁹⁷ ⁴⁹⁸ ⁴⁹⁹ ⁵⁰⁰ ⁵⁰¹ ⁵⁰² ⁵⁰³ ⁵⁰⁴ ⁵⁰⁵ ⁵⁰⁶ ⁵⁰⁷ ⁵⁰⁸ ⁵⁰⁹ ⁵¹⁰ ⁵¹¹ ⁵¹² ⁵¹³ ⁵¹⁴ ⁵¹⁵ ⁵¹⁶ ⁵¹⁷ ⁵¹⁸ ⁵¹⁹ ⁵²⁰ ⁵²¹ ⁵²² ⁵²³ ⁵²⁴ ⁵²⁵ ⁵²⁶ ⁵²⁷ ⁵²⁸ ⁵²⁹ ⁵³⁰ ⁵³¹ ⁵³² ⁵³³ ⁵³⁴ ⁵³⁵ ⁵³⁶ ⁵³⁷ ⁵³⁸ ⁵³⁹ ⁵⁴⁰ ⁵⁴¹ ⁵⁴² ⁵⁴³ ⁵⁴⁴ ⁵⁴⁵ ⁵⁴⁶ ⁵⁴⁷ ⁵⁴⁸ ⁵⁴⁹ ⁵⁵⁰ ⁵⁵¹ ⁵⁵² ⁵⁵³ ⁵⁵⁴ ⁵⁵⁵ ⁵⁵⁶ ⁵⁵⁷ ⁵⁵⁸ ⁵⁵⁹ ⁵⁶⁰ ⁵⁶¹ ⁵⁶² ⁵⁶³ ⁵⁶⁴ ⁵⁶⁵ ⁵⁶⁶ ⁵⁶⁷ ⁵⁶⁸ ⁵⁶⁹ ⁵⁷⁰ ⁵⁷¹ ⁵⁷² ⁵⁷³ ⁵⁷⁴ ⁵⁷⁵ ⁵⁷⁶ ⁵⁷⁷ ⁵⁷⁸ ⁵⁷⁹ ⁵⁸⁰ ⁵⁸¹ ⁵⁸² ⁵⁸³ ⁵⁸⁴ ⁵⁸⁵ ⁵⁸⁶ ⁵⁸⁷ ⁵⁸⁸ ⁵⁸⁹ ⁵⁹⁰ ⁵⁹¹ ⁵⁹² ⁵⁹³ ⁵⁹⁴ ⁵⁹⁵ ⁵⁹⁶ ⁵⁹⁷ ⁵⁹⁸ ⁵⁹⁹ ⁶⁰⁰ ⁶⁰¹ ⁶⁰² ⁶⁰³ ⁶⁰⁴ ⁶⁰⁵ ⁶⁰⁶ ⁶⁰⁷ ⁶⁰⁸ ⁶⁰⁹ ⁶¹⁰ ⁶¹¹ ⁶¹² ⁶¹³ ⁶¹⁴ ⁶¹⁵ ⁶¹⁶ ⁶¹⁷ ⁶¹⁸ ⁶¹⁹ ⁶²⁰ ⁶²¹ ⁶²² ⁶²³ ⁶²⁴ ⁶²⁵ ⁶²⁶ ⁶²⁷ ⁶²⁸ ⁶²⁹ ⁶³⁰ ⁶³¹ ⁶³² ⁶³³ ⁶³⁴ ⁶³⁵ ⁶³⁶ ⁶³⁷ ⁶³⁸ ⁶³⁹ ⁶⁴⁰ ⁶⁴¹ ⁶⁴² ⁶⁴³ ⁶⁴⁴ ⁶⁴⁵ ⁶⁴⁶ ⁶⁴⁷ ⁶⁴⁸ ⁶⁴⁹ ⁶⁵⁰ ⁶⁵¹ ⁶⁵² ⁶⁵³ ⁶⁵⁴ ⁶⁵⁵ ⁶⁵⁶ ⁶⁵⁷ ⁶⁵⁸ ⁶⁵⁹ ⁶⁶⁰ ⁶⁶¹ ⁶⁶² ⁶⁶³ ⁶⁶⁴ ⁶⁶⁵ ⁶⁶⁶ ⁶⁶⁷ ⁶⁶⁸ ⁶⁶⁹ ⁶⁷⁰ ⁶⁷¹ ⁶⁷² ⁶⁷³ ⁶⁷⁴ ⁶⁷⁵ ⁶⁷⁶ ⁶⁷⁷ ⁶⁷⁸ ⁶⁷⁹ ⁶⁸⁰ ⁶⁸¹ ⁶⁸² ⁶⁸³ ⁶⁸⁴ ⁶⁸⁵ ⁶⁸⁶ ⁶⁸⁷ ⁶⁸⁸ ⁶⁸⁹ ⁶⁹⁰ ⁶⁹¹ ⁶⁹² ⁶⁹³ ⁶⁹⁴ ⁶⁹⁵ ⁶⁹⁶ ⁶⁹⁷ ⁶⁹⁸ ⁶⁹⁹ ⁷⁰⁰ ⁷⁰¹ ⁷⁰² ⁷⁰³ ⁷⁰⁴ ⁷⁰⁵ ⁷⁰⁶ ⁷⁰⁷ ⁷⁰⁸ ⁷⁰⁹ ⁷¹⁰ ⁷¹¹ ⁷¹² ⁷¹³ ⁷¹⁴ ⁷¹⁵ ⁷¹⁶ ⁷¹⁷ ⁷¹⁸ ⁷¹⁹ ⁷²⁰ ⁷²¹ ⁷²² ⁷²³ ⁷²⁴ ⁷²⁵ ⁷²⁶ ⁷²⁷ ⁷²⁸ ⁷²⁹ ⁷³⁰ ⁷³¹ ⁷³² ⁷³³ ⁷³⁴ ⁷³⁵ ⁷³⁶ ⁷³⁷ ⁷³⁸ ⁷³⁹ ⁷⁴⁰ ⁷⁴¹ ⁷⁴² ⁷⁴³ ⁷⁴⁴ ⁷⁴⁵ ⁷⁴⁶ ⁷⁴⁷ ⁷⁴⁸ ⁷⁴⁹ ⁷⁵⁰ ⁷⁵¹ ⁷⁵² ⁷⁵³ ⁷⁵⁴ ⁷⁵⁵ ⁷⁵⁶ ⁷⁵⁷ ⁷⁵⁸ ⁷⁵⁹ ⁷⁶⁰ ⁷⁶¹ ⁷⁶² ⁷⁶³ ⁷⁶⁴ ⁷⁶⁵ ⁷⁶⁶ ⁷⁶⁷ ⁷⁶⁸ ⁷⁶⁹ ⁷⁷⁰ ⁷⁷¹ ⁷⁷² ⁷⁷³ ⁷⁷⁴ ⁷⁷⁵ ⁷⁷⁶ ⁷⁷⁷ ⁷⁷⁸ ⁷⁷⁹ ⁷⁸⁰ ⁷⁸¹ ⁷⁸² ⁷⁸³ ⁷⁸⁴ ⁷⁸⁵ ⁷⁸⁶ ⁷⁸⁷ ⁷⁸⁸ ⁷⁸⁹ ⁷⁹⁰ ⁷⁹¹ ⁷⁹² ⁷⁹³ ⁷⁹⁴ ⁷⁹⁵ ⁷⁹⁶ ⁷⁹⁷ ⁷⁹⁸ ⁷⁹⁹ ⁸⁰⁰ ⁸⁰¹ ⁸⁰² ⁸⁰³ ⁸⁰⁴ ⁸⁰⁵ ⁸⁰⁶ ⁸⁰⁷ ⁸⁰⁸ ⁸⁰⁹ ⁸¹⁰ ⁸¹¹ ⁸¹² ⁸¹³ ⁸¹⁴ ⁸¹⁵ ⁸¹⁶ ⁸¹⁷ ⁸¹⁸ ⁸¹⁹ ⁸²⁰ ⁸²¹ ⁸²² ⁸²³ ⁸²⁴ ⁸²⁵ ⁸²⁶ ⁸²⁷ ⁸²⁸ ⁸²⁹ ⁸³⁰ ⁸³¹ ⁸³² ⁸³³ ⁸³⁴ ⁸³⁵ ⁸³⁶ ⁸³⁷ ⁸³⁸ ⁸³⁹ ⁸⁴⁰ ⁸⁴¹ ⁸⁴² ⁸⁴³ ⁸⁴⁴ ⁸⁴⁵ ⁸⁴⁶ ⁸⁴⁷ ⁸⁴⁸ ⁸⁴⁹ ⁸⁵⁰ ⁸⁵¹ ⁸⁵² ⁸⁵³ ⁸⁵⁴ ⁸⁵⁵ ⁸⁵⁶ ⁸⁵⁷ ⁸⁵⁸ ⁸⁵⁹ ⁸⁶⁰ ⁸⁶¹ ⁸⁶² ⁸⁶³ ⁸⁶⁴ ⁸⁶⁵ ⁸⁶⁶ ⁸⁶⁷ ⁸⁶⁸ ⁸⁶⁹ ⁸⁷⁰ ⁸⁷¹ ⁸⁷² ⁸⁷³ ⁸⁷⁴ ⁸⁷⁵ ⁸⁷⁶ ⁸⁷⁷ ⁸⁷⁸ ⁸⁷⁹ ⁸⁸⁰ ⁸⁸¹ ⁸⁸² ⁸⁸³ ⁸⁸⁴ ⁸⁸⁵ ⁸⁸⁶ ⁸⁸⁷ ⁸⁸⁸ ⁸⁸⁹ ⁸⁹⁰ ⁸⁹¹ ⁸⁹² ⁸⁹³ ⁸⁹⁴ ⁸⁹⁵ ⁸⁹⁶ ⁸⁹⁷ ⁸⁹⁸ ⁸⁹⁹ ⁹⁰⁰ ⁹⁰¹ ⁹⁰² ⁹⁰³ ⁹⁰⁴ ⁹⁰⁵ ⁹⁰⁶ ⁹⁰⁷ ⁹⁰⁸ ⁹⁰⁹ ⁹¹⁰ ⁹¹¹ ⁹¹² ⁹¹³ ⁹¹⁴ ⁹¹⁵ ⁹¹⁶ ⁹¹⁷ ⁹¹⁸ ⁹¹⁹ ⁹²⁰ ⁹²¹ ⁹²² ⁹²³ ⁹²⁴ ⁹²⁵ ⁹²⁶ ⁹²⁷ ⁹²⁸ ⁹²⁹ ⁹³⁰ ⁹³¹ ⁹³² ⁹³³ ⁹³⁴ ⁹³⁵ ⁹³⁶ ⁹³⁷ ⁹³⁸ ⁹³⁹ ⁹⁴⁰ ⁹⁴¹ ⁹⁴² ⁹⁴³ ⁹⁴⁴ ⁹⁴⁵ ⁹⁴⁶ ⁹⁴⁷ ⁹⁴⁸ ⁹⁴⁹ ⁹⁵⁰ ⁹⁵¹ ⁹⁵² ⁹⁵³ ⁹⁵⁴ ⁹⁵⁵ ⁹⁵⁶ ⁹⁵⁷ ⁹⁵⁸ ⁹⁵⁹ ⁹⁶⁰ ⁹⁶¹ ⁹⁶² ⁹⁶³ ⁹⁶⁴ ⁹⁶⁵ ⁹⁶⁶ ⁹⁶⁷ ⁹⁶⁸ ⁹⁶⁹ ⁹⁷⁰ ⁹⁷¹ ⁹⁷² ⁹⁷³ ⁹⁷⁴ ⁹⁷⁵ ⁹⁷⁶ ⁹⁷⁷ ⁹⁷⁸ ⁹⁷⁹ ⁹⁸⁰ ⁹⁸¹ ⁹⁸² ⁹⁸³ ⁹⁸⁴ ⁹⁸⁵ ⁹⁸⁶ ⁹⁸⁷ ⁹⁸⁸ ⁹⁸⁹ ⁹⁹⁰ ⁹⁹¹ ⁹⁹² ⁹⁹³ ⁹⁹⁴ ⁹⁹⁵ ⁹⁹⁶ ⁹⁹⁷ ⁹⁹⁸ ⁹⁹⁹ ¹⁰⁰⁰

¹ Ավելորդ չենք նախադրում բերել այդ պատճառ նկարագրութիւնը ըստ Մանգուլլանի ("Les inscriptions cuneiformes usartiques", էջ 219)։ «A l'est des villages de Salakhana et de Pagan, situés du côté d'est de la ville de Van, se trouve la montagne Aschrouth: vers le milieu du versant méridional de celui-ci on aperçoit une niche pratiquée dans le rocher et en forme d'une porte. C'est sur la partie supérieur de cette porte que l'inscription est gravée. Les Kurdes appellent cette niche Aschrouth—Darga' port d'Aschrouth».

յակապ (?)» (Sayce, VII, 1)¹։ Մեյսցզեբզում գտնված մի քա-
րտաթխանի վրա (1 մար 20 սանտ. յերկարությամբ և 50
սանտ. լայնությամբ), գտն ալմ Պոյսի թանգարանումը է,
կարգում ենք—«Մալլյան փառքի նամար, Մալլ արբոջը Մե-
նուան Բյուրինիի վարդին այա գուռը (susie) կառուցեց, բերդը
(É. GAL) կառուցեց նոյակապ (badasie?)» և այնու Այա susi քա-
ռը վերջապես գործ և տնվել և Մենրի գոան արձանագրությամ
մեջ (առ 17)—«1 արջառ (և) 2 վոլխար աստվածներին ²Xal-
dinini susini (=Մալլյան զանից—Մալլյան գոան)», թեպետ
այդ արձանագրության սկզբում զգուռ քառք արտահայտված և
զագագաթադրով (BAB)—«Մալլ արբոջը, Բյուրինին Մարգուրի
վարդին (և) Մենուան Բյուրինիի վարդին այա զաները (inili
BAB 3 inili BAB³) ² շինեցին (zaadusali 3 zaadusali <² zad-tu-li)։
Այստեղ զգուռ նոյնակի մեղ և (շղաներ), ինչպես ուսաց
«eopota»։ Այդպես է, սրինակ, և Մարգուրի մի արձանագրու-
թյան մեջ Արմավիրից—«Մալլուան, արբոջը յուր, այա տունը
(=տանաբը?) Մարգուրը Արգիշտու վարդին կառուցեց և Մալ-
լյան զաները (² Xaldinili BAB-II) նոյակապ (?) քարձրացրեց
(kuguni?)։ Այդպես է և Կոդրանց գյուղում (ս. Դեռոյ յեկեղե-
ցում) Մենուայի արձանագրության մեջ (այա susi-ն կառու-
ցեց, խալլյան զաները կառուցեց, այա բերդը կառուցեց նոյա-
կապ») և այն և այնու Ամենուրեք տեսնում ենք, վոր զգուռ
կամ զղաները կառուցվում են կամ «տուն-տանաբ» շինության
ենա և կամ բերդի։ Թերևս այն քառք, վորը վերջերս

¹ Ամբոջ այա արձանագրությանը, զրված քարի վրա, գտնվում է
Նազրանց գյուղի յեկեղեցում, վանից մոտ 12 մղան զանի արևելք։ Արձանա-
գրությանը կրկնվում է, քաղվածքն յեկեղ 3 մղան յուրաքանչյուրը—
«² Xaldinini ³ admaadini ⁴ Xaldini ⁵ eunne ⁶ Menusale ⁷ šprutukunide imi xu-
ti šidunani ⁸ Xaldinili BAB-II ⁹ šadšutale imi É. GAL ¹ šidšutani badusani»
Վոր susi նշանակում է զգուռ (զաներ), զրանում կտնված չիա Ամալին տն-
ված այա Նիեյին Ամենան և Պրիզրիի։ Իսկ šidšutani քառք միայն կարող է
նշանակել «կառուցեցին» և վոչ «վերականգնեցին», ինչպես մասնական
Պրիզրիի։

² Տես Մանգ. № 67, Քառք ալմ գտնվում է Վադարշապատում (12 տա-
լանի թ)։

³ Այդպես է և Նաբոպլասո՝ Նաբոպոլետի արձանագրության մեջ—«Մալ-
լյան զաները (² Xaldinili BAB³) (և) բերդը նոյակապ (?) կառուցեցի, զրի
տուն «Մալլու քառք» (տես մեր «Մար Նաբոպոլետի սկզբվոր արձանագրու-
թյանը, Մերեան, 1930 թ., էջ 30)։

զանկեց Արտավրդի մաս (Ջանֆիդա գյուղում), ուր Սարգսուրը խառնում է շառնաշ շինելու մասին, լինի նենց աշղպխի SUSI-ի մի մասը. այս քաղը առաինանման է և նառուկ և յեզել ուրարա-տական զոնների (SUSI-ների) կողքերին¹.

Կրոնական և թերևս քաղաքացիական բնույթ պետք է կրեն այն բազմաթիվ աները, վորոնք հիշատակվում են զանազան արձանագրություններում: Այս առին (Ê) գաղափարանիլը կարող է նշանակել նաև շառնաք և թերևս շաղառա: Վերջին բարանումը (Ê-ris) մենք արդեն մաղնանշել ենք, ուր Ê (=առին) գաղափարանիլը ունի և նշյունական լրացում (-ris), վորը գրվում է և լրիվ (Ê tuluri)². Իսկ թե ինչպես եր նշվում շառնա կամ շառնաք բառը ուրարաերենում, այս առայժմ նայանի չի: Կամ կրոնական շառ շինվածքներ, վորոնք այլևայլ սրբատեղիների տեսակներ են և ունեն Ê բացատրությունը (գե-տերիմատիվը), ինչպես burgana, barzadi-bidu, sirxani, E. BARRA, և թերևս tarani ու urbuatsi, վորոնք առանց այդ բացատրիչ գաղափարապրի չեն:

Սրբատեղու կամ տաճարի իտալա ունի burgans բառը, վորը ընդանվում է խալդազեանների կողմից (Friedrich, Gotze, Lehmann-Haupt), աշղպես էլ թարգմանվելով («Heiligtum»): Այդ burgana-ն մենք տեսնում ենք նախ Վանից 1¹/₂ կիլոմետր հեռու գտնվող Կարաշիկ գյուղի յեկեղեցու (Նախկին Կառաան) արձանագրության մեջ³, ուր կարգում ենք. «Ինչպե՞սին Սարգսուրի վորդին քաղապանա-ն կառուցեց. Սալլյան վարդապետությանը (? uggini) Ինչպե՞սին Սարգսուրի վորդին առին (Ê) այս կառուցեց, այս նշակապը (badusini), պարսպով շրջապատելով: Այս կրկնությունը (շառնաքն այս կառուցեց) փոխարինում է սկզբի աշղպես առան վերնագրային burganani (Հայց. հու.) բառը, համապար և այդ վերջինին: Այս բառը կա և Կենիշինի յերկեղեղյան արձանագրության ուրարաական բնագրում (առջ 20-րդ), վորին առաուրական բնագրում համապատասխան բառն է յեզել յերնի parraku քարատեղի: Մենքյան գտան արձանագրության մեջ ևս

¹ Այդ քաղը այժմ Վաղարշապատում է:

² Այստեղ E գետերիմատիվ և է վոչ գաղափարապրի:

³ Արձանագրությանը գրված է մի քաղի վրա. վորը ընկած էր մի մայրի աստառում: Իսկ մայրի վրա գաղաթին կա մի յեկեղեցի, վորը ջառափանցության յեզել և նեթանաական կառաան (տես Մանգալլյան «L'Asie MINE. CUNEIF. SIGILL.», 42 253):

(23-րդ առդ) պատահում ենք այս burgana բառին /եղպուներն... և Մենուան... burganani saxe teruni—առևտրի պարտեզը անկեցին): Տառարի շուրջը ծառեր անկեցը հասուն և յեղեղ և հայաց յեղեղեցիներին և ժամեղական մզկիթներին:

Յերկրորդ սրբաբանն է barzudi-bidu, վարը սկզբում անի Է (աուն, առևտր) վորոշիչ՝ զեռերմիտաթիզը Այս բառը հայտնի չե մեզ միայն Մենուայի յերկու արձանագրությաններին: Առաջինը, վոր գտնվում է ներքին Վարագի կղզեանց գլադի սուրբ Դեվորդ յեղեղեցում և գրված է մի բարի շորս բուրբու հետևյալն է—«Մարդյան փառքի շնորհիվ Մենուան Իշպուների վորդին այս Է barzudi biduni (հայց. նախ. -ni վերջավորությամբ) կառուցեց, Մենուայի Է barzudii-biduuni անուն (—անվամբ)» (հղեր 1—4), իսկ 12-րդ առդում այդ շնորհ կոչվում է էլի շինողի անվամբ՝ ¹ Menuzini barzudi-bidu axulini (—?), հույն ներքին Վարագ սուրբ վրա, սուրբ Յաշ յեղեղեցում գտնվել է էլի Մենուայի նման քովանդակության արձանագրությանը—«Մարդյան փառքի շնորհիվ Մենուան Իշպուների վորդին այս Է barzudi-biduni կառուցեց, Մենուայի Է barzudii-biduni անուն, Մենույան և (¹ Menuhani isic): Ինչպես տեսնում ենք barzudi-bidu շինությանը կարող է և առանց վորոշիչ-բացատրիչի լինել (առանց Է=աուն, առևտր): Աշուշտ այդ բառը բարդ է, վորի յերկրորդ մասը թերևս կապ ունենա bidu բառի հետ, վորը մասնավորապես նշանակելիս պիտի լինի բնվեր, զոհ և նմանը, իսկ առաջին մասը թերևս կապ ունենա էլի կրոնական բնույթ ունեցող barzani բառի հետ (barzani zieldi=?)»

Արժամիրի գաղտնի գտնված մի արձանագրության մեջ կարգում ենք (առդեր 8—9)... zadini SUM-tsi Է sirixani[ni] [8i]-duli ini Է sirixanini, վորը մենք թարգմանում ենք բշինվեց զուստեղի՝ sirixani, շինեցի այս sirixani»: Իսկ ինչ պիտի նշանակե այս sirixani բառը: Յեթև հնչվել է sirhan, ապա գտնված է հին հրեական šulxan տեղանիս բառին և բարբառային *silhan ձևով կարող է գտնուի հայաց տեղանիս: Շարունակության մեջ առված է «Մարդյան զուստ առաջ... ձախից (և) Մարդյան zeldie-ից աջ»: Աշուշտ այս sirxani տեղանիցս զործ է անվել զոհելու համար (SUM-tsi), բայց ասորերենակ և նրա Է ասունիս բացատրիչը (Է sirixani): Մեզ թվում է, վոր այդ sirixani տեղանիս բառի

¹ Գրված է կարճագույն բարձր վրա և այժմ Վաղարշապատում է

բացառելիք SUM-tsi «գահարան» պետք է տեսնել լլիվ Ուշյու-
նական urbuatsi գրություն մեջ, վորը մենք տեսնում ենք նման
կոմսարյակցիայի և բնույթի նախադասության մեջ այլ արևա-
նագրություններում: Այդպես նույնաց գյուղի վանքի (սկար-
մբրավոր) մի քարի վրա, վոր գրված է պատի մեջ (Վանի մաս
է), կարգում ենք.—[¹ Xal]-die urbuatsi zaduni [² Xaldi]-e saxas-
tuli xaltuli...gudi GUB-dia tulie...», վորը մասամբապես նշա-
նական է Վերջու(ն) գահարան շինեց (կառուցեց): Քաղաքում...
մարից...», իսկ մի այլ տեղ (Sayce § 74) կարգում ենք «urbua-
tsi «Xaldina BAB-e» աշխենքն՝ գահարան Քաղաք գոտն: Ինչ-
պես տեսնում ենք Քաղաք գոտն առաջ մաթ կողմից գրված եր-
սեցան. գահարանը (sirixani-urbuatsi), իսկ աջ կողմից zieldie
(zeldie) անվորոշ առարկան: Կա և urbue, urbulini և ^{1,2} urbikate
(սգահող քարան) բառերը (տես էջ—): Ինչպես urbuatsi «գահա-
րան»-ը նոր առարկա չէ, այլ sirixani «տեղան» բառի բացառու-
թյունն է կամ նրա այլանն իմաստական արտահայտությունը:

Նկիշիների արևմտագրության մեջ կա և iaranı բառը, վորը
թեպետ վերջերս թարգմանվում է վերպես «արքայական» (կամ՝
հիմք, պատվանդան, ЦОКОЛЪ), սակայն այդ դեռ ստույգ չէ:

Ռուսա II-ի Մակկի արևմտագրության սկզբում կարգաց-
վում է զազափարացիք արտահայտությամբ Ê BARRA «(տուն)
սրբատեղի, կապելլա», վորը կառուցել է Ռուսան, պարսպով
շրջապատել և յուր անունով կոչել «Ռուսայի քաղաքիկ»: Այս
զազափարացիքը անշուշտ փոխառվում է բուն ուրարտական
կամ burgana կամ ափնի շուս iaranı բառը:

Վանի մեծ մայրում, թեպետ գիտենք, փորված են մեկ մեծ
և չերկու փոքր տնյակներ, վորոնք գտնվում են այդ մեծ տն-
յակից աջ և մախ: Իսկ մայրի վրա գրված է մի մեծ արևմտա-
գրություն Մեհու թագավորի կողմից և վերաբերում է այդ
շինվածքներին: Մինչև հիմա այն կարծիքն եր տիրում, վոր այդ-
տեղ հանգույցալուծերի զերեզմաններն են յեղել, թեպետ նեղ
տեղում չկա: Մենք, նկնդելով դրա արևմտագրության վրա,
առաջարկում ենք այդտեղ տեսնել վոչ ~~թե~~ զերեզմանաց, այլ
անասունների գոմ, թերևս զոհելու համար պահվող կենդանիների
գոմ: Արևմտագրությունը (17 տողից) տեսն է: «Մենտան, Իշ-
պուինիի վորդին, այս տեղը շինեց գոմ (ini esi zadum siršinie)»,
իսկ անհեծքի ֆորմուլայի մեջ տեսն է. «ով paxa[ni] (—արջոս?)
այստեղից փոխադրել (šultuli կամ šuli ali?), ով xušli auici

(= 7), ով (սուրբ) կենդանիները (niribi) այստեղից վերցնի, ով այս արձանագրությանը փշտցնեւ և այլն¹։ Այստեղ paxa[ni] բառը կարող է լինել paxini տարջանաւ բառի այլ մէր, իսկ niribi բառը վերջուս գտնելու նաեւ սուրբ կենդանի նշանի յի մեղ կելիլինի և այլ արձանագրությաններէնց։ այս ուրարտական բառի գիծաց կարգում ենք տասնութիւն BL.BU, զորը սովորաբար տասներեւեում գրվում է bibbu չիտ, զորիւր նշանակությամբ։

Ե. ՌԻՐԱՐՏՈՒԻ ՀԱՍՈՐԱԿԱԿԱՆ, ՊԵՏԱԿԱՆ, ՎԱՐՉԱԿԱՆ,
ՅԵՎ ՓԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՆԵՐՓԻՆ ՎԻՃԱԿ

1. ՏՅԶԾ, ՅԵՂ, ԸՆՏՐԱՆԻՔ, ԺՈՂՈՎՈՒՐ՝

Ուրարտական արձանագրությաններում կան անշուշտ սրանց տեղիքները, միայն լավ չեն բնորոշվում իմաստի տեսակետից։

Տեւս կամ ցեղ նաեւացաւթյան նաեւ բնդանբապեա գործ և անվել մէր կարծիքով ibirani տնունը, զորը նոյնակի յի (շատմեւր, ւեղեւր) և կալմվել և ibir- չալմված յեղակի մեկնց։ Այս ibirani բառը գրվում է և լրիվ նշյաւնորեն և կիտազազա- փարագիր ու նշյաւնագիր (LÜ²-tani)։ Սեյաւ տառիկն էր, զոր մասաւոր նշանությամբ ավելց այդ բառի թարգմանությանը (տեւ նրա գիրքը էջ 697 „ibirani—Men(?)“)։ Սակայն այս բառի շարգիկ նշանակությանը սկզբնականը չէ, թեպէս այդ առումը շարգիկ-ժողովուրդ կարծես թե զերիշխում և ուրարտական արձանագրությաններում։ Հենց գաղափարանիշը (—|—) նշանակում է շարգ, ժողովի, ցեղ, ժողովուրդ, թեպէս գրվում է մեծ մասամբ շարգ իմաստով։ Բայց գրվում է և բարդությամբ, ուր սկզբում գրվում է այդ գաղափարանիշը, զորպէս բացատրության, այսինքն՝ զեւերմիմաւիվ նեախալ գաղափա-

¹ Xhe Götter-ը նշումը („Zur Keilschm-Säule“), էջ 107—108. „Mensuall sagt in der Inschrift am Eingang zum Felsensaal auf Wan-Kale: solche werbi (Götter) haube „wer das niribi von dort wegbringt“, nachdem parallel vorher von Rindfiera die Rede war“. Այդ niribi բառը, զոր դասակարգ է և այլուր կենդանիներին վերաբերող տեղերում, Götter-ն առաջարկում է թարգմանել „Opferiere“ (գտնելու կենդանիներ), զորնց արվում է gaxini շարգ (շալալ) տնունը։

² Նեախալաւաւի գիտ. աշխատությանը տ. XIV—6

բազիր UN «մարդիկ, ժողովուրդ» բառի (𐎱𐎠𐎺), վորը ունի նաև նոգնակի նիշ: Սեյսը այդ բոլորը թարգմանում էր „Men, persons“ (տես Նրա մաս եջ 725), վորի նշյալնական վերաբառացությունը նա համարում էր ibirani, թեպետ և հարցականով (ibid): Աստիճիտագրական առաջագրվածությամբ այժմ գրվում է այդ բոլորը այսպես ¹⁴UN¹⁵ (կամ ¹⁴UN¹⁶), Այդպես է մեծ մասամբ, իսկ վորոշ դեպքերում նաև կարգում ենք՝ ¹⁴UN¹⁷-rani, վորտեղ այդ վերջին նշյալները մնացորդն են ibirani բառի իսկ յերբինն էլ այդ ra-(a)-ni գրերին ազդեցություն է և -ni բառը, վորը յերեկի «մեջ, միջև» և նշանակելի՝ կարիք չզգալով բերել արևանագրությունների այդ բոլոր տեղերը, մենք միայն մի տեղ կմասնանշենք, վորը տալիս է վոշ միայն այդ ibirani բառը, այլև KUR «յերկիր» վորտեղով, վորը ցույց է տալիս, վոր «ժողովուրդ» (<ցեղեր) այդ բառը մաքուր փոխանցվում է և յուր բնակեցրած տեղին (նմա. Հայք, Վերք և այլն, վոր նշանակում է «Հայաստան, Վրաստան...»), թեպետ չեղվածաժողովրդները ունի և նախապես իմաստական փոխանցումը (յերկիրը դադարեց, քաղաքը խոսում էր...): Այդ հետաքրքրական տեղը մենք տեսնում ենք Սարգիստի՝ Արգիշտի I-ի արևանագրության մեջ, ուր կարգում ենք՝ KUR Etiuni KUR ibirani nunaali, վորը նշանակում է «Եթիունի ցեղերը յեկան»: Ժիշը կլինե՞ր գրել (բնութագրով)—KUR Etiuni-ibirani nunaali, Այստեղ այնպես է դասված այդ ամբողջությունը, թեպետ ունենք KUR Uduri-Etini (Աղամիստի՝ Սարգ. II-ի արև.), կամ KUR Weduri Etiuni (Apx. Զեռն. III₁₃) և մյուս կողմից՝ Uduri KUR Etiuxini (Մորիս. Col. I₂₂), վորոնք նշանակում են «ուգուրի (ցեղի) Եթիունի», իսկ ուգուրի կամ վեդուրի (=ուսիք, ուսիացիք?) անունը կրում է և ցեղագետի անվանագիր (կպոնիմ) այբանումը¹⁸: Այնպես վոր, թեպետ կա միացյալ Uduri-Etini, այդպես էլ կար Etiuni-ibirani «Եթիունի ցեղեր» կամ «Եթիունի ժողովուրդ»: Հետաքրքիր է նաև այն, վոր բայը նոգնակի յե -ali վերջավորությամբ (nunaali «յեկան»), այնինչ յեզակիով կլինե՞ր nunaabi «յեկավ» (nunaadi «յեկա») Քյոչանդանի արև. մեջ¹⁹: Տիգլաթասրիս I-ի արևանագրությունները նախրյան յերկրների մեջ նշյալակում են

¹ Այդ մի յերկուր վերաբերել տեղ է, վոր տեսնելով վերաբառացում են կամ ¹նշանով և կամ III նշանով, գրված բառի սկզբում վերինը, վորպես այբանված զետեքնալով:

Šinibirani, փորը մեր կարծիքով նշանակում է «չին ցեղեր», իսկ Շամեի Ազոզ IV-ի կողմից հիշատակվում է Նաիրյան Ginzibir յերկիրը, փորը անշուշտ նշանակել է «չինգի ցեղ»։ Համեմատել այդ *Eltani ibirani, Šinibirani, Ginzibir¹ և նման կազմաթյուններին հին հայոց նման տեղանունները, ինչպես՝ Տուրուրերան (Տուրուրերան), Աորերանի կամ Աորերան, փորանք տառացի նշանակել են «առվաքցեղեր» (= Հաշկական Տավրոս) և «առ-ցեղեր»։ Սեթե ուրարտացիների մաս յեղակին յեղել է *ibir, ազա հայերը այդ վերցրել են, թերևս այլ ցեղերից, իր նշմամբ, փորը տեսնում ենք Վոյ միայն Տուրուրերան և Աուրերան(ի) տեսնների մեջ, այլև մի քանի Նախարարական տեսնների մեջ, ինչպես՝ Տամեր, Փաշերունի² և Տարրերունի (ըստ Ն. Փարպեցու)։ Պետ ափելին. այդ bet-ը պահել են գրացիները («Ծ» ձայնավորով ինչպես և հայերը), փոր տեսնում ենք թե հին տեղանունների մեջ, ինչպես Kaxaberi, Čviberi, Saberio և այլն, այլև այժմյան ազգանունների մեջ (Ber-ia, Ber-idze, Gogoberidze և այլն)։ Իսկ bir ձևով («i» ձայնավորով) այդ բառը տառան նշանակությամբ հայտնի չե խեթերներից (bir) և լյուզիերներից (bir-ah «ROM»)։ Նշանակաթյան տեսակետից դժվար չե բացատրել փոխանցումը «առ-» ցեղ, տանը³։

«Տանը կամ «ընտանիք» և հաճանորեն նշանակում ուրարտական arnuzii բառը, փորը միայն մի քանի անգամ է պատահում արքանապրաթյունների մեջ, այն էլ՝ անեծքի ֆորմուլայի մեջ։ Այդ իմաստը մենք առաջարկում ենք առաջ arnu-uzi բառին Նախ ասուգարական տեսակետից, քանի փոր հայերենում arnu-բառաբանաբար նշանակում է մառի կամ բույսի արմատ (նման. արմ. մառոց, արմատ բուսաց-մառոց, արմախը...; արմ.անում,

¹ Համեմատել այդ ցին- ցեղանունը այժմյան Պեննի նետ, փորը գտնվում է Արտանիի վրա (Վազա Պեննի)։

² Թերևս այդ «բաշ» ցեղանունը Պաշել է հին հայտնի Նիաշ- տեսնից։ Այդ կախումները ապրում էլին Պաշուշ յեաներում, տիրեցին փորը մամուռի Բաթերունի գրանց մի մասը ապրում էր խեթերի յերկրում և կոչվում էր ՆԱՏԱ (ՆԱՏԱ), փորի վերջին է Ն Ն Նշյունը ցույց է առնում ցեղական ուսուցանելության (ինչպես հայ-ի, արքանական պարտիկ...)։ Կար Սյունիքում և Փաշունիք գավառ, իսկ Մուշեղյանիքում արժե էլ ապրում է ՆԱՏԱ արվարձանաբար ցույց մի ցեղ։

³ Թրգական ՆԱՏ ցեղը կարող է լինել արամեական ՆԱՏ «փորցի բառը»։

գարմանում, ընդարձակում քրար կարելի) կամ ափելի նիշտ ծառի շատորին մասը, բունը: Արարարներնում ալ մասնիկ է, ինչպես այց նույնը կա և խեթերենում ու հայերենում (տես էջ—): Իմաստարաններն զմիմար շի փոխանցուցը քրան արմատ— ապգ, աուն (հմտ. ապգուտակը): Յեզ վերջապես ուրարտական արձանագրությունների ընդգրկը շի նախաում այս թարգմանությանը: Այսպես Ջգարթնոցի անեծքի ֆորմուլայի մեջ վերջում կարգում ենք— mei tili mei armuzii mei zilbi kiuraidi kulietuuni քթե անունը, թե աունը (ապգը), թե սերմը (սերունդը) նոյն թոյ նաննեն (առաջանները): Այսպես և Խորխոթյան վերջին (VIII, 11—12) արձանագրության մեջ ԷԽաղը, Տեյերան, Արգինին (և այլ) առաջանները թոյ յնթարկին (սառնի)¹ աունը (ապգը՝ armuzii), սերունդը սերունդի նրա (NUMUN, NUMUN, SU) զատուտանին (առաջի՝ արե առանտ աակ), և՛ (նրա) ախիւրուան, և՛ (նրա) inaini-ն, և՛ (նրա) nara-ն (=սերմը?) փոխանցեն: Թերես ախիւրուան բարդ բառ է, կազմած առի և uruli արժաններից (հմտ. DINGIR alu²e urulue šuali Մանրյան գրան արն., ապ²/11): Միայն թարգմանում էր քրեաներէ (հարցականով): Inaini բառը (Թերես—գոյր, ունեցվածք?) գործ է ածվում և Խորխոթյան արձանագրությունների առաջին սյունակում (սկզբում՝ alleini... -nie azilbie inaini latagie), իսկ nara բառը, փոքր նախաներին նշանակել է սերմը, բայց և շատահանությունը, կա շատ նպերայական ընդունում (—նան. anet, հայոց ara—aran-ը, խեթ. inara, սլավ. npaд, իրան. nar Կարուն և այլն): Արձանագրությունների անեծքը վերջանում է սափորաբար mei nara aue-ululie քե (նրա) սերմը (թոյ) փոխանցեն, փորի պիմայ Կելիշինի և Ջգարթնոցի արձանագրությունները վերջում ապիս են zilbi և zilbe բառը (mei tili mei armuzii mei zilbi kiuraidi kulietuuni), ուրեմն կարելի չի յնթադրել փոքր nara և zilbi նախադր բառեր են:

¹ Այդ մասն բառը մեկը առաջարկում ենք թարգմանել թոյ շնորհն, թոյ նաննեն կամ ափելի նիշտ թոյ յնթարկին: Նախնախնի մասնի թոյ շնորհն և մասնի թոյ շնորհն, թոյ ժառանգ (որինակ Մակի Թուս II-ի արձանագրության մեջ Խաղը— mekui tim māmuni 4UTU-kai—նրա mekui-ն (և) անունը թոյ ժառանգ զատուտանին: Այսպես արե (Արգինի) առանտ անունը նախադր է շնորհության զատուտանին (հմտ. խեթերենում „ver ihn umstürzt, der auf dem Tefkup, dem Hieron... ein Mann des Geruchs sein“, տես Sommer, Heth. II, էջ 2, նախնախնի): Կամ՝ 4Xaldise māmni 4UTU pumi (Sayce § 19)—Խաղը թոյ ժառանգ զատուտանին առի:

Ուրարտեանում կա սևի բառը, զորը գծրախառքաբար առանձին մի տեղում և զորն ամփած: Այդ բառը համարեն նշանակել և ժողովուրդ, հասարակություն: Մարգար II (III)-ի՝ Իգուզուրի արձանագրության մեջ ամփած և (6—7 տողեր) — *alsi bu-ranadi tuišxi-manu ul aišiei LUGAL ištini uštuari* ժողովուրդին [Մեկիսե թագաբի] ձառնության (առարկության) բերել ամփ(7), հանդերձ մի թագավորով այստեղ արշաված: Այդ ողնության յեկած թագավորը Մեկիսեանների թիւրաբուսական և, զոր նաև գիշատախայիցն էր, իսկ ժողովուրդը (սևի), բացի այդպես առանձին զորն ամենաց, արտաշտովում և նաև *Meliše-aišie* կազմության մեջ (*LUGAL KUR URU Meliše aišie*) Բացի *Meliše-aišie* արձանագրությունները, առյիս են նաև՝ *LUGAL URU Bušni-aišie*, *LUGAL URU Xuša-aišie*, *LUGAL URU Uburda-aišie*, *LUGAL KUR Kušša-aišie* (բայց և *LUGAL KUR Kušša-xaišie*), *LUGAL KUR Kumaxa aišie* (բայց և *LUGAL KUR Kumaxa-xaišie*) Յեթն գրանց վերջի մասը հասկանալի զորպես առանձին բառ *aišie*, բարդության մեջ մասն, ապա թարգմանությանը կլինի ժողովուրդ Մեկիսե թագաբի ժողովուրդին, ժողովուրդ Բուսին թագաբի ժողովուրդին և այլն, իսկ համառոտ կերպով այս կնշատակեր ժողովուրդ մեկիսեացիներին, ժողովուրդ բուսինացիներին և այլն: Մատուցարաններն այդ սևի բառը մենք համեմատում ենք հայոց շաղիս բառի նեա, զոր նշանակել և ժողովուրդ, բազմություն: Բայց և շատն կան կարասի, ունեցած շունեցածք (շարժ)։ Հայոց այդ շաղիս բառը, զոր նաև նշվել և *aiš*, ն. Մասը կապակցում էր զբաց *aiš* շատն (— մեղքերներն *ošoti*) բառի նեա, իսկ արանք էլ համեմատում էր սեմական արձանների նեա (արարական *aiš* շատաները, զորից մեր այժմյան փոխառությանը *m-aiš* ժողովուրդ, նրանական *aiš* շատն, առանձին)։ Վրացերենի արձանն և յեղել — *aiš*, զորը պատկեր և սփռներն *mu-aiš* շաղիսին բառի մեջ, ինչպես և հայոց շաղիսին (*aiš-in*) բառը նույն *aiš* շատն բառիցն է՝ Բայց

¹ Ե. Մասը է զոր էր զբաց *aiš* շատն մեջ — վերջի և նշանակը համարում արձանական (սեմ նրա *Ošomus tošomus* և *gram. ap. tpyz. xuxka*, 1908 r. *Πετρεόφυρ*, էջ 8)։ Յեթն այդ *aiš* ն. յեթն արձան արդիպակա, ապա մեղքերներն կապակցիք **šoti* և վաշ *ošoti*, ինչպես զոր կա Վրացերենի նախնական 10-ին մեղքերներում միջո համապատասխանում և Ծ., էլ յեթն առանձին, զոր սփռներն *mu-aiš* բառի „*aiš*“ ն միանգամայն հաստատում և արձանի *aiš* յեթնը։

արդյոք այս ուրարտական *axi* բառը, զոր հայոց *ախ*-ի հետ ստացվել են մետաքսայով *axi* մեկը, միայն կոպկոտյան-ուրարտական-սեմական լեզուներումն էր: Թյուրքերից հայ ժողովուրդը փոխե է տեղի *axal* «վոշխարի տնակ», զորը մոտ է այս *axi*-ին: Ակկադերերենը ունի *ekallu* բառը, պարսեցի վերջնած սուսերական *egai*-ից նույն իմաստով, զորոնք նույնպես մոտ են հնչույթ: Դադասանի լեզգիների մոտ, այն է՝ ուստուլլիների մոտ տունը բառը հնչում է *xal*, զորը կարծես թե տալիս է ուրարտական *Kumaxa-xali*, *Kuixa-xali* բարդությունների յերկրորդ բառը, թեպետ այստեղ կարելի չի տեսնել տեղական ուրարտական առանձնահատկություն, այն է *axi* մեկ չբնական *xali* մեկ նախորդ *Kumaxa* և *Kuixa* բառերի վերջին *xa* վանկի ազդեցություն: Կարելի չի այդ Կոպկոտյան և Առաջավոր Ասիայի հին *axi*- բառին արևմտը տեսնել և հույների *oxlos* «հասարակ ժողովուրդ», черныя բառի մեջ, թեպետ և կապակցվում է լատիններեն *vulgus* նույնանիշ բառի հետ: Ենթե ընդհանենք, ուրեմն, զոր *axi* (> *aix*) բառին բառը իրոք այդպիսի տարածություն է գտել, ապա դրա նորանոր նշանակությունները պիտի արտացոլեն տարբեր հասարակա-պատմական պայմաններ: Այդպես, այդ արմատը բառին է նշանակում վրացիների և յերրաջեցիների մոտ, «ընտանիք» և նշանակում արտերների մոտ, «ժողովուրդ, հասարակություն» և նշանակում հայերի և ուրարտացիների մոտ, «խումբ» և նշանակում հույների մոտ: Հայոց «աղխ» կարծես թե պահել է նախնական բառին զարգացողը «կան-կարանի», «карба» իմաստի մեջ (հմտ. քրդերի *mal* «ամասուն, աղբաճիք, բայց և բառն»): Երբ այդ *axi* և *aix* բառը առանում է «ժողովուրդ, բարձրություն, ստորին խավ» և այն նշանակությունները, ապա այդ ազդեցություն է, զորին նախկին տեղը կամ համայնքը արգեն մեափոխվել և յուր հասարակա-տնտեսական բովանդակությամբ, այն է՝ առաջ են եկել նոր աղիաշական շերտեր, ստրուկներ և ստրկատերեր և այլն:

¹ Աթենքում յուր ժողովան չբնական ամեն մի հույն ապա քաղաքում ընկնում էր 18 սարուկ և 2 կրտիրափաղարկ: Կարինիում և Եզնույում ամեն մի քաղաքացուն ընկնում էր տասն տեղում ուխի սարուկ: Աթենքում սարուկների բաժակը հասնում էր 282000-ի և 45000 կրտիրափաղարկների՝ Կարինիում՝ 400000 սարուկի, Եզնույում՝ 470000-ի: Յե. Փր. Զիգելս, Пронскажные семьи, частной собственности и государства, 42 120 և 160, Ժանդ. 2.

2. ԴԱՍԱԿԱԼԳ, ԴԱՍ, ՊԱՇՏՈՆԵՐԻՓՅՈՒՆ

Ազնվականության կամ իշխող խավի անուն ուրարտական արևմտագրությունների մեջ գեա չի տեսնվում, թեպետ հասարակական ուժեղ շերտավորում կար ստեղծված աշխատանքի հիման վրա: Մենք չենք աղքատ ենք, վոր „urud(a)“ մարդիկ, վոր հիշվում է Մարգարեյան տարեգրերում (VI արև.), թերևս վորպես հիմնական ցեղանուն (Urmatri և Urañu), շարունակներ մասլ և գործածվել արգեն վորպես իշխողներ, իշխող խավ, յերբ գտնակարգային հողի վրա ձազմակերպվեց Վանի պետությունը: Իմաստարաններն համեմատել նման յերևույթ ալլ հասարակությանների մեջ, ինչպես թերևս բնութագրող ցեղանունը գտնում է բնակչ (mosk- mšak), կամ aram- ցեղանունը գտնում է բնակչ (հասարակ մոզովորդ), վորտեղից՝ ումիկ (լատ Մատի և Ազնույի), թեպետ ալլ վերջին որինակը կապված չի, վորովհետև գրանք (աւ, երամ, երամակ) ավելի շուտ պարսկական փոխառություն են (հմմտ. պարսկ. tam, tama բնակչություն, խումբ, նախիր): Այդպես և գերմանացիների մաս sklav թե ցեղանուն և յեղի և թե բարունչ: Թեթև գտնվող ուրարտական մի արևմտագրություն, վոր որինքներին վերաբերել, կամ զուարթություն մեջ շերտակեր, ապա հասարակական ալլ գտնակարգի և ալլիսալլ պրոֆեսիաների անունները անմիջապես կերևային¹:

Արևմտագրություններից մեկ հայտնի յեն բնակավոր առնունը (erel-, nu-), բնիկան-իշխանություն (xutu-xutuxi), առաջնորդ (sie), բան (ewri առաջնու մասին), բան-տիրոջ (alusi կամ *alawi բնակավորների մասին), ստրուկ (bura կամ pura), ծառա (wedia), քուր (kurni?), փոխարքա (= ?), կուսակալ (?): Վերջինների անունները միայն զազափարպիք են, իսկ անգաման անունները անհայտ են: Վերջումներ ալլ անուններն ու գրանք հետ կապված պատմական բովանդակությունը:

¹ Թեթևների մոզովորդ ունեն բարեկամից (հմմտ. բարեկամի կողմից), առաջնորդից, խմբից և նրա նրանց: Թեթևան տեղանքում, ուր աղանդականներն ու ստրկության հակադրությունը միտ պահվում է (ստրուկը կրկնապատկ է առնում), զբաղապարք գտնակարգային և պրոֆեսիանալ տեղերները զազափարպիք են միայն արվում: Միայն մեկ հայտնի յեն ԱՆ-բան, ԵՐԱՆԱՆ (հմմտ. հայոց 'իշխի'), ԱՇԱՆՆ Բնակչական, ապա և նման մի յերկու ալլ տեղերներ:

Ere(i) «Թագավոր» բառը մեծ մասամբ գաղափարադրով և արտահայտված (LUGAL), իսկ մի յերկու անգամ տիպոսի «LUGAL LUGAL¹»-ը «Թագավոր Թագավորաց» հորջորջման փոխարեն նույնը գրվում է LUGAL eri(e)laue, այսինքն այդ վոկալ յերկրորդ մասը արդեն նշյալներեն և արված: Այդպիսի կիսազգափարադիր և կիսանշյալադիր դրույթյունը տալիս է, որինակ, Մենուայի՝ Մեղաղզերգի արձանագրությանը (այժմ Գոյասեն և) կամ Սարգուրի՝ Արենշի մաս գտնված արձանագրությանը (այժմ Սանդ. № 43): Փանի վոր eriel(a)ue մեջ սեռական հոգնակի յն (թագավորների), ապա բառի բունը մինչև հիմա յնթադրվում էր eri(e)la-, այսինքն «2» վերջավորությանը: Բայց յնթե բառի սկիզբը լինելը նաև eri(e)li կամ eriel- ապա հոգնակի սեռականը նույնը կլինելը, ինչպես վոր Bismane, Šurane և նմանների սկիզբը կարող էր լինել Bism(i) և Šur(i): Այդպես և առաջարկում վերլուծել J. Friedrich-ը, վորը մեքեր կզաշտպանենք erieli «Թագավոր» բառի նկատմամբ²:

«Թագավոր» տերմինը անշուշտ միևնույն բովանդակությամբ չի ունեցել: Որքեր Տիգրատպարասարը այդ գաղափարադրով հիշատակում է 23 նաիրյան ցեղերի պետերին կամ 20000 մուշկերի (մուսխների) հինգ «Թագավորներին», ապա մեկ համար պարզ է, վոր այսուեզ դրանք սոսկ ցեղապետներ են, թեպետ դրանով չի բացատվում, վոր իսկական Թագավորների մամանակ, յերբ ուրարտուն քաղաքական մեծ բռնակալությամբ են, պետք է լինել և մի այլ տերմին «ցեղապետի» համար, քանի վոր զեռ կային շատ ցեղեր (ըստ J. Friedrich-ի այդ ցեղապետ անունը պիտի տեսնել ուրարտական šie բառի մեջ, վորը ըստ իս սկզբում կարող էր նշանակել և «նովիզ»)՝ Մեր կարծիքով ուրարտական «Թագավոր» բառը վաղ միայն հնչվել է ereli, ինչպես առաջարկում է J. Friedrich-ը, վորը մեքեր կզաշտպանենք նաև Բյուրանդուանի KUR Eriel-tuaini տեղանունով («Թագավորարչուր») և «2 LUGAL-tili [=2 erielih] edini sujukubi (Sayce, XXX₃₁), այլև մազմամբ նշանակել և «ժողովրդապետ» և թերևս «ցեղապետ», կազմած լինելով er-eli մասերից, իսկ er- «ցեղ, ժողովուրդ» բառի համար համեմատել վրաց eri (id.) և թյուրքական

¹ Թեպետ չենք միտում է մյուսները (Bismi, Šuri) այդպես լինելը:

² Համեմատել Սարգուր I-ի առաջարկած արձանագրության մեջ, տիպոսադրույթի մեջ «Թագավոր մեծ, Թագավոր նոր» հովիվ սրանելին:

ei (id.), իսկ ուրարտերենում այդ -eli ամենցը թերևս ընդհանուր բախմանիչ է լինելը (նմա. զրաց -eli, նախախնթական maš-
sel կամ parsel քրմանալու, հայոց -եղ՝ համեղ, գորեղ, լյուդիա-
կան -li, որինակ, Maneli, «Mane'tische», Kumili «ein Sohn des
Kumli»¹ և այլն)։

Մեր կարծիքով յեղել և և յերկրորդ բառ ղթագափորս ի-
մասնով և „LUGAL“ գեանքովնառիվով(ձրիզրիիը այդ LUGAL-ը
ավյայ զեղքում ընդանում և զորպես առանձին բառ)։ Այդ բա-
ռի իմաստը ուրարտերենում կարծես թե ստորագաս և քան սո-
փորական քել- բառինը, համանունն այդ յերկրորդ բառը, զորը
նշվել և ու, նշանակել և բարձր, իշխան։ Նման տարբերացում
բառ Մտոի յեղել և և հայոց ղթագափորս և բարձր բառերի
մեջ (թագափորս ավելի զատական և և հատուկ և նապույն հայ
մասննազրույթյան)։ Այս ու բառը զործ և անփում յերկր-չորս
աներով, նախ, ամենաափորականն և ուսի (LUGAL ուսի) ղթա-
գափորականն անականը, զոր արժում և զբազմոյ յերկրների
զիտավոր քաղաքին (ղթագափորական քաղաքը այս ինչի զբա-
զեցին)։ Յերկրորդ, ունենք պարզ ու զործածությունը, որինակ,
Քորխորյան արևանազրույթյան մեջ (Col I. ազ 6) — ušadi
¹Diauxiniedi LUGAL ¹Diauxi ^{LUGAL} nu duubi բարձրակե-
ցի Դիաույան ջեղի զեմ, ղթագափորին Դիաու ջեղի արքա արիս
(=արքա, իշխան գարնի)։ Անուշտ այս ու և փաստական
առանձի և Մի այլ զեղքում կարգում ենք LUGAL nuadi ղիշ-
խանության համար(?)², յերբ Արգիշտին (II) յենթարկվոյ կամ
նվանվոյ ղթագափորին ու կոչմանն և արժանացնում, պարտա-
զրկով արկ զհարկ այդ բանի համար (ju ^{LUGAL} nuadi alieme
³Xaldise arani ui aldinie 7066 ^{OLD} paxini⁴ 50 878 LU⁵
«յերբ արքայության համար... Քալդե ավեց... 7066 արջառ, 50878
փոխար»)։ Վերջապես կա ուսե բառը առանց LUGAL զորոշի-
չի, զոր մենք թարգմանում ենք բարձրագույն, իշխանու-
թյուն, ախպիտի փերացական և անանցով, (=մեր բառն)
ինչպես ունենք inšia-š: «առնականություն», alsui-še «սեռնու-
թյուն», ušmaše «փառք», ušguz «առողջություն», pišmaše «ու-
րախություն և այլն։ Այդ արևանազրույթյունն և ղթագափորս
զով Մենուան Իշպուինիի զորդին այս առնը (առնարը) կառու-

¹ Sie Klein. Forsch. B. I, 62 36-37

² Sie Քորի. արշ. Col. V. 117

ցեց Վորպես ձեռ (-արբություն?)¹, Վորեց նեա կարգում ենք՝
 24xU-me ²UD ITU ³Xaldisei anriše nusuš, Վորը թարգմանում
 ենք թող պահվի ինձ նամար (-me) որ (ու) ումիս(ներ) Քալդե-
 առնականությունը (քաջությունը), արքայությունը (իշխանու-
 րությունը)։ Այդ an-ti-še բառը սխալմամբ վերցվում էշին Վոր-
 պես ⁴SAR-še, աշխեն՝ Իշտար աստվածուհին, իսկ nusuš բառ-
 կին, գանձիով ուրեմ, Վոր այդ բոլորը հայցվում է Քալդե կին
 Իշտարից։ Այստեղ an և ti նշանները սոսկ նշյալնագրեր են և
 վաղ զազափարագրեր։ Վոր ուրարտերենում յեզել և առանկին ու
 բարքա, իշխան բառը, Վորպես etel-ից նեա յեզելարդ թագա-
 վորական։ Իսթարիում, այդ մենք կարող ենք մասամբ հաստա-
 տել և մանապեցոց nula թագավոր՝ բառով, Վորը աշուշա
 կազմած և ու արժապեց և -la ածանցից։

Սերբորդ բառը իշխանություն (ԱՅԱՇԵԼ) իմաստով պետք
 է տեսնել xututuxi բառի մեջ, Վորը գրվում է թե աշպպես, աշ-
 արեն՝ լրիվ նշյալնագիր և թե կիսազազափարագիր—կիսա-
 նշյալնագիր (LUGAL-tu-xi կամ LUGAL-tu-xi)։ Այսպես, որի-
 նակ, Արգիշտիի՝ Մորխորյան արձանագրությունների VII սյուն-
 յախում (առկեր 16 և 78) մենք կարգում ենք, «Արգիշտին
 ասում է, ⁴Xaldish-me UŠ aruuni e'a xututuxi e'a gunuše «Քալ-
 ղը ինձ (-me) արբություն (уверенно) ավեց և իշխանություն և
 ունե՛ն, նույնը ապիս և և Սարգուրի մի արձանագրությունը
 Վանի ա. Պաղա-Պետրոս յեկեղեցում (Sayce XLVIII₁₂)—«Քալդե
 ինձ իշխանություն (LUGAL-tu-xi) ավեց, ասանմեցի (բազմեցի?)
 հայրական (LAD-niesil) իշխանությունը։ Այս նույնը տես
 նաև Նորադյուռ Սարգուրյան սարկզրի VI արձանագրության
 մեջ (Apx. Զառ.՝ VI, 62 55)։ Կամ թե Քալդե LUGAL-tuxi-
 nina ⁵GU. ZA teru-me—իշխանական զանի վրա նստեցրեց
 (teruni) ինձ (-me)։ Մոպպ-Բալազատի և Թալինի արձանագրու-
 րությունների մեջ եւ կա այդ բառը—⁶Sarduri LUGAL-tuxini

⁷UTU-ni-kal [teru]-ni targiti KUR KUR⁸-di ŠU-yaidi (առկեր
 7—8, տես Sayce LXIII և LXIV) «Սարգուրը [յուր] իշխանու-

¹ Պետք է ընդունել, Վոր բառը ձեռ պահան (բառ Friedrich է) կար է
 նախանշել ձեռ տարր, արբություն բառը։

² Գունե բառը մենք թարգմանում ենք տուե և վաղ պիտիվ Այդ բա-
 րից ունենք ցանցում տարրից, նստեմանկ նայց զուն տուե (զուն գոր-
 ծել տու գործարքից, աշխատել)։

(=տերերի մեծությունը չես գտահայտ?) Քերես alua)-ի նաև կար և alau (alaw):

«Տեր» իմաստով, բայց միայն կրոնական առումով, գործ և անվում և euri- (= euri) բառը, վորը մաս և խառրի լիզվի ipri բառին, ինչպես և վրաց iuri շնորհացվող բառին iuri-Aralo (= Thari-Aralo) քաղաքանշություն մեջ, ուր Aralo-ն մենք նամարում ենք գարնան (կանայի) աստված, իսկ iuri-ն, ինչպես ուրիշներն են մասնանշել, անշուշտ նշանակել և տերք: Հայերենում այդ արմատը տերք իմաստով կա արի-որդ, արեանք (=արի-եանք) տերերք, արեար կամ արար (=awri-eat) տերերք» (բայց վոչ՝ մարդիկ, ինչպես թարգմանում են քառարանները) և թերևս արևն և «վայել» (տիրոջական է?) բառերի մեջ: Ուրարտերենում արևանագրությունների մի զգալի մասը (20-ից ավելի) սկսվում և «Խալդ տիրոջը» ներածականով (¹ Xal-die eurie կամ յերեմե ² Xaldie euri-ukie «Խալդուն, իմ տիրոջը»):

«Սարուկ» բառը մեզ նախգից գտնել Մուսա II-ի՝ Նուր-Բայազետում գտնված արևանագրության միջոցով, ուր կարգում ենք «թագավորին յերկրի Անիքուխի IR-ashtubi»: Այլուր նման կոնստրուկցիայում կարգում ենք Laburastubi, վորը փոխաբերում և նախորդ գաղափարագիր (կիսով չափ) գրությունը, իսկ IR („SERVUS“) գաղափարագիրը նշանակում և տարուկ, ծառա: Ուրեմն՝ bu-ra-as-tu-bi նշանակում և տառայի տարեկացրի, իսկ նուս նաև փոխաբերաբար՝ «նպատակեցրի, նազանդեցրի», ինչպես այդ պարզ յերևում և Քյուրմուզուսի արևանագրությանից էլ յես այս յերկրները maguli (անշիցի)³ նազանդեցրի (burastuli), ուր ի միջի այլոց այդ վերջին բայը չունի Lu գետերմիաստիվը, ինչպես ebani «յերկիր» բառից առաջ չի նկատվում KUR (= յերկիր) գետերմիաստիվը: Այդպես ուրեմն, ուրարտերենում տարուկ, ծառա բառը նշվել և bura կամ pura (կա 'Bluburanj անունով իշխան Ուրուրգա յերկրում): Առանձին այս բառը, առանց Lu գետերմիաստիվի, մենք տեսնում ենք Սարգուր II (III)-ի՝ Իզդուլույի արևանագրության մեջ (alxi bura-

¹ Սեֆանի չի չուրջը իշխան յերկրները գեա Սարգուր II (III)-ի մասնակից նվաճած էլին: Այդպիսի կար և ուրարտական փոխաբերա Սեֆանի 716 թվից նուս (Մուսա I-ի մոլվանից և զարաթությանից նուս) այդ յերկրները ապաստում են, իսկ Մուսա II-ը նորից գրանց անում և:

nadi tuišai-manu... տես զերը հջ 85): J. Friedrich-ը նույն կտր-
միքն է նշանել (pura ասորուկա), նամումիս լինելով մեզ նեո
(տես նրա նոգմանը *Caucasica*, Fasc. 8, 1931, հջ 150):

«Սարուկ, ծառա իմաստով գործ է անձու՛ւմ և wedia կամ
wediani բուռք. տառլիքը վարդես բայի ծառ (wedia-dubi «ծառ-
առ արի-ծառայեցրի», իսկ յերկրորդը «մարդ» (Lü) կամ «կին»
(SAL) գեներալիստաթիվերով, վարդես տաննին գոյականներ
(ասորուկներ, ասորկուկներ): Նեո Սեյաը յուր ժամանակ այս
„hu-e-di-a“ բուռք թարգմանում էր ասորուկներ («Slaves», տես
JRAS, Vol. XX, Part 1, հջ 39): Իսկ այժմ յերբ տեսնում ենք,
ժոր աչգ wedia-dubi բայը գործ է անձու՛ւմ միշտ buragtubi նամ-
նիշ բայի նեո, ժորի իմաստը միանգամայն պարզ է, և նեոս-
գայում միայն գտնված, ապա Սեյաի սեծաթյունը ավելի չե մե-
ծանում մեր աչքում, ժոր յուր ժամանակ աչքան նիշա էր ծա-
տեցել ուրարտական լեզվին՝ Արդիշտի՝ Վանի ա. Սանակ յերե-
ցեցում պահված արևանայրության մեջ կարգում ենք (Sayce
XLV₁₃₋₁₄)—LUGAL KUR Luga(e) uedladubi, KUR Igae burag-
[tubi], [er]šai-dubi esi mese ¹Argištie a[re]te] — «Թագավորին
յերկրի Լուշա ծառայեցրի, Իգա յերկրը ծառայեցրի (նպաստ-
կեցրի), ապա արի (բաց թողի) տեղում [Թագավորին]՝ նարկ
Արդիշտու՛ւն ասուր:» Կամ թե նույն արևանայրության մի այլ
տեղում (տեղեր 15—18) կարգում ենք «2 Թագավոր ծառայեցրի
(wedia-dubi)՝ Սակի...յին (և) Բաշտուլիին... Նիսուեիի Թա-
գավորին ծառայեցրի (buragtubi): Մեզ նամաբ շատ զժվար է
ժորուել աչգ vedi(a) և bura բուռերի ասորերությունը. զժվար
թե գրանք նույնանիշ յեղած լինեն: L¹wediani կամ ^{SAL}wediani
բուռերը (սարուկ, սարկուկ) գործ են անձու՛ւմ ուղղման տը-
նանայրությունների այն տեղում, ժորը նկարագրում է թվերով
գերեզմարժոյ մարդկանց (L¹ taršuan) քանակը: Այդ թվարկու-
թյան մեջ սովորաբար լինում է—այսքան ապա (TUR յերխա-
սարգ), այսքան կին (^{SAL} lutu), այսքան զինվոր (L¹ ZAB¹ կամ
L¹ gumu¹intu), բայեր՝ այսքան մարդ (L¹ taršuan): որանից նեոս
արժում է այլևայլ անասունների անունները և քանակը, ժոր
ըջվում է Վան: Սերքիմն աչգ ^{SAL} lutu «կին» բուռի փոխարեն լի-
նում է ^{SAL} wediani (կին-ասորուկներ), իսկ մի յերկու զեղքում
ե՛լ՝ L¹ wediani (ապամարդ սարուկներ): Թերևս այս վերջին
զեղքում պիտի գրե՛լ SAL wediani և L¹ wediani, այս SAL և

գանգալուսթյանը մասափորացես աշտես և—Քաղցու մեծության չնարի՛վ Արգիշտիիինա (=Արմաշիր) քաղաքում սեղական շրաբարտասական» (Lulu) յերկրի 'Azu իշխանը սահմանված (manu) նվիրաբերությաններ և տալիս (aruni էափնց) վարանք են՝ sugabari (= ?), միբց (U-se), usulumu (= ?) դրանք գրվում են Քաղցու տանարի կամ գաների առաջ (barzani zeldi)։ Այգպես բերվում են և զոնվոց կենդանիներ (xusu էմիս)։ Նույնպես սահմանված կանոններով (DUB-nini esini եզրված սեղով)։ Հետո (Ֆ.բց աղից) սկսվում և ըստ իս ծխական նկարադրության։ Այսանց նիշվում և «20 kurni», այսինքն՝ 20 քուրմ, բայց ուրարտական սեղադրերով այդ «20» (քսան) նիշը տալիս և և «Լուգափոր» (LUGAL) գաղափարանիչը, և ուրեմն «kurni ¹Se-luini» կարևոր յե նախանալ վոշ միայն շրան քուրմ չնուրնի մարդկանցից, այլև «չնուրնի մարդկանց (ցեղի, տանի) թագավոր-քուրմը, այսինքն՝ դերագույն քուրմը, թագավորի գիրք ունեցող քուրմը (եկաթողիկոս, pontifex maximus?)»։ Հետո ստվում և, վոր զոնվոց այդ տառականքը (guduli, amani, sugabari, bidli) Արգիշտիի անունով (որտ տաղլության կամ հիշատակի նամար) են սահմանված (terdulini esie)։ Հետո արվում և զոնելու կարգը և թերես քուրմերի յերաբխիական մասնակցությանը։ Նախ այդ զոն(եր)ը գրվում և(ն) Urbika կոչվող մարդու առաջ (²Urbikant-kai), վոր թերես նոյնակի յե (տուրիկան քրմերի առաջ), վորի արմատը (-ik անանցով) մենք սերում ենք urb-uli(ni) «զնեցնցին, զնեցին» բայի նեա (կա և urbue մեք, ինչպես և Urbuatsi «զանարան»)։ Իսկ այդ urbik-քուրմը գտնում և (aall = գաղափարացիր SUM) սեղանի կամ Քաղցյան գաների աջ կողմում (tiki, նմա, ZAG tigu էափնց) այլ արմանադրության մեջ)։ Հետո մասնակցում և Purunurda (Burunurda) կոչվող քուրմը (ամարգը) արջառ (GUD-nini) զոնելով, ելի յերիի Շուլախի յրմական տանից։ Իսկ վերջում մասնակցում են նաև 1 նաւուրի, 1 իխաչցու(չե) և 2 խաղաղու քրմեր նույն Շուլախի տանից³։

¹ Այս արմանադրության մեջ հիշվող յերկրի անունը չի արվում, յեթե չնայենք այն, վոր այդանց իշխել և Ազա ցեղը կամ գինաութան, վորի տնունով և կարող էր կոչվել նույն լեզվանը։ Այս թագավորանունը կրվում և և Մաննու յերկրի (Սարմիս ըն մա) թագավորների մեջ, վորանցից յերկուսը այդ անուն են կրեր Իսկ Արմաշիրի մեր այս արմանադրության KUR Lulu մեր կարծիքով նաուսկ անուն չի, այլ նշանակում և քաղաքառտ յերկիր։ Նա

Մի այլ արևանագրության մեջ հիշվում է Շուղաշի քաղաքի տանորի (տուն) համար սանձանձամ (mansu), այդ շինարարի քրմի (kurni gunief) կողմից գտնվող կենդանիների քանակը (2 յեղ, 2 երինջ, 5 գոշար, անս A. Sayce, LXXVIII, Մանգ. 5 32): Զանաբության նկարագրությանն է առկա և Արմավիրի մի այլ պակասավոր արևանագրության, գրված կարճրովան քարատախտակի վրա (Sayce, № LIX), վորը բաղկացած է 11 սողից: Միասկստարական մեծ նշանակության ունի և Վանի՝ Մենրի գտնվող արևանագրությունը (վերջին ապերում), բայց այդտեղ չկա քրմերին վերաբերող վորեն հիշատակության: Արմավիրի արևանագրությունները հաստատում են, վոր այդտեղ յեղեղ և կուշտուրական մեծ նշանակության ունեցող սրբավայրեր տանարներով, պարսեպներով, Սալլյան գաներով և այլն: Նույն այդ նշանակությանը Արմավիրը պահել էր և հին հայերի մոտ:

3. ՈՒՐԱՐՏՈՒՒ ՊԵՏԱԿԱՆ, ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՅԵՎ ՎԱՐՁԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՅԵՎ ՀՈՒՆԿՑՈՒՄ

«Պետությունը բառը նույն անունն է կրում, ինչ վոր կրում է և սովորական «յերկիր» տերմինը: Սկզբում ebani «յերկիր» տերմինը արվում է ամեն մի նպաստի կամ շրջանի, և ուրախական արևանագրություններում հանդիպում ենք անշափ նման «յերկրներին»: Բայց յերբ սոսկ տեղանունը գտնվում է մասամբ քաղաքական առումով մի շրջանակի անուն յուր «քաղաք» կենտրոնով, ապա հաճախ հին արևանագրությունները (խեթերի մոտ և այլն) գրում են «յերկիր այս ինչ քաղաքին, յերբ յերկրանունը արվում է հաճախ բացակայող տեղում քաղաքի անունով: Հաճախ և պատահում, վոր յերկրի անունը—Eriaxi, Abilianai,

այլուր և KUR Luiluma, վորպես նախագրության KUR Biamu յերկրին, ինչպես և Ջիսթինյան արևանագրության մեջ կա նախագրության biaini՝ «բաշխչի» և biaini՝ «պաշտպանչի» նշանակությունների այդ բարբարոս (վայրագ) բերանումը նման է մեր «խառնած բուրբ ծագման (խառ ջեղից) Այս ընդունված է առաջադասների կողմից:

¹ Ճեռ մասամբ մեղ մաս էլ ԵՊ—ՄԱ Առաջին աղև և պոլը (yodhi) վերջում մասնացում են յերկրորդ՝ mēti mēti cimoše mētišum (վորով վերջանում է ի միջն այլուր Մենրի գտնվող արևելի Մրանից Նևա արվում են Սալլյան նվիրվելից գտնվող տնակները և խառվում և տեղանի լինության մասին Սալլյան գաների առաջ:

Eluxi և այլն—կրում և կամ KUR «չերկիր» վարդիշտ այդ քա-
տերի սկզբում, կամ ցեղի նախնական անձնական վարդիշտ (մի
չերկար ուղղափառաց տեղ է)։ Այս նշանակում է, վոր ազգայ
տարածությունը բռնված է այսինչ ցեղով (տունով) կամ ցեղե-
րի միությունը, նման Eluni կամ Disuxi չերկրին, այսինքն՝
այս սերբիտորիան գտնվում է այսինչ ցեղի գերբիշխանության
ներքո։ Այսանունը նախնական է վորպես անվանադիրը ազգայ
ցեղի համար կամ ազնիի նիշտ ազգայ ցեղի անձնավորումն (պեր-
սանիֆիկացիան) և մի այսանվան մեջ, վորպես գլխատիրայի
նշանադրողի։ Այլ չենք խոսում այն մասին, վոր ընդհանրապես
ցեղի անունը կարող է փոխանցվել տեղին (Հայք, Վիրք...) և
ընդհանրապես։

Բայց eban և չերկիր» բառը սոսկ անգամայնություն չի ցույց
տալիս, չերք թողաբան և հասարակա-տնտեսական հանգա-
մանքները այդ սերբիտորիան գաղնում են փոքր ի շատե կազ-
մակերպված մի միավոր յուր գործով ու կենտրոնական թաղա-
քով։ Այսանց արդեն eban-ն դառնում է թաղաքականորեն կազ-
մակերպված մի հասարակություն, մի պետություն։ Այսպես վոր
մի KUR Biaini կամ KUR Agur կամ KUR Xate (KUR Xatina)
գրությունները սոսկ Biaini, Agur և Xate չերկրներ չեն, թե-
պես բառ անվանություն այդպես են գրվում, այլ՝ այդ անուննե-
րով պետություններ։ Արևիկ, մեր երայից ութ դար առաջ, ինչ-
պես այդ նույնը տեսնում ենք ազնիի վաղ ասուրա-բարեպաշ-
տերի, իսկիերի և այլնց մաս, պետությունն հորջորջվածը աղը-
վում էր «չերկիր» բառով, այսինքն այնպիսի բառով, վորով
նշվում էր թե մի փոքրիկ գավառակ և թե մի ընդարձակ գեա-
պտիս։

Ուրարտուի պատերազմներն ու անընդհատ նվաճումները
արտաշատում են գրա նեղ ցեղային (չերկրային) սահմաննե-
րից դուրս գալը և պետականության կազմավորման հզոր տեղ-
գինքը։ Պետական-թաղաքական այդ տարածման ու ընդարձակ-
ման, այդ անտեսա-թաղաքական երազմտիրայի վերջին մեղադ-
րումը և արտաշատությանը մենք տեսնում ենք գեա Սարգուր
I-ի (IX դարի չերկրորդ կես) տիրապետության մեջ՝ գրված
ասուրերին, ուր կարդում ենք—«թագավոր մեծ, թագավոր հզոր,
թագավոր թաղմության (LUGAL ŠU, վորը թերևս ուրարտա-
կան LUGAL KUR Šurake), թագավոր չերկրի Նաիրի, թագա-
վոր, վորին թշնամի չգանվեց, հովիվ բարի, չվախեցող ընդդիմու-
նականաբարների գեա, պետություններ նա. XIV—7

թյունից, թագաժող Նախնայ յուր աննապանդներին: Սարգսր Լուսինյանի վարդին՝ թագաժող թագաժողներին՝ յուր նրանց թագաժողներին հարկեր առա... (առեր 1—5): Քեզեա այս առաջադասությանի նկատման նկարագրությունը համարվում է առաջադասությանից վերցված կամ ազդված, այնուամենայնիվ այս ցույցն է առաջին, ժող ուրախական թագաժողը իրեն համարում է արդեն սահմանափակ, նկատում է Ասորեստանի մեծ թագաժողներին արիւնակին, հարկերն է վերցնում յենթակա «թագաժողներին» (այնպես թագաժողներին) և այլն և այլն: Կարևորն է այստեղ պետականության և թագաժողանության տարածվելու (հրապարակության) թագաժողը, ժողը նշան է արտահայտում պատմական փոփոխությունը այս Նախին-Արարատյան յերկրում:

Արարատյան իշխանաժողները, ծագած անշուշտ իշխող մի կամ մի բանի ցեղերի զեկաժող խմբակից, այնքան էլ յեն մեծամասն իրենց թագաժողան և կուրաթական աննպանդներով, ժող Նախնայ յերկրները կոչում էլ յեն ընդամանակ Luluina (կամ Lu-lue) բառով, ժողը նշանակում է արարատյան յերկիրը, — մի ըմբռնում, ժող տածվել է նույն այս յուրամիտների (թագաժողանների) նկատմամբ և առաջադասության իշխանաժողներին կողմից: Արդիշտի 1-ը այժմյան Արմավիրի շրջանի Աղա անունով թագաժողի յերկիրը կոչում է Էլուրան յերկիր: Սարգսր II (III)-ը յուր արձանագրություններում Բիայնային հակադրում է Լուրսինայ յերկիրը, իսկ Ռուսա 1-ը Վերջուխի յերկիրը Նախնայ է Էի փոստ Բիայնայի և ի սարափ թագաժող յերկրի [= Լուրսինայի]: Վերջուխի Չվարթնոցի՝ Ռուսա II-ի արձանագրության մեջ, անեծքի ֆորմուլայի մեջ տվում է՝ Էի այս արձանագրությանը հարդի... յինի դա Բիայնայի, յինի յուրսինայի (առաջանները նրա անունը, տանը և սերունդը թող հազին հանձնեն): Այստեղ էս անկերն է իշխող Բիայնայի, ժողան պետության իշխող թագաժողու, և արարատյան յուրսինայու, ժողան յենթակաժող հարկատու պրովինցիայի հակադրությունը: Արարատյան (սարգսր-մարդիկ?) իրենց համարում էլ յեն արդեն իրենց սահման պետության իշխողներ, իրենց պոստ էլ յեն ժողան պետական հարազատ թագաժողի, իսկ մյուսներին՝ արարատներ, սարսկներ և այլն:

Արարատյան ժողան Էին Արեւելքի մի պետության, ժողը Նախնայ յերկրներին այս կամ այն կախվածությամբ յենթակում էր իրեն, նկատման վեր էր տվում մի ֆեդերատիվ կամ

ավելի երջա կոնֆեզերատիվ քաղաքական միության բուն Ռիաշ-նայով և Տուշպա մայրաքաղաքով, վորդես հիմնական կորիզ: Այս ֆեզերացիայի մեջ ժամոզ վորոշ իշխանություններ, ինչպես Սթիանի կամ Դրասեխի, ներկայացնում էին ցեղերի գաղափարներ, իսկ վերջինը (—ասուք, Dalaeni) Տիգլաթ-պալասար 1-ի ժամանակ մինչև իսկ 23 (կամ 60) նախքան ցեղերի գլխավորն եր յուր Մինի թագավորով: Ռեարատական արձանագրություններից անգամ չերևում է, վոր ուրարտական թագավորները միատեսակ վերաբերմունք չունեին դեպի այդ մեծ լեռնայինները: Դրասեխի իշխանությունը, յննթարկվելով Ռեարատին Մենուայի և Արգիշտիի մեծքով (նուապայում չի հիշվում), III Էփրատի թագավորի աստիճանին և իջեցվում: Հաժանքն այդ (III Էփրատիային եր յննթարկվում Արամանիի միջին տարածություններից սկսած մինչև Բասեն ու Բազրեանդ, իսկ այսակից սկսած տեսնում ենք Սթիանի գաղափարյան ներկայությունը, վորը մեր կարծիքով բնում եր այժմյան Հայաստանի մեծ մասը, բացի Արարատյան գաղափից, և թերև տարածվում եր Բազրեանդում մինչև Ալաշկերտ („Anasir“) և Ալաշկերտը¹:

Ռեարատական թագավորները, ստաջանալով վորոշ տեղական ցեղի կամ ցեղերի (bis, utrum?) նախկին ասաջնորդներից, դառնում են ժառանգական իշխանություն: Մարդուրն ասում է. շնալդն ինն իշխանություն (թագավորություն) տվեց. ասաննեցի հայրական իշխանությունը, կամ շնալդը ինն նստեցրեց հայրական գանի վրա և այլն: Մարդուրը յուր թագավորական իշխանությունը դնում է արև ասածու վոգորժածություն կամ արդարածիս արշաղանություն ներքո, հայցում հաղթանակ և այլն (տես էջ 90):

Ռեարատական թագավորները սկզբնական արտաքին հարաբերությունները և ուժեղացման միջոցները — գառերազմներն ու

¹ Անկախ նրանից, վոր շատ տեղանուններ թե ուրարտացիների ժամանակ և թե նուապայում (այդիքի մաս) ևզնակի թվով են լինում, մենք հիմնականից Ռիաշտ կամ Ռիախի տեղան ևզնակիով գործածվելը: Bis-ը՝ ձեռք վերջին „n“ մայրավորը կորաց և ևզնակիով միայն գործ տվել: վորը տեսնում ենք և Bisimur անակ-արակ. (ևզն.) ձեռք մեջ: Այդպես և նորժարգետի՝ Բուստ 1-ի արձանագրության մեջ „anin KUR Bisimik mal-šamim“ով Ռիախաները 2 Ռիախն յերկրները ընդարձակեց (կամ վերականգնեց):

ափարառություններն են: Բերվում եր մեծ քանակությամբ խաշոր և մանր չեղջյուրաժուր անասուն, գերիներ, սառցվածք և այլն: Ուժեղանում և ներքին ուսուցանողի արտադրությունը, ստրկությունը գտնում և պետական նպաստում նիվանական հասարակա-անտեսական գործուն, զարգանում են շինարարությունը, գյուղատնտեսությունը, գյուղագույրը, տեխնիկան և արհեստները: միտազարգործությունը մեծ նվաճումներ և մեծ բերում: Սակեզում են գործը, պետական պաշտոնությունը: Զարգանում են տաճարները, ուր քրմական դասը ներարժեքական զարգացում և ստանում: Քրմությունը և պետական գրադիրները արածում են գիրը (քննադիր և թերևս ներդրողի), որտալ ու որևէներ հաստատում: Թագավորները իրենց կուսակալների հետ քննադիր տախտակների միջոցով գրավոր հարաբերություն են ստեղծում և այլն և այլն: Ինտրին տվյալները պակասում են Բիայնայի հասարակական ներքին կյանքի բավական ուսումնասիրություն համար: Յեթն հայտնաբերվել մի շարքերը: կամ զբոսական ու պետական արխիվ, գրանով թերևս այդ գլխի բացը մեղմանար: Միանգամայն անմատչելի կլինան ախպիսի խնդիրներ, ինչպես մի շարք անտեսական փոխհարաբերություններ (առումախոս, գրավ, հարկ...), գործը կազմելու և գինվածություն (գինելու) պարզաները, քաղաքացիական-իրավական խնդիրները, լեզվի խնդիրը, քրմություն և քաղաքական իշխանություն փոխհարաբերությունը և այլն և այլն: Լեզվի տեսակետից կմատնանշվինք, վոր գրավոր գեղունաների լեզուն կարող եր վորոշ ցեղի կամ խափի լեզու լինել, կրելով սրբազան-պաշտանական ընույթ: Կեյիշինի ուրարտական տեքստը, որինակ, վորոշ բարրաստությունը և տալիս, այդտեղ Xaldi տառնու անունը նշվել է՝ Alili տառնու սկզբի «x» (կամ h) նշյունի: Այնուամենայնիվ այն ինչ վոր տալիս են արձանագրությունները, գրանք էլ բավական են բավարար չափով պատկերելու Ուրարտուի պետական, քաղաքական-վարչական և անտեսական կազմերը: Սկսենք գործից և պաշտոնություններից:

Զորք բառը արտահայտվում և փոխառյալ 𐎠𐎼 (A.SI) բառով, վորը միշտ ունի շմարգը վորոշիչը սկզբից և նպասակի գաղափարադիրը վերջից (¹²A. SI¹²), այսինքն այդ բառը միշտ նպասակիով (չգործիք) և արտահայտվում: Նպասակի հայցակառույթ ունենք, որինակ, ieše ¹³A. SI¹³ nikunli «չես գործիք գուժարիցի» (niku-li <¹⁴nikub-li), իսկ վորպես յենթակա ունենք

¹² A. SI¹ uštaali ¹ Abilianixiniedi *զորքերը արշավեցին Արի-
խանիքի»* (Apx. Յեւ. II ₆₇), ¹³ A. SI¹ -de paartu *զորքերը թա-
լանեցին»*։ Շատ հաճախ զորք է անվում xuradi *զորք»* և xu-
radini *զգնվոր»*, ունենալով *ժառգ»* *ժողովրդ»*։ Որինակ, tarnuni
¹⁴ xuradinli veli-dubi *բռն(?) զորականներ հովաքեցին»* (Apx.
Յեւ. V₃), kuvi-danuuli ¹⁵ xuradinli KUR Eriaxiniedi KUR
ebani xaitu *ուզարկեցին (?) զինվորներին երեսի յերկերը,
յերկերը զբռնեցին»* (Apx. Յեւ. II ₂₅₋₂₆), karuni KUR AŠŠUR
¹⁶ xuradie (Պորթ. Col. II ₁₃) *հովանեց Ասորեստանի զորքը»*,
KUR AŠŠUR ¹⁷ xuradie KUR ebaniuki ašdu (Col. III ₂₂) *«Ասա-
րեստանի զորքը իմ (-uki) յերկրում ašdu (-?)»*։ Տրվում է զոր-
քին և šurxani *մակցիրը* (šurxani ¹⁸ A. SI¹ veliduliy¹, *ժողը թերևս
նշանակե շարական»*։ Վաճառք ցանկանում էլին asi *անվան մեջ
սեռանել* *հեծնազորք»,* իսկ xuradi *անվան մեջ՝ հետևակազոր»*։
Վերջին բառը նույնպես ուրարտական չի, թերևս խուրրիական
լինի, ուր նույնպես է հնչվել, թեպետ զորք է անվում և ասուս-
րա-բարեղական լեզվում (kuralu *զորք»*)։ Կա և gunuše *«կոտի,
ուժ»* բառը, ժողը հաճախ զորք է անվում ներգոյականի ձևով
gunušaš *«կոտում»* կամ թերևս գործիական հարվով՝ կոտով, ու-
ժով։ Այս բառից կազմվել է գոյական gunušini *«ժառարկ»*, ժողը
ձագումով անական է՝ ուղղական (> ուղծիկ)։ Այս բառը ունե-
նում է նաև *«ժառգ»* գեաներմիտաբլր։ Այսպես, որինակ, gunu-
šiniš suui duliubi *զգնվորացուներ վերցրին»* (Pulu *յերկրից,
տեղ* Apx. Յեւ. IV₃), 2114 BE.LI¹ gunušiniei (ibid., VI₃)
«2114 զենքեր զինվորականին», 6000 ¹⁹ gunušinli (Sayce XLIX₁₃)
և այլն։ Ուրարտական զորքերը ունեցել են նաև *ժառարակազոր*,
հեծյալներ, այս մասին, որինակ, խոսում է Մալմանասարը, յերբ
հաղթում է Արամեյին, սպանելով նրա զորքից 3400 հոգի։ Ռուս-
առ 1-ի արևմուտք Մուսասիրի տաճարում քանդակված է *ժառարա-
կազորի* վրա նստած յուր հայտնի արևմտադարձյաժոր։ Ուրար-
տական զորքերը ունեցել են և ընդհանուր հրամանատար՝
սպարապետ, ժորի ուրարտական անունը գմրախառաբ չի ձա-
ցել։ Այս մասին վկայում են ասուսերական տղրյուրները, յերբ
խոսելով Ռուսա 1-ի մամանակիս խաղվաթյունների մասին (Ա-
շուրբիսուսյի հաղորդմամբ), նրանք մասնանշում են *հակադա-*

¹ Տե՛ս Պորթ. արձ. Col. III ₁₃ :

Նու. շաուրաւմին (սպարապետի) ապստամբութեան մասին Ռաւսի շրջանում (Վանա լիճից հարավ-արեւելք)։ Պատերազմի նախփանքով վերցված հարկը արժեքիս և յեղել զորքին։ Որինակ, Մենուայի մի արձանագրութեան մէջ (Վանի՝ Պոպու-Պետրու յեկեղեցու կամարին) կարգում ենք. «[mege]-e ali manu arubi¹⁴ xuradinaue¹⁵ — հարկը վոր նշանակված էր (շատ այլոց manu շկար) ավեցի զինվորներին» (Sayce XXXII₁₀)։ Այդպես և զերիններին էլին նախնում զորքի կարէքի նամար կամ վորպես զինվորացւոնք կամ վորպես սարուհ-աշխատողներ, որինակ, Շնարգուրն ասում է—šeri 'ake¹⁶ šutu¹⁷ A.SI¹⁸-ue arubi (Apx. Զեւ. V₂₃)—նափեյլայ այր—կին զորքերին ավիւ։ Այս նշանակում է, վոր մի մասը այդ զերիններից տարվում էր Վան պետական կարէքի նամար (շինարարութեան, գաշտային աշխատանքի և այլն), իսկ մի մասն էլ, նափեյլայ մասը [šeri «շահաւեք, ավելցուկ») արվում էր զորքին։ Նմանապես, որինակն կամ շափի յենթարկված (manu) հարկից բացի՝ զորքին յերեւեմ թայլ էր արվում ավելի թալանել։ Որինակ, Մարգարէ Բարիլու յերկրում արշավանքի մասնակ նկարագրում է «inani LUGAL-e nunabi mei ali¹⁹ A.SI²⁰-še paartu šeri paartu (Apx. Զեւ., էջ 42)—այս թագավորը յեկավ և ինչ վոր զորքերը տարան նափեյլայ տարան, այսինքն՝ ավելի էր, վոր տարան։ Նույնը կրկնվում է և Արիլիանիի զինատախայի Մուրինի թագավորի մասին—inani LUGAL-e nunabi mei ali²¹ A.SI²²-še irbitu šeri partu (Apx. Զեւ. II₃₅₋₄₆)։ Ինչպես տեսնում ենք, արշավանքների և ավարտութեան մէջ շահագրգռված էլին վու միայն թագավորները, այլև ուրարտական զինվորները։ Դրանով Վանի տիրակալները ավելի էլին յենթարկում իրենց այդ զորքերին։

Պետական բարձր պաշտանութեան էլին կազմում փոխտրամիր կամ կառավարներ («Statthalter»)։ Վորանք նշանակվում էլին նվաճված վայրերում կարգ պահպանելու, սահմանները պաշտպանելու, հարկեր հաւաքելու և տեղական շրջագլուխներին վրա հանելու։ Դեռ ասորեստանյան ազգայւորներից մեկ հայտնի չէ, վոր Մուսասիրի Ուրգանտ թագավորի կողքին կար և ուրարտական փոխարքա, վորի անունն էր Անարուկունու։ Բացի այդ, Թաբրախ-կարէի պեղումներից հայտնարեղված ազգասակը մեկ ասում է, վոր այժմյան Շիրակի շէշկիզուլուս կոչված վայրում (Անինականից հյուսիս) նստած էր ուրարտական փոխարքան,

գործ անունն էր Եպագաւար (թերեւ՝ Եպագաւար): Վերջապէս արձանագրությանները նաեւս են խոսում փոխաբերա զմեռու (նշանակելու) մասին: Արթնակ, Արգիշտի I-ի (ս. Սահակ յեկ. Վանում) արձանագրության մեջ կարգում ենք—e[2] LUGAL¹⁶ uedtiadubi¹ Šaški...¹ Ardarakixi¹ Baltulxi¹ Kabi..., EN.NAM¹⁶ esia terubi (Sayce XLV₁₂₋₁₃)—2 Բագավորի յենթարկեցի (սծաւաւեցրի): Մասկի... չին Արգարակի գորգուն (ե) Բալտուլիին կարի... չի գորգուն... փոխաբերաներ տեղ(եր)ում գրի: Մենուաւ չի՝ Մեծկերտի արձանագրության մեջ տալում և elerubi¹ Tittani šuni¹⁶ EN.NAM—գրեցի Թրիթային աշտակ փոխաբերան: Սարգաւրն եւ փոխաբերաներ և նշանակում Վիխրուխի յերկրում (Apx. ՅԱՅՆ. III₁₆₋₁₇) և Իշտելուանի, Կադիաճի, Ապուունի և Արիլխանիի յերկրներում (¹⁶EN.NAM¹⁶):¹ Հիշենք վերջապէս նոր Բալագաւի Ռուսա I-ի արձանագրությանը, ուր տալում և, շթագավորին Վիխրուխի յերկրի նվաճեցի, յենթարկեցի (սծաւաւեցրի):... փոխաբերա աշտակ գրի: Փոխաբերան անշուշտ ուրարտացի պիտի լիներ, զորը նակեր տեղական իշխանության գլու և նախատարիմ լիներ: Բայց այս չի բացատրում և այն, զոր այդ պաշտոնում կարող էրին լինել և տեղացիք. արթնակ, Խարբերդի մաս (Մեծկերտում) հիշատակվող Titta անունով փոխաբերան կարող էր և տեղացի լինել, գործվածակ այդ անունը կարծեա թե շուրարքյան տրտաքին ունի (թեպեւ նմաւ. ուրարտական Tatitia...), իսկ խեթական և տեկագական աղբյուրներից մենք գիտենք, զոր Telle կամ Titi անունով Բագավորներ յեղել են Բարգաշում, Կարգեմիշում, Սյուրիական մի շարք մանր պետութիւնների մեջ և այլն: Յեթի շնաշվենք Դիտուխի իշխանության մաս հիշվող Մասկի և Բալտուլիի յերկրներին նաեւս նշանակվող (յերկու) փոխաբերաններին, ապա բարբ. մեր բերած ավյաւները ցույց են տալիս, զոր փոխաբերաները գլխավորապէս նշանակվի են ծալքածակերում, ինչպիսիք են—նոր Բալագաւ (Ռուսա I-ի արեւ.), Արիլխանիի—Ապուունի (Արամանու. վերին հասանք և Կազգվանի մաս), Վեռնականի շրջանը (Իշիթգուլու. ստանում), Վիխրուխի յերկրում (Ճորոխի մաս), Մեծկերտում (Խարբերդից հյուսիս), Մուսափրում (Վերին Զար գետ, Ուրարտուից նարավարենիք): Յեթի յենթաղբերք, զոր այդ փոխաբերանները կարող էրին լինել և տեղական իշխաններից, ապա ուրարտական

¹ Տեւ. Apx. ՅԱՅՆ. V 13—16.

այս փոխաբերությամբ մեզ հիշեցնում է հետագա Հայաստանի քղեշխությամբ: Բզեշխանը կա պարտաժող էշին տեղյակ պահել Հայոց թագավորներին քաղաքական անցուղաքանի մասին, պաշտպանել Հայաստանի սահմանները և այլն:

Պետական պաշտանություն մեջ վորոշ դիրք ու կազմակերպություն ունեցած պիտի լինեյին, ըստ իս, և զտաղիսմեր՝ այն ժամանակվա բարձր մասնագիտությունը: Թագավորների նվաճումներն ու քաջագործությունները, շինարարությունը, այլևայլ պետությունների կամ հենց ուրարտական փոխաբերականությունների հետ զբաղվող հարաբերություն պահելը, որենքները, քրմական դասի պահանջները, տնտեսական-հարկային պահանջները (հաշիֆները) և այլն և այլն, այս բոլորը ընկած էր գրագիրների վրա, վորոնք նաև շրջագայում էյին նվաճող թագավորների հետ, արձանագրություններ գրելով մայրերի կամ քաղերի ու քարակոթողների վրա: Ուրարտական թագավորները արձանագրություններ են թողել իրենց բոլոր սահմանների վրա, ինչպես տեղում ենք Մեանի մաս, Չըլլըբը լնի մաս (ՀԴաշ Թյոփրի), Լիսանգա քաղաքում (Կոլխա յերկրում) ըստ Մարգուրի տաբեղրի, Իզդզուի մաս Սեփրասի ափին, Կեյլիլնի մաս և այլն: Եւ ի դուր չեք տառն Մ. Խորենացին, վոր Շամիրամը չէ ի քաղում տեղին ասանմա նովին գրով [— բեկտագրով] հաստատեաց» (Ա. գիրք, հ. ԺԶ): Ուրարտացիների մաս գրի տարածումը այն չափի չհասավ, ինչպես այդ տեղում ենք ասուրների, բաբելոնացիների, խեթերի, և մյուսների մաս: Կազմ տախտակների գործածությունը, վոր ամենից հարմարն էր, չտարածվեց: Դժբախտաբար ուրարտական արձանագրությունները վաղ մի տեղեկություն չեն բերում տեղագրողների մասին: Միայն այն են թագավորները հաճախ կրկնում, վոր զիցուք թե մի Մեմուս ույս ինչ քաղը Կու:

¹ Խեթերի մաս գրելու արևեսը, իբրև վարդապետություն, տեղում էր թուրք թա, ինչպես հարեյի յ տեղնի նրանց արենացրի մի համաձայն, ուր վերջում տեղում ենք գրողի ասորացրությունը տառն շրջանակի մեջ: Այս վերջին յերույթը ինչ շատ հիշեցնում է Անիի նման ասորացրությունը կնիքով և շրջանակով հրգուս Code Institute (հ. 96—99) Երասարագրության մեջ հարգում ենք այդ ասորացրությունը, «¹ Hamma—HIM-ah, le scribe, fils du jardinier, petit-fils du chef des scribes...» Այսպես պարզ-ը արտառյափած և DUL ŠAR, ինչ գրողների շնիք՝ GAL DUL ŠAR (սենն գրողի) նման ասորացրություն տեղում ենք և Պաղանկիկի քրմի հայտնի ձիարանի վերջում, զրա գրողն և հուպարագին, վորը ակկադերեն տեղում է:

guni (կամ kuguni) «զբնի ամեն», կամ Մենուան ու Իշպուինին այս ինչ ծառը կամ սանդան kulfuni (kufuni) «զբնի ամին», ուր բայը ku(i)funi կազմվել է ku(i)g-iu-ni ձևաբանական մասերից՝ $\text{gi} > \text{i}$ Ենյանական փոփոխությունը¹։ Մասնավորապես պիտի ընդգծել Արգիշտի I-ի մի փոքր արձանագրության գրության առանձնահատկությունը, վեր ալլուր չի պատահում. այդ Լիզբի գյուղի (Վանի մոտ) նրա արձանագրությունն է. «¹ Argistiše ali inioxtni ABNU ŠU ale—Արգիշտին ասում է—այս ծառը իբնն (¹ŠU) է (¹ale)», այսինքն՝ այս յուր արձանագրությունն է²։

4. ՏԻՐԱԿԱԼԱԿԱՆ ՅԵՎ ՎԱՐՉԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՏԵՐԾԻՆՈՒՈՂԻՒՄ

(գրավում-կցում, կայագոր, կուսակալություն, ծառայեցում-նախադրություն...)

Այս հասկանում վերլուծվելու յն արձանագրությունների այն տերմինոլոգիան, վորը կարող է պարզել վորոշ չափով նոր նվաճվող հոգերը կառավարելու և յուրացնելու ընթացքը։ Այստեղ տեսնում ենք, ընդհանրապես ասած, վոր ուրարտական թագավորները նվաճվածներին հեղատակեցնում են՝ կամ բռնառյցնում են, պարբերաբար տանելով գրանց յերկրներից «մի տարվա մարզկանց» պետական պետքերի համար, վոր ուրարտական այդ բարբի հովիվները՝ նվաճված յերկրներում տեղական ավերությունները քանդելուց հետո իրենց սեփական քերդերն են կառուցում, պահակապարճեր դնում, կուսակալներ նշանակում, յերկրը միացնում Բիայնային, կամ թերևս մեկը միացնելով մյուսին՝ հարկատու դարձնում, չինարարություն կառարում, կարգավորում և այլն։ Այս մասին են խոսում արձանա-

¹ Այստեղ արժան է ամենաբնիկ հուշ. ևս մասնիկը նշում է անցյալ կատարյալ 2-րդ. նշանակի. իսկ վերջին -III մասնիկը որակիտով գերանմանական ներկայիկն յն և յայց և ասլիս վերադարձության զնպի որակիտը (բայը, արձանագրությունը)։ Միաբլում էր J. Friedrich-ը, յորը պարզա բայի համար վերցնում էր յերկու տարբեր (7) արժույթ, մեկը ku(i)u-, իսկ մյուսը ku(i)g-։ Ուրարտերենում համար է դառնում յերկու բաղաձայններից առաջինի աղավադը, ինչպես՝ *ictun-me > terume*, *šid-tu-ši* «կառուցեցին այն» (-i)» դառնում է *šid-š*։ Նմանապես սխալվում է նա, յորը կարծում է, վոր կա $\text{gi} > \text{i}$ Ենյանների արտերնացիա ի զեմա *kalistuni* և *šubstuni*։ Այդ վերջինը չկա Չվարթիացի տեք. մեջ միայն առաջինն է (տե՛ս J. Friedrich-ի «Einleitung ins urartäische» (Mit. d. vord.-m. eg. Ges. B. 37, 47 28.

² Բարդանագրությունը մերն է.

գրությունների վերաջ վուներ ու տերմիններ, վերանց նկարագրությունը մենք այստեղ տալիս ենք:

Առաջմական արձանագրությունները վերաջ շարունակ, այն է, սկզբից ծալոյ տառնու կողմից և նիտտ արշավող թագաւորի, նկարագրում են Վանի թագաւորների տալիս շարունակները զնայի այս կամ այն յերկիրը: Դրանք գրավում կամ նվաճում են (xarubi «վերջերի», karubi «նվաճելի» և այլն): ավերում են, «քաղաքները» քանդում են, յերկիրը տուգում են, այլ ու կին թշվում են Բիսյառ, բողոմթիվ ավար և զերիներ են տարում (յերթատաւարներ, ծառաներ, զինվորականներ): յերկիրը զգում և հարկի տակ և այլն: Բացի այս սովորական և ընդհանուր շարունակ, յերթնե նաև կարգում ենք վերաջ նախաւիներ, վերանք նաւուկ արմեք են ներկայացնում: Նախ, սովորական և պարտաւոր՝ «յերկիրը գրավելի, քաղաքները—ըրդերը քանդելի, յերկիրը կերտ» և նման արտահայտություններին յերթնե նաւուկ և «ըրդեր (կամ յերդ) կոտուցելի» կամ արձանագրություն այս ինչ քաղաքում գրիւ: Իսկ այլուր կարգում ենք նաև «յերկիրը իմ յերկրին կցելի», «փոխարքա ախտեղ գրի», «հարկի տակ զցնելի» և այլն: Այս նշանակում և, վեր այս նվաճումը վաջ թե մամանակավոր ընույթ էր կրում՝ ավարտություն կամ այլ նկատաւումով, այլ ընդհանրապէր, նվաճում յերկիրը վաստական կապերով միացում էր Բիսյառին, կամ վերջինիս գրովինցիան էր գտնում: Տեղական թագաւորները կարող էին և միայն, կատարելով Վանի կոտակայնների կամքը:

Առաջին կարեւոր տերմինը «կցելու» կամ «միացնելու» համար այլ ուրաւական abili dabi տույթն և, վերի նիշա թարգմանությունը տալիս անպատ ավելի Ա. Մերթիլին: Տառացի abili dabi նշանակում և «աւել արի, որսնան» (=գրաւորի՝ յաւելի), ուր նախապես ուրաւական abili բառը և ասուցարանորեն արգարացում և հայոց լավելու նույն արմատով: Իսկ որչիկաւ, վերին միացում և ավայ յերկիրը կամ քաղաքները, գրում և ուղեւորական նշովով (-di վերջավորությամբ), ինչպես՝ KUR A. abili dabi ²⁰ebant-akie-di «Ա. յերկիրը միացրի (կցելի) իմ (-uki) յերկրին»:

Ավելորդ չենք նամարում արձանագրություններից յերթն մի քանի տիպիկ որինակներ յերկրների ու քաղաքների այլ տաննեքոխի վերաբերյալ: Նորագոյաւ Սարգուրյան տարեգրերում, որինակ, կարգում ենք.

«Արշավանքի Մանա յերկերը, յերկերը գրավանքի, ժողաքնե-
րը վառեցի, յերկերը կերա (կլանեցի), այր-կին ժշեցի Բիայնա,
Դարբա(ն) ժողաքի բերդը, ամրացրած, ուժով (կովով) վերցրի,
պահակադրեի աշտակ ընակեցրի (հաստակեցի), յերկերը իմ
յերկրին կցեցի» (Արշ. Եսեռ. I 12-14)։

«Արշավանքի Գուրուս յերկերը, նա յեկավ առին. գինգորա-
ցաներ վերցրի..., Լիպլիանի ժողաքը՝ ժողաքը արքայանիստ,
ամրացրած, կովով վերցրի, արևանագրություն այնտեղ գրի,
ժողաքները վառեցի, յերկերը կերա, այր-կին այստեղից ժշեցի,
բերդեր այդտեղ շինեցի, Բիայնային ի փառս, Լուլալնային ի
սարսափ, յերկերը իմ յերկրին միացրի Սարգուրն ասում է— սախ
սարին ամառը (?) արշավանքի Երիտի յերկերը, յերկերը գրա-
վանքի, ժողաքները վառեցի, ժանգեցի, յերկերը կերա, այր-կին
ժշեցի Բիայնա, բերդեր այստեղ շինեցի, յերկերը յերկրին կցե-
ցի» (ibid., IV 23)։

«Արշավանքի Դիգինի յերկերը՝ Ջուս ժողաքը, Դիսու-ցնդի
Ջուս ժողաքը վառեցի, գրի արևանագրություն զուսցիների
յերկրում, Աշխարշի յերկրում, բերդերը ժանգեցի, 3 յերկեր
ավերեցի (?) edini supakubif)՝ յուր մարգկանց(ով)։ միացրի իմ
յերկրին Կալի(նի) յերկերը, Աշխարշի յերկերը, Շաշիլուինի ժա-
ղաքի [յերկերը]» (տես Sayce, XLV 2-13)։ Շարունակության մեջ
թվարկվում են գերեմարդոց յերիտասարդները [գինգորները] և
սպասավոր (սարուկ) կանայք. նաև սարվում են նիեր, արխու-
ներ, փոխարներ, Սրան ավելացվում է. «2 Թագավոր ծառայեց-
րի՝ Սասկին Արգարակի վարդուն (և) Բալասուլիին Կարի...-յի
վարդուն. Կուսակալներ տեղում գրի, Դիսու ցնդի Թագավորին
ծառայեցրի (հպատակեցրի), զցեցի Կարկի տակ։ արվում է այդ
Կարկի ժանակը վառով, արծաթով և այլն։

«Անկավ Քիլարուսպանիմ առաջ..., ստացա վոսկի, արծաթ...,
յենթարկելով (mani?) զցեցի Կարկի տակ, 9 բերդ ավերեցի, կցե-
ցի յերկրին (ebana-ki-di)՝ Քաղանի ժողաքը, Արախի ժողաքը,
Տաժիլի ժողաքը...» (տես Սարգուրի՝ Բզազյույի արև., Sayce
L 222)։

Յերկրները գրավելիս ընական է, փոքր բերդերը պիտի ժանգ-
վեն-փառվեն, բայց յերբ գրանք միացվում են, այսինքն նվա-
նումը չի կրում պատահական բնույթ, այդ շինվում են նեմա-
կետեր՝ նոր բերդեր, կամ թերևս նները վերաշինվում են։ Այդ

պիտի նշանակվեյին հուսակախներ կամ փոխաբերաներ: Արգիշտի
 Խ-ի՝ Վանի *ս.* Սահակ յեկեղեցում պահված սանրայի Ձառքորդը
 (40 տոգ) ամբողջական նվիրված է այդ յերկու «յերկրներին»,
 խոսելով նախ Դիաույան Քաղաքներին և նրա ստորադաս յերկու
 ցեղապետներին (Սաակի և Քալաուլիի)՝ նապաստակներու և հու-
 սակախներ գնելու մասին և նետ՝ Եթիուների յերկրի մասին: Հու-
 սակախներ (կամ կայազոր?) նշանակելիս կարծես թե յերբեմն
 տեղական ցեղապետներինց զմեանց ոգնում են: Արիմակ, յերբ
 Սարգուսը արշավում էր Վիխիթների յերկիրը (Ան ծովի մաս,
 մորտի չըջաններում), մասնանշելով, զոր յերեք փոխաբերաներ
 և նշանակում և յերեք տեղ արշավանք գործում (3 a esaa ušub-
 te zadubi), ապա ավելացնում է՝ KUR Vixitroxini 6LÚ-ša ištī-
 nie irsi dubi «Վիխիթուխյան (այլ?) զեց ցեղապետների ոգ-
 նությամբ ազատեցի (=բաց թողի)»: Կամ թե Եթիուների յեր-
 կրն ուղեարվելիս (uladi տուղեարվեցին) նույն Սարգուսն առում
 է՝ «KUR Etiunia ištīnie andani KUR Eriaxi 'aal-dubi salmatxi
 KUR Kuriani (Apx. Զքոն. V₁₂)=Եթիուների յերկրի ոգնու-
 թյամբ ի վերա Երիախի յերկրի գցեցի» (նրա) գաշնակից (կա-
 տակ) հուրիանի յերկիրը: Իսկ Kuriani յերկիրը մեր կարծի-
 քով նույնն է, ինչ զոր և գտնե հուրիանիի յերկիրը (ըստ հու-
 լիիանի արևանադրության, Անիթնականի մաս): Երիախին բռնում
 էր այժմյան Շիրակը, Անիթնականի չըջանը (ըստ Ղանդիշայի
 արևանադրության): Վոր 6LÚ-ša ištīnie նշանակում և զվեց
 ցեղապետների ոգնությամբ՝ կամ KUR Etiunia ištīnie նշանա-
 կում և Եթիուների յերկրի ոգնությամբ, այդ մեներ պաշա-
 տանում ենք ⁴Xaldia ištīnie «Քալդու ոգնությամբ՝ զոնի
 թարգմանությամբ, զորը ըստ Զրիդրիիի այգբուն նման և
 այլ հին լեզուների նման զոնին (նմա. հին պարսից vašna
 Ahuramazdaya «շնորհիվ Արմուզդի»): Ինչպես տեսնում ենք,
 ուրարտական Քաղաքները նազի ևյին նստում տեղական
 մեծ և ողջու իշխանությունների նեա (Դիաու, Եթիուների,
 Վիխիթուի...), ի նկատի ևյին տանում նրանց զիմադրա-
 կան ուժը և այլն: Մեծամիտ և գոռոց զոնը, զոր այդչափ նա-
 տակ և առաւարական⁵ և ուրարտական սաղմակն արևանադրու-

⁴ Արիմակ, Ասուրնապիրատը այսպես և նկարագրում էի ինչ զոր Քի-
 րա խաղը գրավելու մասին «Գնված և նախատեսարած յաղաքի վրա նա-
 ճակվեցի, տիրեցի նրանց 2000 պատեղազմայ մարզկանց, գեներով, յերկիր կոր-

թյուններին, ինտրին միջոց չի համապատասխանում իրականության. այդ արձանագրությանների լեզուն պիտի համակման էր միայն լեզվական այլևս պատմական հնաոթյամբ։ Ուրարտական թագավորները զույ՛մ միայն հաշվի էյին ամուսն անդամական այդ ունեղ իշխանությունները, այլ հավանորեն յերրեմե և անգացիներէյ փոխարքաներ նշանակում, ինչպես այդ մասամբ կարող և վկայել Մարբրեդի շրջանում (Մեծկերտի արձանագրության)

Tilla անունով և Լեւոնականի տիպիկություն շրջանում Sagastar անունով փոխարքաներ նշանակելը, զորանք ըստ իրենց անվան ուրարտացիք չեն թվում մեղ (Քիթիան անգացի խուրբի եր, իսկ Շագաշտարը՝ իրանացի?)¹։ Յեթե հավատանք ուրարտական արձանագրությաններին, արշավանքներից հետո անգերում էլ գոչինչ չպիտի մնա, քանի զոր տասնյակ հազար ընակչություն և մի քանի տասնյակ հազար էլ անասուն եր քշվում տարվում գեղի Դան, իսկ յերրեմե մի երթախի կամ Արիլիանիի մի տարում մի քանի անգամ էյին այդպես տառուս։ Յերկրի անասություն արձատական կործանումը զմիար թե ոգուս բերեր նեց Ուրարտուի այդ գոռող տիրակալներին։ Հանախ փարբին ասպատակությանները, մանավանդ լեւոնային շրջաններում (Eria-xi, Abillanixi և այլն), ասիթ էյին հանգիստանում մեծ արշավանքների ու ամպագողող հազարազարթյունների։

Ուրարտուի մեծ պարտություններից հետո, ինչպես այդ անգի ունեցում Մարգուրի (II) և Ռուսու I-ի մասնակ, անգական իշխանությունները և ցեղերը ասպատակում էյին, զպարում էյին հարկ վճարելուց և այլն։ Յերևի Մարգուրի կրած պարտությանից հետո Ուրարտուն կազմայումվել եր, զոր Ռու-

սանկի նրանց տվորը, ինչորը, տաժորը, նրանց վոշխորները տառ, ըստ գերիների կրակի մեջ այրելի ըստ մարդիկ կենդանույն մեծք եղելի, զմանց մեղերը և թեկեր կարելի, զմանց քիթը—տեմիները կարելի, ըստ մարդկանց այրերը բրելի [Մարգուր այս կերպ նկարագրված և գերիների այրերը բրելի]։ Կենդանի յեղանքից արտարակ կանգնեցրի, մեկ հաս էլ կատակներից կանգնեցրի։ Մասերի զրա իրենց քաղաքի սահմաններում նրանց գրախները փարելի։ Իրենց աստեղերին ու աշխիներին կրակի մեջ այրելի։ Փաղաք տվերելի, քանդելի, նրա՛յ այրելի վոշնշուցրի (տե՛ս կես շնորհ պատմություն, Քիթիլի, 1917, էջ 248 և այլն)։

¹ Ուրարտուի հյուսիսային մասի (Ուրաքի հովտում և այլն) իրանական անունների մասին մասնակել էր դեռ Մարկիմարցը։ Մեկը այս մասին տվելի մանրամասն խոսում ենք մեր մի այլ աշխատության մեջ [Историко-лингвистическое исследование др. Армянин]։

¹ Tustaxini KUR-ni 'aaldubi salmatxi URU Meliṣeani (Col. II⁵⁻⁶) արշավեցի Խաթինա յերկրի ներսը (և) թուաթե ցեղի յերկրի վրա գցեցի զաշմակից (ազգակից) Մելիթան թագաւորը: c) andani KUR Ugiṣtini 'aaldubi salmatxi KUR Uuṣini (Col. IV⁵⁵⁻⁶) Եւ վերա Ուգիշտի յերկրի գցեցի զաշմակից (նրա) Ուշիշի յերկրորդ: d) KUR Eṣunia iṣinīe andani KUR Eriaxi 'aaldubi salmatxi KUR Kurianini («Арх. Эсун». V⁵⁻⁶) Եւթուանի յերկրի ոգնաթյաժը Եւ վերա Երիաթի յերկրի գցեցի (նրա) զաշմակից Կուրիանի յերկրորդ²: Այդ Կուրիանի յերկրորդ իրոր սամմանակից և ազգակից (զաշմակից) պիտի լինե՞ր Երիաթիին, զորն աշմյան Անինականի—Նանիթայի (Մարտաշենի) շրջանումն եր, իսկ Կուրիանի ժաղգու յերկրորդ Նիլա-սանկվում և զոյ շատ հետո զանձոյ աշմյան Կուրիան գյուղի շրջանում: Salmatxi բառը Նիլասանկվում և և ակկադական բնագրերում և թերիս ընդամուսը կուրտուրական բառ լինի սեմական ժաղգումով մեկ Էթնաբեկիչ արժատից, սակայն վերջին -xi ժամանկը ավելի շուտ ուրարտական և սուրարյան բնույթն և ընդգծում:

Գտկաս փորոշակի յե aptini բառը, զորը ժողովարացեա կարող և նշանակեց շղատկանոց, յենթարկվող: Որինակներն են— xaattuu | ¹ Sada'ali-]exinini KUR-nini URU Šurišili URU Tarxi-gamani [URU...]turaani ² Sada'allexinillani aptini, [URU...]ilei ABNU karbie KUR Xatinaṣṣaani aptini (Sayce XXXII⁴⁻⁷) արշավեցին (զորքերը) Շագասայյան յերկրից Շուրիշիլի թագաւոր: Տարիիգամանի թագաւորը, -turani թագաւորը, Շագասայյան ցեղին պատկանող, (և) -li- յի թաւրը (ու) հողը՝ Խաթինա յերկրին պատկանող: Անկրորդ որինակն և ապիս Սեանի լին Քյուրանգուանի մաս զանձում թուա Եւ արձանագրությունը— Էյնա այո (—հետեայ) յերկրները մեկ արշավանքում ընկնեցի, ժառայեցրի՝ Ազախուանի, Վիլիբուի, Լուիխուի, Արկուիկինի, չորս թագավորներին՝ արանց պատկանող ժողի շրջանում (4 LUGAL⁹ inani aptini tsuinia)՝ Հետո թվարկում և եւ 19 յերկրանուն (Երիսեկի, Շանասուայի, Տերիսիշանի...), զորոնք՝ [19] LUGAL iṣani aptini tsuintani KUR babania— 19 թագավորներին (—ցեղապետներին) իրենց (?) պատկանող ժողային՝ հարևան (?) յերկրներ (են)։ Անբոբող զեղբը տա-

¹ Մերք առաջարկում ենք andan(i) բառը Փարգաննի Եւ վերա, ԲՏ, ԲՄՄ՝ Նամմասե ինքնակն andan Jumein" (սեւ Sommer-Ebeloff, Papanikri, 67 81):

յիս և Սրգանյուի Արգիշտի I-ի արձանագրութեանը, ուր կարգում ենք՝ պրավեցի Կիւխուի ժողաքը (և) յերկիրը, տիրեցի (kuṣubi) Ժրնի (pari) Իշտիկուսիս ժողաքը ևսա (կամ KUR šana? aptini tarunte (—արան պատկանող, ծովյա?) և, աշխնքն՝ Կիւխուի ժողաքին պատկանող (և) ծովի (ընդ) մաս գանձող: Kuṣubi տիրեցի՝ ձեր փոխարեն պար և անժուս և շեղաք բայի ձևով kuṣatadi տիրացայ (մասափաթ թարգմանութեան և) Սաուգարանսին aptini բառը մենք համարում ենք անանցափոխ (ու) մասնիկով, նման tsu-ու (սծովյա), Xald-ու (Քաղցրան...) ti-ու (ամուս) (ti- ասուի), ևսու-ու (հմա, ևսուսubi—կարգափոխեցի?), իսկ apt- պատկանել, յենթարկելէ բայաբմաբ, մենք համեմատում ենք յենթերին hapat-is- սեպատակելէ և hapatis- սփռալէ բառերի հետ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԺԱՌԱՅԵՐԻ ԵՎ ԵՐԿՐԻՆԵՐԻ

Սերբ աշխալլ յերկրներ վաշ միայն նվաճում են, ալլև սերավանդարենէ ձեռնկերովում, յուրացում, ապա ալլ արտաւայում և զմասայեցներու և նարկաւաթյան միջոցներով, ինչպես և փոխարքա կամ կուսակաշ նշանակելով: Թերևս ալլ արտաւայում և վաշ միայն պարբերաբար (ամեն տարի) նարկ վերակելով, ալլև միերք, անասուն և մարդ նանձնելով: Բերենք արձանագրութեանների տվյալները—

«Յ թագաւորներ ծառայեցրի (wediadubi)՝ Շաշի...յին... (և) Բարասի խիին... կուսակաւներ տեղում գրի, Դիւսուի թագաւորին ծառայեցրի (burastubi), զցեցի նարկի տակ (saldubi mešai-pil), վար նարկ Արգիշտիին Դիւսուի խիին աւա (Սանդ. № 20 և 21):»

«Եւսա յերկրի թագաւորին ծառայեցրի (wediadubi), Բզանի յերկրը ծառայեցրի (burastubi), թագի ապա տեղում՝ նարկ Արգիշտիին տալու (Սանդ. № 20 և 21):»

«Յնկով իմ տաւղ ներքն, թագաւորը Վեյիքուի յերկրի, խմարովեց (Zausustibi), ծառայեցրի (burastubi), նարկի տակ զցեցի՝ նարկ Սարգուրին տալու («Արք. Յաւ.՝ V 134):»

¹ «KUR» (—յերկիր) նշանը նման է «I» Նշանագրին և դրանք կարող էլին չորթվել (պետք է ստուգել): Գա ի միջի ալլոց նման բան է մի պատկաւաւոր տեղում «bi-i ša-na ap-ti-i-m» (սեւ Sayer Ա), վարք թերևս նկատ լինի բառանկ «bi i-ša-na ap-ti-i-m»:

Գնահատարանի գիտ աշխատութեանը, ևս XIV—8

«Թագավորին Բուխնի ջաղաքի ժողովրդի ծառայեցրի (burashtubi), նարկի տակ գցեցի» (Sayce, № 45):

«Յես այս յերկրները ժի արշավանքում ընկնցի ծառայեցրի» (Փյոյունդուանի արձ.), վորոնց թվարկումից նեսա Թուսա 1-ը ասում է mešini gāli nunađi «նարկային տարին յեկա» այս բերդը կառուցեցի և այն:

«Աստուգուրը, Թագավորը՝ Դիսու տունի, յեկավ իմ տառ, բունց վոսքերս..., գցեցի նարկի տակ, ավեց վասկի, արծաթ, ավեց նարկ» (Sayce XXX₁₇₋₁₈) վորից նեսա գայիս և ևս 1² taš-muše bedi manu biduni ibirani «Ինչ(քան) պատանգ (?)... նշանակված եր (manu) վերադարձրեց ժողովրդին (?)»:

«Յեկավ Մուրբինի՝ Արիլիանի տունի (սկրիզնեից), բունց Սարգուրյան վոսքերը..., ապա թոզի տեղում. գցեցի նարկի տակ» („Арх. Эксп.“ III₁₀):

«Յեկավ Երջուայի յերկրը (— ժողովուրդը), Լուխիունի ջաղաքը..., զրավեցի Լուխիունի ջաղաքը, գցեցի Լուխիունի ջաղաքը նարկի տակ» (Sayce XXXIV₁₋₁₁):

«Յեկավ Արարուսագան իմ տառ, խնամրվեց, բունց վոսքերս..., տաքս վասկի, արծաթ, անասուն, անոթեղն (didgusi?), Բիսինա տարա, յենթարկելով (mani?) գցեցի նարկի տակ» (Sayce § 50₁₀₋₁₂):

Համեմատել նաև՝ [meše]-e ևս manu arabi 1² xuradinaue (Sayce § XXXII₁₀) «նարկը, վոր նշանակված (եր), ավեցի զին-վորներին»:

Այս բոլոր սրինակներից ակնհայտ է, վոր յերբ «ծառայեցնում են» նվաճվող յերկրի պետին, ապա այս նշանակում է, վոր նրա վրա դնում են վորոշ պարտավորությաններ, այն է՝ ամեն տարի վորոշ քանակի նարկ վճարել, ինչպես և պարեն և թերևս գինեգորացուներ: Այս բանի վրա ասալին անգամ ուշադրության հրավիրեց նախնի խեթագետ և ուրարտագետ Յ. Friedrich-ը, ասելով՝ «ժարգ պիտի գրանից լավ յեզրակացնի, վոր 1² burashtubi-ն նշանակում է mešini pi 'aldubi-յին զուգահեռ, բայց դեռ վոշ նրա նեա նույն ասումը»¹: Բայց նույն յերևույթն ենք տես-

¹ Յն. Caucasica, Fasc. 8, № 146. „Man darf daraus wohl schließen, dass 1² burashtubi eine dem mešini pi 'aldubi parallele, aber doch nicht mit ihm identische Handlung bezeichnet“. Բայց Զրիզրիից այդ նշանակում սխալում է, յորք Հարթում է, վոր Փյոյունդուանի (Sayce § 55) արձանագրու-

Նույն, յերբ արձանագրությաններն տասն էն, թե յեկա՞մ աշխուշը, փառերիս փառփնց, խոնարհփնց և աշխւ Այդ շեկա՞մ բայը (nunabi) համարք և շեկա՞մարկփնց՝ կամ շեկա՞մարկփնց բովանդակությանը, իսկ սրանից նստա էլ, ինչպես buragubի շատաշեցրէ (տասաշե՝ սարկացրէ) բայից նստա, ավելացվում է՝ հարկի տակ զցեցի (mešini pīl 'aaldubi), և թվարկվում է հարկը և աշխւ Կան և արձանագրությաններ, ինչպես, որինակ, Ռուսա 1-ի՝ Կար-Քայաղեաի արձանագրությանը, ուր կարգվում ենք Վելիքուխի յերկրի Քաղափորին նվանցի, ծառայեցրէ և աշխւ բայց շի տա՞մում՝ հարկի տակ զցեցի Մինչև իսկ Ֆրիդրիխը KUR-ni edini tamxubi Քարգմանում էր շեկարկից (նրան) նստացրէ, փոր կարծես թե նակասում է շատաշեցնելուն։ Մենք այդ նախադասությանը առաջարկում ենք Քարգմանել շեկարկը (նորից) զրափնցի (նմա. ակկադ. tamah'u „ergreifen"):

Նստա նստաբերքի և ուրարեաների 'aaldubi mešini-pīl փոխը՝ Վերջին (-pīl--pī) նապիրի նիշա Քարգմանությանը տվել է Ֆրիդրիխը, իսկ 'aaldubi շեկարկի՝ Քարգմանությանը առաջարկում ենք մեր կողմից, ի նկատի ունենալով, փոր աշխուր, ալլ կապակցությանների մեջ պատահող (andani URU A. 'aaldubi Էի փերա Ա. քաղաքի զցեցի—կցեցի Ա. քաղաքին) այդ 'aaldubi-ն հարկի յե նույն շեկարկ բայով Քարգմանելու Յե՞մ յերկրորդ, այդ նույն փոխը և նույն շատաշեցնելուն աղերսով մենք տեսնում ենք և հայց նին զրափնցության մեջ շեկարկալու (հարկաբ) արկանելի՝ փոխի մեջ, Որինակ, ըստ Հայկազյան բառարանի կառանաճեղքներ— շաղխարձ ի հարկի ծառայութեան կուցուցին է կամ շարկ փոստա Սագման ընդ հարկաբ ծառայութեան և աշխւ Սա ցույց և առլիս, փոր պետականության պիրիշխանության (սովերենիտետի) արաւանայությանը նին ցեղային, կիսատարկական—կիսաֆեոդալական միությանների (շեկարկների) նկատմամբ յեղել և հարկ վճարելու միջոցով, կամ թերևս նաև՝ զինվորացուներ ու պարեն տրամադրելու միջոցով, Յե՞մ ի դուր շե, փոր շատ արշավանքների հանրապետարում կարգվում ենք, փոր աշխան յերիտասարդ, աշխան սպասափոր, աշխան զինվորացուներ տարա, փորնց ընդհանուր գումարը կուլում է (մեկ)

Քյանը շանի buragubի և mešer (=հարկ) բառերի աղերսը ի միջի ալլոց, մենք ցեա 1831 թվին տվել ենք mešer բառի (=հարկ) նիշա իմաստը (սեռ մեր Chetiv-aramaica, էջ 8, ծան. 1, ուր 1880 զրափնց աղալ տվել են յոյն)

առավա մարդիկ» (1st Lachnani MU փամ 1st UNst-rati MU), գործից
հետո դաշխ և աշխատյի կենդանիների թվաբնութագրումը:

Ահա այդ հին ցեղային միությունները վեր են ածվել ֆեո-
դալական հասարակությունների, իսկ ժողովուրդը հայացել և
կորցնելով իրեն հին աշխատյի անդամական լեզուները, անդի տա-
լով հայկական աշխատյի բարբառների, ապա նախկին բնագավոր-
ները վեր են ածվել հայկական ֆեոդալների (նախարարների)
գործը նույնպես շարունակել են պահել իրենց կիսաանկախ պե-
տական-անտեսական և գաղափարական գործ ինքնուրույնությունը,
հարկեր և զորքեր (հեծելազոր) արամալիկով կենտրոնական իշ-
խանությունը՝ հայ թագավորներին: Այս դեպքում էս, ինչպես
Ուրարտուի ժամանակ, հարկը և զորքը բնագավորներին, աշխո-
քը՝ քաղաքական կախվածության արտահայտությունն և չնայել
այսպիսին՝ հայ թագավորների հանդեպ: Հայ ֆեոդալը, այդ
նախկին ցեղերի նահապետը, պահեց յուր անտեսական և հասա-
րակական դիրքը: գորպես իշխող գաղափարի ներկայացուցիչ՝ աշ-
խատավոր շինականի հանդեպ, ինչպես և քաղաքական-պետա-
կան դիրքը՝ կենտրոնական իշխանության հանդեպ:

C. ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԱՐԶԱՆԱՅՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԼԵՁՈՒԹՅՈՒՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱՆՈՍԱԿԱՆ ՇԵՎ ՎՈՃԱՅԻՆ ԿՈՂՄԸ

a) ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՇԵՐՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒ ՄՆԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Յեթն Մենայան Դասն արևմտագրությունը մեզ տալիս և
ուրարտական ամբողջ պանթեոնը յուր իշխանական՝ յերարխիկ
անդուպքով, իրեն արտացոլանք Ուրարտուի պատմա-հասարա-
կական զոյացման յերկար պրոցեսիսի, ապա աչք և մյուս արևա-
նագրությունները տալիսությունը միշտ տալիս են՝ Թագին,
Նրանով գոյեղծված ու Նրանով բացառված թե շինարարությու-
նը և թե սպասկան հաջգությունները: Գրեթե բոլոր արևմտա-
գրությունները իրենց ներածականում՝ հենց սկզբի բառերում՝

¹ Ինչ հայտնի չեն միայն Վանի Թագով լավի յերկու աշխարհի արևա-
նագրությունները, գործից Մենուս թագավորը աչք արևմտագրությունը նվի-
ջում և Նեյքերային և Թուսուրին առածուն հանուն յուր և յուր գործի Բնու-

կամ նվիրվում են Մալզ աստծուն (Xaldie curie «Մալզյան տիրոջը»), կամ «Մալզ Նալի» (մեծի, զուգարմածի...) միջնագծ Քաղաքները կոչուցում են, արշավում են և այլն: Անթե ուրարտական թեոկրատիան գրանորումն և ուրարտական ժողովրդի պատմական անցյալի, թեկուզ ցեղերի գաղափարային կամ յեթարկային միջնագծ, ևլ շենք ուսում գտակարացային (ամ միջնագային շերտավորումների գրանորման մասին, վորը նույնպես կարող եր լինել¹, ապա Մալզ աստծու (մյուսների նանկեղ) րացարմակ տիրակալությունը մեղ կարող և վկայել ուրարտական կամ թալզ ցեղի վերին իշխող շերտի (թաղավորական գնատախան, քրմեր, աղնավանաություն և թերեա քարեր գրնվորականություն, յեթն վերջինն ասանմնացած եր) քաղաքական առաջնությունը: Համեմատելով «Մալզը և լեզուների (ցեղերի, մաղախաղաների) աստվածները» վանը Մերյան Դանն արմանագրության մեջ: Իսկ վոր ուրարտացիք ունեյին սարուկների նմ մասսա, այդ ես կաակածից գարս և, և այդ տեսակետից նատարրերի և, ինչ և արատնայում «DINGIR²-ge kiurage» քեանի (սանդարմանի) աստվածները ասայթը, շունթ արցյաք վորեն փոխարեիրական իմաստ:

Թաղմական մեծ արմանագրությունները՝ դրեթն իրենց կեսը գրադեցնում են Մալզու. «Մալզը արշավեց յուր գնաննով (masinie³ օկսուրի)», նվանեց Ա. յերկիրը, Բ. յերկիրը, մասուցեց (tekuni կամ tekuali) Արգիշտու (կամ Սարգուրի կամ Մեմուայի) ասալ: Մալզը կսրuni (յաղթող?) և, Մալզյան գնաննիլը կսրuni յու Մալզյան փառքով (գորությամբ, կամքով...) արշավեց Արգիշտին Մեմուայի վորդին (կամ այլ թաղավոր), ասալնարդեց Մալզը: Արգիշտին ասում և, նվանեցի Ա. յերկիրը, Բ. յերկիրը...

գուայի ասալության (սլգաճ), ուրախության (սրսաճ) և մեծության (սնսուն) Թաաա ի թաղավորը Քարանդանի յուր արմանագրությունը սկսում և՛ «Մալզ տիրալ շերտիվ... րալլ կոտուցված լերդը կոչում և լրի (ի նկատի ունենալով Մանա լերը) և տարերքի աստված Տեյլերայի անունով: Թերեա այլ տյալիսի տեղով գեղերի ևլ լինեն:

¹ Թերեա Մալզը կամ զուցն և Տեյլերա ու Արգիշի աստվածները արատցիկ են սկզբում ցեղեր, րալլ նատալյում՝ այդ ցեղերի աղնավանաքմական քարեր գտակարացը, նման արթոցիկների ժաթաննի գտակարգին, վոր իշխողն եր Զագրատանում, Իրանում ու ինն Արեկյի արեական ժողովուրդների իշխող շերտում (Միտաննի, Սյուրխա...):

² Այդպես ենք ասալարկում թարգմանել ասալ թարգմանվում եր յուր նգրությամբ:

այսքան քաղաք վերցրի, ավերեցի, քանցեցի... այսքան ձի, աս-
 փար, վաշխար տարաւ այսքան աչք, կին, յերիաստարգ. յերկիրը
 իմ յերկրին կցեցի...» և այլն: Այստեղ Թալլը արշավում և գրա-
 փում և նույնը, ինչ վոր քիչ հետ թաղափորը: Առաջին մասը,
 վոր վերաբերում և Թալլուն, մի տեսակ ներածական և, կամ գու-
 ցե ավելի լավ ասած, մի տեսակ վերնագիր և թաղափորի կողմից
 հետագա նիշտ նկարագրվելիքի նամար: Այդ տեսակ գրվածքին
 նախորդում և համարժեցող թաղափորի Թալլ արիւղը. Տեյշերաշին,
 Արդինուն, աղափածներին Քիախաշի, արիւղան (իշխանական)
 մեծությամբ աղափորվեցի(?), աստվածները ինչ ընդատալեցին, և
 յերկրին ավերացվում և՛ շինեմ համար ասեղծեցին համապար-
 (—արշավողի): Այդ տեսակ արշավանքները, յեթե մի աս-
 քուն ևն կատարվել, ելի Թալլով ևն վերջանում՝ «Թալլու
 պնությամբ այս գործերը մի տարում կատարեցին»:

Յեթե այս շխալագոյություններն չլինեի, մենք կրկնապա-
 արի տեղ կունենայինք արևմտադրությունների մեջ այլ գեղար-
 քի կոնկրետ նկարագրություն համար: Աստիքա-բարեխան կամ
 նենց Նիթրայան (խեթական) արևմտադրությունները չունեն
 այսպիսի աստվածագոյություն: Ուրաշական արևմտադրու-
 թյունները ունեն և ուրիշ աստվածաւատկություն, վոր հետ
 ընդարինակվել և հին պարսից թաղափորների (Դարեհ, Բահրջ
 և այլն) կողմից. այդ ախ և, վոր թաղափորը յուր քան արշա-
 փանքը կամ այլ քան (վաշ աղափական արևմտադրություննե-
 րում) նկարագրելիս՝ միշտ ասում և՛ «Արդինուն (Արդուրը, Ան-
 նուն, Ռուն) ասում և (allie = ale)...», վոր շատ համար և կրկն-
 փում. այդ մեք նույնպես հասուն չե աստիքա-բարեխան արև-
 մադրություններին:

Մեծ շխալաբան և յերկրին աղափական (որինակ, Թա-
 խարայան) արևմտադրությունները վերջանում ևն «ամինիի ֆա-
 մալալով», վոր այսպես և լրիվ մեզ «ով այս արևմտադրու-
 թյունը խորգի, ով փշաքի, ով փշի (ipxulie), ով խորը գցե՞,
 ով նոցին հանձնե (—նոցով ծածկե), ով ուրիշին գրգե (inildulie),
 ով տեղանուն անե, ով ասե՞ յիս եմ կատաղեի [այս ինչ քաղաքը,
 իրանցը]:» և այլն, կամ յիս եմ նվաճել [այս ինչ քաղաքը], ով
 մի ուրիշին տե եզնա խորգի», Թալլը, Տեյշերան, Արդինի աստ-
 փածները թող այդ Փաստաբարին (գոնրադորին) նվիրեն գա-

¹ Ա. Ք. խեթ-alie և Թալլ-alie (նշմաք?) քաղաքը (պցե) ունի խեթ-
 արևմադ, վոր կո և հին նախնայան հասն պնտ գցել իմաստով:

սասսանին (manu ¹ UTU-kai)², և՛ տնունը, և՛ սերունդը, և՛ տնեցիվածքը(?) գոյնապնեմա, (= avie udulic), կամ աշխարհ՝ Վնգին հանձնենա:

Քաղաքները իրենց տիրապետներն անգամ Մալգա ևն բացառում՝ Վեալյան մեծաթյունը, Մենուան Իշգուինի վարդին, Կան՝ Քաղափոր և, մեծ Քաղափոր և, Քաղափոր Քաղափորների... Բլիններ Տաշպա-բաղաթի):

Յերբեմե ևլ պատմում և աշտիսի գարվածք. Վեալն ինձ Քաղափորաթյուն ավեց, սասնանեցի Կալրական Քաղափորաթյունը: (= Կոր ակո իշխանաթյունը) կամ Վեալը ինձ գանի վրա նստեցրեց):

Վարդ գաներ ու ևևեր յերբեմե նմանեցնում են սասուրականը, ինչպես՝ 1 որում աշտան յերկիր (քաղաքներ...) գրավեցի. կամ, որինակ՝ Մալգն առջևից ևր գնում (ազի ևր ցույց տալիս, Xalidini uluḫaihi)³ և ալլն, Քաղ թե անեծքի ֆարմուլայի նմանաթյունը (մամալամոց Ավարթնոցինը կամ Կելիշինները) այդ սասուրականի նմա:

«Աստվածային» գանը ինարկե հասուն ևր բուրբ նին լեզուներին⁴, Կրանը և մուտիապաշտաթյանները գերել էլին մարդկանց, և բարեր խափերը այդ ոգտագործում էլին, ի սպաս ունենալով քրեների ըստ ու շատ գտներ (համեմատել՝ բարեխոսաց նալու—գուշակներ, zuniḫatu—յերգիչներ, paḫtu—սծյախներ, akiru—խափիչներ և ալլն)⁵: Համեմտրեն ուրարտացիք ևս անեցել են քրեական գտա յուր: ստարարամեյակներով, վարը մենը յեն-

¹ Այդպես ենք մենք ստալարիում Քաղաքան: այլ յերկու բաները, ի նկատ ունենալով, վոր ասան աշտու Վնգինը, լուրեն հանձնել Քաղաքանաթյունը ևնալ և գուրս գալիս, իսկ «UTU, իջրե արեի ստալում, ևր միտմանակ և աղարարաթյան ստալում (որինակ Մամուրապի որենդները նվիրվում են Համային, վերջինիս բանգալով Լոշ բաղաթում):

² Այդպես միշտ բացատրեց Job. Friedrich-ը:

³ Համեմատիր մեր ժողովրդի մեջ գեա Մալգան արար-Մասու բարին, պրալը խոնիլ, պրալը կուշի յերեմիլա, պիմանալ, պիմանալն նիմա, պիմանալն մասալ ընդի, և ալլն: Այդ վերջինի կամը համեմատել շարաթիս արեի նյանաթյունը բարեխոսիների մաս... «Третий день посвящен Мардуку и Нарамуну. В полночь принесли жертвы Мардуку и Истар и совершают возлияние. Возлияние рук его бог принимает» (սեւ Բ. Турсен, Ист. ар. Вост., т. I, 62 137): Ընդգծումը մերն և:

⁴ Իսկ ցուրդը կոչվում է սասնին հաղս կամ ասան (սեւ Մուրանի Նուրե գրքում, 62 138):

Թագրում ենք Արմավիրի մի պակասավոր արձանագրությունը (գանգեւ ե 2 քար, իսկ մեջտեղինը կորած է)։ ալլադ կարգում ենք «20 ku-ur-ni»¹ «Salmie կամ թերեւ LUGAL kurai»² «սալինըն» «20 քաներ(?) Շեյուինի մարզկանցից (= սանից)» կամ «Թագավորական քաներ(?) Շեյուինի մարզկանցից»։ Կեսո կարգում ենք «¹Urbikaše», վար մենք Թագավորում ենք շեյուդ (քարով) «¹BOAMTELYE», «¹Purumurda (= ?)», «¹ nunullie», «¹ ixaliduse», «² xupadu» անհայտ նշանակությամբ (տե՛ս Sayce, LXVIII, LIV)։ Արդյո՞ք, արանք քրմական գասին չեն պատկանում։

Չեն նշմարվում գուշակություներ (omina), վար ալլադն Կատուկ էյին հին ժամանակ։ Թերեւ գահարկությաններից Կեսո հեղձող mei ešimetai elmuše manuni հենց գրան վերաբերե [եւ ešimetai (ե) գուշակության սանձանեցին (կատարել)»]։ Անասուններ գահարկելուց բացի կար է գինիով զեզում (BOAMTELYE, meš- կամ lan- արժատից)։ կար է թշնամի մարզկանց կրակով վառելը, իրեն Տեյչերային գտ³։

Քաղկի կուրաւ ախրան բարձր եւ Աւարտուի Թագավորների նամար, վար յերբ Ռուսո 1-ը շում է Մուսաթրի Քաղկի ասանարի ավերումը և ստանու ու Թագավորների արձանների հափշտակումը, անձնատգան և լինում, թեպէս աշտակ կարող եւ լինել և կրմներների հարվածի ճշիշ ապավորությունը Ռուսայի վրա (ըստ Lehmann-Haupt-ի)։

Նետաքրքիր է, վար ուրարտական Թագավոր Սարգուրի, Լուսիպրու զորգու, հնագույն արձանագրությունը՝ գրված ասուսերին՝ չի տալիս Քաղկ ասանու անունը, այնինչ գրա վարդի Իշույինի (Կելիշինի, Մհերյան Դումա և այլն) ուրարտական լեզվով արձանագրությունները հագեցված են «խաղիկված»։ Աշտագրություն արձանի պիտի լինի թերեւ, ինչպես մենք չեղանէ ենք, վար ԿԱՏ- եզրավիճվանելու բայը ավելի շատ է վերադրվում Քաղկուն, քան Թագավորներին, վորոնց բայն է ԿԱՍ- նսմու, eufi- «տեր, ГОСНОДЬ» (Քաղկու մասին) և alusi «տեր, իշխան, ВЛАДЬКО» (Թագավորների մասին), թեպէս յերբեմն, հազվա-

¹ Սարգուրն ասում է՝ «¹ al UNN. G¹šurgnikaini kuluteršibi šatuni (անկախանել)»։ Այնպէս յերկրը. Բաժնի յերկրը քրքի, կատարելի, al- pi kuluteršibi «¹ TEIŠEBA-še KIBIL-šu, միակ վճանը... Տեյչերան ալլադ (տե՛ս Арх. Эксп. в Баг, 1916 г., V-20-21)»

գյուտ զեղբերում, այդ բայերի շատուման է կամ թագա-
փորյանն սահմանադրածը խախտում է:

Ինչը արդեն ասացինք, թե ժողովան ընդհանուր էին զոհ
և Վաստա ոչնչությունը, Վաստա զորությունը, Վաստան Այս
(հեմա. Xaldinihi baogini Վաստա խոսողություն) և այլն, ժող հա-
տուկ էր շատ լեզուների³ և ժողը մտել է (Բնչ համապարհով) և
հայ արևմտազորությունների մեջ: Նմանապես՝ անեծքի ֆորմու-
լան⁴: Ուշադրով է, ժող հայերը իրենց խոչընդոտում անգամ,
պատմանգամով և կոթողի սուր ծայրով (սուսերեն՝ ԽԽԽ), ընդո-
րինակել են ուրարտական այդ արևմտաքարեր-կոթողներից՝
(«pulu»-ներին):

Ո՛Ր ԱՐԱՐՏԱԿԱՆ ՆՈՐԱՆՈՐԱԿԱՆ ՆԵՎ ԻՆՈՐԱԿԱՆ

Արարտական հոր թագավորները, ժողովն էին արևելքի
բանագետներ, զոհնով յետ չեյին Թուս իրենց վայրագություն-
ներով Ասորեստանի գոռոզ Սարգաններից, Մարմանասարներից
և այլն: Նրանք ևս իրենց զիրքին պատշաճ գործ են անում անգ-
նազգորդ ֆրագելոյզիս հազարավոր մարզկանց խոչընդոտով կամ
այրումով, գյուղերի ու քաղաքների կործանումով և այլն: Ասո-
րեստանի Մարմանասար III թագավորը, որինակ, հետևյալ կերպ
և նկարագրում յուր ընդհարումը ուրարտացի Արամե թագավո-
րի նա (տես էս, Հայոց պատմ., Քրիստո, 1917, էջ 257—258).
«Արարտացի Արամեն հոր զինույս սաստկութենէն և ուժգին
հակառակարկէն զարնութեամբ. իւր քաղաքն թողուց, Ազգուրի
երկիրն, լիանց զրաւ ելաւ: Թոր հտեկն լիւրանց զրաւ ելա,
լիւրանց մեջ սաստիկ պատերազմ տուի, 3400-ի նրա պատերազ-
մազայ զինույս նկուն արիւ Սամանի նման անոնց զրաւ փոթո-
րիկ սեղացուցի, անոնց լիւն տարի պէս ներկեցի, անոր բանա-
կատեղն տուի, անոր մարտակառքերը, նեմեակները, ձիերը, խոզ-
ները, նորթերը, զոյքը, կոշտպանն ու հարուստ լնչքը լիւնե-
րէն տուի տարի: Արամէ առ ի զերծուցանել զիւր կեանս զմուս-

³ Համեմատի սուրբական մա ռիթե իս իս Տանա՝ «unter der Bestütze
des Samah. („unterstützt von S.“) համ մա թեմի իս Xaldi «mit der Gnade
des Xaldia (սուրբութ. 4 Xaldinihi ušgini համ Կեմինի 4 Aldinihi ušgini):

⁴ Հայ արևմտազորությունների սուրբական անեծքն է 1218 հայրապետ-
ների կողմից թող զատուպարով:

բին լերան մը վրայ ելած էր: Իմ տանի գորտթեամբս իւր երկերը վաճի՛ր ցլու մը պէս առաքուի կոխեցի, իւր քաղաքները աւերակ դարձուցի. զԱրգասկու՝ քաղաքս իւրոց վիճակին՝ աւերեցի, քանդեցի, հրով այրեցի: Անոր գլան առջեւ կառափունքէ կոթող կանգնեցի: Զաման կենդանուշն գերաններէն կախեցի և զաման գերաններուն բոլորտիքը ցիցերու վարակցիս:

Աւարառական թագաւորները ևս յետ շինին թուստ նման ապամոռոյտկան վոճից: Ուրինակ, Սարգուրը նկարագրելով յուր արշավանքը Սեանա ընի նարազային տփի շուրջը տառւ է. «Արշավեցի Արգուկյան յերկիրը [—այժմյան Զաղարույի շրջանը], նվաճեցի Արգուկյան յերկիրը, Ագախունի յերկիրը [—այժմյան Փշուրնդոսնի շրջանը], Լուիդրունի յերկիրը, Սշուսուայի յերկիրը, Բամ(ա)նիտի յերկիրը, Կուսլրունի յերկիրը, Ախաւնիւնի յերկիրը, Քերիւնի յերկիրը, 20 բերդ ամբողջամ զինուորս կոմով գրավեցի, 120 քաղաք 60 սրսւմ վոշնուցորի (սիւսի), բերդերը քանդեցի (ավերեցի), քաղաքները վառեցի (սոսիւսի), յերկիրը կերա (ստի), այլ և կին աշտակոյնց աւագափոխեցի [Վան], Սարգուրն տառւ է—գրողներէ առջեւից մարդկանց kulufuršibi ևսուսի (= ?), Աշիւնի և Բամնի յերկիրը ցրեցի (?), կուսուրեցի, վարոշ (սիւսի ?) kulufuršibi Տէշերա տառւամը վառեց, Սարգուրն տառւ է—նովելլայ տղամարդկանց և կանանց գործերին ավի [գորպիս սարակ ծառայելու], Սարգուրն տառւ է—վոր մարդկանց գերի յետ աշտակ գործրի, (այն է՝) 10000 ազա (յերթառաարդ) տարա, 4600 մարդ քշեցի, 23200 կին [քշեցի], ընդամենը 378000 մարդ, վոմանց ազանեցի, վոմանց կենդանի տարա [Վան] 3500 ձի, 40380 յեղ (կով), 214700 վոշխարս՝:

Յեթն նովտաւնը աշտակ գերտթայան և կենդանիներէ տվարի թվին, ազա յերեւի տեղում ևլ վոշինշ չպիտի թարս Իսկ աւարառական թագաւորները նախա ելին կրկնում իրենց արշավանքները զեղի միննուշն աւերեցը, տանելով ամեն անգամ աշտակ գերի և տվար: Ուրինակ, Լենց այլ նույն Արգուկի, Փամանի, Լուիւունի և շուրսրդ՝ չիշտաակվամ Ագուրի-եթիւնյան թագաւորների նովանման մասին խոսում է նույն Սարգուրը յուր III արձանագրության մեջ (տողեր 43—52)՝ Կամ թի, որի-

¹ Տես Սարգուրյան V արձանագրությանը («Archaeol. Forsch.» հշ 23 տողեր 22—31): Թարգմանությանը մերն է:

² Տես նույն տեղում, հշ 49:

Նաև, Սարգսուրը մի տարվա մեջ արչափում է Մանա և Երփաթի յերկրները. վերջինում նա վերցնում է ըստմամբով գերիներ (8133 հոգի) և տվար (4112 ձի, 6665 յեղ ու կով, 25733 գոյ-խար), իսկ մի այլ անգամ նա նկարագրում է արչափանք գեղի Արիյիանիթի և Երփաթի յերկրները. գրավելով վերջինը մեկ արում է վերցնելով 150 թագաւոսցներ(?)¹, ազամարգիւնց և կանանց, տավար և didgu² ախանգից տեղափոխելով Վան, քաղաքները վտակով, յերկիրը շուտելով է ալլն (տես նրա I և II արևան. „Արշ. Զեռն.“ I₂₂₋₂₇, II₂₂₋₂₄)³ Երփաթից վերադառնալով նա նվաճում է Արիյիանիթի յերկիրը յուր Մուրիմի թագաւորով, վերջինիս հարկատու դարձնելով և վերցնելով 7150 գերի, 500 ձի, 7500 յեղ ու կով, 25110 գոյխար և թագնելով, վար զորքը յուր համար ել շնովելլայ (seti) տվար վերցնի. իսկ այլ նույն Արիյիանիթի յերկիրը նա թալանում է և այլ տարում (տես նրա V արևան., առ 15): Ի միջի այլոց նա Երփաթին գրավում է տարադրում և ծոգովբղին յերբորդ անգամ (V արևան., առ 12—13): Երփաթին—այսմյան Լենինականի չլջանն է, իսկ Արիյիանիթին—Արաքսի ձախ ափին էր, կաղզվանի գիւմաց (ժողովրդագր.):

Կան շատ սաղմական տերմիններ, ինչպես—սնիսի տարչաւիցի, քսուի տղրովիցի, վերցրի, karubi ժովանցի, սուս-ժուի տղրովիցի, վերցրի⁴: Զորքի համար ունենք xuradi, վորը կա և ասուսիսիսնում (kuratu), և uai (A.SI), վորը համարվում է խուր-բիսիսին: Վարչիս զորքի մակամուսներ ունենք—surxani (տարչի կամ վարձկան?)⁵ և tarmuni (արի, քաղ?): Վորք համարիլ կամ տղրանավար անել տրտանայալում է kuci dan(subi), aik-(aii), veli - du(bi): Վերիլ կամ շմարա իմաստն է տալիս ցունսե բառը, վորից ցունսի շմարտիկ, զինվորական: Կան նաև նեակայ սաղմական տերմինները՝ edini tašmuubi զեպաւ-նավորեցի(?)⁶, վորից և tašmuše զեպաւնավոր կամ տղաւանց:

¹ Բայց վոյթիւնացիքի, ինչպես թարգմանում է J. Friednch-ը, քանի վոր կա՝ եւթ այլ արևանագրութունը—բարը տեղից սն-ժուիս—վերցնի):

² Արիյանի ³ Xašāni LUGAL KUR Xašāni 14UN³-cani | edini tašmuubi parubi ciris du(bi) | KUR ebansukie (Արշ. Զեռ. II₂₂)—Քաթալին, Քուշայկան ծոգովբղի թագաւորին, կալանավորելի, տարաւ, արեւիկէի իմ (-սնի) յերկրում: Բայց կա և 430 E. muni xauš tašmuubi (ibid., II₂₃)—120 թագաւոսցներ(?) յու վերցրի, բանագրովիցի:

(ըստ Զրեղյեթիի), edini tsamxubi (որինակ, Նոր-Բայազետի արևան, KUR-ni edini tsamxubi), վորի իմաստը պարզ չէ, edini sutukubi («Զ թագավորների» որչեկամով), burastubi «սարկազմի» > ծառայողների, magubi («ընկենցիկ»), amastubi «վառանգի», atubi «կերպ», xarxarubi «քանդակի», ափերիցի, asgubi («չերկիր» որչեկամով) = վաշտապարի (?), nulgstubi (= ?), nuoldubi «ընդարձակների», zavgubi «սպանների» (մարդկանց), parubi «բռնի», ասրա, agubi «ասրա» (մարդկանց), անց կացքի (ջրմուղի), Խալի «զգիրի» (?), agununi «ամրացրած» (բերդ, քաղաք), և այլն և այլն:

Եսա ընտրել և ժամանակի զազափարախոսություն անհանկուսից չերկիրը կերպ (= կանների) զանը, վոր զրեթն միշտ գործ և անվամ յերկիրը զրափելուց նկատ: Այդ վանը, ինչպես ցույց և տալիս Զրեղյեթի, կա և ուրիշ նրն լիցաներում Բայց նկատարարի և թե ինչպես այդ կամ նման վանը փոխել և յուր իմաստը մեր միջնագարում, ֆեոդալական զազափարախոսություն մեջ, Համեմատիր, որինակ, Ս. Որեկյանի մաս նկատյալ անկերը—«ես յայսման իշխան ես դու, Տէր Դաւիթ՝ Սիւննաց եպիսկոպոս, ...զայդ չենց [«նորաշինիկ ի հոգանկան դատարի»] ուտել և վաշիել, պահել և ունել, զնայ տալ և գրասական գներ...» (անս նրա՝ Պատմ. հջ 210, անս և նույն վանը 210 և 270 հջերում): Բայց այլ առումով և այդ առանիս բայը, որինակ, Փափասորի մաս—«ես նամակ զերկիրս Հայոց պսցա [= Մամիկոնիկի] և կերեալ, մանաւանդ Մուշեղի» (անս Ք. Պատկանյանի հրատ., հջ 129):

Հետաքրքրական ուղեմական մտիքներ ենք տեսնում ուրարտական թագավորների տիպոսում: Դեռ Սարգուր Լու, Լուսիպրիի վորդին, իրեն նորջորջում և յուր ստորերին զրած տախտակում—«Թագավոր մեծ, Թագավոր հզոր, Թագավոր աշխարհի (երազմությանց), Թագավոր յերկրի նաիրի, Թագավոր իրեն վասի չունեցող (տասի նմա վոշ գտաւ), սրանչեյի նովիվ, չվախեցող ընդդիմությունից, Թագավոր նվաճող իր աննապանդներին, Սարգուրը, Լուսիպրիի վորդին, Թագավոր Թագավորների...»: Համեմատել այս պայմաններում Հայոց միջնագարյան իշխանների կամ Թագավորների նման արտահայտությունները—որինակ, Դադիկ Լու յուր չինամ յեկեղեցու (սուրբ Դրեղոր) մակեաի տակ Ամբում իրեն նորջորջում եր «առջալից առջալ», ևամեմատել նաև Ուղուլլիի մի արձանագրության (1001 թվին զրած) նկատյալ՝ սկիզբը—«ես Անու, իշխանաց իշխան, որդի

ՅՆՈՐԳԱՅ... տան բաշի և պաներազմադի...» (սեւ Կ. Կոստանյան, Վիճական ասորեգիրքի 12). Արարատական թագավորները իրենց նորաթյան շրջանում միշտ էլ բարձր վան էյին պահում իրենց տնտեսում, ինչպես թագավոր սեծ, թագավոր նոր, թագավոր թագավորներին և այլն: Վերջին թույլ թագավորներն անգամ չարանակում էյին իրենց կոշիկ թագավոր նոր, թագավոր (և) անը Տուշպա քաղաքին, ինչպես կարգում ենք Ռուսա Արմենյանի վանանի վրա, վորը գանվել և թափանկ-կայելում (Վան):

Արարատական արձանագրությունները գծախառնար չեն նշում այլևայլ ապգմական բաներ ու վաներ, վորանք անշուշտ յեղել են, ինչպես—սագասարա, ակզ, նեա, նիգակ, նեանի, նրամանատար (նեմա, ասուրական տառերումս նորջորջմամբ սպարակաթին), նեմյալ, մարտակառ, վրան և այլն: Կա յերկու բառ միայն, վոր կարող են մասնագիտական ապգմական տերմին լինել—¹⁴awetašili ki danubi KUR AŠŠUR suuī-dubi (Xopx. Col. III₃₃), տմանդակ գործեր (P) յես կազմեցի, յերկիրն Ասուրիստան գրավեցին կամ «uštadi ¹⁵veli zusinte KUR Veltkanigidi (Apt. Exc. V₃₄₋₃₅)—յես արշավեցի մեկ զնգով Վելիքանի յերկրները: Veli պունդ, գումարտակս բառի նման նեմա, զեւզ gewi բառի gel- արմատը (սեւ. նոր.—զեւզ-ը), ստացված *vel-ից, ինչպես իրաներենում gund պունդ, գումարտակս բառը նշանակում է նաև պյուզ (Ջունգ-Ի-Շապուհ): Նմանմանի քրդերեն gund պյուզ: Veli պունդ» (noax) թարգմանությունը ավել և Մառը, իսկ awetašili (ուր . II*—նոյն, նայց. նորվի նշանն է) տմանդակ գործերս Սեյսինն է, թեպետ այդ արվում եր նարցանկով:

ՅԵՐԵՐԵՆ ՄԱՍ

ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

I. Ն Ա Ի Ր Ի

Այս հասկանում մենք ամփոփակի նկարագրելու յենք արևմտագրություններից այն բոլորը, ինչ վերաբերում է Վանի թագավորության գոյացմանը և տարածմանը, այն առիթը, ինչ վեր նրա քաղաքական և քաղաքացիական և վերաբերում, նրա նվաճումներն և թվարկում և ուշիւ Արևմտագրությունների այս տարածքին: Կազմը՝ կազմած նրանց ներքին բովանդակության արտահայտության նկատ (տարածացիների ծագումը, կրոնը, լեզուն, մասերից և նպակներ փոխ կույտուն): Ինչպես և նյութական կույտունայի թագուրդների և արտաքին ազդեցություն (առարկան արևմտագրությունների ամբողջությունը) առարկայություն նկատ միտին, մեզ յիականաւոր Թագավորության կառ Ռարարուի պատմությանը հասկանալու:

Առաջին տարածական թագավորը, փոքր իրեն կոչում է Նաիրիի թագավոր և հիմնավորվել էր Վան քաղաքում (տարած. ԿԱՐՈՒՅԱՆ), զա Մարգարը, Հուսուրդի փոքրին էր, Նա թագի և առարկան յեզմով մի արևմտագրության (յերկու անգամ գրված) Վանս բերդում («Sardurburg»-ում ըստ Կենտանի), որ բերում է յուր տիպար (տես վերը էջ 1:4) և ամենացնում է, փոքր՝ չեն քարերն այս Արևմտագրության միջին փոխադրեցի, յե բերդ այսուպ շինեցի» (anaku pulani annute istu libbi ALU Alimissu nahaku anaku dur annigam artigip): Իմենորդ գալի վերջին (Մարգարը I-ը յեզել է 835—820 թ. Ք. առաջ) արդեն սկսվում է Ռարարուական պետության գնալուն շրջանը, փոքր Մենուս-Իշպուին, Արգիշտի, Մարգար (II) և Ռուսու I թագավորների որով ազդում է յուր վերելքը (մինչև Ռուսու I-ի մահը 714 թվին): Այդ տեսում է, ինչպես տեսնում ենք, չուրջ հարյուր տարի: Ինչպես կա նախորդ, այնպես ասած, նախապատրաստական շրջանը և հաջորդ շրջանը, փոքր յեզել է Ռարարուի:

և ուրարտացիների թուրացման և անհետացման վերջին ժամանակաշրջանը։ Ուրարտուի պատմության նախնական շրջանը վարչակերպին կապվում է այն ժամանակի նեա, յերբ ուրարտական ցեղերը գեա նասարակախորեն ընտաժորժած շիճեկով գրաժում էյին Հանա ընդ գեպի արեկէջ ընկած տարածությանները (ժառաժորապես Տարսն-Տուրսերանի շրջաններում), շնաշվեկով գրան թերևս նախորդող Արուտարքի կամ Մուտարքի նեա կապժած ժամանակը։ Կարելի չէ ընդունել նախնական թափառական այդ արտա, Էաիժ, կամ Լաւր-ցեղերի առկայությանը ժիանգամից թե Տիգրիսից նարաժ, այն է՝ Զարի կամ Խարուրի նոժում (??), ինչպես և Արուտարքի շրջանում (և Մուտարքի շրջանը?) և թե այդ արեւմտյան Տիգրիսի և Արամանի միջև ընկած շրջաններում, ժառաժորապես Տարսնում։ Կապժած չկա, ժոր մտայիրյան կամ տուրարտական (արարողական) այդ ցեղերը Ասուրեստանի նորացման և մշտման (շահագործման) նեա Համընթաց պիտի նեաղենան տեղի աային և նեամտային գեպի աժելի ապաժով հյուսիսը և լեաները (Ուրարտա — Արարայ : Արարատ տերմինը աշխարհագրորեն նամանիշ եր Ատրիքի տափառանից վեր ընկած լեանատարածության, գլխաժորապես նայկական Տաժրսին)¹։ Անթե ընդունենք, ժոր ուրուտարեցիք գաղթել են հյուսիս, այն ժամանակ նրանք Ջեղիքի իրն Ումարից արեկէջ գամժող Խարուր-սու գետաժոժի շրջանից („Մուգրի“) պիտի բարեւրանային Տիգրիսով ա այժմյան թիթիսի գետով և ժանելին Տարսն, աայինքն պիտի տնցնելին այժմյան Խարզան և Շիրժան շրջանների միջև, նեա թիթիսի մոտով Այժմ եյ Ջեղիքի իրն Ումար բաղաքից քիշ արեկէջ նիշատակվում և շնաղի լեաներ, ուր տարական և արարական աժանգությանների համաժայն դաղար և տեղի շրեղեղից նեա նոյան աաղանը։ նեց այդ գաժման եյ տնշուշու յեղել և Մուգրի-ն, ժանաժանց ժոր ըստ Աստաժանայի Արարատ (=Urartu : Մուգրի) անժան նեա և կապժում այդ առաաղելլու Մուգրի յերկիրը, ժորը գամժում եր այս ժամանակով շրջանում (ըստ Մ. Խորրերի)։ առաջին տնգամ նիշատակվում և Ասուրեստանի Մալմանասար : (1266—1243) թա-

¹ Աստաժանայի մեջ նիշատակվող Արարատը այդ լեանաշխարհի նեա և կապժած և ժաշ թե մեր այժմյան Մուրի տարի նեա նոյան աաղանը կանգնում և յի լեքն Արարատայի Հիմա. Նախ-Վասուկը տուր յինն Արարատան թագաւորութեան և Արամագեան գեղին, ժորով պիտիթյան են կանգնում ուրարտացիք և շիթիթացիք (ՃԽԱՆ-ները)։

Ստաֆորի կողմից, զորն այդպես 31 թաղաք է ազդարարել և այդ յերկիրն աւ չբխաններ 3 որում վերադարձում է:

Մեզ աշտակդ ի նարկն պիտի նկատբարբի գոյ թն Urartu ան-
գանն և մագվարդի այդ ծագումը. կազմած Թալմանասար 1-ի այդ
Urartu-ի նկատ, գորը գիտ պարբերականին և, այլ պատմական ունայ
Ուրարտուն, գոր գրավում եր IX դարում Վանա լճից արևմուտք
լնկած շրջանները (Տարուն). իսկ նկատ՝ նաև այդ լճից (շնայիբի
մագից) գիտի արևելքը յուր Տուշպա մայրաքաղաքով:

Քաջ Աւարաւորի քաղաքական կազմաւորումը և պատմութեան ստեղծող ինքնիշխան կազմում եր Զախրյան ցեղերի ընդհանուր գերեզմանի հետ: Մեր երաշխիք տաւանները դար առաջ, Սալմանասար 1-ի որով, հիշատակուած և Տիգրիսի և Մուրադի միջև Զախրի մեծամեծ յերկրը. «Սալմանասար... արքա Աւարեստանի, զորդի Աղադ-Նիքարի... զոր տիրեց... Նիրի, Լուրմի... և Մուրադի», Այս Զախր քաղաքը Զախրի գեղ պաշտպանութեան երկրի Սինարու և Տիգրու քաղաքներում (այժմյան Դիարբեքի մասերը), Այժմյան Կարաֆա-գադ և Տուր-Արզին յեաները (= աւարական Կափար, կառուի՝ mons Masius) համարուած եղին Զախրի հարաւային սահմանը: Տիգրատպիլասար 1-ի որով (1110—1085) Զախրի ցեղերը այնքան եղին քաղաքակաւորին տաւաղագիտել, զոր գեթ ինքնապաշտպանութեան համար մի պաշտակցութեան եղին կազմել Դալանի ցեղի գլխավորութեամբ, զորի թագաւորն եր Սինի: Սկզբում 23 և հետո 60 պաղատութեան միասին գիտացուած եղին Տիգրատպիլասարին, սակայն անհաջող: Արշավերով արեւմտյան Տիգրիսի հովտով, զորի անկաւում արեւմտացութեան և թաղմում, Տիգրատպիլասարը մանում և Արեւմտի ընդարձակ հովտը, հեղում 23 թագաւորների (և ապա 60) և հասնում և մինչև Մանազկերտ, ուր թաղմում և արեւմտացութեան Վանա յինք կոչուած և զիրին ծովը կամ զանի

բիւի ծագւոյն: Նախնայան գրանից նկատ կարծես թէ ազանով էր, վարդանան Տիգրանայիստարից սկսած (1110 թ.) մինչև Աստուրանգիրբուր (884—860), շուրջ յերկու հարյուր տարի, զոչ մի վկայութիւն չկաւ, զոր Աստուրանգը ծնել է նախնայան ցեղերին: Այդ համարած են Աստուրանգի թուական նկատմամբ: Աստուրանգիրբուրը նշանակուած է 250 նախնայան քաղաքներ, զորանք նա ավերել է և ցորենն ու հարպը գրավել ընդել է Տուշխա քաղաքը, ուր շուրջ չորսուն քարն անկնիս պատկերը շինեցին... Նախնայան ցեղերին մեջ կատարած գյուցազնական գործերին պատմութիւնը նրա վրա գրեցին: Այս թաղափորը հանաք է շինուած ցորեն, հարպ կամ դարի հազարելը Նախնայան ցեղերից, զոր պիտի քաղաքել իրեն ցեղերի ազգաւորութիւն և կարիքի պատճառով: Տուշխա քաղաքում նա հասուկ ամբարներ է շինել տալիս: Աստուրանգի պայքարը Նախնայան նա զոչ միայն ստորանդիական կամ քաղաքական շարժումներին էր, այլև գերազանց ցորեն՝ անտեսական. էլ չենք խոսում, թէ ինչքան աշխատի քանակի և զորակի ավար էլին տանում, ինչպես և գերբներ:

Աստուրանգիրբուրի վարդի Սայմանասար III-ից (860—825) սկսած աստուրական արձանագրութիւնները այլևս Նախնայան անունը չեն հորհրդում, այլ միայն Վերաբուր, Վարաբուրի: Այս անշուշտ վկայում է այն մասին, զոր Նախնայան ցեղերը կանաչիկացիայի էլին չենթարկուած, թէ քաղաքականորեն, և թէ սոցիալ-անտեսական (ցեղերի քայքայում և նոր սոցիալական հարաբերութիւններ), մի ավելի ուժեղ և զարգացած Վարաբուրական պետութիւն մեջ: Վարաբուրական Արամե, Նիգուրի և այլն իրար վրա թաղափորներ էլին կամ թաղափորներ էլին գտնուած և զոչ թէ ցեղապետներ էլին, թեպէս արձանագրութիւնները գրանց բոլորին թաղափոր էն կոչում, գրանց անվան տալիս թաղափոր ցեղափորաներն են գործածուած:

Ենթե կանգնեալ կերպով ցանկանանք իմանալ թէ ինչ նախնայան ցեղեր կամ առնման են ապրել պատմական Նախնայան, այն է՝ Տիգրիս-Մուրազ գետերի միջև, ապա զրա համար միակ ունի վկայութիւններ կարող են լինել աշխատել ցեղերներին, քաղաքներին (= գյուղերին) և թաղափորներին (= ցեղապետներին, տան

* Այդ Տուշխա քաղաքը նշանակուած է Պատմական քաղաքի նաև Հայ Աւետարանական տաճարը այժմյան հետին տեղում է, իսկ յերկուրդը՝ «Յանդանթերի»-Նիգուրից 25 կմ. հարավ. իրար մաս:

ժողովաների) անունները քննաթյունը՝ Տիգլատպիլասարը առ-
յիս և հետևյալ 23 յերկրանունները—Նեմսն [կամ Նեմմի—Սուխ-
մի?], Տանուրի, Տուալի, Քինասարի, Ուզույա, Ունգամունի, Ան-
գիարե, Պիյաբինի, Աթուրգինի, Կուլիբար(գ)ինի, Շինիբիրանի,
Հիմուս [Պիմուս], Պախաների, Ուիրամ, Շուրուրիս, Արանի,
Ազանի, Կիրինի, Ալլաս, Ուզինա, Նազարիս, Արարիանի,
Դախանի Անթե սրանք հիշա են արված¹, ապա Շինիբիրանի և
Քինես Կուլիբարինի տեղանունները առաադի պիտի նշանակեն
սչին (սին)-մարդիկ և շիուլի(ի)-մարդիկ կամ ափնի հիշա՝ յի-
ն(ի) (սին ի)-աներ (ցեղեր) և կուլի(ի)-աներ (ցեղեր), ինչպես
ունենք Կախաւայկան Տուրուրիան և Արերան(ի), իբրեւ
շաւարա (=աւարա)-ցեղեր և շաւ(ի)-ցեղեր, Նեմս, Նան՝
Քալիբարանի, Տամուրի, Տարիբուանի, գրայ beti շաւարա-
կաթյուն (աւարան), գորանք (bet) մենք կապակցում ենք
խեթական bet շաւան, աւան, յյուդիական bet-ն շաւան և այն
բաների հետ (տես էջ 81—83)։ Կուլիբարգինի մեկ նամար համեմա-
տել ուրարա. Kulbitarai—Կուրերայ (Քլի գետի գլու)։ Քինասարի
տեղանունը նախնային Կուլիպին յեղեղ և ցեղանուն և պահպնել
և մեր կաթիբիթ Քաննաֆանի կազմից կիշվող Kente-it-is գետան-
վան մեջ, գոր առաադի նշանակում «kent(ia)»-ների յերկրի (-it
-«it—գրայ «ehi» գետ Դու ալմմյան Քախան գետն և (=Արեւել-
յան Տիգրիսը), գորի տունը, ինչպես և այնտեղ գտնվող բախ-
աու (GOSY) քաղցր ցեղի տունը, Ն. Ազանցը կապում էր շապկ-
աին ների հետ (Դախանի ժամանակ պակաֆինները և արմենները
կազմել են 12-րդ սաարադյան)²։ Քինես Տիգլատպիլասարի
Պախաների (կամ Պախաների?) Անունը նույն պակաֆինների հետ կապ
ունենաւ։ Պիյաբինի տեղանունը պահել և հետագա Beššunu-ն, գոր
հիշում և Պազանուր, ըստ Ազանցի դա հետագա Քինիան քա-

¹ Իմ մտքի մակ յեղեղ և Կուլի պատմ թթյան մեջ քերական ցուցակը,
գրական կամ կարծես թե պիտիներ Ուիրանի գրված և (էջ 220) Կուլիբարգինի,
քաղցր ընտրել մեջ (էջ 260) և ցանկում (էջ 213) կարգում ենք Կուլիբարգինի,
կամ թե Հեմս ամեն տեղ գրում և Պախաների, իսկ Ա. Քաղապարյանի մաս կար-
գում ենք Պախաների Այս վերջին տունը Ա. Քաղ-ը ցանկանում և նամեմանեղ
ալմմյան Մուրանի գաղտում և ափնի արեւելք կիշաապակցող կին հայոց Քալ-
աւարանի հետ (կա և Դաւաւ(ա)կարան)։ Այս ինտրկի պիտի և, Պախաների
(Պախաների) յերկիրը Կաթիբի մեջն էր, գորից այն կազմը սաարադանցից
չէլին տեղեր

² Եւս II. Ассур, Арм. и др. Юрт., էջ 232—234.

գաբն ե, վոր գտնվում ե Մուշարի և Մարտիրոսի միջում¹, թեպետ համեմատաբար նաև այժմյան «Բողջան» գյուղանունը առարկա պահարկի վանքից (Հաշտյանքում) մի քիչ զեպի արևմուտք։ Անգամանի բանգանունը ըստ իս սխալ ե տառադարձվում— «ԱՆ» պիտի կարգալ վորպես գաղափարադիր ե վաշ թե վանկադիր ե UN առանձնական այդ բնագավառի, մարդկից գաղափարադիրը (KUR UN-ՀԱՄԱՆԻ?) միասին թարգմանել էյերկից գամունի մագովրդի, ինչպես Ամիգայի (Դիարբեքի) շրջանը կոչվում եր «Բիթ—ՀԱՄԱՆ», վոր տառացի նշանակում ե բառն—գաման, այսինքն՝ գաման ցեղ (ժողովուրդ), վորը կամ նախն ե UN-ՀԱՄԱՆ-ի նեւ, կամ մի մասը Դաիանի յերկրանունը համապատասխանում ե ուրարտական հայանի Diuexi անգաման ե թագավորական գրնատարային (այժմյան Բալու-ձաղաղխուր-Դենշ-Մանաղկերտ), վորը մինչև ուրարտական ցեղի ե թագավորների նանգես պալը իշխում եր նախքան յերկրում, դրա 23 (ե 60) «թագավորների» ե կոսիցիայի գլուխն եր կանգնած ե ուրարտական Իշպուրն-Մենուա ե Արդիշաի թագավորների ժամանակ ամենամեծ տիայանն եր հաշտային Ուրարտում (հյուսիսում՝ Etiumi)։ Տիգրատպիլատարին ամենից շատ գիմագրեց (այդ 23 կամ 60 թագավորներից) Դայանի թագավոր Սինի ն։ Ինչպես Տիգրատպիլատարի արևմտագրության մեջ ե ասված— «ԿՄինի, Դայանի թագավորը, վոր Ասուրա իմ աշանաչեր հառաակած, զերի չղթայակալ իմ քաղաքս յԱսուր տարի ե թագութուն շնորհեցի անոր, իմ Ասուր քաղաքն իրեն ձառառաւածոց մեծաց ձառայելու ե ապրելու ողազով զանի թագուցի վոր երթաւ Արկիաց նախքա, լաշնածափալ բովանդակ տարածությամբն տիբեցի ե անոնց բոլոր թագավորները ինձի հառաակ կազուցի» (ըստ Մանգալյանի թարգմանության, տես լեռ, էջ 241)։ Արանի յերկրանունը համանորին ուրարտացիների կողմից հորջորջվող Aruuni (կամ Abuuni—հայոց Ազաունի) շրջանը լինի, վոր գտնվում եր Մանաղկերտի ե Բաղրևանդի միջև, Մուրադ-Նայի վրա, համանորին Տիգրատպիլատարը թեպիտած լինի ե Մանաղկերտից հյուսիս՝ նեւագա հայոց Ազաունիքը, բունի վոր Մանաղկերտի մաս նա թաղի ե բնեռադիր արևմտագրութուն, այսինքն՝ մինչև այդ կոչմերը նաեւ ե։

¹ «Между Мумшаром и Харбердом известен город Бекхя у подножья орографических гор—Вилхула Птавомен» (ibid., 62 23).

Նախքան այլ ևս տեղանուններ են հիշատակվում, զոր բերում է Ասորեստանի Շամշի-Ազազ թագավորը (տես Լեոյի մաս, էջ 220), սակայն, մենք կարծում ենք, զոր զբանց Նախքան լինելը պետք է հաշվում:

Նախքան այս բերկերները՝ ինքնին տեղագրական տարբեր բովանդակությամբներ են. մեծ մասամբ զբանց մի ավանդի կամ գյուղի կամ զգյուղի շրջապատն են: Հետագայում, ուրախապես պետություն ժամանակաշրջանում (800—600 թվերին) զբանք գաղթում կամ մուլում են և անհետանում, առիտապես ծայրայտում են, ժամանակ զաշտամասերում: Բայց գալիս են և ուրիշ ցեղեր—մուշկեր, բալայցիներ, քերես խեթեր և այլն: Ժողովրդի զբանքները յեղել և յերկրագործություն և անասնապահություն, զարգացած և յեղել և մետաղագործությունը, յեթե ի նկատի ունենանք Արգամաշի նանքերի տեղադրությունը և այն այլևայլ անախները ջանակը, զոր ասուք է յին բերվում Ասորեստանին: Յարեն և նարգ անբարեկու համար հասուկ շանճարաններ են շինվում Տուսխայում. Վախրիի նանքը նանքի և յո յերկրիս ոգտին համար զաննք Տուսխայի, Դամպատուսայի, Սինարուի և Տիգուի մեջ համարակցի (Լեո, էջ 227): Կամ համեմատել նաև յայ խոսքերը—«Հարինբու, արբուսի, գուխարներ, գինու, պղնձի անախներու հարկն ու ասուքը առաջվան ավել յարևրացուցի» (Ե., 229): Մանգալլյանը ասուրական արևմտագրությունից բերում է նաև նաև յայ կարը մեկ Նախքան իշխանավորի մասին—«Սպասաղինյայ կառքերը, զորականաց կազմաք, յերկվարենքը, 460 յերկվար, կառուց միոց հարկերը, 2 տաղանդ արծաթ

¹ Դրանք են—Բաբելոն (Իշխանը Սիրասին), Հարմիանդա (Իշ Ամանը), Գարանի (Իշ. Հարիլու), Լուդուր (Իշ. Հարիլու), Կիզարաուսուկա (Իշ. Մանուլու), Ուլաու (Իշ. Արգարուս), Կիլուկա (Իշ. Շամուս), Մինգրի (Իշ. Շամուս), Արիմա (Իշ. Քիսիբի), Կիզարուս (Իշ. Գարանուս), Ուլա (Իշ. Ալգաուսուս), Կիզարիանդա (Իշ. Ամանու), Մախրու (Իշ. Մարիլու), Լուկա (Իշ. Մանիլի), Դիմաու (Իշ. Համպու), Միգուրի (Իշ. Սիրասու), Արգան (Իշ. Սիրասու), Ասու (Իշ. Ալգաուսու), Մինիաու (Իշ. Արի), Մինգրա (Իշ. Բաբու), Կիզարուս (Իշ. Ասու), Կիզու (Իշ. Միլիանուս), Բուզարուս (Իշ. Բաբու), Կիզարուս (Իշ. Իսիբուս), Զաուր (Իշ. Բաբուս), Զան (Իշ. Զուս), Մախրի և Արախրիսի ին Լեո, Լայց պատմ., էջ 220—221: Այն այլ ջաղի և Մախրիլյան Զարեի զբերի (Վախուս), Քրգասան և արիմայան Գարանուս, ասուրաքերական տեղագրերու համեմատ թարգմ. Լ. Պելեգրինյանի, Վիեննա, 1806 (էջ 8—9):

[—17187 ֆրանկ], 2 տաղանց վոսկի [275000 ֆր.], 200 տաղանց անագ, 100 տաղանց պղինձ, 300 տաղանց յերկաթ, 100 հաս պղնձե անոթներ, 3000 պղնձի սկավառակ, 1000 հաս գույնագույն հյուսած կտավյա զգեստներ, բաժակներ, նիցուկներ, փղսկրե և վոսկիե աթոռներ..., 2000 զվարակ, 500 վոշխար, անոր (—իշխողի) կինը՝ իր հարուստ ունեւոր, զգեստեւ ազնուորեւս նորա իրենց հարուստ ունեւորներուն (տես Լեոյի մաս, էջ 229)։ Մարգ ահամայից չի հաճառում այս թղերին և հարստութեան, թեպէս ուրարտական արձանագրութեաններէ մեջ ևս պակաս աճար չի նշխատակում։ Որինակ, Մարգուր III-ը արշավելով Կուստիի յերկրէր զբաժում և թագաւորական Vita, Xalpa [—Halep?] և Parala քաղաքները, պարտաւորեցնելով Կուստիի թագաւորին հարկ վճարել—40 մանա Կնուս(7) վոսկի, 800 մանա արծաթ, 3000 զգեստներ, 2000 բրնձե վաւան (սէշ ըստ Թրիգրիիի—վաւան)՝, 1535 բրնձե անոթ (Apx. Յառ. IV¹²⁻¹⁴ Կամ Դիւստիի (—աստուր, Դախենի) թագաւորը տալիս և ուրարտացի Մենուային—41 մանա վոսկի, 37 մանա արծաթ, ...աստա հազար մանա անագապղինձ, 1000 վրան և ալլի (տես Սեյս № 45—Սանդ. № 20, էջ 20—21)։

3. ՈՒՐԱՐՏՈՒ

Թեպէս տեսանք Նաիրյան ցեղերը, հանգեա գալով վորպեւ մի գիւմարական ուժ, վորպեւ մի քաղաքական միութեան (23 ցեղ, 250 քաղաք) Ասորեստանի տիրապետութեան զեւ, այնուամենայնիւ այդ շուրջ շուրս հարյուր տարւոյ ընթացում (1300—900), այսինքն մինչև Սալմանասար III (850—825), նրանք չկարողացան քիչ թե շատ սերտ և ֆեոյդալ միութեան կամ պետութեան ստեղծելու Դրա համար թերեւ չկային հասարակա-անասական և քաղաքական վորոշ ազգայնիւ, Գնաք և յենթա-գրել, վոր գլխավոր ուժը այդ շրջանում կենտրոնացնում էին իրենց մեջ, զեւ վորոշ նահանգներում, Դիւստ ցեղերը իրենց թագաւորական գիւսաստիւյով։ Դեւ Սալմանասար III-ի մամա-նակ էլ նրանք մեծ ախոյան էլին ասորեստանցիների համար։ Այդ թագաւորի 845 թվի արշավանքին զեւ Դիւստ (Դախենի) և ուրարտական ցեղերը կարելի չե տեսի հաճախաւոր էլին։

* 44. J. Friedrich, Einführung ins Urartäische, Leipzig, 1933, էջ 60—61.

Մայմանասարը Արածանիի հովտում հիշատակում է միայն զբանց, «Կառավարության 15-րդ տարին զեպի Նաիրի յերկիրը քաղցի ճիգրիս զհասոյն ազրերականց վրա, յերան քարանդակի մը մեջ, անոր ազրերական քաղցին ծագման անգը իմ արքայական պատկերս շինեցի: Կարող զորութիւնս ե զպատմութիւն իմս զյուշապահական քաջութիւնս անոր վրա գրեցի: Տունիրունի յերկրի մտից կիրենն մեջ մաս: Ուրարտացի Արամինն քաղաքները մինչև զյուսի ջրոյն Յեփրատս ավերեցի, քանդեցի, հրով այրեցի: Յեփրատս ազրերականը զնացի [—Այսպէս արի իմիշտ?], աստուածաց զսկեր մասուցի: Հոն Ասուրս զնսրերը փառավորեցի: Ասիս, Դաիանի յերկրի թագաւորը, փառքերս փարվեցաւ: Ի սակ հարկի քաղմամբիվ մերս ընդունեցաւ: Թագաւորական պատկերս շինեցի, անոր քաղաքին մեջանգը կանգնեցի» (Մանգաթնյանի թարգ., անս Հեռ, էջ 259)։

Սակայն IX դարի այս առաջին կեսից Նաիրիի գլուխն են կանգնում ուրարտացիք, զորանք հանգես են դալիս այժմյան Տարանի շրջաններում, զորպէս յերկի մի նոր ցեղ կամ ցեղային միութիւն: Այլեւ Նաիրի հորջորջումը, զորպէս քաղաքական նշանակութիւն ե ֆակտոր, հանգես չի գալիս. զբա անգը բռնում է Ուրարտու ե ուրարտացիք: Մայմանասարից սկսած, մանաւանդ նրա հաջորդները սրով, աստիճանային արձանագրութիւնները նախկին բովանդակ Նաիրիի (Տիգրիս-Մուրաղ միջագետք) փոխարեն գործ են ածում Urardu (Urardhu) Յեզ իրոք, Ուրարտուն գործել էր իսկական մի պետութիւն, քաղաքական անսահման իսկական սուսմով: Նա արեւելյան հին բռնակալ կիսասարկասիրական-կիսացեղասիրական մի մեծ բռնակալութիւն (զեպտաիս) գործած, սկսած Տիգրիսից հարավում ե վերջացնելով Չլգըր-Սեան լեռի գիծը՝ հյուսիսում, ինչպէս ե արեւմտյան Յեփրատից մինչև այժմյան Պարսկա-Տակկական սահմանը, թեպէս զորոշ անգեր այդ գծերն ել ելին անցել:

Ուրարտական թագաւորները իրենց կարծես թէ շարունակապէս ելին համարում Նաիրիի քաղաքական ֆունկցիայի, նրա տգետականութիւնն սկզբնական գերի: Դոն իրենց առաջին արձանագրութիւններում, զրգած աստիճանական լեզվով, նրանք իրենց հորջորջում ելին «չապովար յերկրի Նաիրի», յերր միամտաւակ ուրարտական բնագիրը, ինչպէս ե Կելիշինի յերկնագլխն արձանագրութիւնը (քրիթիւնգուան), ապիս ելին տեղական Նոր ախագու՝ քրազավար Շուրալի ե Ռիայմալիս: Այն

կարծիքն է ստացվում, զոր ասորերեն բնագրում «Նախրի» յերկիր կոչելով ուրարտացիք ուզում էին ասուրներին և նրանց թագավորներին զգալ առաջ, զոր իրենք անցյալում կար են յեզել, ասուրներին ծանոթ նախկին ախայաններն են և գրանց պետականության շարունակողները, այն ինչ ասուրական թագավորները այդ նոր պետությունը նոր անունով էին կոչում (Urartu) և ժողովրդին ըստ անգի՝ ուրարտացի, ուրարտական։ Իրենք ուրարտացիք ինչպես են կոչել իրենց՝ տարակուսանքի նյութ է դառնում։ Ըստ Լեւոնանդ-Հաուզարի և մյուսների նրանք կոչել են իրենց խալդե, «Քալդ» ասածու անունով։ Քալդ J. Friedrich-ը, զորը հայանի խեթական և այժմ էլ ուրարտացի է (զրեի և մի շարք արժեքավոր ուրարտագիտական աշխատանքներ), այժմ գեմ և գուր յեկել այդ կարծիքին (սեւ նրա հոգվածը Chalde oder Urartäer?, ապոված Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Band 90, Heft 1, էջեր 60—82)։ Biaina (=Վան) տեղանի մասին մեծք արգեն խոսել ենք, մաթ և մասամբ Sura յերկրանունը (քաղաք յերկրի Շուրա, յերկրի Քիւրնա), թեպես այդ յերկուսի մեջ կարեւորությունը և նախադասությունը արվում էր Քիւրնային, զորովհետեւ կամ, ինչպես ասվել է, արձանագրություններ, ուր թագավորների ախագուսի մեջ ասկա յե միայն Biaina (քաղաք Նոր, թագավոր մեծ, թագավոր Քիւրնայի, տեր Տուրպայի)։ Ասուրական արձանագրությունները մինչև վերջը շարունակեցին կոչել «Ուրարտու» և «ուրարտացի», թեևս գրանով ցանկանալով դուրս առաջ և շեշտել գրանց նոր վիճելը և Ուրարտանից փոքր կամ կախյալ վիճելը։

Ուրարտացիների ծագումը, ինչպես և շատ ցեղերի ու ազգերի ծագումը, դեռ վերջնականապես լուսարանված չի կարելի համարել։ Նրանք կարող էին վիճել և լինել, գեթ մի մասով, այսինքն վիճելին նախնայան ցեղերից մեկը կամ մի քանիսը, թեպես ասուրական արձանագրությունները, զորտես էլ ժամբաժան են հաղորդում Նախրիի մեջ մանուկ տեղանուններն ու ցեղանունները, ախուսմեհայնիվ Նախրիում այդ «ուրարտ» արմատով անուն չեն բերում։ Յեթե Ֆրյգրիի ու Գյուպեի հետ ընդունենք, զոր Biaina (կամ Biaini) պիտի նշանակե bi-a-յոց յերկիր («biatisches Land»), ապա ուրարտացիների մեջ եթերիական մի նոր տարր են պիտի ընդունել։ Թեևս ևնց դա լինի սկզբնականը, իսկ urart-ը կապվի Urudri (Uruatri) տեղանվան հետ, զոր ինչպես ասվել է,

գրա ծագումը կապել *Tešup* (ուրարտ. *Teišeba*) ամպրապի տա-
րբուհ նեա: Յեթի անգամ *Tušpa*-ն յիներ նախնական ձևը, զորք
տարակուսելի չի, ախուսմանսյնի՞ գծվար և այդ կապակցել
Tešup = *Teišeba*-յի նեա Գ-մեր *տա*, իսկ (=մեր *աթ*):

Տեսականորեն նախնական *urarti*- արժաւոր ենշուսթյամբ
կարող և ժեսաթիկայով գաւնաւ *urarti*- (*ur* > *ri* նաաւի կը նե-
աապա նայերին եւ), իսկ այս ձեից տարրեր *նշման նեանանքով*
(ըստ բարբառների) կարող ենք աաւնաւ թի *urarti*- և թի *urarti*-
Աաւովածաշի *urartu*-ը և *Հերոգաւի alarod*-ը նայեպես կապ-
վում են այս նշանների նեա յիւնայնության և ժախաւարների
փոփոխման նեանանքով (աուսերենով աաւած՝ *впередъ пошлагоуае*
и передъ пошлагоуае): *Ararat* ձեի զիւր անվիլը *alarat*-ի նեաշիթայ
գիստիւիւայիւայի նեանանք և, զոր նեաապաւում նաաւի կը նե-
նայերին (զրապից անվիլի շուս կաակցին *ararat* = *aralod*), Յե-
սեն գիսնակաւը *Հաննիթում յեզան* (6-րդ դարում մեր երայից
նեա) *orta* անաւնով ժողովրդին կապում կը *urarta*- անվան նեա,
համարելով գրանց ուրարտացիների Յաշարդ (*urarta* > *orta*):
Մենք գիսենք նեա, զոր Սաաւում 10-րդ դարում եւ կար մի
յիւնակաւ ժողովուրդ, զոր իր նաաւի յեզուն ուներ, արարապից
գրանց կաշում եյին *al-Artan*, զոր թերեւ ժողովրդական աաւ-
գարունության և (*Volksetymologie*) *arart*-au նախնական ձեից
արարական *al* նախաւածանիկի ազգեշուսթյամբ¹:

Սաւմանաաւ *III*-ը Արամնի և Շիգուրի (*Սարգուրի*) յեր-
կիրը ժանում և այն ժամանակ, յերբ Տիգրիսի ազերաւհումընե-
րը և կիրնը անցնելով (=այժմյան *Չերենե-աւ*, ուր կա և բնա-
կան թուանի), ի՞նչում և *Enzile* (=Աննիւ-թ, Հաննիթ), անցնում
և Արամանին և նրա *Հյուսիսային ափի* զրա գրավում և Սաւ-
մի յերկիրը (=նայց *Բաւանդիւս*?), նեաա շարվիւով արեւիլը
ժանում և *Դախնի* (=նայց *Հաշանանք*—*Հարք*) և գրանից նե-
աա ընդհարվում և ուրարտացիների նեա, գրավելով *Arzaku*
ժաշրաքաղաքը և ի՞նչելով ախուհան Վանա լի ափը: Այդ Ար-
գաակ- կամ Արծաակ- անունը ժաա և նայց Արծկնիլին՝ Վանա լի
Հյուսիսային յեզրին [*Արծաակ*-ը յերկու ժաւից և՛ Արծ-աակ,
ինչպես ունենք *Աննիւ-եակ* Սյունիքում, *Շը-եակ* Շիրակում...
նեա. Արն-էշ (նման *Բաղ-էշ*) կամ Արծ-ափ, Արծ-նի, Արծ-ն

¹ Այս ժաւն աւա *Hübichmann*. Die altarmenische Ortsnamen, նայց
Քարգ. էջ 25.

և այլն, ուր կա յՂԵ- կամ յՂԵ- արձատքի Այդ արշավուղին ամենա-
ազդեցականն էր Ասորեստանի թագավորների համար. Մուրմաաի
այդ կիբեռնում կա չորս թագավորական թանգակ մայրի գրա,
ինչպես և այդ թագավորների արձանագրությաննեքը իրենց
զարծառթյանների մասին նախորի յերկրում: Բայց մենք ուզում
ենք տեսնել և մի այլ համապարհ, զորով Մալմանասարը (և
թերևս ուրիշները) մտել են Արամանիի և Տարանի շրջանը. այդ—
Ազերդի շրջանից զեպի հյուսիս ընկած համապարհն է, զոր առ-
նում և Բիթլիսի գետի հովտով և մտնում Տարան: Ասուրնազիր-
բայը յերբ արշավանալի մեջ էր Կիրբուրի յերկրում տուն և,
«Մինչպես զարքա Կիրբուրիի մեջ կզանվեր, Ասուրա իմ տյառնս
պայծառությանն զկիրգանացին և զՔուրուսկացին յերկիր կոր-
ծանեց» (տես Լեւ, եջ 244). այդ յերկիրները մաս եյին Կիրբի
(—Քուրբի) յերկրին, զոր գտնվում էր յերկու Տիգրիսների խա-
նդելու մաս: Քուրուսկի և Կիրգանի յերկրներից նա տնջնում և
Բասորաաի յերկիրը, նեա՞ Մասիաա քաղաքը, զոր այժմ էլ
զայսթյան ունի (Մարդինի և Ջեդիբեյի միջև) և կալվում և Մի-
զիագ: Ասուրնազիրբայի այդ Kirzani և Xubuskia յերկրները
մենք տեսնում ենք այժմյան Քիզանի և Սզերդի շրջանի (սեիր-
վան) տարածությաններում, իսկ «Քիզան»-ը հնչյունորեն նենց
նույն Kirzan-ն և Մալմանասար թագավորը ևս հիշատակում և
Քուրուսկիան, զորից նեա մտնում և ուրաքապիսների իշխանու-
թյան մասը, քանի զոր այդ համապարհին նա զրավում և Արա-
մեյի «Սուգունիա» ամրոցը. զորը մեր կարծիքով կամ Բիթլիսն
և կամ նրա մաս մի այլ բերդաքաղաք: Բերենք իրեն թագավո-
րի խոսքերը. «Քուրուսկիա քաղաքին մտանցա. Քուրուսկիա քա-
ղաքը և իր գինակին 100 քաղաք հրով այրեցի: Կակիա՝ նախորի
թագավորն և իր զորաց Մադուգներն զինուցս սաստկութենեն
զարհուրեցան և ահագին յոռնեք բանեցին...: Քուրուսկիա քաղա-
քին յնրա ուրաքապի Արամեյի բերդաքաղաքն Սուգունիային
մտանցա. քաղաքին վրա հարձակեցա, անոր ամրեցի: Անոր զոր-
քերն շատերը սպանեցի, կոզուտուն առի տարի. անոր քաղա-
քին զմացը կառափներեն կոթող մը շինեցի: Յուր յերկրն 14
քաղաք հրով այրեցի: Սուգունիային յեյա, զեպի նախորի ծովն
վար իջա. զենքերս ծովուն մեջ մխրեցի. աստվածոց զոնք մա-
տուցի: Նույն ժամանակ իմ անձիս պատկերը շինեցի, Ասուրա՝
պերմափայլ տյառն, իմ տյառնս համբալն և իմ կարող զորու-
թյանս անոր վրան գրեցի, ծովուն քով կանգնեցի» (տես Լեւի

մաս, էջ 55)։ Այս արշավանքը Սալմանասարը կատարել է իր Թագավորության առաջին տարվա ընթացքում (860 թվին)։ Առաջագրով է այստեղ այն հաղաթղթի, վոր Մուրուսկիան Նաիրյան յերկիր է Kakkia Թագավորով. ի զեպ այդ անունը իրոք խուրքիական-ուրարտական արտաքին ունի (հմմտ. ուրարտ. Taritia, Menua, Inuṣṣua..., Դաիսենիի Թագավորի Asia անունը)։ Ուրարտականներից շատերը այդ Xubuskia-ն սխալմամբ տառնում էին արեվելը, Ուրմիա լճի մաս, և այդտեղից արշավեցնում ասորեստանացիներին զեպի Վան, յերր ի գործանա գրանց այդ Թագավորները Նախ նաքավորություն շունեկին հանապարհների բացառկայության պատճառով (լեռներ են) Նիսուեկից գնալ Ուրմիա լճի մաս և այդտեղից մանել հայոց Վասպուրականը և հետո Վանա լճից արեվմաւք՝ Տարան։ Այնինչ զեպի Տարան որանք կարն և հեշտ կարող էին անցնել Սղեւզի գաւառավայրից (Xubuskia քաան անգամ այդ է նշանակում, հմմտ. ուրարտ. xubi քաւաւա, իսկ Թական Xubikna քաղաքի անունը—Դաշտակ?) քաքնքանալով Բիթլիս զեպի հովտով։ Ի նկատի պիտի ունենալ նաև, վոր Xubuskia-ն և Kirzani-ն Նաիրիին մաս էլին, իսկ Արամեայի մասանակ Ուրմիա լճի արեւմտյան շրջանները բնավ Նաիրիի մեջ չէին մտնում։

Սալմանասարի յերկրորդ արշավանքի մասին (857 թվին) մենք արգեն տեսն ենք։ Այդ մասանակ նա Բիւռ-Զամանից (Դիարբեքիի շրջան) իջնում և Ինգիտե (եթէ յերկրին Ինգիտի երկրին Բուռա), վորի Մաւուր քաղաքում կանգնեցնում և յուր սեկկ հազթ պատկերը և իր քաջագործությունները վրան գրում։ Հետո տառն և. Էրեղիտեն յեւա Արզանիային վրայն անցա, Սախմի յերկրին մտեցա. անոր բերդաքաղաք Վաստալին տիրեցի. զՍուխմի քովանդակ տարածությամբն ավերեցի. քանդեցի, հրով այրեցի. զՍուա, անանց քաղաքին տերը, իմ մեռքովս քանեցի։ Սուխմիին յեւա Դաիսին յերկրին վրա իջա... Դաիսինին յեւա ուրարտացի Արամին Թագավորական քաղաքին Արզանկուին մտեցա։ Ուրարտացի Արամեն հոր գիւնացա տասակութնեն և ուսգին հակառակարան գարհուրեցաւ և այլն։ Էրզրանկուեն չվեցի ի լլտան Իրիգիա յեւա. Թագավորությանս մեկ պատկերս շինեցի. Ասուրա իմ այսանա

¹ Ուրարտացի աննապարհ մասանակաշրջաններում են միայն այդ մասերը (Mama, Parsua, Bostu & այլն) յերբեմ նվաճելիս յեղեր ինչպես Menua, Argisti & Sardur Թագավորների արեւմտաքաղաքներն են գրաւում։

կարողութիւնը և Ուրախութիւն մեջ իմ գործ գրած հզոր գործութիւնն անոր վրա գրեցի, Իրիդիա չերան վրա կանգնեցրի, Իրիդիային չիցի, Արամայի բազաքին ժառանգաւ, անոր բազաքներն ավերեցի, ժառանգեցի, հրով աչքեցի, Արամայիին չիւս Զանգուիւնս բազաքին ժառանգաւ... իմ ճակատամարտն վախեցաւ, վառեցրուս փարեցաւ Զինք, հարկէր ձիոց, արջաւ, վաշխարներ անկն ընդունեցաւ, անոր քաղութիւն շնորհեցի... Յընթաց արշափանացաւ ի ծովն Նաիրի իջաւ, Աստուրս հզոր գնեցերը ծովուն մեջ մխրեցի, զո՛ւ ժառանգի, քաղաքութիւնս մեկ պատկերը չիտեցի, զկարողութիւն Աստուրս, մեծի աշանս, իմ աշանս, իմ գյուցազնական բաշխարժութիւնս պատմութիւնն ու զորեզ գործերս վրան գրեցի (Լեւ, Էջ 247—258)։

Զորքորդ արշափանքը Ուրախութիւն գեմ Մալմանասարը անւանար չի կատարում, այլ ուղարկում և (833-ին) յուր ապարապետ (lurian) Դալմանասարին, վորը Բիւ-Զամանիից իջնում և Ամմասուրիի կիրճով, անցնում և Արամանի գետը, Վուրախացի Սիգուրին աշս բանի յուրն առաւ, յուր մեծաթիվ գորաց բաշխութիւնը վատանցաւ և պատերազմ ու հաղթաւ տալու համար ինկի գեմ բախեց, Անար հետ պատերազմեցաւ, անոր հաղթեցի, յուր զորացը գիտկներովը ընդարձակ գաշար լեցուցի (Լեւ, Էջ 263)։

Դժբախտարար չի աւանդ, թե Սիգուրին ում վարդին եր' Արամայի թե մի ուրիշի, Արամն Թալափորի, իբրեւ ուրախական պետութիւն առաջին կազմակերպողի, աշս չերեք կոնֆլիքը ավանդարար անցել են և հայերին, չերը Մ. Թարննացին Արամին պատերազմի մեջ և ժառանգում արեւմուտքում Գալապիս բաշխալի հետ, արեւելքում մեկացիներին հետ (Նյուքար-Մազեա) և հարավում ասորիներին հետ (Բար-շամին)։

Մալմանասարի գործերը, ինչպե՛ս չերեւում և, աշս վերջին գեպքում մեծ հաղթութիւն չեն տարել Մուրգուրի գեմ, իսկ գրաւախորդ Արամն, թեպէտ ըստ ասորեստանյան աղբյուրների հաղթում և, առաջին անգամ գիջիլով Մուգուսիան (Բիթլիս?) յուր շրջակա 14 քաղաքներով (860 թ.), չերկրորդ անգամ (857 թ.) տալով 3400 ազանված և մայրաքաղաքի (Արգասիւս — Արծկն) ավերում և չերրորդ անգամ (845 թ.) իր բոլոր քաղաքները մինչև Սեփրատի ակունքները ավերված տեսնելով, սակայն նա իսպառ չեր կորցնում իր բազաքական հեղինակութիւնը և ուժը, Յնթագրում են, վոր Արամն պարտութիւն

հետևանքով գիշում և իր տեղը նոր գինատախյի ի գեմս Սիդու-
րիի (Սարգուրի), վորը կարծես թե ավելի լավ և գիմազրում
Սալմանասարի գորավարին։ Սակայն այս կարծիքը զժվար և
հիմնավորել, քանի վոր այլ փաստեր չկան։ Սալմանասարը 829
թվին վերջնում և Մուսասիրը, քայք Ուրարտու չի մանում, յե-
րևի շակնկարելով հեշտ հաղթանակներ։ Այնուամենայնիվ նրա
արշավանքները վորոշ գրական գիր խաղացին, ստիպելով ուրար-
տացիներին ավելի լավ կազմակերպվել և լավ պաշտպանվել և
կույտուրացես ևս աստվաղիմել և սովորել։ Հենց այդ ի նկատի
ունենալով և, վոր Լուսիրրիի վորդի Սարգուրը յուր մայ-
րաքաղաքը տեղափոխում և ավելի արևելք, Վանա լճի արևելյան
ափը, այժմյան Վանը։ Յերկրորդ գրական հետևանքը այն յե-
զավ, վոր ուրարտական թագավորները վերջերին ասուրներից
բևեռացիր գրության նոր կույտուրան—արժեստը։ Նրանք ևս
գարնան «հոր», «մեծ» թագավորներ և իրենց գործերը ցանկա-
ցան հաղթմանը քարերի կամ մայրերի վրա թողած բևեռա-
գիր արձանագրություններով։ Առաջինը Սարգուրն (Լուսիրրիի
վորդի) և, վոր թողել և ասուրական լեզվով արձանագրու-
թյուն։ Վերջինս զրգամ և մի մեծ քարի վրա, Վանի միջնաբեր-
դի ստորոտում, հայոց ա. Հովհաննես յեկեղեցու ավերակ-
ների մեջ։ Այդտեղ արվում և նրա տիպոսը, ավելացնե-
լով, վոր նա քարեր բերեց Ալմիուհու քաղաքից և բերդ կա-
ռուցեց։ Անուշտ նոր մայրաքաղաք «Turušpa»-ն (ասուրա-
կան Turuṣpa) ավելի հարմարություն ուներ այդդիսին լինել,
քան մի Արգասիու, Սուգունիա և այլն¹։ Սարգուրն արչին վոշ
միայն իրեն ապահով ևր զգում, այլև այլ «թագավորներից»
հարկ ևր հաժարում (յուր արձան, 4—5 տողերը—էյամենայն ի
նոցունց թագավորաց հարկա առի)։

Մեծ նշանակություն ունեն ազգագրական, արժեստի և
թերևս մարդաբանական տեսակետից այն քարձրությունը նկար-
ները, վոր ասուրների Սալմանասար III թագավորը թողել և
յուր պալատի բրոնզե դռների վրա, կցելով հետը բևեռացիր
բացատրություններ։ Նման յերկրորդ մեծ հաշարձանն և, կլի

¹ Թագավորից հետո կլի՛րդ Aṣṣuḫ-ն անուշտ ուրարտական քաղաք
ևր և իր Aṣṣu-մառվ կազմում և Aṣṣu-ն թագավորանված հետ համեմատել
Սալմի յերկրի Vāṣṣi-ն քաղաքի նմանականը կազմությունը և հայոց ազգի
մանիքը (<Ա) Մարգարի, Գարնադի, Ման(ան)ադի տեղանքներ մեջ։

ժողովեա կենդանի նկարագիր, Սարգսի նկարած Մուսաթիբի
ստեղծութիւնը, արարատացիներէ աչք հիմնական արտաձայնը:

Արամի եւ Սարգսուրի զեւծ մշտն կոթիւններէ մասին առաջ
հայտնի պատմարան Տարանն առած էր. «Хотя ассирийский
царь [Салманасар III] и говорит о значии крепости Сугу-
ния, Армашкун и Армали, и изображает эти подвиги на
барельефах своих знаменитых балаватских врат, тем не
менее он не мог справиться ни с Арамом, ни с его преем-
ником Сардуром I. Последний называет себя сыном Лу-
тири (может быть происходил из другой династии?); он
построил г. Ван с его неприступной цитаделью и оставил
там ассирийские надписи, в которых называет себя „царем
Наири“ с титулатурой, заимствованной у ассирийских ца-
рей» (տե՛ս Բ. Тураев, История древнего востока, СПб,
1912, ч. II, 42-43):

ԻՆՊՈՒՐՆ(Ի) — ՄԵՆՈՒԱ

Ինպուրինը (սասր. Բուլպինա) Սարգսուրի ժողովն էր, այն
Սարգսուրի, ժոր Վանք զարմրեց յուր մայրաքաղաքը: Ինպուրինն
առաջինն էր, ժոր սասուրական բնակապետը ժորոջ շնչին փո-
փոխմամբ հարմարեցրեց արարատական լեզվին, իսկ այս բանը
նշուա չէր, քանի ժոր արարատեանի նշուանական մասը կարող էր
աւելնուալ շատ զմփարություններ եւ առանձնահատկություններ.
անշուշտ պաշտանական նշանները նիշու չէն արտահայտուած աչք
լեզվի հարուստ նշյալները: Ինչնիցեւ, Ինպուրինը հակառակեան
մասնաթաթյուն մասնուցեց զբանով Արարատի եւ Հայաստանի
պատմության, ինչպեւս եւ նին արեւելքի պատմության, մեր հիմ-
նական պատմագրայութները աչք արարատական արեւմտագրու-
թյուններ են:

Ինպուրինը հիշուած եւ սասուրական Շամշի. Աղագ IV (825—
812) Թագաւորի մասնականաշրջանուած, փորովնեան զբաւ ժի պո-
րաւորը արշավելով (արեւելքից?) Արարատի վրա խլում եւ
Բուլպինայից 11 բերդ եւ 200 քաղաք, հասնելով իբր մինչեւ Վա-
նա լինը. Արեւմտ մինչեւ շուրջ 825 կամ 820 թվականները, աշ-
տինքն Ինպուրինից առաջ, Թագաւորեւ եւ Սարգսուրը, Լուսիրբիի
ժողովն: Յնթեւ Սալմանասարի զորաւորը 633 թվին հանգիպում
եւ պատերազմով Սիգուրբին: ապա աչք Սարգսուր-Սիգուրբին եւ
Սարգսուր Լուսիրբիի ժողովն, յնթեւ միննուալն անձնաւորություն-

ներն են, դիտել կառավարելին 825 (կամ 840)—825 (820) ժամանակաշրջանում. յեթե ամենաշատը առնք 20 տարի (840—820), ապա այդ ևս յերկու Սարգսւոյնների մասին չի կարող վկայելուր Յաջ, վոր վոմանք ուզում են և Լուսիրքիին ել թագավորած տեանելու թեպետ Արամելից նետ յեղած Սիգուրին (Սարգսւոյրը), չի հիշում տարական արձանագրության մեջ յուր նայրանունով, քայց այս չի նշանակում, վոր նա նույնը չի Լուսիրքիի վորդի Սարգուրի նետ։ Մենք գործ կամենք Սարգուր և միայն այդ Սիգուրի-Սարգուրի նամար, թեպետ անում եյին և ուրիշները, տալով նրա թագավորելուն ժամանակաշրջան՝ 825—820 թվերը։ Իշուրինն թագավորել և ժամագրապես 820—800 թվերին, ի մեջ առյալ և յուրջ հինգ տարվա այն թագավորելը, վոր նրա նետ կատարել և յուր վորդի Մենուն (805—780), Ուրեմն 805—800 թվերին նայր և վորդի միասին են թագավորել. այս բղիտ և մի քանի արձանագրությունների (հինգ) տվյալներինց։ Իշուրինն ևս քիչ արձանագրություններ և թուղի (հինգ?), և այն ել կրօնական կառուցումների մասին.

Իշուրինը յուր այդ արձանագրություններում նկարագրում և նկանյալը՝ 1) Վանի մոտ, $1\frac{1}{2}$ կիլոմետր նետու կարգիկ գյուղի յեկեղեցու մեջ Յաջած արձանագրության մեջ տաւ և. «Իշուրի Սարգուրի վորդին *burgana* (= սրբաւան) կառուցեց. Սալու տեւոյությամբ (նովանագրությամբ) Իշուրինն, Սարգուրի վորդին, տունն (= տունարն) այս կառուցեց, այս ամար (? *badusi-ni*), պարսպով շրջապատելով (*ui giel sidauri*)»։ Մի ուրիշում ելի նույն շինարարությունն և անում (սիշուրինի, Սարգուրի վորդին այս տուն-տունարը կառուցեց» (Չգիտան գյուղից Վանի մոտ)։ Յերրորդը (Պաթնայում) ելի խաւում և շինարարության մասին, հովանարին տունարի մասին (անունը չի Յաջել) և չորրորդը նույն տեղում՝ մի քաւից և «*lapuunle*» (= Իշուրինին)։ Հինգերորդի պատկանելը Իշուրինին մենք չենք ընդունում, քանի վոր այդ արձանագրությունը (Վարագում, Կարձըրափոր վանքում) նեղինակի՝ թագավորի նամար միայն մի նշան ունի -ni, վորը իբր թե *lapuui-ni* քաւի վերջին վանկն և՛ [*lapuui*]-ni-kai՝ սիշուրինի տաւջ։

¹ Այդ ֆրագմենտը արձանագրության մեջ միայն վորդ և [AENU-pu-lu]-ni kagubi տալը, վոր նշանակում և արձանագրությունը եղել տվի-

Ինչպես տեսնում ենք, Բշպուինիի սեփական արձանագրությաններն ազատ են բովանդակությանը և թիշ են. խոսվում է ասանարաշինության կամ փոքրիկ սրբանների (burgana և E-ase) շինության մասին: Բաթնոց թագաւը Բշպուինիին էր պատկանում, թանի վոր աշխտեղ և գանձած նրա մի արձանագրությանը:

Բայց նշանակությանը աշգ չի, այլ ոչն կարևոր սկիզբը, վոր նոր ուզի բացեց ուրարտական գրական պահպանվալի և կուրաւորալի մեջ: Ինչ են տեսնում Բշպուինիի և Մենուայի միացաւ արձանագրությանները: Առաջին շատ կարևոր մի արձանագրությանը (Զէ տաղ), գրված յերկու անգամ (վերևում և ներքևում), աշգ՝ հայանի Մենրյան դուան (սՄենր-կապուսիւ) արձանագրությանն և վանի մաս, Արծգիդ-գաղի վրա: Այստեղ Բշպուինին ու Մենուան հաղորդում են աշգ պուսըն շինելու մասին, ապիս են գլխավոր և յերկրորդական բոլոր աստվածների անունները, վորոնց պիտի կանոն-վոր կերպով (ամսե-ամիս) գտնեւ մասուցվին: Գտնեւ են մասուցվում և Յաւրյան զնեւերին, գտնեւին (SUB), բնության աշխալլ աստվածներին (բնուն, արոտտեղի...), Բիւայնայի գաշնակից նիմանկան թագաւորների աստվածներին (Տուշպու, Արդինի-Մուսասիւր, Կուսննու, Արծու- (ի/նի/ունի), անկում են խաղաղի և ծառերի աշգինեւ, շրջապատելով պարսպով, սրբառեղերի աշգինեւ, նվիրատվությաններ և վերջում գահարեւությաններ են կատարում թե կենդանիներով և թե զինու զեղձաւոր: Այս արձանագրությանը ունի աշն կարևոր թագաւական իմասաւ, վոր աստվածների կազմավորության մեջ, աշինեւն՝ խաղաղական պանթիւնով յուր յեռաստվածյան գլխավորությամբ (Յաւր, Տեւուդ-Տեււերաւ, Արդինի), արտաւայտում և ուրարտական մոգովրդի և պետության կանալիդացիան, հաժաւական ձեւավորումը՝ կազմավորումը: Այդ գլխավոր աստվածների յերարխիան արտացոլում և և ուրարտացիների պատմական ծագումը աշխալլ ցեղերից (անս մեղ մաս ԷճԵ 43—55): Յերկրորդ կարևոր և ելի կրանական-թագաւական բնույթի արձանագրությանը—աշգ՝ Կելիշինի հայանի յերկկեղյան արձանագրությանն և ուրարտական բնագրով և աստարական թարգմանությամբ, վորի լավագոյն նոր նետագոտությանը տվի և գերմանացի խեթագետ և խաղաղետ Ալբրեխտ Գյոտցեն (A. Goetze)¹:

¹ *St. Zeitschrift für Assyriologie*, v. LV, 1929, 62 100—128, „Zur Keilschm—Stele“.

Կելիշինի արձանագրությանների (ասուրական և ուրարտական) նշանակությանը բացարձակ մեծ և Դրանք զբաղեցնում են մի մեծ թարգմանողի յերկու յերեմների վրա. ուրարտականը համարվում է հիմնական-ակզրնականը, իսկ ասուրականը նրա բառացի-ասոսացի թարգմանությանը (բառ Götre-յի): Կելիշինի (Kelishin թրգերեն՝ շկապույա սյուն) արձանագրությանը այդ կոթողը (1 մետր 71 սանտ. բարձրությամբ և 0,62 սանտ. լայնությամբ) ձևով նման է շատ այլ ուրարտական pulusi-ներին (Քարտկոթողներին):, կամ տառեր-ներին (Stele, քեռա), նման Զգարթնոցի կոթողին և հայոց խաչքարերին իրենց փշիկով (IIIH)՝ ամբացած պատմականների վրա¹: Կելիշինի կոթողը գտնվում է այժմյան Ռեզանդուզի շրջանում: Ուրարտական բնագրերը նորից գտնված է մի այլ թարգմանողի վրա (1 մետր 98 սանտ. բարձր., 66 սանտ. լայնությամբ և 33 սանտ. հաստությամբ): վոր գտնվում է Կելիշինից 6 ժամվա նանապարհարգության հեռավորությամբ, այժմյան Ուշնի գյուղի մոտ (Ուրմիայից հարավ-արևմուտք, Տաշ-Քեֆեյից արևմուտք, Զիլիկի մոտ): Ուրարտական բնագրերը 40 տղից է, ասուրականը՝ 42: Կելիշինի արձանագրությանը շատ փասված է²: Այս յերկիզվյան արձանագրությանը, ինչպես և Ռուսայի (1) յերկիզվյանը Քաֆգասեյում: հակայական ծառայությանը են ժառանգում ուրարտական լեզվի կառուցվածքը (քերականությանը) հասկանալու ուրարտերենի լեզվական միակ սեռի բանալին՝ սրանք են:

¹ Թարգմար II (III)-ի՝ Վանում նշանակող մեծ կոթողը ունի հասակ (մետրի չափ բարձր) պատմական, վորի աստվծի յերեք կրում է Մուսի մոտ լեզված V մեծ արձանագրությանը: Մյուս տառերները ամբողջված են յեղի նմանի-պես գտնվել (բարձր) վրա:

² Տեղական թրգերը պատգործում էին վարդին հրացանի նման նշան յոֆելու աստված: Ի զեղ. Կելիշինի մասին աստվծի նպատակը յեղի է II. Rawlinson-ը (1841 թ.), նուս գովարար Rösch-ը աս աստվծին նր. վոր հաստակած կարողացած նուս, սակայն ինքը և յուր պնդակներին մեծ յուսքը պակսվողին սեղական թրգերի կողմը: Ուշնի (Զիլիկի) արձանագրությանը, վորը պատկեն է Կելիշինի ուրարտական բնագրի, աստվծի սեղան հաստակած նուսից հուսքի կողմից, վորը նուսիցն զոհ գնաց այդ թրգերի կողմից:

³ Այս աստվծի Götre-ն ասում է, „Ihr [Կելիշինի] bilingue Natur macht die Kelasch-Stele trotz ihres fast totalen zu nennenden Erhaltungszustandes zu einem Monument von außerordentlichem Wert. Neben ihr gibt es nur noch einen bilinguen assyrisch-chaldäischen Text, die Stele von Topzauk, auch diese ist schwer verstümmelt und, wie nur nach der vorläufigen Publikation scheint, noch schwerer als die von Kelasch ergänzbar und

Նկիշինի արձանագրության բովանդակությանն է. «Յերր նրանք Քաղու առաջ Մուսասիր [— ուրարտական տեքստում՝ Արգինի] յեկան, Իշպուինին՝ Սարգուրի գորգին, (մեծ արքան), Նգու արքան, (արքա աշխարհի), արքա Նաիրի յերկրի [— ուրարտական տեքստում՝ արքա Շուրա յերկրի, արքա Բիաինա յերկրի], տերը Տուշպան-բազաբի, (ե) Մենուա, Իշպուինիի գորգի, Քաղու քարակաթող կանգնեցրին։ Նրա վրա արձանագրության գրեցին։ Քարակաթողի առաջ բերեց Իշպուինին, Սարգուրի գորգին, լավ զենքեր, լավ [— սուրբ] զանկենդանիներ (?)։ Նա բերեց բրանզե կանթներ¹, Նա բերեց բրանզե անոթներ, Նա բերեց... Նա բերեց շատ զանկենդանիներ (?)։ Նորից գրեց (այդ) ցած Քաղու գաների առաջ (ե) այդ ավեց Քաղու, տիրաջը, յուր կյանքի նամար։ Նա բերեց 1112 արջառ (— յեզ կամ կով), 9020 (= 9120) գառ, սուրբ զանկենդանիներ (?) (ե) 12480 մեծ սրն-Նած գառներ։ Յերր Նա Քաղու առաջ Մուսասիր (= Արգինի) յեկավ, Իշպուինին՝ Սարգուրի գորգին, (մեծ արքան), Նգու արքան, (արքան աշխարհի), արքան Նաիրի յերկրի [= արքան Շուրա յերկրի, արքան Բիաինա յերկրի], տերը Տուշպան-բազաբի, գողորմությամբ (?) Քաղու այս սրբատեղին հիմնադրեց (հիմնեց), (իսկ) անվանյալ իրերը միշտ նորից գրվելու յեն Քաղու գառն առաջ՝ անապարհին, Մուսասիրում [= Արգինի] Քաղու գաներից զանկենդանիներ (?) նորից միշտ տարվելու յեն (Արգ²) նշանակեցին— յերր նրանք Քաղու առաջ Մուսասիր [= Արգինի] յեկան, Իշպուինին՝ Սարգուրի գորգի (ե) Մենուան Իշպուինիի գորգին, սրճեցին զանկենդանիները (?) Քաղու և հետևյալը ասացին. «Ով զանկենդանիները Քաղու գաներից գուրս տանի (ե) նրանց վաճառցանի և գտի, յերր Նա մի ուրիշի մի այլ տեղ տանի գրգի, նրանց թաղցին, այն մոմանակ... Ով (նրանք) Մուսասիրից [= Արգինիից] ելի (?) գուրս տանի, յեթև Նա (մեկին) գորհե զանկենդանիներ Քաղու գաներից գուրս տանի

verwandtschaft" (Z.A. V, 42 30). Առաջերևում Նկիշինի բնագրի շարադրումը իրան չեզոք է նորմայից, թերևս տեղացի էն թարգմանը Ազոն սարգանի լլճանի բարբառ և („Die assyr. Wersion ist im Dialekt der Sarginidenzeit“, ibid.)

¹ Առաջերևում գրած է. 22-42 [22]-gal-jāpān er, լավ խաղերեկում՝ ուր-նու-նի [URU]-GAL-UM ERU, փարսեր Ošter-ն թարգմանում է „Er brachte Dögechichte aus Er“, Փոխադրելով լրացումները առաջին տեղում միշտ նշվի է նրանի անապարհա Ebeling-ը (ibid., 42 308).

զրզի, այն ժամանակ թող Խալդը Նրա անունը յերկրից Բնի-
Ով այս արևանագրությանը (= քարտեզադր) որբառակիրից
զուրա հանի (վերջնի), ով այն Զարդի, ով մի ուրիշի ախ—զնա
Զարդի, թող հանդադորի անունը Խալդը, Տեղան, Արդյնին (և)
աստվածները Մուսասիրի [= Արդյնի] յերկրից ընաճեցնան:

Կելիշինի Նշանավոր այս արևանագրությանը ցույց է առ-
ջիս ուրարտական հզորության անուճը, ուրարտացիների պատու-
հանքը Ասուրեհասանին, իրեն յերկրի մասավոր սահմաններին,
այն է՝ փոքր Զարի վերին հոսանքի շրջաններին, զա մի պա-
սասխան է Շամշի-Ազադի հարձակումներին, յորը վերջինիս
աուրաանը ափերում է ուրարտական 11 բերդեր և 200 քաղաք:
Փոքր Զարի նեղ կիրճով հեշտ եր զուրա զալ և ասպատակել Ա-
սուրեհասանի հողերը, քանի վոր այդ նշանագարնը ափելի կարն եր
և դիմացրելը ասուրացիներին ափելի հեշտ: Վերջապես Մուսա-
սիր-Արդյնին յուր Խալդու տանարով շարունակում եր ձալ և
պաշտպանվել վորպես ուրարտացիների սկզբնական և հիմնական
որբավայր: չե՞ վոր այդ քաղաքը նախկին Uruatri յերկրին մաս
եր կամ թերևս հենց մեջն եր:

Կելիշինի արևանագրությանը, բացի լեզվական և գեղական
արժեքի անասելիսից, ունի և գիտուալ նշանակություն և քաղա-
քական (հմտա. այդպեղի տխաղոր): Կարեւս Ըշպուինին ափելի
յն ընդգծվում, քան Նրա վորդի Մենուան: Հասկապես կարեւոր
և այսպես կոչված շանեճի ֆորմուլան, վորը սկզբնական ու-
րարտագրության շրջանում ծառայում եր վորպես մի սւժեղ
միջոց յնպես վերժանելու համար, համեմատության մեջ զրգվելով
անեճի այդ ֆորմուլայի գեղարանական արտահայտումներին
այլ հին լեզուներում, մանավանդ ասուրականում:

Այս արևանագրության վերջին նկարահանողը Ահման-
Հուսպան եր, վորը ստիպված եր քարտեզադր տեղից հանել
նկարելու համար, վերադին հաստատելով յուր տեղը: Այդ բազմ-
աշխատ ուրարտագետին ենք պարտական Կելիշինի արևանագրու-
թյան զեւ պահված մասի գիտական ուստպարծման համար:

¹ Ո՛ճեւի Թաղմանությանը այսուկ մեք ուզում ենք. ուրարտերեն
(šulūše Turpu ini tūni-dūbiu նշանակում է ափ այս արևանագրությանը
վերջնի) (կա այլուր KUR ASSUR tūni dūbi—Ասուրեհասանը վերջնի):

² Այս կարեւոր արևանագրությանը շատ թանկ նասեց գիտությանը:
Թաղե Ռոյի և Շուլցի արագիկ փորկերից այս վայրն են յնկել (Յեմանզուզի
մաս. սարճում) նաև Քուրթեյի մուգնուճի գրեկետը Մ. J. de Morgan, վորին

Իշպուինին և Մենուայի կրճատման շինարարության վրան և նաև առաջին կոչված Մեջրուտ-գարգաւ-ի արձանագրությանը (3 յերկուր ասդ), զորը գտնվում է Սալաքանու և Պազան գյուղերից (Վանից արևելք) գեղի արևելք ընկած Աջրուտ ասրի վրա, ախ և՛ նրա հարավային լանջի մեջտեղում, մի ժայռի վրա, ուր կոփված է մի գուռ (թրջերեն Մեջրուտ գարգաւ նշանակում է գուռ Աջրուտին—Այոսի?)։ Այս գուռն վերին մասում փորագրված է այդ արձանագրությանը նեանյալ բովանդակությանը՝ Քալլուան, տիրաջր, Իշպուինին՝ Սարգուրի վորդին (և) Մենուան՝ Իշպուինինի վորդին Խալլու գուռը կառուցեցին։ Խալլուան (—Քալլու) փառքով (—շնորհիվ Խ. փառքի) Իշպուինին՝ Սարգուրի վորդի (և) Քալլուր Կոր, Քալլուր մեծ, Քալլուր Բիաինա յերկր(ներ)ի, տեր Տուշգու քաղաքի Սանմանեցին նվիրարարությանը (? ardile) kudulaani (—?)՝ աչգու մեջ (? xuxinaastse)՝ (Մի) գուռ Խալլուան են գտնում, (մի) արջու Խալլուան են գտնարարում (? urbulini)՝, (մի) ռվայրի-յեզ (—երին?)՝ Ուարուրանի աստվան, (մի) վոշխար Խալլուան գուռն (գտներին), (մի) վոշխար Խալլուան գեներին։ Արձանագրությանը առաջին տեղում հայտնաբերել է պրոֆ. J. Wansch (1882 թ.), իսկ հրատարակել և 1886 թվին D.-H. Müller Վիեննայում («Die Keilschrift von Aschur-Darga № 1—13»):

Խալլուան և կառուցված նանը (1891 թ.), առաջ արևելադեմ Մանիկովը (1832 թ.) և գեղար Բլաւ Քե նախորդի և Քե վերջինի հայտնաբերը խալլուան և յերկ-կուր յեղի Բլաւ-ի հայտնա շոր մասի վերածված 1858 թվին ուղարկվել է Վերմանիա (Halle)։

¹ Կոստան չկու, վոր այդ բառի նիւնը և kudula-, իսկ -ani անանց և (3) Խալլու-հան, -անան, -անոր)։ Kudula բառը թերև նշանակել լիպնուց (նմու. վրաց gaduli աշտարակ), մաքան բարեխնան kuduru բառից, վոր նշանակում է ախ աստվանայ թաղը, վոր տեղիում եր արտերի (լոգերի) միջև և ուներ յոր վրա գրված արձանագրության՝ աստվանների մասին, տեղ-մեղով նրանց՝ ովքեր կառարանեցին իսխանց այդ Խալլուան աստվանները։ Kudula կարող է նշանակել և տրեւր, ciztyen, և արեմե kudulani—բառ արի-նի, կառարար վերադով (?)։

² Sum գործ է տեղում մասերի և վորթասունների նա (Harrin Sum teruni, ušdie Sum teruni, ինչպես Մենրան գուռն արձանագրության մեջ, վոր նշանակում է ռմաի աչքին տեղեցին, խալլուի աչքի տեղեցին)։

³ Nipudulini մեղը Քալլուանում ենք գտնում են։ Ջվարթնոցի արձանագրության մեջ մի տեղ գտնարարում համար գրված է գաղափարագրով (SUM), մի տեղ աչա բառը, Urbulini մասափորապես նույնը պիտի լինի. կու և ռմաը Urbikašce—գտնուց բառով (?)։

Իշպուխներից և Մենուայից ապագան մի արձանագրությամբ միայն էա. թեպետ յերկու վարժանաներով, մեկը Գյուանենց գյուղից (Վանի մոտ) կամ Կարս-Աղույից (կոթողի մացարդ է), մյուսը Վանի ա. Գագու-Պարսու յեկեղեցուց (մի քար և յերկուսի բաժանված և պատի մեջ դրված): Ըստ իս գրանք յերկու արձանագրությամբեր պիտի կոչել: Թեպետ ընդհանուր բովանդակությամբ ունենի Առաջինի մեջ ապում է. «Մարզան արքայը, Իշպուխին Սարգուրի վարդին (և) Մենուան Իշպուխնի վարդին այս քարակոթողը գրեւի տվին: Մարզը արշավեց, յար գինանշով (?) նվաճեց Վրանքուխին, նվաճեց Լուշային, նվաճեց Քաաարգային... Մարջան փառքի շնորհիվ արշավեցին Լուշայինի [յերկրի] գեմ Իշպուխին Սարգուրի վարդին (և) Մենուան Իշպուխնի վարդին... զորքերով՝ 66 մարտականքով, 1460 նեմայով (և) 15760 նեմականով Մարզը տառապարտեմ եր Իշպուխնին Սարգուրի վարդուն (և) Մենուային Իշպուխնի վարդուն, Վրանքուխի, Լուշա (և) Քաաարգա [յերկրները նվաճեցին], արեցին մինչև (kufetu pari...): Մենք տառապարտեմ ենք pari (մինչև, ձո) նախդիրից նեա պակասավոր յերկրի կամ քաղաքի անունը (իսկ յայդ արձանագրությամբերի մեջ kufubi կամ kufuni, kufetu pari-ից նեա լինում է քաղաքի կամ յերկրի անուն) լրացնել URU Anšie «Մաշին» քաղաքի անունով: Եւթ Գագու-Պարսու յեկեղեցու վարժանաւում կարգում ենք n...anšie... 1Utaruxi... burgalali LUGAL² KUR Etiuxinili arnuyali uštabi 2Xaldini mašini ušŠurie 1Utaruxiniedi 1Lošalniedi 1Katarzaniedi KUR Etiuxinaedi LUGAL²-di... uštabi 1İpuuinini 1SARDurixi 1Menuani 1İpuuinixi arui-dutu 1Utaruxi 1Luš 1Katarza burgalali LUGAL² KUR Etiuxinili zašili ma-[kuri]... anšie nunabi istini...»: Այս թարգմանում ենք «Anšie [քաղաք]... Ռաաարուխի [Լուշա և Կաաարգա] գերագույն (քարնը) թագավորներին, Նիթուանյաններին, arnuyali (— ? քարներին), արշավեց Մարզը յար գինանշով Ռաաարուխյան (յերկրի) գեմ, Լուշայան (յերկրի) գեմ (և) Կաաարգայան (յերկրի) գեմ, Նիթուանյան յերկրներ թագավորներին գեմ... Արշավեցին Իշպուխին Սարգուրի վարդին (և) Մենուան Իշպուխնի վարդին, նվաճեցին Ռաաարուխին, Լուշային (և) Կաաարգային քարնը

¹ Այս արձանագրությամբ չեղման է Ֆրիդրիխի (Einf. ins. Utari, № 32) աշխատությանը, թարգմանությամբ վարդ կրեառուներով և արմատ.

Քաղաքներին Եթիովան (ե) բնիկ (ռափի)... Anašie-ն յեկավ աշտակից...: Սրանից նաև թվարկվում է այն ազգերի քանակը (միեր, արշաուներ, փոխարներ) և գերիներ թանակը (յերիտասարգ, կին...), զոր ասարվում են աշտակից, իսկ վերջում կցվում է բանների ֆորմուլան (տես Սեյա № 31, Սանդ. № 3): Վոր Anašie քաղաք ասումը պակասազոր անընթեռների մասում պիտի լիներ URU (քաղաք) գաղափարանից, գրանում մենք չենք կասկածում, քանի զոր Ալալիկերտի պակասազոր արևանագրություն մեջ (աշտակի թափրակ-կալի բերդի պատի մեջ) մենք կարգում ենք— ϵ_1 *Xaldini uštalte ma[sinie]... ϵ_2 *Xaldi kuruni *Xat[dini] ϵ_3 *kuri kuruni] ϵ_4 *Menuani ϵ_5 *Rnu[nixi]... ϵ_6 [ku-]jitu pari URU A-na-ši-e-i (տես H. Mapp, Fragment халдской надписи из Алашкерт, Изв. Ак. Ист. Мат. Культура, т. 1, 1920 г., էջ 55): Մասը վերջին ասոյից սխալ էր վերահանում xi-tu pa-ti *A-na-ši-e-i:

Այսպիսով ասացվում է նաևյալ յեղրակացությունը—1) Վիտարուի, Լուշա (=Լուսա) և Կասարգա (Բասարթա, Բասարգա) Քաղաքների յերկրները գրավվում են Իշուրինի և Մենասի կողմից: 2) այդ եղրակացին կամ բարձր է Քաղաքները կամ յեղիկ են նալանի Եթիովանի ցեղերից (յեղվով, ծագումով) կամ քաղաքակներն յենթարկվել են այդ Եթիովանի կանֆեդերացիային, զորպես փաստը մանր իշխանություններ: 3) այդ յերեք իշխանությունները (քաղաքությունները) մաս են յեղիկ Anašie (Սնաշիե կամ Սնասիե) քաղաքից, քանի զոր այդ անունը նշանակվում է յերկու արևանագրություններում, մի տեղ ասումը «քաղաք» գաղափարանի (լինվում է), մի այլ տեղ այդ նշանով: 4) Anašie քաղաքը, մինչև զորը տիրում են (ku]jitu pari «տիրեցին մինչև, овладели до—»), այդ յերեք Քաղաքներ յերկրները գտնվում էին այժմյան Ալալիկերտի շրջանին կից, քանի զոր այդ արևանագրությունը տեղային է և գտնվում է Ալալիկերտի թափրակ-կալիում: 5) այդ յերեք յերկրները, մեր կարծիքով, նախապես Մեշանինովին (Archiv für Orientforschung, 6, 1931, էջ 263—267) և Լեհման-Նասուպին (Armenien einst und jetzt II, 1, [1926], էջ 165), գտնվելիս են յեղիկ Ալալիկերտի նոփում, հին նալայ Քաղրանդում և Բասենում, ապա գալիս էր Աղանուները Սեփրատի նոփով մինչև Մանալկերտ:

Ալալիկերտի այս պակասազոր արևանագրությունը անշուշտ նույն ձևով է գրված յեղիկ, ինչպես և Վանի մաս յեղած (Կա-

սիմ-աղյու և Գյումաննյ պյուդի ու Պոզոս-Պետրոս յեկեղեցունը), Այդ վերաբերել և Վիսարայի, Լուշա և Կասարպա յերկրների նվաճմանը (յերկիրը արված և ըստ իշխանի սունմանվան), վորը համարվել և շատ մեծ քաղաքական գեղը Իշպուխնու ու Մենուայի կողմից: Վար այդ Աշաշկերաթի Քրայմենաար արևանագրությանը յերկուսով են գրել (Իշպուխնի ու Մենուայ), այդ յերկուս և բայից. Մասի «...XI-IG» նշանները պիտի կարդալ [ku]- 'Pé-
tu, ախիքն վերականգնել ku, վորից հետք չի ձայնել. հետքն (du), վորից ձայնել և վերջի կեսը (- zI), վորը Մասը չփոխել և XI նշանի ($\approx$) հետև. Մասը գծաթառարար չի բերում յուր այդ փոքրիկ նպատակով Աշաշկերաթի այդ գեֆեկտովոր արևանագրության հասանգածի յուսանկարը: Բնի kujetu նշանակում և տիրեցին (մասափորագես), վորը այլուր փոխաբերվում և xal- արմատով (xatubi pari «կարեցի, տնջատեցի մինչև») նման կանաքակցիայի մեջ: Արարատական Թագավորները սովորության ունեյին (ինչպես և առաւրական)՝ թե նվաճող տեղերում Թաշել արևանագրության և թե իրենց մայրաքաղաքի նավաքածու-անմայնություն (որինակ Արգիշտիի և Սարգսրի): Աշաշկերաթինը տեղականն և և գրված և յերկու Թագավորների կողմից:

Իշպուխնիի և Մենուայի միասեղ գործողությունները քաղաքական և կրոնա-շինարարական բնագավառում սահմանափակվում են այս շորս. ինքն արևանագրություններով (կելիշին-Աշ-նի, Մենուայի գուռ, Աշրուս—գարգա, Գյումաննյ և Պոզոս-Պետրոս և Աշաշկերա), չնայած քաղաքական այդ վերջին արևանագրության վարիանները, վորոնք վերաբերում են Եթիունյան յերեք իշխանությունների նվաճմանը:

Մ Ե Ն Ո Ի Ա (800—780)

Վաշ մի արարատական Թագավոր ախթան շատ ու բազմաբովանդակ արևանագրություններ (թվով մոտ 50) չի թողել, վորքան Մենուան: Դրանք վերաբերում են արտաքին քաղաքական գործերին (նվաճումներ), վորպես սազմական արևանագրություններ, հետո՝ քաղաքացիական ներքին շինարարության (ջրանցքներ, ալյախներ...) և վերջապես՝ կրոնական շինարարության և նվիրարարության:

Թագական-քաղաքական արևանագրություններից մեկ

հայտնի չե գտնուում, զոր Մենուան արշավել և արևելքում Մա-
ուս (Սարմիս ընդ մաս) յերկիրը, մի բան, զոր պարզ պետք և
հասկացվեր և նկիշխնի արևմտադրությանն, հետո արշավել և
զեպի հյուսիսարևմտաք և արևմտաք, գրավելով Դիաուխի իշ-
խանության յերկիրը և խեթական հողերը. իսկ հյուսիսային
ուղղությամբ նա հասնում և, բացի Ալաշկերտի հովտից, ինչպես
սեանք զերը (հոր հետ և հասարել այդ արշավանքը), այլև
Մասիսից զեպի հյուսիս, ալմմյան Իգգիրբի—Տաշրուրունի շրջա-
կայքը:

Ալազգերգի (Մանազկերտի) մաս թողած յուր հայտնի
արևմտադրության մեջ՝ նա ասում և. «Քաղը արշավեց յուր զի-
նանդով Դիաուխին [զինաստիայի] յերկրի գեմ, հզոր յերկրի գեմ
(¹ Diawexiniedi KUR taraluedi)²... Քաղյան փառքով (—Քաղ-
յան փառքի շնորհով կամ համար) արշավեց Մենուան, Իզուի-
նի գորգին, ասաջուրդեց Քաղը: Մենուան ասում և—գրավեցի
Դիաուխի յերկիրը, Շաշիլու(նի) քաղաքը արքայական գրավեցի
կովով, յերկիրը վտեցի, բերդերը, տիրեցի մինչև Շեշեանի
յերկիրը, Ջուսինի քաղաքը, Սասուխա քաղաքին կից(?) Մե-
նուան ասում և—Սասուրուրը, արքան Դիաուխի, յեկավ իմ
սուաջ, փարվեց փառքերիս, վայր ընկավ (—մեկի յեկավ, չորեց)....
զեցեցի հարկի ասկ, բերեց վառելի, արծաթ, բերեց հարկ և այն
կաշանափայտներին (փախստականներին ?)... զերազարմեց
մարդկանց (ցեղերը), բազմաթիվ Դիաուխինի ձիեր ու զորքեր...
փոխադրեցի... յերկու թագավորների ավերեցի (?) edini su-
jukubi)՝ Բալասուլիի տունի (Բալասուլական) յերկրի (և) Քաղի-
րիուլի (Քաղիրիական) քաղաքի յերկրի, բերդերը agili (—?)
ամբաջված (և) յերկրամիջի յես ավերեցի (?) (edini sujukubi)».
Հետո արվում և անեմքի ֆորմուլան:

Տաշրուրունի արևմտադրությաններում ասում և, զոր նվա-
ռել և E-ri-ku-u-xi (—Erikuaxi) անձի յերկիրը, նրա Լուխիունի
քաղաքը Այս Eriku-u-xi-ն ասուացի նշանակում և շերջուական,
երջուայի տունի (ցեղի), երգվյալն,—մի անուն, զոր տեսնում

¹ Մանազկերտի շրջանի Քաղլի-տաշ (Դուրս լեռան մաս) գյուղի
մաս և:

² Ի դուր ևն գրում KUR Taraluedi, կարծելով թե զա տեղանուն և
(Տարալե?) ԵՐԱՐ, գորգին ոչուտ թե ինչոր, դարձ և ամբում և աշխարհ իսկ
Տարալը դարձ և ամբում Ալաշկերտի մաս TARTUNI տեսնում:

ենք և եթիւնյան-լիբյան շրջանի թագավորների մաս (գրված է Er-ku-a : Er-ku-a) :

Մաննա յերկրի մասին կարգում ենք Վանի Պոպու-Պետրու յեկեղեցու միացնող միջի աղեղի վրա գնաղված մի քարի վրա (գեֆեկտավար է) — Պաղլյան փառքով Մաննան Իշպուխի վարդին տաււմ է. յերբ ԽՈՒՍԱՅՈՒ (գարնան?) Մանա յերկիրը արշավեցի, յերկիրը կերա, վառեցի. նույն տարին զարքերը ուղարկեցի — գրավեցին Սաղա'ալիական (Սաղա'ալի առնմի. ցեղի) յերկիր(ներ)ը, Շուրիշի(նի) քաղաքը, Տարխիզամ(նի) քաղաքը... Պատրնասաւ(նի) յերկրին հղատակ(?) և Ալլի(նի) [— Ալլի-նի] յերկրից ՇԻՆ մարդ տարաւ, գոմանց սպանեցի գոմանց կենդանի տարաւ, հարկը վոր կար (Մաղեւ էր) ավի զորքերիս... :

Բալուի մաս թողած մեծ արձանագրության մեջ Մաննան տաււմ է. շեղլը արշավեց (է) յուր գինանով գրավեց Պուտե-րիա քաղաքի յերկիրը, նվաճեց Պուպանա քաղաքի յերկիրը, նվաճեց Մոփա յերկիրը... : Այս նվաճումները կրկնելով արգին յուր անունից, ավելացնում է, վոր այլ բաւրին(թիւ միայն Եւրքա քաղաքին?) նա տիրում է մինչև Պաթիինի յերկիրը (kutani pari KUR Xatelnaa շաիրեց մինչև Պաթիինի : Պաթիինա յերկիրը), Պալլու(ն) քաղաքից վրէլ ավեց (կանգնեցրեց?) Պուտե-րիա քաղաքում (— Բալու) : ..., Մեկտե քաղաքի Շուխնավալի թագավորին պցեց հարկի տակ. որանից նեաւ արգում է անեծքի ֆորմայան :

Մշո գաշտում եւ Մաննան ավերածություններ և կատարել յերևի այս վերին արշավանքների ընթացքում՝ պեղի Մեկտեանի արշավելիս Իրմերդ պաւղի (Մշո գաշտում) պերեզմանցում անգլխացի կապիտան Կրայտանի կողմից նախաւարերված արձանագրություններից (Յ հատ) միայն մեկում կարելի չէ կարդալ, վոր Մաննան 4 քաղաք և վաշնչապրել, վառել. Kulme քաղաքը, E karšu քաղաքը... Յերևի աշտեղ բերդ և շինում, վորով-նեաւ քարի նեախալ յերեսի վրա արգում է անեծքի ֆորմա-յան, ուր ի միջի այլոց տաււմ է. քով (մի) ուրիշը առն (alube ulise tiulle) յիս կառուցեցի (leše zandubli)», իսկ այդ որչեկար կարող էր լինել բերդ, առնար կամ նման բան :

Պարբերդից հյուսիս, Մաղկերտում գտնված (բերդի վրա) մի արձանագրության մեջ Մաննան տաււմ է, վոր «Թիթիային

(Титул) աշտեղ փախարքա գրեցի: (տողեր 10—12)⁵, իսկ Պաղինի յուր արձանագրության մեջ թվարկում է Աշուրնի (—Ասորհասան) սահմանների նվաճումը, Դիաուրի յերկիրը, Արամի յերկիրը, Զարգուս և խեթերին և միացնում է յուր թագավորությանը մինչև Մելիտան (Մելիտանե) ընկած չրջանները⁶:

Բաղրևանդի և Բասենի սահմանների մաս, Աշուկ-Այլաղ սուրի մաս (Դիլիթրաբայի մասերը) Մենուան թողել է մի արձանագրության մասի վրա, վորը կրկնաթյունն է Մելաղկերաթ Վաղլի սաշ: արձանագրության:

Բասենի Հասանկալայում եւ յեղն է մի քարակոթող, գրված Լավանուրին Մենուայի կողմից, սակայն բերդի վրա միայն պատվանդանն (ցվոթն) է Մացեր:

Բայր աշ փերևում բերած արձանագրությաններից ոչիտի յեղրակաջնի, վոր Մենուան յուր քաղաքական ելուղանսխան տարածել էր Արամի լնի (Մանա) մասից մինչև Արևմտյան Սեփրատ (Մարթիա) և Հալկական Տափրաից մինչև Հալկական Պարը, անցնելով մասամբ աշյ վերջինից զեղի Արարատյան դաշտը (Տաշուրուն): Նա գրովել էր Արամանիի ամբողջ տարածության վրա ընկած չրջանները և Լավանուրին Նաե Բասեն: Կարելի չէ ասել, վոր Մենուան և հիմք դրել Արարատի նդրությանը և սակզմել Արարատն, վորպես Հին Արեւելքի մեծ պետություններից մեկը:

Նրա շինարարական արձանագրությանները եւ շատ են և արժեքավոր: Տասից ավել արձանագրությաններ կան, վորտեղ նա հաղորդում է յուր «Մենուայի պիլի» (Manual-pili), այսինքն՝ Մենուայի Զրանցքի մասին, վորը նայելով վերագրում էյին աստուրական Շամիրաթ թագունուն (սՇամիրաթմասուս — Շամիրամի ասուս): Անա ինչպես և նկարագրում ուղարտական աշյ նշանկաղ Զրանցքը Վ. Բելլը —

«Շամիրամաս ըսվածը արվեստական Զրանց մըն է, վորն Վան լնի նարավոյին արեւլյան կողմը նայոց Քորի նարավոյին սահմանը կազմող բարձրաբերդ մայրաքաղաքն էր սասրանե կը թղի և Վերին Մելիթիկերաթն

⁵ Ան Սահյ., էջ 230 (Ձ 48 Ն.): Այս արձանագրությանը, գրված մի քորի վրա, սկզբում գտնվել է Գլյ-կաշա բերդում, Մեկկերաթ չրջանում (Քար-բերդից հյուսիս): Նուա տարվել է 1872 կիլով. Անավորությամբ գտնվող մի նայկական գլյադի յեկեղեցի և գրվել է Գրատգի պատի մեջ: Մենուան ասում է, վոր քորը յու գրել ավել:

⁶ Ան Туган, Ист. ар. Востока II, էջ 44.

ու Քաղաք գետին վրային անցնելով՝ քանի մը գյուղեր ու քաղաքներ գտա-
 ցանք իսկ Վան լիճը կը թափվի Լամանու քաղաքուն ընդ մը վար:
 Ջրուպին տեղերը Լամանուի տեսչին մեջ, ամենին շոք ժամանակը, վայր-
 կյանքի մը մեջ ապանակագու 1200 խոր խոր հուսան Այս խորը, վարը մեծ քա-
 նակաթյամբ անխաթմա կը պարունակե, ժայռերու մեջգլմանքներն յեկելով
 անմիջապես գտնվածաբար ու մեծ շառաշյունով ժայռու գետնի վրա կը
 նետվի և ի սկզբան արգելի Քաղաք գետը կը թափվի, վրեն վար տեղերին
 և թրվածա լեռու յն Սեպրեն ընդամուս արգին Լամար լճուպը շինվեցավ
 խորը արգյուրի ջրվեն պարկնելով և ուղղելով գետի վերին Մեյրնկերա,
 ուր մեծ ախպան՝ մը շինվեցավ գետնը ժայռերու Լամար և ուր ջու նին
 ախպանթյան՝ ժամանակով մեծ քաղաք մը կար, վերին Մեյրնկերաին՝ լճու-
 ժայռին Լամարը քարերացնելով խորը տարված եր Սաթրին Մեյրնկերա, և
 անին քարերաքերն ժայռերու Լամար կանգնելով շինված Լազի թաղավանդով մը
 Քաղաք գետին վրային մյուս կողմն անցավ և Քաղաքին անցին լճուպը
 ցցված ժայռերու և իստն ստորաքին ջրվեն գետի արևմուտք՝ Բյաքնի Պոմ
 գյուղը կերթա՝ Սյուպրաուն, Նեմ, Բարափուն, Նեզ և Սաթրերը գյուղերը
 գտապանելով Բյաքնիցովի ջրով՝ իստն Լյուսիթաթին տարապը գտնալով՝
 կամայ կամայ գետի արևելք կուղղվի, կանցնի Քաղաք, Բյաքի, Ս. Լարպան և
 Քարաթրյայ գյուղերին և կերթա մինչև Արամանու Արամանու յեանին, Սը-
 վրաուն գյուղին լճուպը կը լքի գետի Լյուսիթ և կը վազե Վան քաղաքին
 Լարափային կողմն յեան գտնաբար, միջին, ուր Լամանարը կն ժամանակ-
 ները Վանու Լաշկափուր յուրապաններն ու տուները կը գտնվեն, քայք
 լճու մեծով մասամբ անմայ և թաղանայայ յերկրի լճն և Լեփնը վր
 լճուպին տեղերը Վան քաղաքին 70 թրվածա լեռու յն, ապա լին լճուպին
 յերկրաթյունը՝ անոր կարաթյուններն ալ Լազիլով՝ 80 թրվածաթի կը Լա-
 նին Քարը Քաղաք գետի վրային անցնեն իստն մինչև Ս. Լարպան՝ լճու-
 պին շինաթյունը մեծ զժպարաթյանց յն Լանդիպան, վարափուն մեծով մա-
 սամբ կակուզ յերկրն կանցներ, քայք աշպան յնը Ս. Լարպանին մինչև Ար-
 ամանու, ուր գետինն ապանամուս և և թարին վերերով պատանալով, Լա-
 Լարի յեան եր ամենամեծ զժպարաթյամբ վերաուն յեկերը՝ Լամանին
 մինչև վեր 10—15 մետր և ափնի քարեր կերկույան յայն պատեր շինել մեծ
 ու պարկի ժայռերու կտրերն տունց շաղախի վրայի վրա զիջելով և խորն
 անուն վրային անցրեն, Սեմ այս պատերը գետ կնցած են Այս լճուպին
 ջրվերը՝ վերին մինչև վար գտնապան տեղեր, զիսափարաթար ուր շինաթյունը
 զժպարաթյանց Լանդիպան և՛ ժայռերու վրա տեղանն արամանարաթյուններ
 գտնված են:

Քաղաքացիական-կրոնական ու շինարարաթյուններից
 Մենուան յուր արմանապարաթյունների մեջ Լալանուս և Քաղա-
 քին շինաթյան մասին (Լարապի ու Նշան—Վեդի թիլիսա),
 բերդի և քաղաքի մասին՝ պարապով շրջապատված (Շուշանց
 գյուղի Աստվածաման յեկեղեցուս), բերդի և քաղաքի մասին՝
 պարապով շրջապատված (ibid.), sirşini-յի շինաթյան մասին

¹ Ցեւ Վանդ. Ամու 1893, հիջ 86—88 (Լեւի մաս՝ հիջ 271—272).

(քաղաքում էլ, գրգռեց և Վանի մայրի վրա՝ արվեստական ան-
շափ-սենյակի վրա), Մարզյան զոների շինության մասին
(Ախթամարի վանքում), *ANU* չի, Մարզյան զոների և թերզի շին-
ության մասին (Վարաց. ա. Սիան), քաղաքացի (*palusi*) և
զրեի նվերի Տեյշերա (Վարացում) և Քուսուրի (Վան, Խուրով
ձամի) տապաններին, Մենուայի կնիք Քարբիթայի անվան
«Քարբիթիանի» (ս. Քարբիթիան) աշուս մասին (3 կիրմ.
արևմուտք Արտամանից), տան (*TCSP.* տանարի) շինության մա-
սին (տես Սեյա, № 24, յերեի Վանից), Արծուներինի քաղա-
քում խաղչյան զոների մասին (Միկկե գյուղի յեկեղեցում, 9
կիրմ. Վանից հեռու), *ANU* (գուան), Մարզյան զոների և թերզի
շինության մասին Կաղզանից գյուղում (ա. Գեփարզ յեկ., Վա-
րաց), Մարզյան զոների շինության մասին (*ibid.*), տան (տա-
նարի) և թերզի շինության մասին «Մենուարիանի» անունով
(Քոխանշայու գյուղի մոտ «Դավուարու» կոչված բլրի ստորո-
տում, Տաշուրուանի մոտերքը), *ANU* (գուան) և թերզ կառուցելու
մասին (1 մար 20 սանա. յերկարությամբ և 50 սանա. յարու-
թյամբ քարի վրա Մանդկերաից, այժմ Պոլսի թանգարանում
և), թերզ կառուցելու մասին (Հասան-կալայից, Նրզրուսի մոտ),
տան (*E. aš xusuš*) կառուցելու մասին (գրգռեց և 3 անգամ և
զանգեի և Յեդի-քիլիսա վանքում, Վանից արևելք), «barsudi-
bidu» կոչված տան (սրբատուն?) շինության մասին (*ibid.*)
և այլն և այլն:

Մենուայի աշուս քաղմագան և քաղմարանակ արձանագրու-
թյունների մեջ կա ևս մեկը, վորը յուր «մանրով» միանգա-
մայն առանձնանում և ուրարտական բոլոր արձանագրություն-
ների մեջ: Այդ վերաբերում և Մենուայի միան, այն է՝ նրա
արագավազությանը և գրգռեց և աշուսն՝ *inukan* *esinini* *ANSU-
KUR RA Artisibini tini* ¹ *Menua-pii aššibi* 22 1: III: «վորը
J. Friedrich-ը թարգմանում և աշուս տեղից մին, Արծիվինի ա-
նունով, Մենուայի տակ, 22 (տարածական) չափ վաղցի»:

Յերկրորդ յուրաճատակ յերեսյթը մենք կհամարենք

¹ *Šlu* նրա Beiträge zu Grammatik des Chaldischen, Caucasica, 1931, Fasc. 8, 47 146. «Von dieser (?) Stelle an ist das Pferd (Sing.) namens Artisibini unter (?) Menua 22 Mythenheiten (west), galoppiert (?)», Քերես Artisibini (կամ ինչպես կրմա գրում են Artisibini) մականունը նշանակեալ ար-
ձուխ (արծիվ) և անտաղիս լեզերապական ծագումով բառ լինի:

րենս. միջնորդը և կառուցում և նման շատ բաներ, զոր խոսքով չի կհուսւմ պատմել: Վերջում Յարենացին ավերացնում է. «այս առեմք միայն, թէ ամենայն թաղապետականաց գործաց, որպէս չուսք, առաջին և վերագոյն նամարեայ: Յարենացին չի մոռացել խոսել և արձանացրությունների մասին, առկով. «Ինչ զամենայն երեսս քարին [Վանս Կարաժային մայրի] իբրև գրչու զմում Կարթնայ՝ բազում գիրս ի նմա գրեաց. որոյ նայեցուածն միայն զամենայն ոք ի զարմանս անէ: Աւ ոչ միայն այս, այլ և ի բազում անգիրս յաշխարհին Լայոց արձանս նաստատեալ, նովին գրով [— բնկապարով] յիշատակ ինչ իւր նրամայէ գրել. և ի բազում անգիրս սանձանս նովին գրով նաստատել» (ibid.):»

Մենուայի Կէտ շինարարությունը միայն այդ 429000 բանփորներով («յասարեստանեաց և յայոց իշխեցելոց») և 6000 փորպետներով չիւր զոր կառարվում էր: Յարենացու ասած «ասորեստանցիներէջ և այլ նպատակներէջ» կոչմամբ բանփորությունը — այդ սարկության, աշխերն՝ նորմարափորման և իրականության զարման մի նասարակաւ անանական կարգի արտաւայտությանն և: Այդ բազմաթիւ քաղաքները, բերդերը, աները, տանարները, քրմաղները, այգիները և այլն չնչին կարող այգքան շատ և նշտությամբ կառուցվել ասանց սարկական նրի աշխատանքի: Այդ ներ ներքին շինարարությունը, բարիքների ավերացումը և կուսակումը, զորոյ անխնդկական առաջադիմության հետ (մետաղագործության և սազմական արտադրության տեսակետից՝ զենքեր, մարտակոշիկ և այլն արտադրելու մեջ), — այս բոլորը նպատակում էին խաղաղան օգնության կորստյան, չնգամ ցեղատիրական շրջանների սոցիալական շերտափորման և փոփոխման, լավ գործ ստեղծելուն և արտաքին երազանքան ևս ուժեղացնելու՝ թէ այլևայլ նյութ, արտադրութիւն (ցորեն, անասուն և այլն) և թէ կոնֆլիկտի միջոցով սարկներ ևարելու նամար:

Մենուայի քաղաքական լայնածավալ երազանքան Տափրոսից մինչև Արարատյան գաւառ և Ռարթա լճից մինչև Մեկիտենն, ինչպէս և այդ թաղափորի գրանդիոզ շինարարությունը մեզ վկայում են, զոր Ռարթուն այլևս Արամեյի և Սարգուրի շրջանի նասարակաւ քաղաքական միափորը չի, այլ վորակով նորը, փոխմածը, ավելի սեւեղը և ավելի լավ կազմակերպվածը: Իւր զոր միայն այդ մամանակից գոյության ստացած Ռարթ-

առեի պետությունը, և Մենուան նրա այգ վիճակի մարտնչությունն ու արտահայտիչն էր:

Ա Ր Գ Ի Շ Տ Ի (780—755)

Մենուան ուներ յերկու վարդի՝ Սոսնրա և Argiši: Վերջինն յեղավ նոր գործի փառավոր շարունակողը, իսկ Սոսնրապուսի գոյությունն ժառին մի արձանագրությանից ենթ իմանում, վոր գտնվում և վանի «Կուրչուն-Ջամի» մզկիթում¹: Սերբի նազնաց կրոնի գծով, գառնալով Մուսասիրի պիտավոր քուրմ, ինչպես այգ արել էր յուր նորեղրայր Սարգուրը: Սարաբապան թագավորները իրենց եյին յենթարկում յերկրի այգ պերագույն յերկու Փոռնկցիաները՝ քաղաքական-նասարակական և մյուս կողմից կրոնական: Իշպուխի մամանակ յուր վարդի Սարգուրն էր գրավում Մուսասիրի գաւը, վորպես պերագույն քուրմ (չրա արձանը Ֆաղել էր և 714 թվին վերցվել էր Սարգունի կողմից), իսկ Մենուան զարձով Իշպուխին զանակից և նոր մաւնից նետ ինքնակալ թագավոր, կառավարելով մենակ Սարաբապան: Կարելի չէ յենթադրել, վոր այգ յերկու մեծ պաշտանների ողտագործումը պիտի լիներ և նետ, այն և՛ Մենուայի վարդի Արգիշտին վորպես թագավոր, իսկ մյուս վարդին՝ Ինուշպուան վորպես պերագույն քուրմ: Այգ ձեով Լուսիրրիի մասնագործները («Լուսիրրյան զինաստիան») իրենց ձեռքին եյին պանում զողջ պետական կյանքը:

Արգիշտու թագավորության տևողությունը մասավորապես և արվում՝ 780—755 կամ թե 778—750 թվականներին Քր. առաջ: Նրա մամանակաշրջանի աստուրական թագավորները Սալմանասար IV (783—773), Աշուրգան III (773—764), Ադադներարի IV (764—755) և Աշուրներարի V (755—747) թույլ եյին: Քան իրենց նախորդները և նախորդ (Տիգլատպիլասար III): Ասուրիստանը չէր կարողանում ազատագրվել ներքին ապստամբություն-

¹ Այդպեղ կորցում ենք. տեսչուն, տիրջը: Մենուան Իշպուխի վարդին, այս քաղաքացի (polusi) զրել ավեք manini ² Xelidini beedini ³ Memna ⁴ Ibrumaximie ⁵ Inuapua ⁶ Menaximie atgahe pethide atutkee, վորմենք թարգմանում ենք—թույ ավիք (manini) թարգման թարգմանությունը (beedini), նման վորոց beedi տրախտ: Մենուային Իշպուխի վարդուն (և) Ինուշպուային Մենուայի վարդուն ասողություն, արախություն (և) մեծություն: Վերջին յերեք քաների էլիտ իմաստը վորոշ և շարերի մաստրական՝ Կելիշինի թարգմանություն և թարգման ալմ ընդունված և:

ներքեց, քրմական դասի ինտրիգներեց և այլն, և ուրաքապես թագաժողովները լավ պատգարծեցին այս նախաձեռնը, ուսկոյց-նելով իրենց տերրիտորիայի և քաղաքական նպատակները Այդ կողմեց, յեթև Մենուան Ուրաքապի նպատակները կերպով և որ, ապա Արգիշտին այդ նպատակները անպարտելի գաղափարական էր։ Արգիշտին և ժամանակ նրա վերջի Մարգարի ժամանակ Ուրաքապի տվելի նոր ու մեծ էր քան Ասորեստանը։

Արգիշտինի ռազմա-քաղաքական երազանքային մշակման վկան են նրա այսպես կոչված «Քաղաքային» ութ սյունակների արևմտագրությունները, փորագրված վանի ժայռի վրա։ Դրանցից կարևորն են առաջին յոթը, քանի վոր վերջինը, ութերորդը, առաջին և միայն անհնձի ֆորմուլան։ Ի՞նչ են առում այդ յոթ արևմտագրությունները։

Առաջին սյունակում (կոչման) նկարագրվում և արշավանքը գեղի Դիաու, ցեղ(եր)ի կամ պետության սահմանները։ Յեղ գառ նախնային յե, քանի վոր 12—Յ-րդ դարերի ընթացքում, մինչև Մենուան և Արգիշտին, Դիաու իշխանությունը յեղել և առաջինը քան Արամեանի նվաճում (ըստ իս՝ այժմյան Ճապոնիայի, Դենյու և Բուլանդի շրջաններում)։ Արգիշտին առում և (առկեր 6—8)—արշավելի Դիաույան (յեղկերը), թագաժողովի Դիաույան, «գառառ թագաժողով» (su)¹ դարձելի (առառացի՝ արել)։ գրավելի Sertani յեղկերը, քաղաքները վանելի, քերդերը քանելի, տիրացա մինչև Pute քաղաքը, գառնակից Biani և Xuzani յեղկերները յե վերա Tariani յեղկերի ձեղելի (—միացրի Տարի-ունի յեղկերին)։ Արևմե պիտի յենթադրել, վոր Տարունը յեղել և ինքնական ուրաքապի տերրիտորիայի, ինչպես վոր և ընդունվում և (գուն ըստ առաջնական վիճակայինների, տես էջ 128), և Բիանի ու Քուսանի շրջանները անջատվել են Դիաու իշխանությունից, նրա Մերիտիկ ուսյանից։ Այդ Biani և Xosani (Հոսանի) «յեղկերները» մենք յենթադրում ենք, վոր յեղել են այժմյան Հոսանան գյուղի շրջաններում և գեղի արևմուտք

¹ Դրված և LUGAL su, վորը ուղիղները միացնում են (ինչպես Ծրեղ-րիկը) այլեթե՛ LUGAL-su, նախնայով տարբեր վարդի թագաժողով, կնք գրած գաղափարագրով, իսկ կնք նշանարեն (su)։ Մենք առաջնորդում ենք առաջի գաղափարագրի ժող ընդունել գեղերմիտով, վարդի թագաժողով-յան, նման այլ ռազմաթիվ գեղերի, իսկ su-ն ընդունել վարդի տարբեր կամ «գառառ թագաժողով»։ Մանկ յեղվում ևս կար ունի «թագաժողով»։ Այս մասին տես մեզ մաս էջ 89—90։

Գնահատարանի գիտ. աշխատություններ, հտ. XIV—11

(Հասանան գյուղը ըստ քարտեզի գտնվում է Նազիկ լճից մոտ 20 փերստ զեղի արևմուտք)։

Շարունակության մեջ, իբրև նույն տարվա արշավանքների արդյունք, Արգիշտին տառնում է, զոր գրավել է Zabaxa-ն, զորպես զարաթաշեյինների յերկիր, տիրել է մինչև Uzinabitarn քաղաքը և Širimutar յերկիրը։ Այդ Zabaxa-ն հետագա «Ջաւախ-ըշն է՝ սակայն վաղ յուր հետագա տեղում՝ աշմայան Ախալքալաքի շրջանում, այլ հաճառորեն գտնվել է Բասենում, քանի զոր նրան կից հեղատակվոյ Uzinabitarn և Širimutar տնանները նշանակում են տառացի «Սնարերդ» և «Մերեմանք», զորոնք բարձր Հայքումն էին, Բասենում և նրան կից (հեմա-մննիս գյուղը Երզրումից թիշ հյուսիս)։ Սրանից հետո ավելացվում է՝ «ի փերա Մակալտունի քաղաքի [Կարս կամ Կարսից հյուսիս] Իգանի յերկիրը ձգեցի. անցնելով Երեւանի յերկիրը արշավեցի Ապունի յերկիրը [Ապահունիք], գրավեցի Ուրեշունի քաղաքը՝ Թազափորանիստ քաղաքը Ուրգուրուիինի (=Վրդուրույան ցեղի)։ 19225 յերիտասարդ (ազա), 10140 գինփոր կենդանի, 23280 կին—ընդամենը 52675 «տարվաւ-մարդ», փոմանց սպանեցի, փոմանց կենդանի տարաւ 1104 ձի, 82եցի՝ 35016 արջաւ(յեղ-կով), 101829 փոշխար, Մալգյան ոգնությամբ այս զոր-մերը մի տարում կատարեցի (=ավարտեցի)»։

Հաջորդ II տարին Արգիշտին գրավում է ¹ Abilitanixi յերկիրը (=Արիլիանական՝ Արիլիանի ցեղի), Anistirue յերկիրը, ² Kuturzani-յի յերկիրը և ³ Ultuza-յի յերկիրը, կարող է հասկացվել, զոր Կուսուրպանի և Ուշտուգա անունով մարզիկ տեղ են յեղել փերսի յերկու յերկրներին, բայց կարելի չէ ձևակա-նարեն և շուրս յերկիր հասկանալ։ Այդ գրավման հաշտարարու-թյանը, զորպես մեծարության և մի տեսակ փերնայիր, արվում է Մալգու կողմից, իսկ Արգիշտին, զոր սովորաբար այդ պիտի կրկնէր յուր անունից, կարծես թե նվաճման վայրերի անունները փոխում է, ասելով՝ «գրավեցի Ettani յերկիրը, տիրեցի մինչև... և յերկիրը, ⁴ Uduri KUR Ettuxini յերկիրը (=Ուգուր-Եթիւսինի)՝

¹ Աղգուր-Եթիւսինի յերկիրը, այսինքն անու անունով մարզու («ցեղի») Եթիւսյան յերկիրը գտնվում էր Մեանու լճից հարավ-արևմուտք։ Այդ անունը հիշվում է և այլ արևմտադարձաններում և Եթիւսյան ցեղերից մեկի անունն է, թերևս համընկնելով uui (uui) տառիցքի անվան հետ։ Իսկ այդ Uduri-Ettu-սի-յին անվանակից Ettuxini աշմայան հասարչի և է հիշվում է Արգիշտու մի այլ արևմտադարձման մեջ՝ Արտուն։ Այսման հարթ նախնայն էս հիշվում է Ettuxi.

կին-մարդ տեղափոխեցին: Եւ այն տարում (ikukani garbe) Ար-
դիշտին գրավում է Ulluku... յերկիրը, Ur(m)iani յերկիրը, Ter-
tsubi յերկիրը, զամե ¹ Muruba...յի (յերկիրը) — յուր սլքնակա
(garini?) ևզը (karbi?) զոր ամրացված էր (agununi mano), կռո-
վով վերցրի, ազամարդ (ու) կին (տառա), գրավեցի Ubarugilduni
քաղաքը՝ թագավորանիստ քաղաքը (¹ Muruba-յի), տիրեցի մինչև
Ka...rupira յերկիրը, մինչև Terra... յերկիրը: Ետրուսակության
մեջ տեղանունները յով չեն ընթերցվում (Col. 29—38), միայն
հասկացվում է, զոր յերկու յերկրներ է գրավում (Id...ku...auni է
Ariarmu...), ազամարդ ու կին քրում ամուսն — ընդամենը 20279

ևզի, զորպես շատրվա մարդ (UN⁹¹ MU), զմասնց ազանում,
զմասնց կենդանի ամուսն, վերցնում է 1280 ձի... արջառ,
120600 զոյխար: Վնալզու ողնությամբ այս գործերը մի տա-
րում կատարեցին:

Նախորդ III տարին Արդիշտին նվաճում է Xšie յերկիրը,
այսինքն հիթիաների (խեթերի) այն հաղամասերը, զորոնք պա-
հանել են զամե Xšiaruada անունով թագավորին (Col. II 34):
Արդիշտին յուր կոզմից ավելի յի ժանրամասնում այդ արչավան-
քը, Վնալզը ինն առաջնորդեց (առջինից եր գնումս)¹, արչավե-
ցի Xatina յերկիրը (KUR Xatinaidi թի Վաթա), գրավեցի Niri-
hai xubi (—նիրիբայի դաշտ) յերկիրը, ...urmani յերկիրը, զոր
ամրացրած էր, կովով գրավեցի, ...adani քաղաքը՝ թագավորա-
նիստ քաղաքը՝ գրավեցի: Թալլյան մեծությամբ արչավեցի Xatina
յերկրի ներսը (KUR Xatin-atsie), ի վերա Թուսթնյի վորդու
յերկրի կցեցի (շգեցի) գաշնակից Մելլիտե քաղաքը, տիրեցի
մինչև Գիրաի քաղաքը...: Արդիշտին անցնում է Mellani
գետը, գրավում Marmuani յերկիրը, Ka...ani յերկիրը, ազա-
մարդ ու կին փոխադրում (šubi «փոխադրեցին»), լերդերը քան-
դում, քաղաքները վառում, 2539 ազա, 8828 կենդանի մարդ,
10847 կին — ընդամենը 22274 շատրվա-մարդս գերեվարում, տա-
նում է նաև՝ ...ձիեր, 17942 արջառ, 20000... զոյխար, ավերաց-

¹ Համեմատել նման ժողջ ոկկապական տեքստերի մեջ. Որինտի, մի-
ամանաց արքա Մասիուսպայի է խեթերի արքա Սուպրիուսիումայի միջև
կնքված պաշտպանի մեջ կտրույում ենք—Վնաուս յերկրի արքայի տաժամենե-
րը մեր առինից գնացին (ապ 41): Ուրարտական մանալին ² Xaldani Վնա-
լզը առինից գնաց (—առաջնորդեց) թագավորությունը պառկանում է ի
Friedrich-ին:

Xubiluni (յերկիրը), Barusta յերկիրը, Barša յերկիրը ...² (= այսինչ մարզու), յերկիրը կերա, քաղաքները գտանցի, ...5040 մարզ տարվա, ...գոմանց աղանեցի, գոմանց կենդանի տարա, ...զինվորներ, ...987 արջառ, ...5... գոշխար, Արգիշտին տառւ ե—Քաղցու ոչնությամբ այս գործերը մի տարում կատարեցի:

Հաջորդ VI արշավանքը էլի կատարվում է զեպի Ասորեստան, Այգանգ (Col. III 17-18) կարգում ենք. շեալը արշավեց, յուր գինաներով նվաճեց Ասուր յերկիրը... Bustu յերկիրը, Tatiuni յերկիրը, ժառանցեց Արգիշտան, Քաղցան մեծությամբ Արգիշտին տառւ ե—երկիրը պարսպապատեցի (? šidunili),

Šurialluni յերկիրը կարգավորեցի (? špautubi), Assur յերկրի զորքը իմ յերկրում բնակեցրի (šidu?) Ագոթեցի Քալգուն, ախրջը, Տեյլերային, Արգիշտին, աստվածներին Ռիախա յերկրի, տերունական մեծությամբ գաստնացա (?), ողնեցին ինձ աստվածները: Արգիշտին, Մենուայի գորգին, տառւ ե—Քաղցը kuruni-յն [վոգարմամ է?], Քաղցու զենքը kuruni-յն Քաղցան մեծությամբ (=Ք. մեծության շնորհիվ) շաղկապին մարդկանց [14 auzatšili] զուստեցի, Ասուր յերկիրը վերցրի (xui dubi), զարձրի իմ յերկիրը, Դադանի (¹ Dadani—Դադայան?) ավերաչի մարդկանց միացրի (? amusbi) և այն տարում արշավեցի ի յերկիր..., ի յերկիր ...ie, ի յերկիր Arxa (KUR Arxauē edia)... Քաղավորական 60 քաղաք (ե) մոզավրդին ավերեցի (? šigubi) կամ za-aš-gu-bi շաղանեցի): Արշավեցի Bustu յերկիրը, (զբավեցի)... (Li)xaratuuni քաղաքը, Aburiani(ni) քաղաքը, ...քաղաքը, Kadukaniuni քաղաքը, ...յերկիրը: Արգիշտին տառւ ե—... (յերկիրը) կերա, ախրեցի մինչև Մա(նա) յերկիրը կից. 18827 մարզ տարվա, գոմանց աղանեցի, գոմանց կենդանի տարա. 606 ձի, 184 ուղա, 6257 արջառ, 33203 գոշխար, Արգիշտին, Մենուայի գորգին, տառւ ե. այս գործերը մի տարում կատարեցի:

Հաջորդ VII տարվա արշավանքները կատարվում են զեպի արևելք—Իյանի, Մանա և Ռուսուս յերկրները (Col. III 16-17 և Col. IV 1-12) Արգիշտին յուր սիրայի (šurxani)¹ զորքերը զուստարում է, աղոթում է աստվածներին, գործնք իրեն ողնում են, գոմանում է Քաղցուց և նրա զրուխց (գինաներից—šuri), ավերացնելով (Col. III 16-17, Col. IV 1-12)—Քաղցու մեծության շնորհիվ արշավեցի İyani յերկիրը, յերկիրը զբավեցի, բերեցրը բանդեցի, քաղաքները գտանցի, Eratellini քաղաքը (ե) Eratellieu(ni) (յերկիրը) զբավեցի, աղամարզ (ե) կին աշտանկից տարա

¹ Քերեհ՝ գորշավանձ

Նույն տարում արշավեցի Mana յերկիրը, ... Basin յերկիրը, գետը (?) Tura..., շրջակա հողը՝ ամրացրած, կոճով զրավեցի, աղամարդկանց աշտեղից փոխադրեցի, կանանց... [66—71 տողերը չեն ընթերցվում]։ [Col. IV₁₋₁₃]՝ 18243 մարդ տարվա, զմանց սպանեցի, զմանց կենդանի տարա, 79(0) ձի, 100 ուղտ, 22629 արջառ, 36830 զույխար։ Արգիշտին ասում է—Քաղցու ոչնությամբ այս զորքերը մի տարում կատարեցին։

Հաջորդ VIII տարվա արշավանքները կատարվում են գետի ափերի՝ Մանա և Իրքիունի յերկրները, զորանք սահմանակից էին Ասորեստանին (Col. IV₁₄₋₁₆)։ Միևեկով Քաղցուց («Քաղցը արշավեց յառ զինանշով նվաճեց Մանա յերկիրը, նվաճեց Իրքիունի յերկիրը»), զորը իր նվաճած յերկրները շտրկում է Արգիշտուն, ապաՑիլով աստվածներին, զորանք ոչնության են գալիս և յերախառագիտության են արժանանում («Xaldi kurani» է այլն), Արգիշտին վերջացնում է արշավանքի բուն նկարագրությունը (Col. IV₂₁₋₂₂)։ «Քաղցյան մեծությամբ արշավեցի գետի Mana յերկիրը, նվաճեցի Irkuni(ni) յերկիրը, փրկեցի մինչև Alamu-յան [Ասորեստանյան] Alganı յերկիրը, 6471 մարդ տարվա, զմանց սպանեցի, զմանց կենդանի տարա, 286 ձի, 2251 արջառ, 8705 զույխար։ Արգիշտին ասում է—Քաղցու ոչնությամբ այս զորքերը մեկ տարում կատարեցին։

Հաջորդ IX տարվա արշավանքները կատարվում են Մանա և Բուստուս յերկրները (Col. IV₂₃₋₂₄) զորոշ մանրամասնությամբ։ Նույն ձևով սկսելով ինչպես նախորդ և նման ուղամական արձանագրություններում, Արգիշտին տալիս է հետևյալ բուն նկարագրությունը (Col. IV₂₅₋₂₆)։ «Արշավեցի Basin յերկիրը, զրավեցի Akkayzi xubi (=Ասկայաշի գետը) յերկիրը, Saliraraga(ni) յերկիրը, ի վերա Ugisti(ni) յերկրի ձգեցի գառնակից Ussini յերկիրը, փրկեցի մինչև Aladeie յերկիրը, զրացի յերկիրը, յերկիրը վառեցի, քաղաքները քանդեցի, աշտեղից աշտեղից քշեցի... 1873 մարդ տարվա, զմանց սպանեցի, զմանց կենդանի տարա, ... 80 ձի ... ուղտ, ... արջառ, ... զույխար։ Արգիշտին ասում է—Քաղցու ոչնությամբ այս զորքերը մեկ տարում կատարեցին։

Հաջորդ X տարվա արշավանքները կատարվում են էլի Mana յերկիրը, վերի մեծն էր 'Ass, զորպես շինածի։ այստեղ շինվում է Արգիշտինի խնամքը (քաղաք)։ Վերջում նկարագրվում է գետի Urmie յերկիրը կատարված արշավանքը, զորանկից տար-

վում է 14813 (թև 24813?) «մարզ տարվում, 25 ձի, ...1744 ար-
ջում, 48825 գոլթար, և այս բոլորը էլի մի տարում (Col. IV
27¹¹, Col. V¹¹⁻¹³)։ Զորքերը և նիւղերուրդ սյունակները ախպես
են բաժանվում բովանդակությամբ և նկարագրության ձևով, վոր
կարծես թէ այս բոլորը չերկու տարվա մեկ են կատարվի։

Հաջորդ XI տարվա արշավանքները վերաբերում են Bixutani
քաղաքին, նրա նախնան Baxini քաղաքին, վորը բանդը-
վում է, և մի աննայտ չերկրի, թեպետ X արշավանքի նկա-
րագրությամբ վերջանում է V սյունակի 11-րդ տողով, սա-
կայն շարունակությամբ զայժմ չեղած շարքն ձևով չի տար-
վում, այլ այդ տողից սկսած ինչ վոր նվիրաբերությունների
մասին և խոսվում (7066 արջում և 50878 գոլթար), վորից նե-
սա գրչին և այդ քաղաքներին ավերման նազարդումը։ Այդ V
սյունակի 11-րդ տողից մինչև 20-րդը (վորով նա վերջանում է),
VI սյունակի 7 տողերը (թեկ այդ VI-ը, վորը մեծ մասամբ
չի կարգացվում, ունի բնթաններ նենց 7 տող)։ Ինչպես և VII
սյունակը (1—10 տողերը) ըստ իս մի տարվա գործունեության
են վերաբերում։ VI սյունակում (6-րդ տող) հիշվում է
նաև մի չերկիր, վորի անունը զմարխտարար չի կարգացվում,
բայց նրա մասին VII-ում արվում է ավարի նկարագրությու-
նը, «Արզիշտին տաում է, badini(ni) (=?) վերցրի, բերպեր զբա-
վեցի, տեղական չերկրները կերա, քաղաքները վառեցի, 3270
մարդ, զմանց ուղանեցի, զմանց կենդանի տարա, 170 ձի տա-
րա, 62 ուղա, 5441 արջում, 614(0) գոլթար, Արզիշտին տաում
և Խաղզու ողնությամբ այս գործերը մեկ տարում կատարեցի»։

Հաջորդ XII տարվա արշավանքները կատարվում են գեպի
Tuaratsiniei xubi չերկիրը [=Տուարածտաւախ], մինչև Gurki չեր-
կիրը, գեպի Mana չերկիրը (Col. VII¹¹⁻¹⁴)։ Խոսվում է նախ այն մա-
սին, վոր Խաղզը և՛ արխության և առիթս Արզիշտուն և՛ պատերազմ
(Col. VII¹³⁻¹⁵) նետ՝ մի ջրանցքի մասին «Դախալատինին» («Դախ-
ալաւ — անունով») գետից բերած (տող 17)։ Աննականայի յն 18-րդ
տողի zadqbi kulmie KUR Surane՝ VII սյունակի 19-րդ տողից
նորից սկսվում է սովորական սազմական արձանագրություննե-
րի շարադրական ձևը, «Արզիշտին, Մենուայի վորպին, տաում է,
ազոթեցի Խաղզուն» և այլն (մինչև 23-րդ տող), նետ (մինչև
22-րդ տողը)՝ «զորքեր զմարեցի, արշավեցի Mana չերկիրը,
չերկիրը կերա, քաղաքները վառեցի, տիրեցի մինչև Uixika քա-
ղաքը, Buštue չերկրի, այլ-կին այստեղից վարեցի՝ 13970

մարդ տարվա, ժամանց սպանեցի, ժամանց կենդանի տարա, 308 ձի տարա, 8100 (?) արջառ, 32538 գոշխար. Արգիշաֆն առավ և. Քալդուս ոչնչությամբ այս գործերը մեկ տարում կատարեցի:

Հաջորդ XIII տարվա արշավանքները վերաբերում են Mana յերկրին, ժորի ամրացրած Simerixadini թագավորական քաղաքը գրավվում է, և Etiuni յերկրին, ժորի Ardini քաղաքից Արգիշաֆն հաժաքում է՝ astiu (=հաց?) և zirbilani (=շ), նույն տարին աֆանը (šuxan) նա գործեր և գումարում, ազոթելով Քալդուսն և այլն, արշավում Etiuni յերկիրը, գրավելով Eriaxi յերկիրը՝ ժոռն Katarza-յի յերկիրը, տիրելով մինչև Iškigula յերկիրը: Արշավում է նաև ժոռն Uideruxi-յի յերկիրը, ուր յերկիրը տուտում է, քաղաքները վառում, վերցնում Amegu... քաղաքը, թագավորական քաղաքը Videru-յան ցեղի, արևմտագրություն և թողնում տեղում, գերիններ (քանակը լավ չի բնթերցվում) և ավար (1200 ձի, 22504 արջառ, 160000-ից ավելի գոշխար) առնում այդտեղից և այս բոլորը կատարում մի տարում (տես VII Col., տողեր 23—69):

Հաջորդ XIV տարվա արշավանքները կատարվում են Turiuni յերկրում, ուր վերցվում են 11 զգեսակներ ամրացրած (pulurja agununi), շատ շինություններ և բերքեր են այրվում, քանդվում, այր և կին այդտեղից քշվում տարվում Յեզ այս բոլորը միևնույն տարում (Col. VII 70-81):

Յեթն մի հաշվենարգարի բերեմք այս 14 տարիների արշավանքների վայրերը (ուզգությունները) և գերինների թիվը (սմարգիկ տարվա), կարելի չե ասել, վար՝ 1-ին տարին յեմթարկվում կամ գրավվում են Dian(xi) և Zabaxa յերկրներ (52675 գերի):

II տարին՝ Abiliani(xi) և Anistirve յերկրներ և մյուս կողմից՝ Etiuni (=Կասյց?) և Ulaku, Tertubi յերկրներ, գերեվարվում է 22274 մարդ:

III տարին՝ Nate յերկիր Niribai xubi (Խուրբեղի գոտա?) քրտնալ, Մելլիս լուղալով, Marmuani և այլ յերկրներով, գերեվարվում է 22274 մարդ:

IV տարին՝ Etiuni, Uburda, Vakuš և Xaxia յերկրներ՝ 19790 գերեվարվում:

V տարին՝ Aggur (Ասուրգամի քով), Bušta, Xubilaini, Barbu... յերկրներ՝ ...5040 գերեվարվում:

VI տարին՝ Aggur-Bušta, Turiuni (սմեմանակից Mana-ին)... յերկրներ՝ 18827 գերեվարվում:

VII ամիս՝ Կրկնակի տրամվանք *Iyani, Mana, Buztu* յերկրներ՝ 18243 զերիներով:

VIII ամիս՝ *Mana* և *Irkiani* յերկրներ (օրելավ միմյև տասնութամս *Algani* յերկիրը)՝ 6471 զերիներով:

IX ամիս՝ *Mana* և *Buztu* յերկրներ, ուր գրավվում է *Ashayai xubi, Satiragani, Ugšti(oi)* և *Ušini* (միմյև *Aloteye* յերկիրը)՝ ...1873 զերիներով:

X ամիս՝ *Mana* յերկիրը (*Aza* բազմադարով) և *Urmie* յերկիրը, 14813 (կամ 24813) զերի:

XI ամիս՝ *Bikurani* և *Bamni* բազմադար և մի յերկիր՝ 3270 զերի:

XII ամիս՝ *Taaratšini* *xubi* յերկիրը և *Mana* յերկիրը՝ 32538 զերիներով:

XIII ամիս՝ *Mana* յերկիրը (*Šimerixadiri* բազմադար), *Etiuni* յերկիրը (*Ardini* բազմադար), նախքան *Etiuni, Eriaxi* (¹ *Katarza-ji*)՝ միմյև *Bkigula* յերկիրը, *Viteraxi* յերկիրը (*Amegu...* բազմադար), զերիների թիվը չի ընթերցվում:

XIV ամիս՝ *Tariuni* խառնելվում՝ *Manu-* ի մեջ չի:

Արգիշտին յուր 14 ամսով այս արշավանքների մեծ մասը կատարել է *Mana* և *Assur* (=Սուրենասան) պետությունների դեմ, ուր հիշատակելի չեն մասնավորապես *Bušu* և *Baršu* (=Parsua «Պարս-ք»), շրջանները Ուրարտ լճից հարավ-արևելք: Այդ *Mana* և *Assur* պետություններին նա նվիրում է յուր արշավանքների V, VI, VII (Կրկնակի), VIII, IX, X և մասամբ XII և XIII ամսերները (և թերևս XIV ամսին): Այսինքն՝ Ց կամ Ս ամսի անընդհատ նա կռիվ է մղել դուռը Սուրենասանի և Նրանից կախյալ՝ Մաննա պետության դեմ: Մերկրորդ կարևոր և մասնազոգ պետությունն էր (կամ ցեղերի միությունը) *Etiuni*-ն, զորի դեմ արշավանքներ են կատարվում II, IV և XIII ամսերներում: Մերկրորդ ախայանը — իսկիների յերկիրն էր (III ամսով արշավանքը), իսկ չորրորդը՝ *Disue(xi)* հայանի իշխանությունը, զորն արգեն Մենուային հարկատու էր դարձել, այսինքն՝ վառառ կախվածության մեջ էր Ուրարտուից: Վերջին յերկուսը՝ *Xate* և *Disuexi* Ուրարտուի արևմտյան ախայաններն էին, *Etiuni* զաշնակցությունը՝ հյուսիսային, *Manu*-ն՝ արևելյան, իսկ *Assur*-ը հարավային (և հարավ-արևելյան): Վար Արգիշտին հաղթել է Սուրենասանին և Նրա Աշուրգան թագավորին, այդ յերևում է V և VI ամսերների արշավանքների նկարագրությունից:

Թայց սխալ էջներ, ինչպէս Ե. Կարսեւ-ի մաս ենք տեսնում (Ист. др. Востока, II, 44)¹ կամ նաև աշակերտ Ե. Տրյուբ-ի մաս (տես Հին աշխարհի պատմութիւն, Հատոր I, Արևելք, Թարգմ. 1938, էջ 376)², առաջուր հաղթական արշավանք վերադրել Արգիշտուին, զոր նա տարել է (իրը բոլորն էլ) Ասորեստանի դեմ Այց գույն պիտի բացատրել Արգիշտու արշավանքների 14 տարվա նկարագրութեան թվով, կամ թե ուրարտական լեզվի և արմանագրութեանների յոթանասուկ վեր շահանալով, յերբ միևնույն արշավանքը արվում է թե Թայց առանձն կողմից և թե Թագավորի, և այդպիսով յեղան թվերը կրկնապատկելի են:

Յեթն վերջները դերի տարվածների ընդհանուր գումարը, անկախ այն շարքին և կարծես թե պարտադիր ու անկան հաղթումից, թե չվաճակ պայանների, ժամանց կենդանի տարաւ, և յեթն անգամ հաղթանք այն զինվորապետ թվերի հետ, զոր հիշվում են V (...3040 մարդ), IX (...1873 մարդ) և բնավ չընթերցող XIII տարվա արդյունքների մեջ, ապա այնուամենայնիվ ստացվում է մի պատկառելի նահապետաւ 216081 մարդով (չմարդիկ տարվաւ), զորոնց աշխատեցնում էյին զորպես ստրուկներ կամ յերեւի վաճառում էյին՝ (այս մասին արմանագրութեանները չեն խոսում):

Արգիշտու ու թ արմանագրութեանները, զորպես մայրապետութեաններ (կամ քաղաքութեաններ), առաջինն են իրենց առկերի քանակով ուրարտական արմանագրութեանների մեջ (նկատ գաւրիս են Սարգուրի աննախները և նկատ՝ Մենուայի ՎՆերյան գումն:

¹ „Прогнания Менуя Аргишмом, современна против Ассирии 14 победоносных походов, о котором неизвестно что означают названия — отсылка на сказку Хорхор у Вавл. Эти названия могут быть синонимами с аналогичными памятниками Египта и Персии и означают оккупационным генциативным значением Вавилонского царства, как великой державы. Он свел к также своим расцелами мазодатических титлов“ (տես նաև II-րդ դիրք, էջ 44):

² Մի քանի ասանակ տարի տեղ իր իշխանութեան սկզբում նա (Արգիշտին) Ասորեստանի դեմ 14 հաղթական արշավանք կատարեց: Թերի այս գրքի նկրնակը (կամ նկրնակները) լով չէյին ծանոթացել ուրարտական արմանագրութեաններին, կրկնելով իրենց առաջի յերմը:

³ Այց և ստացվում 14 տարվա արշավանքների ընթաց թվերից (22823 + 20279 + 22274 + 18790 + ...3040 + 18821 + 18242 + 6471 + ...1873 + 14813/թե 24813)³ + 2270 + 22238 = 216081): Յեթն հաղթի ափէլ հիշտ վերծանել այց կրտաւրված աղերը, ապա անշուշտ նահապետաւը կրտաւրված մաս 230000-ի: Արգիշ, չէն ուսցնալ ուրարտական գնացրդները:

արևանապրոթյունը), իսկ ոտաք նման մեծ արևանապրոթյուններ պանկ են միայն հին պարսիկները և չեղփպտացիք: Քորթաբյան այդ ռթ արևանապրոթյունների ազգերի թիվն և 380. Փնցկերոզ արևանապրոթյունը, 7 ազգից բաղկացած, գրեթե իսպառ մաշված և անպատգարծեկի յե, V և VIII արևանապրոթյունները ըստ նախնի ազգերից են, իսկ մյուսները ափիկի շատ (I-ը ունի 43 ազգ, II-ը՝ 57 ազգ, III-ը՝ 71 ազգ, IV-ը՝ 81 ազգ, VI-ը՝ 81 ազգ):

Արգիշտու յերկրորդ կարևոր նուշարմանն և յեղել, քացի Քորթաբյան 8 մայրարևանապրոթյուններից, այն ստելան՝ քաղաքաթագր, զոր նա գրել էր Վանի մայրի նշախառնին կողմի շարեկյան նիշայում: Այդ նիշայից մի քիչ զեկի արևմուտք գտնվել է, ինչպես նախնի յե, Սարգսրի նախնի տարեկիր ստելան յուր պատմանգամով՝ գրված իր նմաք նախկաղես փաքած շարեմայան նիշայում, ինչպես անվանում է Հ. Սրերին (անս Archaeologic, expedition, 1916 г. в Ван, № 19): Բայց Արգիշտյան այդ ստելան զեռ 10-րդ դարում նանված և յեղել իր տեղից. նրա մի մասը, յերկու կտոր յեղած, գտնվում է Վանի ու Սանակ յեկեղեցու արտարի (րեմի) ստարեք, իսկ յերկրորդ մասը գրված է նույն յեկեղեցու պատի մեջ: Առաջին արևանապրոթյուն մեջ նա նկարագրում է յուր արշավանքը զեկի Di-dinle յերկիրը և Zua քաղաքը. նա գրավում է այդ Zua-ն, զոր պատկանել է Դիսու իշխանությանը (ցեղին), թագնում է արևանապրոթյուն այդ Zua-յում և Aškala յերկրում¹, 105 րերզ և քանդում, 453 քաղաք այրում, 3 յերկրներ ափերում (? uodini uqukubi), մագդրզին տանում յուր յերկիրը (շմարզկանց նափեղաքի իմ յերկրին), (այն է)՝ Kall..., յերկրի, Aškalašle յերկրի և Šašilunle քաղաքի, տանելով 15181 ազա, 2734 այր, [107]604 կին, 4426 [մի], [107]478 արջառ, 73700 վոշխառ: Յերկու թագավորների (յերկի Դիսույան ցեղից) նա ծառայեցնում է -Šašl...-ին, 'Ardaraki-յի զորգուն, և Baltuixi-յին, Kabi...-յի զորգուն, կուսակալներ և այդտեղ գնում, Դիսու ցեղի արքային

¹ Առաջին ազգրում միայն նաք էր Քաշելի [ku]šetadi [pa]ne KUR Ba... (KUR Xa)šani, զոր նշանակում է տիրեցի մինչև Ba յերկիրը և Xašani յերկիրը: այս յերկրների մայրն մեք արգեն իսակ ենք Քորթաբյան I արևանապրոթյուն կաղապրոթյանը, զորպես էլի Diku ցեղերին կամ իշխանությանը պատկանող յրջաններ, զորանք յեղել են այժմյան Լազիկ լմից քիչ արևմուտք (նախնի գրուղի մա):

հալատակեցնում է, հարկի տակ ձգում, հետևյալ հարկն է Դիսու-
իզը առիւն—41 մանս Տըլուն (?) գուկի, 37 մանս (արծաթ),
...առաւ հազար բրոնզ, 1000 գրան, 300 արջառ, ...առաւ հազար
փոշխար: Յեղ հետևյալ հարկն է սահմանում այդ Diau իշխանու-
թյան համար (հետագա տարիներին)—...մանս գուկի հնուն (?)
10000 մանս բրոնզա, ... արջառ, 100 երկնջ (GUD. LID), 300
փոշխար, 300 գրան: Հետո (28-րդ աղբից) նկարագրվում է ար-
շավանքը գեղի Etiuni յերկիրը, յուր գոտաւ՝ Luša, Katarza,
Eriaxi, Gulutaxisa- յերկրներով, տիրելով մինչև Abuninie յեր-
կիրը (տես Սեյա № 45):

Մյուս արևմտադրությունը ելի վերաբերում է Diau իշխա-
նության նվաճմանը, ուր թագավորում է Ufuburši անունով մե-
կը (տես Սեյա № 46): Հիշվում է այդտեղ (առջ 5) եւ մի մար-
դու անունը [Teʔanulua—, փորը սակախ տարողությամբ չի ըն-
թերցվում: Ընդհանրապես այդ արևմտադրությունը շատ պակա-
սավոր է:

Մյուս քաղաքական-ապագմական գեղերից հիշենք Eriani
յերկրի նվաճման մասին, փորն առանձին հաղորդվում է Նանի-
շայի (Մարմաշների) արևմտադրության մեջ, գրավվում է այդ յեր-
կիրը (=այժմյան Անիմականի շրջանը) Irdaniuni (կամ Erdaniu-
ni է *Ardaniuni) քաղաքով, մինչև Iškigula¹ յերկիրը (3 տա-
ղանի արևմտադրություն է): Նույնիցս գյուղի (Արազանից
հյուսիս-արևմուտք) արևմտադրության մեջ խոսվում է Kulla անու-
նով մարդու յերկրի Duruba(ni) քաղաքի մասին: Մարդգամիշի
(«Axuriani» քաղաքի) արևմտադրության (ստեղայի) մեջ Արգիշտին
ասում է, փոր նվաճել է Aštuaxini-յի (Aštu- ցեղի, Aštu- փոր-
դու) այդ յերկիրը, փոր գալիս են (հալատակվելու) Etiuni ցեղե-
րը (KUR Etiuni KUR Ibirani): Հիշվում է եւ ինչփոր հարևան
Kafraxi քաղաք (Կաբա?), փորից նա (այդ յերկիրը?) անջատում է:
Այդտեղ վերջում ուղեկցվում է ավարի քանակը (մուշված է):
Ելառի յուր արևմտադրության մեջ (10 տաղանի) Արգիշտին
ասում է, փոր նվաճեց Uluani յերկիրը, Darani քաղաքի յեր-
կիրը: անշուշտ այդ Darani-ն (կամ Dama-ն) այժմյան Ելառն
է: «Մարդարարատի» յուր արևմտադրության մեջ (գտնվել է

¹ Iškigula-յի մասին հիշատակվում է եւ մի տարբերակի մեջ, փորն
ուղարկում է Սուսա (I) թագավորը այդտեղի յուր հուսակային հայաննյով
Rutaxima քաղաք չինության մասին:

Սարգսարատի մի ձեթանանում¹, Արգիշտին ասում է. «Քերզը baduše (7) կառուցեցի, դրի «Արգիշտիթիթի» անուն, նոգո՞վ պատվար... պարսպով պատեցի, զեւոնց ասուններ (šunne² 7) անց կացրի, զորթասունն (ե) ծառ անկեցի, շինարարությամբ աշտակ կատարեցի» և այլն³։ Շահրիարում գտնված մի աշանի շուրջը գրած արևանագրությամբ մեջ ինչպես և Ղազանջիթի (Սուրմալու) փոքրիկ արևանագրությամբ մեջ (կյուր քաղ) Արգիշտին նպարգում և շտուն» (ասնար) շինելու մասին⁴. Իսկ Սեբեանից 25/1, կիլոմետր հյուսիս-արևելք գտնվող «Ղանլի-թափա» բլուրի վրա գտնված մի փոքրիկ (3 սոգ) արևանագրությամբ մեջ կարգում ենք.— «Արգիշտին, Մեուսայի զորդին, այս 'an (= բերդիկը, մարտկոցը) շինեց 10000 քարով»։

Սեթե Արգիշտին նստել և մինչև նրա և Կոսայք, իսկ այդ մասին (Eltuni և Udui-Eltuni) մենք գիտենք նրա արևանագրությամբներից, ապա նաև նշտաթյամբ կարող եք բարձրանալ և Սեանի մաս, և Արցախյուի Arghil-յի արևանագրությամբ (նախ անունը չի գրված), զորով գրավվում և Kexuni քաղաքի չեղկիբը, Խրեղով մինչև Ittikuni(u) քաղաքը, մենք պիտի վերադրենք Արգիշտի Նին և փոշ թե Արգիշտի Սին, ինչպես կարծում են ժամանակակից պատմիկները քուրի վրա գտնված մի կարևոր արևանագրությամբ մեջ (3 քարի վրա, զորանց մեջակցինը կորած է) Արգիշտին այս վայրը կոչում և «Լուլու» չեղկիբ, զոր նշտանում և շարքարտական» (նմա. այլուր KUR Luilina, ինչպես Սարգսարի մաս), զորը պատկանելիս և չեղել 'An անունով մարդու։ Այգանիկ նկարագրվում և կուլար և ծխակատարությամբ քրմական տարրերը գտներով և այլն, սակայն լեզուն լավ չի նստեցվում (13 սոգանի արևանագրությամբ է)։

Այսպիսով, թե՛ չեղյակացությամբ ենք գայիս։

Նախ, զոր Արգիշտու երազանախյի նիմանկան վկայությամբ ենք նաև «Ղանա մայրի հյուսիսային (առևելյան նիշա)» — Սահակի 2 արևանագրությամբները) և հարավային կողմերին («Քորխուրյան» 8 արև.) թողած յուր արևանագրությամբները, և մյուս կողմից այսպես կոչված «տեղական» (նվանման փայրերի) արևանագրությամբները, զորանք Մաղել են միայն Ուրարտուի

¹ Ունի 14 սոգ և այժմ գտնվում և Ղազարյուզասում։

² Մեուսա Շահրիարի այդ աշանաքը Արմավիրի («Արգիշտիթիթի») մասից և չեղված չեղիք։

(ԴԵՏԹ. պատմական Հայաստանի) հյուսիսում, այն է—Արարատյան դաշտում (Արմավիր կամ Արգիշտիխիմա և Արգիշտիխիմիխի) — Հրազդանի ուղղությամբ (ս.Նանյի թափառ մերձում մոտ, Սյուս) մինչև Սեանա լիճ (Արզակույի արև.), և Սարգիստիլ — Նանյիլի — Կուշիլիան (Կարսի շրջան)։ Անթիս արշավանքների յերակնաբլ վերջանենք Վանա լիճը, ապա Արգիշտին մի կողմից ընթացել և ուղիղ հյուսիսային ուղղությամբ, Արամանիի միջին և վերին հոսանքներով, վերանդ գրավել և Արսունի (= Ազանուներ) և Videtuxi յերկիրը (= Բաղրևանդ) իրեն կից Luša և Kolarza յերկրներով (վարանք գրավված են յեղել և Մենուսյի կողմից)։ Ալաշկերտի հովտից Չինդլիի յանանցքով նա իջել և Արարատյան դաշտ, ինչպես այդ արևել եր և Մենուսն, ոնցել և Արաքսը, գրավել արարատական Luša յերկիրը (Աշա Թագավորի)։ Գարանելով Արմավիր-Արգիշտիխիման յուր հիմնական հենակնաբլ այդ դաշտում (այդտեղից ունենք մոտ 15 արև.), այս մասին վկայում են թե յուր արձանագրությունները (Արմավիր, Նազանլի, Սարգարատ, Շահրիար) և թե մյուս թագավորներինը (Սարգուր II)։ Արարատյան դաշտից նա քարվաղել և Հրազդան գետի աջանդ մինչև Սեան (ս.Նանյի թափառ, «Սյուս», «Արզակույ»), վերանդ յեղել են Etiani յերկիրը (սահմանակից և Uduri-Etiani-ին) և Kexuni ու Iddikuni(a) վայրերը (Արզակույի մոտ)։ Մյուս կողմից Վանա լիճից Արգիշտին ընթացել և հյուսիս-արևելյան ուղղությամբ, գրավելով նախ Դիուսի (Դիուսյան) Սյուսիսի թագավորի armuyali (արարվել?), Սեյա № 43₂₁) իշխանությունը (Մենուսն ևս հպատակեցրել եր այդ տերությունը) յուր աշխարհ վայրերով Bia, Hagan (ս.աշխարհի Հասանան), Zura, Aghatali, Saglituni⁵, Se-razi, Segetica, Utuxa, Didini⁶ և այլն։ Այստեղից (= հին Հաշտանեց, Վարանուներ, Հարք) Արգիշտին գնում և զեղի հյուսիս-արևելքը, գրավելով Tuaratsimel xubi յերկիրը (= հին Տուարատաուսի, Մենուսից հյուսիս՝ աշխարհի Նարայակի տակ), այս-

⁵ Ի զեղ աշխարհի թագավորական կրթվ հիթն և Մանուշի (Munni) թագավորները (Արմավիր լիճ շուրջը մինչև Մակու)։

⁶ Ընկն. բոս կողմնության Xubimuni յերկրանալը, վերև տնայալ կողմնակ և xubi տնայալ քանից։

⁷ Մեկ թվում է, վեր այդ յերկրանալը պակվել և աշխարհի Դիուսի գյուղի տնայալ մեջ. Այդ տեղը Արգիշտին քարանդի վրա նշված և Թինդլայաու գետակի վերին հոսանքի վրա (Մանուշի և Սյուսից) գյուղերի մոտ, Բյուրակյան (Թինդլայ) յանների նարավային աարաններում. Նա և այլ Դիուսի (Ալաշկերտի մոտ)։

անդից՝ Քասնի նովար (Zabaxa ցեղերի յերկիրը?), իսկ այս-
անդից էլ Սարիգամիշի մասով նա բարձրացել է Կարսի նահան-
գը նահանգով մինչև այժմյան Ղուլիջանը և Չերչերի մասերը
(կիշվամ մե՝ Elioni ցեղեր և գրանցից Astuxini «Աստուսյան»
գամասակը Axuriani = Սարիգամիշ քաղաքով, Kalraxi քաղաքին
մաս, Igani յերկիրը և Makaltuni քաղաքը Չերչեր լճից նա-
յայ)։ Այսանց նա նվաճում է թե Կարս-նայ գետի նովամով
ընկած այդ շրջանները և թե Արփա-նայ գետի (և թերևս Արա-
սի) շրջաններում, Շիրակում, այլևայլ փոքրիկ առանձինք—Eria-
xi յերկիրը Erdantuni քաղաքով (կենդանական շրջ.), Abilianixi
յերկիրը (Կազգզանի գիմաց), Bdgulu (?), Gulustaxixa (= ?),
գամա Kulla-յի յերկիրը (= Կուլիջան)։

Արևմուտքում Արգիշտին գարգացրեց յուր հոր աջամուգի-
ձը ափսի գեղի արևմուտք (Արամանիի նովամով), գրավելով խե-
թերի յերկիրը, անցնելով Սեփրաս, գրավելով Melite, Marmu-
ni, Pila(i) և այլ քաղաքները։

Արևելքում և նարամ-արևելքում եւս գարգացրեց Մենուայի
արչամուգին, պանելով յուր հնչման սակ վոշ միայն Manna-ն,
այլև ափսի արևելյան և նարամ-արևելյան գրա շրջանները (Աւր-
միայից նալվամ), ինչպիսիք են Buthi և Parzia (Parua
«Գարաբ») մեծ յերկրները։ Այսանցից եր Արգիշտին նարվա-
նում Ասորեստանը, տեղեկություն չունենց, փոքր նա անցնեց
Տավրոսյան լեռնաշղթան և Տիգրիսից նարավ։

Այսպիսով Արգիշտին ընդարձակեց Արարատում, շարունա-
կելով հոր գործը։ Մենուան արևմուտքում, Սեփրասի (= Արա-
մանիի) նովամով գրավել եր մինչև Մոփը և Մեկիտեյի Sulicha-
val թաղամասին նարկասուս գարձրել, իսկ Արգիշտին անցնում է
Արևմտյան Սեփրասը, գրավելով Մեկիտենեն և գրա արևմտյան
շրջանները, նարկասուս գարձնելով նրա Xilavada թաղամասին
(փոքր Sahu տունից կամ գինաստիայից եր, հմտ. հայոց Մոփը
Շահի, Մոփը Շահունի), փոքր ապրում եր և Արգիշտին փոքրի
Սարգուրի մամանակ, ընդհարվելով վերջինիս հետ։ Մենուան
Արարատում հյուսիսում ընդարձակեց մինչև Քասնի—Քազրիսնոց,
և մի տեղ միայն անցավ Արարատյան դաշտը (Իգիլիրի-Տաւրու-
սանի մաս), այսինքն՝ ընդհանրապես նա հասել եր Հաջիական
Գարին, իսկ Արգիշտին յուր տերության հյուսիսային սահման-
ները հասցրեց մինչև Սեան-Չերչեր լճերի գիծը, գրավելով Կար-
սի նահանգը, Արարատյան դաշտը (Արամփիւր կենտրոնով) և Սե-

քեանի—կոտայքի շրջանը մինչև Սեանա լիճը (Արցախյան)։ Իսկ արևելքում Աբարատի ազգեցությունը հասավ Աբաթա լիճից դեպի հարավ-արևելք ընկած ընդարձակ տարածությունները (Bogatu¹, Pareha..., Alganı)։ Գտնող Ասորեստանն անգամ թույլ եր Աբարատից։

ՍԱՏԳՈՒՐ II (755—730)

Արգիշտին ապրում եր ասուրական Աշուրգան (773—764) և Ազադ-Նիրարի (764—755) թագավորների ժամանակ, Վորոնցից առաջինին հաղթելու մասին նա պատմում է յուր Քորխուրյան մի արևանագրության մեջ (Col. II₁₁)։ յուր արշավանքների V տարում։ Իսկ նրա վորդի Սարգուրը ապրելիս և յեղիլ ասուրական Աշուրնիրարի (755—747) և Տիգլատպիլասար III-ի (747—728) ժամանակաշրջանում։

Մի շրջան և յեղիլ, յերբ յերևի հայր ու վորդի միասին են կառավարելիս յեղիլ, վորովհետև 1908 թվին Աբմավիրում գտնված Սարգուրյան մի մեծ արևանագրության մեջ (այժմ վաղարշագատումն է)², վորը կկոչենք Սարգուրի «Աբմավիրյան» արևանագրություն, այն է՝ նրա 7—12-րդ տոններում կարգում ենք alukie (= aluke) bidit³ Argiatini⁴ SARDurini gubustali ali igini⁵ adolie tsiguli tananini⁶ Argiatili⁷ SARDuriei tini = յուրաքանչյուր Նգիրաթերություն(?) Արգիշտին և Սարգուրը աղոթեցին(?), և աշտակ(ից) գինու ձեռն մատուցվեց Արգիշտու և Սարգուրի անվամբ։ Իսկ արևանագրությունը գրված է Սարգուրի անունից (առաջին տող—«Սարգուրը, Արգիշտու վորդին ասում է» և այլն)։ Արևանագրության հիմնական բովանդակությունն և Աբմավիրի բերդի վերակառուցումը։ Ուրա գիտնական Մ. Никольский-ն այդ տաթիվ գրում եր. «Интересно отметить, что Сардури дело восстановления двора и укрепления города считает не исключительно своим собственным, но приписывает его в раз-

¹ Այդ Bogatu-ի մեջ մտնում էլ յին Ashayai-xubi, Sahitaga(n), Ugd-tina, Ušim և Alafne յերկերը (Col. IV₁₄₂₇)։

² Բաղկացած է 28 տողից, գրված մի մեծ քարի վրա և լավ պահպանված։ Հետաքրքիր արևանագրություն է նաև դուռ յեղվարանական անակետից, քանի վոր այստեղ կան մի շարք քանդ ու փակեր, վոր աշխուր չեն գործածված (Bane-manuše, f. GAL kuldiani, šepuya arđiani, arnušimani և՛ և՛ takimani, gubustali, adolie, tsiguli, tananini և՛ և՛ kulie, lako-dulie և՛ և՛ šepu-tali և՛ և՛ այլն)։

ной степени и прежде всего своему отцу Аргишти, вполне ясно изображая это дело как их общую заслугу перед потомством и как общий дар их богам. Впрочем отсюда нельзя заключить с несомненностью, что Сардури был соправителем своего отца при конце жизни последнего, как это было с Менуа при конце жизни его отца Ишпуни, так как надписи последних написаны от их общего имени, в настоящей же надписи Сардури говорит исключительно от своего собственного имени, как единственного правителя, и соучастие его отца в его деяниях рассматривается лишь в прошедшем. Всего естественнее представлять себе дело так, что постройка дворца и города была начата еще при жизни Аргишти и при ближайшем участии его сына Сардури, и затем после смерти Аргишти была окончена Сардури, и поэтому в надписи приписана обоим, как их общее дело. Но конечно мысль о соправительстве безусловно не исключается" (ընդգծվածը մերն է, տե՛ս նաև «Новооткрытая в Эрив. губ. клинообразная надпись» տպված Изв. Имп. Арх. комиссии, вып. 37, տե՛ս և ամենմին աստիպը, հ? VI)։

Սարգսուրի թագավորության սկզբնական շրջանում, առաջին տասնամյակում, Ասորեստանը շարունակում էր պատիվ և թույլ լինել, ինչպես և Արգիշտիի ժամանակ։ Ասոր-նիրարիի թագավորությանը ակտիվության նշաններ չէր ցույց տալիս։ Ասորեստանի նկատմամբ և բնութագրվում էր յուր համասեռ ժամանակագրության մեջ տանը՝ բառով, ախի՛նը՝ արտաքին արշավանքներ տեղի չեն ունեցել։ Քրեական գառը աչյ շրջանում սփռվի մեծ գեր և խաղում, քան ինքը թագավորը։ Բայց իրադրությանը արևատապին փոխվում է, յերբ գերակաությանը անցնում է գլխավորականության, և նախկին թագավորական տոհմին չզատկանող Տիգրատպիրատար III-ը (745—727) անցնում է Ասորեստանի գլուխը։ Մենք կնկարագրենք Սարգսուրի արտաքին (և ներքին) քաղաքականությանը մինչև Տիգրատպիրատարը և վերջինիցս Կուսմուսիի մաս կրած պարտությանը։

Սարգսուրը մեզ թույլ է յերկու հիմնական և ամփոփացիք ստեղծներ (քաղաքապետներ), ուր արված և կարծես թե հանրապետարը յուր բայր արշավանքների նշանցից մեկը—Հանի ա. Փագու-Փնարու յեկեղեցու պատի մեջ խցկված քսիւսի-ն է, չորս

յերեսից լողկացած, մյուսը Վանի ժայռի հյուսիսային կողմում փորված շարժման նիւայի սակւան և չորս յերեսից և պատվանդանից, վոր հայտնաբերել և Որրեկին (1916 թվին), և հրատարակել (1922 թ.) Մասի կողմից (խնդիր լավը՝ Մ. Մերեթեյու կողմից)։

Առաջին սակւայի մի լայն յերեսը (32 սոգ) հայանի եր և առաջ, քանի վոր այդ մասը յերեսում եր յեկեղեցու պատի մեջ։ Եւ առում և, վոր այս pulvis-ն Սարգուրը գրել և ավել (kuguni) Թալը առածու համար, արվում և տիտուլատուրան, կանոնավոր զահարերության կարգը, անեմքի ֆորմուլան, Սարգուրի կողմից իշխանության (թագավորության) ստանձնումը Թալը առածուց, վորը առին և Սարգուրին թե իշխանության և թե ում (gunu)։ Այնուհետև սկսվում և ուղղական նկարագրության սկիզբը (այս նախ տարին... զորքեր...), Սերկուրը լայն կողմը (կի 32 սոգ) խոսում և արշավանքների մասին զեղի հարավ-արևմուտք ի միջի այլոց և զեղի Մելիտենե (Apx. Զեռ.՝ 41—42)։ Մյուս յերկու յերեսները ավելի նեղ են (30-ական սոգեր)։ Վորանցից մեկը խոսում և Xura քաղաքի զեմ կատարած արշավանքի մասին, մյուսը՝ Ասորեստանի թագավոր Ալլուրներարին և այլոց հաղթելու մասին (ibid.)։ Առանձնապես նշանաբերի և այդ վերջին քարեջրը J. Friedrich-ը աշակեւ և թարգմանում այդ մասը (սոգեր 3—13)։ Եւս նվանեց Մուրինուին, Վելիբու ի յերկրի թագավորին, նվանեց Մինալիբին, Լուեխու ի նիւայը՝ Լուեխուի? Վորդուն, թագավորին յերկրի թուլիխու, նվանեց Ալլուրներարին, Աղաղներարին վորդուն, թագավորին յերկրի Ասուր, նվանեց Արմն յերկրը, նվանեց Նիլիբիտան, յերկրի թագավորական քաղաքը։ Ռալիս տեսնում ենք, Սարգուրի ուղղական այս նկարագրությանը մատնանում և զիտավորյալ կերպով աշխարհագրական յերկու հակառակ կողմեր—մեկը՝ Ժայռանից հյուսիսը, վորին հասել եր Արարատն, այն ե՝ Սիմուս լիճը (Tulisu «քաղաքը» համապատասխանում և այժմյան Ալամխան—Սարուխան

՝ Յեւ Նոս „Die Inschrift des assyrischen Königs. Rosa 1 aus Nord-Babylon“ („Arch. Orient“ 1911, Vol. III, № 2, 67—236)։ Թարգման տեղանք և կատու ՝ Marium LUGAL KUR Uelikulu KUR-me karum ՝ Sinabibum ՝ Lu-buhe LUGAL URU-Tulisu KUR-me karum ՝ Aššur-nirari ՝ Adad-nirari-ն LUGAL KUR Aššurni KUR-me karum KUR Aššur-kuguni URU-Nihiriani URU LUGAL-nim KUR-me ՝ Զրկելից կատու ՝ լայն (անց. կատ. ՝ զեմ յերկրի) թարգմանում և զերմանքին est bekämpfte [enpeçassent, assaest, subdormit, induravit], վոր նախին կնշանակի ավելի լուս շուղթանքից։

գյուղին, փորակելի Մարգուրյան արևանագրությունը նույն ժողովրդի նվաճելու մասին և խոսում ու նույն Մինալիքի թագավորի մասին), իսկ մյուս հակադիր կողմն է ծայրահեղ հարավը՝ Դիարբեքի Նյուսիսային (Aimer յերկիր) և Նյուսիս-արևմտյան (կամ արևմտյան) շրջանը, ուր յեղև է Nihiria (Nixiria)՝ յերկիրը։ Ի միջի այլոց այդ յերկրանունը նույն Շնչամբ Նիշատակում և է յեթական ընայրերում, Խաթթուշիլ III-ի սրգ, փոր պատերագմել է այդ Nixiria-յից Ասորեստանի Աղազմիրաթի 1 թագավորի գեմ (մի այլ արշավանք էլ նա ձեռնարկել էր Igua յերկրի Aladarma ժողովրդի, փորը յեղև է հավանորեն հայոց Մափրում կամ Դրամից քիչ հարավ)։

Մարգուրյան Նիշայի պատերի վրա փորագրված յերկու արևանագրությունները և ճարակաթուղի Նինգ արևանագրությունները (չորսը ստերայի վրա, մեկը՝ Դրա պատվանդանի վրա) ուրարտական արևանագրությունների մեջ առաջնակարգ տեղ են զբաղում, յիս շնչալով Արգիշտու Խորխորյան 8 արևանագրություններից¹։ Այստեղ շարագրությունը տարվում է ըստ տարիների, ինչպես եր և Արգիշտիի «Խորխորյան արևանագրությունների մեջ (14 տարի), սակայն Մարգուրյան այս յոթ արևանագրությունների հաջորդականությունը պարզ չի, տարիների այդ հաջորդականությունը կարող է լինել յիս կամ առաջ։ Ել չենք խոսում այն մասին, փոր ստերայի յետևի (պատի վրա գրած) արևանագրությունը տարեկիր արշավանք չի ապխտ, այլ մի տեսակ վերջնամփոփում է (և առանց անեմքի ֆորմուլայի)։

Նիշայի առաջին արևանագրությունը, փոր փորագրված է Դրա արևելյան պատի վրա, հայանի եր գեմ վաղուցվանից (Նույնն եր 1828 թվին առաջին անգամ արտադրել)։ Նա ունի 29 յերկար տողեր և նկարագրում է մի տարում կատարած (զարմանք, ամառը և աշնանը?) յերեք արշավանքներ։ Առաջին արշավանքն է լինում գեղի Բարեկոյան (resp. Ասորեստանի) յերկրները կամ սահմանները, և զբաղվում է KUR Babiluu KUR ebani («Բարելու յերկիրը»), փորին Մարգուրը արքում է (ku-teadi «արիքի»)։ Ժինչև Barutaini(a) յերկիրը, վերջնելով 3 ամբողջում ընդդ, ժողովրդները վառելով, յերկիրն «ուտելով», այլ

¹ Արգիշտու 8 արևանագրությունների տողերը բաժանվել են 200, իսկ Մարգուրյան Նիշայում յեղանկերինը՝ 293, փորակելի 62 տող պատի վրա (20+12) և 223 տող կաթուղի (25+25+25+27) և Դրա պատվանդանի (22) վրա։ Նշանակ յարգված տողերը կաթուղի 4 արևանագրությունների վերջ մասում։

և կանանց տարագրելով և այլն¹, և վորի թագավորը գալիս ներկայանում և (= յննթարկվում և) Սարգուսրին. նույն տարին ամառը (ikukani MU tatsini?)² Սարգուսրն արշավում և նահապետ ուղղությամբ, զեպի Նյուսիս, այն և՛ զեպի Etiani և Նրան կից Lik յերկրները, վորանք գրավում ենին այժմյան Կարսի նահանգը, առաջինը Կարաշայ զեպի ուղղությամբ (Սարիզամիշ-Կարս), իսկ յերկրորդը ընդգրկում եր մեր կարծիքով Նրա արևելյան մասը, այն և՛ հայոց պատմական ճիշտեման արևմտյան մասը (Արփաշայից արևմուտք)։ Այստեղ նա ուժով գրավում և վռնե Abiani-ի³ ամրացրած թագավորական Ediani քաղաքը (տեքստում սխալվածը՝ «յերկիրը»)։ վռնե Erkuš-յի ամրացրած թագավորական Erutiani քաղաքը [նմա. հայոց Aruean—Առուեն-ից նախադարձությունը նույն շրջանում], վռնե Verda-յի ամրացրած և թագավորական Ermaani քաղաքը [= հայոց Արամանի, այժմյան Ալաման]⁴ և թագավորին Buini քաղաքացիների [նմա. Բուինի գյուղը Արարիի վրա, Կաղզվանից Նյուսիս-արևելք] ծառայեցնում, նպասակեցնում և, հարկի տակ և զցում, վոր այսուհետ հարկ տա Սարգուսրին, այդ շորս բերգները (Ediani, Erutiani, Ermani, Buini) վերցնում և, այդ և կանանց տարապրում և և այլն⁵, նույն տարին ոչնա՞նը Սարգուսրն արշավում և Urme յերկիրը, վորը զովոր թե Արմիա լինի շրջանները Նշանակի, ինչպես ուրիշներն են կարծում, և գրավում և II բերդ, քան-

¹ «5130 ապա տարա, 22600 սարկունի (սարկոն?), 6000 գինվոր, 2000 մի ժնգի, 22300 արձա, 22100 վոշխա, Դրա (աղ) թագավորը յեկավ. և ինչ վոր (իմ) զորքերը տարան (թալանեցին), ափսի (եր վոր) տարան...»

² Յննթարգարս և թարգմանվում tatsini (tatsini) բառը վարդապետ, մահ, այդպես էլ յննթարգի և Յննի տարան։

³ Համեմատել հայոց Հաեն-ունի նախադարձության տեւանը, վորը (Hawen-) կաղզվեց և ափսի լինե Awan-ից, իբրև փոխանը Abiani-ից, Արց նախադարձությանն եւ, ըստ իս, արևմտյան ճիշտեման և յեպի։

⁴ Նաապարսության ժամանակ քաղաքը գրում են (I-2-1-2-3, I-2-2-3-3-3) (տեքստյան), I-2-2-2-3 և այլն, այսինքն՝ «IT» նշանը միայն վարդապետ յաղդիսին, այսինչ այդ նշանը Աշվեց և և «IT» և մեզ թվում է, վոր այդ վերջինն ափսի լինա և նմա. Նապարսունի արևմտադարձության I-2-2-2-3-3 (տեքստյան) թագավորական այլ նիշ գրությունը, վորը զույգ և առիթ ուղղեման «IT» Աշուսը և վաշ թե «IT»։ Հայոց Արամանի, Առուեն-ից (I-2-2) նիշերն եւ վկայում են բարբառային IT-ի մասին։

⁵ «Հանում և նահ՝ 25000 ապա, 10000 սարկոն կին (vediani), 4000 գինվոր տարա, 8220 արձա տարա, 18000 վոշխա»։

գում, այլ և կանանց քում, ամենում և այլն¹։ Վերջում թվարկելով յերեք յերկրների գերիների նահապետաբը (12730 ազա, 42000 կին-սարսկ, 12000 գինվոր) Սարգսուն ասում և, վոր այդ գործերը նա մի տարում կատարեց։

Նիշայի քարակոթողի (ստեյայի) նեղ յերեսի մի արևանագրությամբ (,,Арх. Эск." I սյունակը) մեկ տալիս և Սարգսունի մի այլ տարվա արշավանքները։ Նրանք կատարվել են զեպի Mana յերկիրը, այսինքն՝ արևելք և հարավ-արևելք, ուր գրավում և Darbani քաղաքի բնակը, ուրախական կայաքար (զարնի-զան)² և գրվում այդտեղ, յերկիրը միացվում Ռայնային, այդ ամեն յերկիրը նվաճվում և, քաղաքները քանդվում են, և այլ ու կին տարազրվում են։ Նույն տարին աշնանը (ikukani tsali gik-hini) Սարգսունը գործեր և ուղարկում մի այլ ուզգությամբ, այն և՛ զեպի Նրիսիի (—Շիրակ, Անինականի շրջանը), ուր այդ գործերը յերկիրը գրավեցին, քաղաքները վառեցին (և) քանդեցին, յերկիրը կերան, այլ-կին Ռայնա քանդեցին³։ Վերջում ավելացվում և, վոր այս բոլորը մի տարում և յեղեղ և ինքը վերադարձել և։

Նիշայի քարակոթողի մի լայն յերեսի վրա (Арх. Эск., սյունակ II, 1-3) նկարազրվում են յերեք տարվա արշավանքներ։ Առաջին տարում՝ զեպի Kulu յերկիրը արշավելիս Սարգսունը բանում և Xuga յերկրի մոզմորդի թագավորին, տարազրում և (edini tašmuubi), ամենում և բաց թողնում յուր յերկրում⁴։ Նույն

¹ 4100 ազա տարա, 4200 կին, 2000 գինվոր, 2225 արջա, 8000 վոյխար-Սարգսուն, Արշալույսի վորդին, ասում և—վոր մարդկանց գերի յերեք (այդ) յերկրներում (յերկրներից) մեկ տարում գործերի, ընդամենը՝ 12725 ազա տարա, 26700 կին տարա, 22000 գինվոր տարա, 2500 ձի տարա, 22200 արջա, 24100 վոյխար տարա։ Այդպես պնդությամբ այս գործերը մեկ տարում Սարգսունը, Արշալույս վորդին, կատարեց։

² Այդպես ենք թարգմանում I=IR-DI⁶ istini adubi KUR ebani KUR chamukiedi abis dabi (առեր 21-24)—կայաքար այստեղ քանդեցրի, յերկիրը յերկրի միացրի։

³ Այս EREX-ից Սարգսունը ամենում և 2225 ազա, 4225 կին, 412 ձի, 8000 արջա, 22725 վոյխար, թնդեա մարդկանց նահապետաբը (48125 մարդ) չի նահապետախանում ազաների (յերկրաների) 2225-4225 կանանց թվի գումարին։

⁴ — (ušandi) KUR Kulušandi, Uxandi LULAI KUR Xušandi I=UN⁶-ani [-ibizani] edini tašmuubi parahi eris di[bi] KUR ebamukie—արշավելի Kulu յերկիրը—Xaxa-յին, թագավորին Xula յերկրի մոզմորդի տարազրելի, տարա, ազանեցի յերկրում (առեր 2—3)։

տարին գործեր են արշավում Abillianixi [—Արեղենից հայ իշխանների նախորդները] տանի յերկիրը, վոր համարեն զանգվում եր այժմյան Կաղզվանի մասերըը. այդ յերկիրը գրավում է մեկ սրում (սլ UD²⁶¹ aigubi մեկ սրում ավերեցի): Երեղերը քանդվում, քաղաքները այրվում, յերկիրը կլանվում (չուսվում): այր-կին զաղթեցվում է այլն³: շեալգո ողնաթլամար այս գործերը 1 տարում կտատարեցի: Մյուս տարին նվաճվում են Eriaxi և ելի Abillianixi յերկրները: Eriaxi-ն մեկ սրում է գրավվում ավերվում, ինչպես և այգանդ պապերից ու հայրերից չինված „muti“ տները (—Քաղատեցները?)—Շեալգյան տիրապետ խոսքով յես 150 muti տներ վերցրի, արտահանեցի (իբերը?), այր-կին, nirbi (զուհեկենդանի?), didguhi (= ?) այտակից փոխադրեցի, քաղաքները վտռեցի, յերկիրը կերա, այր-կին քչեցի Բեալու: Սարգուրն տառն է—վերադարձին (?) արշավեցի Abillianixi յերկիրը, քաղաքները այրեցի, յերկիրը կլանեցի. յեկավ Muti-ni-ն, Abilliani- վորդին (Abillianixi—Արիլյան, Abilliani տանից), բունեց Սարգուրյան վտռեցը, ծնկի յեկավ..., բաց թողի (ազատեցի) տեղում, զցեցի հարկի տակ: և այլն³: Այս ես կատարվում է մեկ տարում: Վերջին, յերրորդ տարում Սարգուրն արշավում է Ruišiani և Igani յերկրները, վորոնք, ըստ իս, զանվում էյին Կարսի և Չլգր լճի միջև, և յենթարկում է իրեն (նվաճում է) տառցինի Rašu Քաղավորին ու վերջինի Diutsini Քաղավորին (karuni 'Diutsinini Iganiexi LUGAL KUR Eriuxi KUR ebanie:—նվաճեց (ձարը) Դիուսինի'ին Իգանյան, Քաղավորին Եթուսյան յերկիր): Այտակից յերևում է, վոր Իգանի տանը (այտակից թերեմեկ Դիուսի իշխանները) նույնպես մտնում եր Եթուս ցեղերի գաղնակցության մեջ: Այս II (ըստ Մարի' Արշ. Յեռն., էջ 42) արևմտագրության վերջը քիչ պակասավոր է (ջարգված է):

Սարգուրյան նիշայի քարտեղաթղթի մյուս նեղ յերեսը (Արշ. Յեռն., III սյունակ, 53 տողից) նկարագրում է արշավանք զեղի Խուխ յերկիրը և նույն տարին աշնանը զեղի Vixiruxi յերկրները: Այդ յերկրում ել զանվում են Սև ծովի մասերըը, ձորոյի տարին հասանքի հոգում: Արևմտագրության սկիզբը չկա (մի

¹ Տարվում են—31837 (?) ազա (յերկիս), 3426 կենդանի մարդ—զին-վոր), 6408 կին-տարակ (vediani) 65 ձի, 6020 արջուս, 10837 վաշխար:

² Այս բառը (diduyane) կարող է նշանակել և Վերջին:

³ Տարվում են այտակից—7130 շեալգ մեկ տարում, շվաճեց պապների ժամանց կենդանի տարա, 300 ձի տարա, 7360 արջուս, 25110 վաշխար:

և՛ անգլ), քանի զոր քաղաքացիքի վերին մասը կոտորած և յեղել
 ցնւ նստւ։ Այդ եղում կարգում ենք—Վարդաբն ասում և—
 արշավեցի Կոխա յերկիրը, Իճամուխ քաղաքը թաղափորական...
 (և) ... Թաղափորական ? ... Կոլխյան յերկրի, ամբարցում եր, ու-
 ժով գրափեցի, ժողովրդին վառեցի, կայազորը Կոլխայի (վար)
 աշտակ կար, կոտորեցի, տախտակ յերկաթն շինեցի, արևանա-
 գրության Իճամուխ քաղաքում գրեցի, բերգերն (ու) քաղաքնե-
 րը վառեցի, քանդեցի, յերկիրը կուշ ավի, այլ (ու) կին քնեցի
 Սարգսբն ասում և—Նուխ տարում աշխանը արշավեցի Սփի-
 ւու յերկիրը, յերկք փոխարքա ուղարկեցի (?), յերկք տեղում
 արշավանք [նրանց միջոցով] կատարեցի, Թայլյան գորությամբ
 յերկիրը ցրեցի, կոտորեցի, յերկիրը կուշ ավի, այլ (ու)
 կին քնեցի, Սրայան քաղաքում բերդ կառուցեցի, կայազոր
 աշտակ բնակեցրի, փիթիբուխյան 6 առաջնորդներն (?) ող-
 նությամբ ապառ թագին Սրանից նստա բերվում և գերինների
 և ավարի գումարը (8100 ազա, 3110 կին..., 1500 ձի, 17300
 արջառ և 31600 փոխար), և վերջացվում և սովորական դարձ-
 վանքով, Վնայգո ողնությամբ այս գործերը մեկ տարում
 կատարեցի։ Արևանագրության այս յերկոր վերջանում և նստե-
 յալ տաղերով (45—55)—Թայլը արշավեց, յուր զինանշով նվա-
 ճեց շարս թաղափորների Ueduri-Etiuni յերկրի մեջ—Argakiani
 Թաղափորին, Kaman(oi) Թաղափորին, Luetsuni(oi) Թաղափորին¹,
 iwakani-edin... այս (—սրանից նստա...գարնա?)։ Արևին այս
 քաղաքների վրա հիշվում են յերկու տարվա գործադություններ—
 մեկ տարում գեղի Կոխա և Vixiru-, և մյուս տարում՝ գեղի
 Սեանա ընի Կարափային չրջանները (Veduri-Etiuni), Կոլխա յեր-
 կրի մասին խոսվել և և նախորդ (II սյունակ) յերկու վրա, ուր
 հիշատակվում և Խառ(n) տնունով Թաղափոր Խառ յերկրի ժողո-
 վրդի (—խառայեցիների Թաղափոր), իսկ Vixiru(xi) յերկրանու-
 ըը յուր 6 ցեղապետներով հիշվում և առաջին տեղում B. Лэ-
 тышев-ը յուր «Известия древних писателей греческих

¹ Գրանով վերջանում և 31-րդ տաղը և անց չի թույլ շարքայ թաղափորի
 տեղան նամար։ Արքուն Թաղափորը իշխել և այժմյան Թաղափում (Սեանա ընի
 Կարափայինյան մաս), Luetsu-տունը իշխել և Ազափան (Մարախան) գյուղի
 չրջանում։ Սարգսբն այլ յերկու գյուղերում էլ թագի և փորը արևանագրու-
 թյուններ, վարակ տալիս և յուր արշավանքը գեղի այլ յերկու տեղերը,
 Kaman Թաղափորը թերևս իշխել և այժմյան Գյուրեղյանի չրջաններում, վար
 Կոլիկ և Adaxuni-

и латинских о Скифии и Кавказе* (СПБ 1890 г.) գրքում բերում է Ստեփան Բյուզանդացու հետևյալ տեղեկությունը— «Χοί, Ἰθυσ; Βαχίρων αἰγῆς (Հեկատեյի «Ասիական»)»—«ἐς παν τοῦτο ἔ Βαχίρων, ἔχοντα ὁπόσων Χοί». Իսկ Ապոլլոնիոս Բադամյանը ասում է «За островом на противоположном материки живут Филиры, выше Филиров—Макроны, а за ними многочисленные племена Вехиров; непосредственно за ними живут Салиры, с этими соседят Вазиры (Βαζιρες), за которыми следуют уже сами воинственные Колхи» (В. Латышев, кт 413) Χοί ցեղի մասին հիշում են է իսթական ագրյունները Այսպես, ուրեմն, Սարգուրը յուր արշավանքները հասցրել է մինչև Սև ծով, մինչև կոլխերի ու վրիթերների շրջանները, վորոնք համանորին ձորտի ստորին հոսանքում պիտի գտնվեյին. իսկ Ildamaga քաղաքը, վորտեղ Սարգուրը թողել է յերկաթե սախտակի վրա գրած արձանագրություն, թերևս այժմյան Արտամուշը լիներ:

Սարգուրյան նիշայի քարտեղթողի մյուս լայն յերեսը (Αρχ. Έκση, IV սյունակ, 37 տողից), վորպես այդ ստեղծյալ վերջին արձանագրություն, խոսում է Pulua յերկրի գեմ հատարած արշավանքի մասին, վորի Lipiluni ամրացված է թագավորական քաղաքում Սարգուրը թողնում է մի արձանագրություն և շինում է մի բերդ և յերկիրը ամրացնում: Դժբախտաբար այդ Pulua (Bulua) յերկրի տեղը մեզ անհայտ է: Մյուս արշավանքը հատարվում է նույն տարին աշնանը գեղի Eriaxi, վորը միացվում է Բիսինային¹: Դրանով վերջանում են մի տարվա սաղմական զործողությունները: Հետևյալ տարին Սարգուրը արշավում է Kumaxa յերկրի գեմ, յենթարկում է հումախացիների թագավոր Kustakpili-ին, մի այլ թագավորի հետ նվաճելով, վորը գրան ոգնություն էր յեկած. գրավում է նաև այս կողմերում Vitani քաղաքը, վորը թագավորական էր և ամրացրած, Xalpa քաղաքը, վոր թագավորական ու ամրացրած էր և tsuinigini-mannu էր (— ծովի մոտ յեղած?), վորը թերևս համապատասխանում էր Bit-Xalupi -ին ասուրական արձանագրությունների մեջ, և Parala թագավորական քաղաքը, վորը «յեկավ ինձ մոտ, մեկի յեկավ, հարկագրեցի նրան | — Բուստասպիրուն | (վոր) տա ինձ—40 մա-

¹ Eriaxi-ից Սարգուրը անում է 6426 ոգտ, 15332 կին, ընդամենը 21323 մարդ: 1413 շին, 115 ոգտ, 16323 արջատ, 37825 վաշխար:

Եւ Ննչուհ (7) փակի, 800 ժամաւ արծաթ, 2000 զգեստ, 2000 փաւան պղնձե, 1530 ժամաւ բրնձե: Սրանից Ննա Սարգսուրը յերեմի վերապանում և (Isukani edini azibi edani xarari aju — 7), և աշաղիսով վերջանում և յերկու տարփաւ արշավանքների նկարագրությանը: Կամարը, ինչպես հայտնի չե, գտնվում և Սեփաւտի վրա, Սաւալից հշուսիս, փորակց Ննապայում տեղի ունեցած Սարգսուրի համար (և Սարարտուի համար) հակառակորդան հակառակարտ Տիգրատպիլասարի և Սարգսուրի կռաւիքիսի միջև:

Սարգսուրյան Ներայի քարանթաղի պատմանցանի (մեկ քառակուսի մետր) արձանագրությանը ամբողջովին ժայռը պահվել և և վերաբերում և Սարգսուրի այն արշավանքներին, զոր Եւս կատարել և Սարարտուի հշուսիսում, վերջացնելով այս մեծ արձանագրությանը (Արք. ՅԵԱ., V սյունակ, 32 յերկար տողից) շարուն արտահայտությամբ «Սարգսու պնությամբ այս գործադրությանները մեկ տարում կատարեցի»: Բերենը այդ արձանագրությանը ամբողջապես.

«Սարգսու փաւրով (—փաւրի յարկի) Սարգսուրը, Արգիշտիի վարդն ստում և kumani սմին (—ժայռին?) թախի (satumi) զորքերը նախնիցի, ազգնիցի Սարգսու, արքայը, Տեյեթալին, Արգիշտին (և) սառմաններին Բիւթնայի, տերտանան մեծությանը փառանցաւ կայսրին (—արքարտուական յերկր(ներ)ի գեմ, պննչին ինձ սառմանները Սարգսուրն ստում և—զորքնիցի Eiumi յերկրը (և)—նցի aluštandi — 7). Eiumi յերկրի պնությամբ Eiumi յերկրի վրա պնչի զաւանկից (salmaia) Suriani յերկրը: Արշավնից Iğani յերկրը: Սարգսու արշավն, յոր պնանցով նախնիցի «արքային, Թաւափուրին Iğani յերկրի Սարգսու kumani (գաղարմե?) և, Սարգսու պնանիցը kumani և Արշավնից Սարգսուրը: Սարգսուրն ստում և—32 յերգ, 200 յաւար 60 որում տիւրնիցի (šgubi?), տնէրը թանգնիցի, թաւաքնէրը փառնիցի, յերկրը կաննիցի, այր (ու) կին աշտնիցի փառադրնիցի Բիւթնա: Սարգսուրն ստում և—Նաւն հանապարհին (KASKAL ընթացք, ուզի) արշալիցի գնդի Puzurmaine յերկրը (—Բազանթական յերկրը), գնդի Alkana թաւաքը, գնդի Toudala թաւաքը, յերկրը թանգնիցի, թաւաքնէրը փառնիցի, յերկրը կաննիցի: Վերադարձին արշավնիցի Eiumi յերկրը (—Սիւթական յերկրը), թաւաքնէրը փառնիցի, այր-ժայռ աշտնիցի փառադրնիցի, Ննա վերադարձաւ (և) արշավնիցի Iğani յերկրը, «adiani (Կապիսյան) յերկրը, Apuani յերկրը, Abilia-mu յերկրը: Սարգսուրն ստում և—յն զորքեր նախնիցի (mušili կազմնիցի?) մեկ փառադրայի Ննա ազադնիցի մեկ գունց Velikunigi յերկրը, զորքնիցի Velikum յերկրնէրը, 32 յերգ ամբարստ՝ ուժով վերցրի, յերկրը թանգնիցի, թաւաքնէրը փառնիցի, յերկրը կաննիցի, այր-կին ընչիցի Բիւթնա: Սարգսուրն ստում և—յնով իմ սառմ. Nidi-ն, Թաւափուրը յերկրի Velikuni խանութից (կամ մեկ յերկր), ծառայիցի (կառավարիցի), Նարի սառն յերկրի (փոր) Նարի Սարգսուրին սառ Սարգսուրն ստում և—Նաւն տարին, աշ-

Նանք, աղափնիք՝ Arguki-յան յերկիրը, գրավիք՝ Arguki-յան յերկիրը, Adaxuni յերկիրը, Luipruni [սխալ է, փոխանակ՝ Luernuni] յերկիրը, Esumua-յի յերկիրը, Kamniu-յի յերկիրը, Ku'alibani յերկիրը, Uxunini յերկիրը, Teriani յերկիրը։ 22 յայդ ամբողջած ուժով վերջերի, 120 քաղաք 60 սրբավերկնք (7 adgubi), յերկիրը քանդեցի, քաղաքները փակեցի, յերկիրը կռուեցի (սկիզբում), այդ-կին աշտանդի փոխադրեցի Սարգուրն ասում է, վաղ ժառկանց գինեղնի առինքն kushuršibi šatum (= ?), Uškianu յերկիրը, Bamiu յերկիրը քրեցի (šadgudubi), կոտորեցի, վորոշ (? alipi) kushuršibi Զնչկաւ ասումանը փակեց, Սարգուրն ասում է—ամփայտ այդ (և) կին զարբերին ավի Սարգուրն ասում է, վաղ ժառկանց քերի (?) զարբերի, 10000 ագա (յերբ-աստարդ) յերբ, 4000 կնեղանի ժառկ յիւնքի, 22200 կնե, յեղանանք՝ 21800 ժառկ, փակեց կոտորեցի, փակեց կնեղանի՝ ապա, 2500 շի, 20323 աշխաւ, 214700 փոխաւ, Սարգուրն ասում է, Թարու-պնաթյաւ աշխ զարկաւ—Սարանները մեկ ասորւմ կոտորեցի։

Ինչպիսի սեռնում ենք, քարակոթողի պատմականների այս մեծ արձանագրությունը նկարագրում է մեկ ասորւմ արշավանքը զեպի Ուրարտուի էյուսիսային ծայրամասերը—մի կողմից Etiuni, Eriaxi, Kurlani յերկրները և սրանցից նեաւ նարեան Igoni յերկիրը, վորի Kapur (նմա, մեր իշխանների սփառաբանեալ Գարուս մականունը, սրինակ Ք. Արծրունու մաս) աշխային Սարգուրը նմանում, յենթարկում 'եւ նախ ասորւմ արշավանք և յնում զեպի Buzunia յերկիրը՝ և Alkania ու Tsudala քաղաքները։ Վերադարձին գրավվում և (քանիւրորդ անգամ) Eriaxi, նեաւ Bteluani(gi), Kadaiuni, Apuuni և Abilitanixi յերկրները։ Մյուս կողմից մի այլ զորարամնի միջոցով, փոխաբայի թերևս զեկամարությաւ, արշավանք և կոտորվում Սեանա յնի շուրջը, գրավվում և Velikuni (= Գեղարունի), վորը համապատասխանում է այժմյան Նոր-Բայազետի շրջանին, ինչպիսի յերևաց Թուսա 1-ի այդ տեղում թողած արձանագրությունից, նեաւ գրավվում են (աշխանք) այդ Velikuni-ին կից առյուծներ—Արդուկի յերկիրը (= Ջաղարու), Luipruni (= Lueruni?, այժմյան Աղավթաւ-Սարուխան) յերկիրը, Esumua-յի յերկիրը, Kamniu-յի յերկիրը, Ku'alibani յերկիրը, Uxuni յերկիրը, Teriani յերկիրը։ Սրանցից աստի՛ն չորսը (Arguki, Lueruni, Esumua, Kamniu) առնեն այդանվան զեկտրոմֆուստի, ուրեմն ցեղանուններ են։ Այս Սեանայան յերկրների նեաւ հիւզվում են և յերկու յերկրներ Uškiani (նախ-րեն կիլիկի)՝ Ուսկանաւ-ը) և Bamiu, Վերջինը հիւզվում է և Արդու-

¹ Արդյւնք այդ Buzunia (Putunia) համապատասխանում է մեր սկզբունքի անվան (= Վանա յնի արքանայան յեղաբնակը), թե մի այլ տեղի տեւուն և (զույգե—թշնի?), այդ զմար և զեւ վորտեւ։

ախի Խարխուրյան (Col. V 3530) մի արևանագրության մեջ—«չերբ Բիսուրնի քաղաքը պաշարեցի» (?kapkarulobi), Bixurani քաղաքի նախնին (? asuni) Bami քերկերը քանդուքար արեցի (տաղ 18) և, կամ թե (տաղ 20)—«յես Bami քերկերը քանդեցի, յես Bixurani քաղաքը վերցրի»: Քերես Bami անունը յառ տեղերում է յեղեր

Սարգսուրյան նիշայի ախ արևանագրությանը, վոր գտնվում է նեանի պատի վրա՝ քարակաթոցից նեան՝ և այս նիշը արևանագրությաննների (քարակաթոցի չորս քերեսի և պատվանդանի) նեա առաջին անգամ նայանարեցված է 1916 թվին Որբելյու կողմից, չի տալիս արշավանքի նկարագրությանը։ Նա անշուշտ վերլինե է թե այդ նիշի նմանակ է թե սկզբում գտնված (եկաղինա-կապուտի արևանագրության) 32 տաղանոց արևանագրության նմանակ։ Այսպեց Սարգսուրն «Խաչու մեծության շուրհիվ» առում է նեանյալը—«չերբ Խաչը ինն թագավորության ավեց, առանձնեցի (սխալ) նայրական թագավորությանը։ Նեանյալ ընծաները (ardale?) (և) inisiuճ Շուրայան քերկերի նամար edini urubi՝ (—գուրս նանեցի?)—32 փայտի վարդեա, 3604 վրան, 352011 գինգոր՝ թե նեանյալ (?), թե նեանակ—այս նվիրը (?) գորքերի (և) նամար գուրս բերի (Իսկ) նեանյալ մթերքը (? inisiuճ) վոր նավարեցի—121 (?), 10408 ձի, 132 նառ (նախիր)՝ 12321 կովից, 3036 յեղից (արջառ)։—ընդամենը 11357 արջառ, 35467 վոշխար, 2118 նեա, 1332 նիգակ, 47310 բիր (КОЛЕСА ДАХ БАЛЕТОВ), 202133 կաղին ցորեն, 111 կարաս գինի, 20 կում յուղ, 7013 մանա քյանդա, 336 (մանա) արնին—[այս բոլորը] սարսույան մարդկանց նամար գուրս նանեցի (?): Սարգսուրը Արցիշախի վարդին նոր թագավոր (և), թագավոր մեծ, թագավոր Շուրա քերկերի, թագավոր Բիսինա քերկերի, թագավոր թագավորների, տերը Տաշդա քաղաքի։ Անշուշտ այսպեց արվում է այն թալանած կամ նվիրած մթերքների քանակը, ինչպես և մարդկանց (նեաաքերի է 352011 գինգորացու մարդ, կամ գորքի նամար սարսույներ), վոր Սարգսուրը բերել է

* Այս edini urubi-ն «յեղիսի նարադր քաչի, ինչպես՝ edini urububi edini takububi (գուրս տարս?), edini takububi (գուրս նալանեցի, տրախ)։ Մի այլ տեղ (տես մեր «Նոր Թալանի Ուսում I արևան») մեզ այդ edini տալանեցից, տառացի ուշ, ուշ-ս (edini-տալանեցի, տալ, տալ; edini-տալ) ցանկացել ենք գոյականի նկարը նամարի տալանք իտալաով, նեանյալ J. Friedländer-ի քերես սխալ է։

արշավանքներից կամ հաղթանակ ու վասալ յերկրներէց. որոնց մի մասը համեմուտ է զորքին, իսկ մյուս մասը՝ ուրուարդ մարդկանց, աշխնքն՝ իշխող թիախաչքներին: Բայց գիտելի չէ, վոր սկզբում այդ բոլորը մտնում էր KUR Šuraani edini-turubi սուրաան յերկրի (համար) զուրա հանեցի (?): Այս արձանագրության չեղուն զեռ լավ չի հասկացվում, և մեր թարգմանությանը մտածութեւ համեմատն զեռա KUR Šraani edini turubi զարնվածքի մեջ (ինչպես ¹²A.SI¹³-nani edini turubi և ¹⁴Urardani edini turubi) չկա թշնամական վերաբերմունք, այլ ընդհակառակը՝ խնամողական, հաղաթափական: Շուրա յերկրանունը զա Բիաշ-նաշին լրացնող հարազատ յերկրանունն է, վոր մտնում է ինչպե՛ս գիտենք արտուշատուրայի մեջ:

Յնթե մի հանրագումարի թերեւք Սարգուրի աշն արշավանքների տարիների քանակը և նվաճված յերկրները, վոր տալիս են նրա հայտնի նիշայի վեց արձանագրությունները թե կաթողի վրա (նինգ) և թե պատի (մեկ արձանագրություն, մյուսը՝ վերջինը այլ բնույթ ունի), ապա կցանք հետեւյալ արգյանքների. I տարի—զեպի Mana յերկիրը, Babilu յերկիրը (Barutaini յերկրով), հետո՝ զեպի Etiuni—Liki յերկրները (Կարա-Շիրակ) և վերջապե՛ս՝ զեպի Urme յերկիրը (արեւելք?):

II տարի—զեպի Mana յերկիրը (Darbani քաղաքով) այդ կցելով Blains-յին և զեպի Eriaxi յերկիրը, տես Apx. Յեւ. II₃₀՝

III տարին—զեպի Kulxa յերկիրը (Xusa քաղաքով) և զեպի Abilianixi յերկիրը, վորը մեկ որումն է գրավվում (Apx. Յեւ. II₃₃)՝

IV տարին—զեպի Eriaxi յերկիրը, Abilianixi յերկիրը (յուր Murini թաղավորով), տես Apx. Յեւ. II₃₄՝

V տարին—զեպի Ruigaini յերկիրը (Ragu թաղավորով) և զեպի եթիունյան Igani յերկրամասը (յուր Diutsini թաղավորով), տես Apx. Յեւ. II₃₅՝

VI տարին—զեպի Kulxa յերկիրը (Idamuga մայրաքաղաքով) և զեպի Vixiru(xu) յերկիրը, աշխնքն՝ զեպի ընրոթի հովիտը և Սե ծովը. տես Apx. Յեւ. III₄₄՝

VII տարին—զեպի Veduri-Etiuni յերկրները (Argukini-յի, Kamunlu-յի, Luerunlu-յի...), աշխնքն՝ Սեանա լճի հարավային շրջանները՝ տես Apx. Յեւ. III₄₅՝

VIII տարին—զեպի Pulua յերկիրը (յուր Lipliuni գլխավոր քաղաքով, ուր արձանագրությունն է թղնվում) և զեպի Eria-

xi յերկիրը (Շիրակը՝ Լեւոնականի մաս), տես Արշ. ՅԱՅՈՒ.
IV¹²³

IX տարին—գեղի Kumbaka յերկիրը յուր Vitani, Xalpa & Parala քաղաքներով և Kushtapili քաղաքով, տես Արշ. ՅԱՅՈՒ.
IV¹²⁵

X տարին—գեղի Eliuni յերկիրը և նրան յենթակա Eriaxi ու Koriani յերկրները, նաև՝ գեղի Նթիւռնյան՝ Igani յերկիրը (Կարսի ու Չղզի միջև) յուր Kaputi քաղաքով, նաև՝ գեղի Puzunia յերկիրը (Alkania & Tsudala քաղաքներով) և վերագործին՝ գեղի Meluanigi, Kadiaini, Apouni & Abillanixi յերկրները։ Մերկրորդ գործառնուրը նույն տարին գնում և գեղի Veiskuni (Գեղարունի) յուր Nidi քաղաքով, գեղի Argukյան յերկրները—Adaxuni, Luipruni, Esumus, Kaminu, Ku'albani, Uxuni, Teriani (տես Արշ. ՅԱՅՈՒ. VI¹²⁷)

Անհնարին և տակ, թե այդ տասն տարվա արշավանքները ինչ հաջողականությամբ են յեղել։ Արդիշուս 14 տարիների մեջ հաջողականությամբ նստում եր ըստ Մարիտիմյան 8 արևմտադրությունների զատաժորության։ Մարգուրյան նիշայի այս վեց արևմտադրությունները իրենց 10 տարվա արշավանկարադրությամբ չունեն այդ նստողական զատաժորությունը։

Մարգուրյան ռազմական արևմտադրությունները, զորանք զորպես ամփոփադիր մնացել են Վանի ու Գոգոս յեկեղեցու քարակոթողի չորս յերևանների վրա և Վանի Հյուսիսային մայրի մեջ փորված Մարգուրյան (տարեմայան) նիշայում թե զրա պատի վրա (2 արևմուտք) և թե քարակոթողի և յուր պատվանդանի վրա (3 արևմուտք), մեզ տալիս են Մարգուրի նվաճումները իրենց ամրացված ձևով։ Այստեղ մենք տեսնում ենք, զոր Մարգուրը հասել և մինչև Կուսագի (Komagene Մեկրասի վրա) և Դիարբեքի շրջանները (Arme յերկիրը), զոր նա հաղթել և Ասորեստանի Աշուրներարի քաղաքին։ Մարգուրը արևելքում նվաճում և Manna պետությունը, Babilu յերկիրը (=արդյոք Babiluս թե Babilon, resp. Ասորեստան)։ Հյուսիսում նա հասնում և մինչև Igani յերկիրը (Կարսից Հյուսիս), մինչև Չղզի լեռը, զորի ափին, Դուր-Քեփրի գյուղի մաս նա թողել մի փոքրիկ արևմտադրություն։ Հյուսիսում, մյուս կողմից հասնելով Սևանու լճի ափը, զորանց (Որգակիւս) յեղել եր և յուր հայրը, նա շարունակում և գրավել Սևանի շրջակա յերկրները, զորն յերկում և թե նրա ամփոփադիր (նիշայում) տարեկաններից և թե

Սեանա լճի ափին, Զաղալու գյուղում, թողած նրա մի արձանագրությանից (ինչպես և Աղամիանի արձանագրությանից)՝ Հյուսիս-արևմուտքում Սարգսուրը համեմատ և մինչև Սև ծով, այն է՝ նվաճում և Խոխա (Կոլխիդա) և Vixiru(xi) յերկրները, թողնելով Խոխա-յի թագավորական քաղաք Իժամուսա-յում (Արամուսի?) մի արձանագրության՝ գրված յերկաթե տախտակի վրա։ Արևմուտքում Սարգսուրը չի անցնում Լորից ավելի առաջ, սուրբ Պողոսի սանյալից և Կուսուրխան-Իզդուլուի արձանագրությանից յերևում է, զոր Սարգսուրը նվաճել և բոլոր այն շրջանները, զորսնք ընկած էյին Յեփրատի ու Մուրադի ստորին հասանքի միջև, այսինքն հին հայոց մոփքում։

Ուրարտուի ժողջ տերրիտորիայի վրա և ավելի հեռուները թողած բազմակամե արձանագրությունները միայն հշտում կամ լրացնում են այդ յերկու քարակոթողների (ս. Պողոս յեկեղեցում և Սարգսուրյան նիշայում) ամփոփագիր և ժառանգ տարեգիր հազարդամեները։ Վորմեք են այդ մեծ ու փոքր արձանագրությունները, զոր Սարգսուրը թողել և յուր նվաճած աշխարհ զայրերում։ Յերկուսի ժառանգ հիշատակում և յուր նիշայի արձանագրություններում, զորանցից մեկը նա գրել, թողել և Իժամուսա քաղաքում (Խոխա-յի թագավորական քաղաքում), իսկ մյուսը՝ մեզ անհայտ Pulua յերկրի Lipluni քաղաքում։ Իրականում գտնված են շուրս ռազմական տեղական արձանագրություններ Ուրարտուի պերիֆերիայի վրա, զրանցից յերկուսը Սեանա լճի մոտ, մեկը Չըլդը լճի մոտ ու մեկն էլ Յեփրատի վրա, Մալաթիայի գիմաց (Կուսուրխան և Իզդուլու գյուղերի միջև, Յեփրատի ափին)։

Սեանա լճի մոտ յեղած մի արձանագրությունը (քարափի վրա Զաղալու գյուղի մոտ) ասում է՝— xaubi 'Arakuni KUR-nie xatobi parti KUR Urtexilini զքրավեցի Արկուհյան յերկիրը անջատեցի (կտրեցի) մինչև Ուրտեխինի յերկիրը¹, Այս Արկուհի(նի) յերկիրը յերկու անգամ հիշատակվում և Սարգսուրյան նիշայի

¹ Ամրաջէ արձանագրությունը ունի 8 սույ հետևյալ շարանակոթյունը — «Խալլը արլավեց, յուր գնմանով (SU-nie թե xatob?) նվաճեց (xatuni) Արկուհին յերկիրը, Սարգսուրն ասում է—արլավեցի, վերջին (xaubi) Արկուհին յերկիրը, անջատեցի Ուրտեխինի յերկիրը։ Խալլյան մեծությունը Սարգսուրը Արկուհին վերջին թագավոր (ե) Լզուր, թագավոր մեծ, թագավոր յերկրներին, թագավոր թագավորներին, տեղը ճուշտ քաղաքին»։

քարակաթոյի և պատմանգանի արձանագրութիւններում, և ուրեմն այստեղ էլ յերրորդ տեղում. անշուշտ այս շրջանը, ինչպես և Velikuni (Velikuni) շրջանը (—Նոր-Բայազետ) մեծ դիմադրութիւն են ցույց տվել Սարգսուրին և ազգել Նրա վրա. գրանք նաևս են ապաստման (հիշում են Velikuni — Գեղաքունի յերկրի յերկու թաղավորներ կամ ափէի միշտ զեղապաններ—Nidi և Muruni) Սեփանի մաս յեղած մյուս արձանագրութիւնը (հայտնաբերվել է 1863 թ.) գտնվում է մի բլուրի մայրի վրա այժմյան Աղավտան (Սարսիտան) գյուղում և խոսում է այն մասին, զոր Սարգսուրը ուժով վերցրել է (gumaga xaubi տուժով վերցրիս) Tulliku թաղավորական քաղաքը Միմալիքի, Լուսիքի վորդու, Նովանի և Միմալիքի, թաղավորին մաղավրդի (ցեղերի), կնոջով հանգերն (?) և տիրել է մինչև Uduri-Etini յերկիրը¹։ Այս արձագանքն եւ Սարգսուրը հիշատակում է յուր ամփոփապիր անհախճաբում, այն է՝ Լուսի Գաղա-Պետրոս յեկեղեցու քարակաթոյի մի արձանագրութիւն²։

Չարկիր (Չարկեր) լինի ժու, Դաշ-Յոփրի գյուղում, թաղած յուր արձանագրութիւն մեջ Սարգսուրն ասում է՝ «յերբ Uximi³ յերկիրը (մեկ որում?) գրավեցի, վերադարձին նույն արձագանքին⁴ (նիսուր՝ ընթացքին, համապարհին) գրավեցի Makaltuni քաղաքը, ուրեկին քեցի Բիախնա⁵։ Այս արձագանքը, ինչպես գիտենք

¹ Բաղրին և «Xaldimni haubni¹ Sarduride¹ Argidiximide ali URU Tullikuni URU-LUGAL mui (Sinaltu¹ Uerizimi gumaga xaubi Sinaltuni, LUGAL UN¹-tani SAI, lulu-bi kašibi pari KUR Uduri-Etini»

² Ըստ Անտանն Լուսիպի Corpus-ի № 129 ձ 1 (և՛ 1 և այլն)

³ Ե. Friedrich-ը այդ տեղանունը գրում է KUR U-hi-me-a-mes Մեկ թվում է, զոր վերջին a-me. լով լընթերցվոյ նշանները պիտի լինեն թերևս մեկ որում (1 UD¹U¹)

⁴ Այդ արձագանքը (KASKAL „Feldzug“) բառը ինչպես թարգմանում է Friedrich-ը, որոշույթովս է — II — գտնաբերանիւով, զորը յերկու տեղում տեսնում ենք և Սարգսուրի նիշույի արձանագրութիւններում (Aps. 3400. IV¹ xatu-me KASKAL, պատարասեցին ինն համապարհ, նույնպես և V¹ 1031, Makim KASKAL Օնուի արշավին)։ Սարգսուրն որտե փոխադրվում է 12200 բառ. զոր տեղին պիտի նշանակե արշավ, համապարհ, ուղիս?

⁵ Ըստ Friedrich-ի յուր Einl. ins Urtürkische գրքում (էջ 43) ամբողջ արձանագրութիւն թարգմանութիւնը (8 առջ) կլինի մեծապիւր. «Durch die Grösse des Haldi spricht Sardur, der Sohn des Argishti Als ich das Land Ulimogame(?) einnahm, habe ich auf der Rückkehr auf demselben Feldzug die Stadt Makaltu(ni) eingenommen (und) Mimmefundi Frauen nach dem Lande Bami geschleppt»

Մարզուրյան նիշայի պատմանցանի արևանագրությանից (Арх. Эксп. V. 17) և նույնի քարակոթողի մի այլ արևանագրությանից (II₁₁), կատարվել և Igani յերկրի գեմ յեղած արշավանքի մամանակ իսկ Դաշ-Քյոփրիի արևանագրության Makaltuni քաղաքը մաս և յեղել Igani յերկրին (Չալգրից հարավ), ինչպես ցույց և տալիս Արգիշտու I տարում կատարած արշավանքը (սեւ Պորթուրյան արմ., I Col. տող 11), ուր ասված և andani URU Makaltuni KUR Iganini 'aal-dubi (էի վերա Մակալտունի քաղաքի ձեղնի Իգանի յերկրին)։

Մարզուրի տեղական մեծ արևանագրության և Յեփրատի մաս յեղածը Մալաթիայի գիմաց (զեաի մախ ափին՝ Բզազու և և Կուսուրիան գյուղերի միջև)։ Այս մեծ և զեղնեղ արևանագրությանը հայանալերված և յեղել զեւ 1840 թվին (կապիտան Mühlbach-ի կողմից), ունի 40 յերկար առկեր և վերաբերում է այդ Յեփրատյան (խեթական) կողմերի նվաճումներին. մի բան, վեր ասված և յեղել և ամփոփագիր արևանագրության մեջ, վեր տալիս և Պոպու-Պետրու յեկեղեղու Մարզուրյան քարակոթողը Մակայն բերենք այդ Բզազուի Մարզուրյան արևանագրությանից կարևոր մասերը— շեալը արշավեց, յուր զինանշով նվաճեց Քիրարուաղային, Շահուի վորդուն ('Xitaruadani ' Sahuh), Քաղավորին Մեկիսեյան քաղաքի յերկրի (— պետության), մատուցեց Մարզուրի տառ?... Մարզուրն տառ և— մարզավրին (alxi?) հպատակության (buranadi) բերի հանդերձ մի Քաղավորով այդտեղ արշավանքի յեղած (?)... լավ (kadi?) զորքերովս Tumiški(ni) քաղաքի մասից միևնույն սրբ արշավեցի զեպի յերկիրը (— Մեկիսեյի պետությանը), andani kala 'ani a'aalidubi (ի վերա kala'ani— ձեղնի, միացրի?), տիրեցի մինչև Teaniše(Karniše?) յերկիրը(նրան) սահմանակից, (մինչև) գաշնակից (salmatxi) Meliše քաղաքը, տիրեցի մինչև Mušanie յերկիրը, ևս բնան Zapša քաղաքը, 14 բերդ 100 քաղաք մեկ որում ավերեցի, բերդերը քանդեցի, քաղաքները այրեցի, 50 զինանիշ սպանական բռնեցի, մարտիկներին վերադարձին (?) ցրիվ ավի (badgulubi), Nisi Քաղավորական քաղաքը Xitaruada-յի, ամբողջած, ուժով վերցրի, կենդանիներ (nirbi— գտնակեցանի, մարդուր կենդանի) այր-կւն այտակից փոխադրեցի. Մարզուրն տառ և— այս ընթացում (istidi ulxudi?) Մեկիսե քաղաքը պաշարվեց (kapka-rulini), յեկավ ձիարուաղան իմ առաջ, խոնարվեց, բռնեց վտարե(ս)յ... վաւի, արծաթ, bibu (— ?), didguxi (— անոթ?)

Քիսինա ասրա, մանի (—Նրան?) Լեկեյի Լարկի ասկ, Ծ բերդեր
 —վերեցի (? edini sudaksh), միացրի (սեպհույացրի) իմ յերկ-
 րին—Xatani քաղաքը [Մոզան?], Uraxi քաղաքը [Ուսեկ?], Tu-
 maki քաղաքը [—Մարբերդ կամ Չմկամայ], 'Aratni քաղաքը,
 Maniani քաղաքը, Arusi քաղաքը [Արու], Kulbitarni քաղաքը
 [Կու-տերեզ Քզիի վրա], Umese քաղաքը [?], Ankulrai-tase
 քաղաքը [—Քնկուրան], Melulani քաղաքը¹ և այլն։ Վերջում
 արվում է ախուրասուրան և անեծքի ֆորմուլան։ Փակագծում
 բերում մեր կորրեկցիոնայինները ասում են այն մասին, զոր
 Մարզուրի միացրի և Շահույան Քիլարուազայի Melitene պե-
 տաթյանից այդ ինք շերերդերը, զորանք ժամում են Կայսր Մոփր
 Շահուանի մեջ, այսինքն այն Մոփրի, զոր մի ժամանակ յեղն է
 այդ խեթական Šahshi (կամ Šahuni) զինաստիայի տերերիս-
 տան և մանչ և Melitene խեթական փոքրիկ պետության մեջ
 (վերջինն և յեղն Matarai նա)։

Յեթն չհաշվենք Մարզուրի կոթողագիր (Պազու-Պեսրա յե-
 կեղեցու և Նիշայի կոթողների) ասան արևմտագրությունները,
 զոր Վանուեն և, ապա մյուս բոլոր սպառնական արևմտագրու-
 թյունները Աբարատի գերեթերիայի վրա յեն զհանգզված։ Իսկ
 յերկրի Ներսում Քաղաքները—բոլորն ել վկայում են շինարար
 գործունեության մասին, ինչպես այդ ցույց են տալիս Արմա-
 վիրի և Արենչի Նրա արևմտագրությունները։ Արմավիրի մեծ
 արևմտագրությունը խոսում է բերդի նորոգման մասին, Կա-
 րակուայի արևմտագրությունը Արարաի ափին խոսում է
 ջրանցք բերելու մասին, յերևի Արմավիրի համար, իսկ Արմա-
 վիրի չրջակայքում գտնվածները (որ. Մալլարայազկաի յերկու
 արևմտագրությունները) խոսում են խաղողի այգիներ և ծառա-
 տաններ անկելու մասին՝ համուն Մարզուրի ասոցիացիան, Խա-
 զու բարձր փառքի, յուր յերջանիկ արերի և այլն։ Արենչի յեր-
 կու արևմտագրությունները (սկսած առաջինից՝ կամ «Բրանի-ասը» ժա-
 ուրի վրա)² նույնպես շինարարական բնույթ են կրում, խոսելով
 խաղողի այգի անկելու մասին (ini GIS GĒSDIN terimi ասյա
 տունիք գինու անկեցին)։ Պաշտոնի յեկեղեցու և Վանի «Առափա-
 ծաքներ» արևմտագրությունները (յաթական սողերից) նույնպես
 վկայում են շինարարության մասին, առաջինն ասում է՝ զոր

¹ Ինք փորագրված են յերկ արևմտագրություններ, ցույց մեկը
 ժրանգամայն մաշված է։

² Առաջագրանի գիւ. աշխատություններ, հտ. XI V—13

Սարգսուրը այս բուրգը շինեց (101 371 380000) 19340 քարով, իսկ յերկրորդը՝ ելի մի բրգի մասին 15300 քարով շինած:

Ինչպես յերևում է այս բուրգից Արարատն Սարգսուրի ժամանակ յուր ներսում ունեցել է խաղաղ շինարարական կյանք ընդհանրապես: Արարատյան գաղաղ յուր Արմավիրով, փոքր ախլաքան Վանից նեոս եր, յեղեղ է նույն շինարարական նպատակ շինած շրջան, ինչպես Վանը: Այդպես է Վանից հյուսիս ընկած շրջանները (Արենի, Գաղնոց): Ամենուրեք կամ բերդ է նորոգվում է բուրգ շինվում (սաղմանկան ապահովության նենակատեր) կամ աշկիներ են անկվում է կամ ջրանցքներ անցկացվում: Սարգսուրը յերևի նաևում ուղադրության է գարմերի Արմավիրի վրա: Բացի նրա մեծ արձանագրությունից, փոքր Քաշիկ Դաղյանը գտել էր աշղանդ, Մոլլաբաշաղևի 2 արձանագրություններից, փոքր Արմավիրից են ընկել աշղանդ, է Կարակալայի ջրանցքին փերաբերող արձանագրությունից, մեծ ունեցել էր յերևի արձանագրության, փոքր շինարարական են: Մեկն առում է (17 սոց) «Քաղան, յուր տիրոջը, այս տունը (1031, տանաբը) Սարգսուրը, Արգիշտիի փորդին, կառուցել է Քաղայան գաները նոյակաղ (?) նոյակաղ կոնդեկերից, նոյիկով Քաղան, յուր տիրոջը» (նաև արվում է արաբաբաբան): Բն յայտում կարգում ենք—«Քաղան տիրոջը, այս տունը (1031, տանաբը) Սարգսուրը Արգիշտիի փորդին կառուցել է (և բերդը) նոյակաղ (?) կառուցել, նոյից պատվար...» (19 սոց, փորնոցից նեկն է շին թե շատ ընթերցվում):

Բայց Սարգսուրի այս խաղաղ շինարարական աշխատանքը յերկրի ներսում է գրաի սաղմանկան խուրը նախագությունները յերկար շտեկներ: Նա յուր նիշայի մեջ յեղած արձանագրություններում թվարկում է տասը տարվա նախ պաշտանքներ (թագավոր է գարմել 733 թվից), աշղանդ շին նշվում Atme յերկրի գեմ (Դիարբեքիից հյուսիս), Մեկիսայի գեմ է Ասորեստանի՝ Ասորենիարիի գեմ մղած նախ պաշտանքները, փոքր բերված են յուր մյուս կոթողի (Գաղա-Պետրոս յեկ.) արձանագրություններում: Այսպիսով մաս 13 տարի Սարգսուրը շարունակել է յուր սաղմանկան արտաքին երազանտան: Սակայն 743

¹ Այս յերկու արձանագրությունները, ինչպես է Արմավիրում գտնված Սարգսուրի մյուս արձանագրությունները (Արմավիրյան մեծ արձանագրությունը, Մոլլաբաշաղևի 2 արձանագրությունները) այժմ գտնվում են Լոզդադայում:

թվին Նա կրում է մեծ և մակառայրական պարտոթյուն Ասորեսանի նոր թագավոր — Տիգլատպիլասար III-ի (747—728) կողմից։ Հյուսիսային Ասորիքը (Սյուրիան)² Դիարրիքից (Նեմա-Արմեո յերկիրը գրան կից Հյուսիսից) մինչև Komagene—Կու-մախի Սարգուրը յերևի համարում էր իրեն վասալ և հարկատու յերկրամաս։ Մենք գիտենք, Վոր Komaxa յերկրի Kustaxpili թագավորը ըստ Սարգուրյան տարեցրերի հարկատու և ուրեմն վասալ մի իշխանության էր Ուրարտուի համար, ինչպես և Melitene-յի Xilarnada թագավորը (սեռ վերջ)։ Անվ յերբ Տիգլատպիլասարը 743 թվին գործանը անցնում է Անփրատը և պաշարում Կամպենեյի Արպազ բերդը, վորը բաց արեց յուր զաները Ասորեսանի այդ թագավորի առջև, ապա Սարգուրը սչնության և գալիս յուր վասալ այդ իշխանությանը մի գործով, վոր ազելի էր քան թերևս տասուրականը, Սարգուրի նեռ էլին ըստ տասուրական աղբյուրների Կամպենեյի Կաշտաշի թագավորը (— ուրարտական արևմտադրության Kustaxpili անվան), Մելիթենեյի Սուլումալ թագավորը (բայց ուրարտական արևմտադրություններում՝ Xilarnada Sahuhi, վորի վորդին և յեղև համարեն և այդ Սուլումալը)։ Դավալմի թագավոր Քարխուլարան և Ալունիի թագավոր Մաախուն։

Մակառամարաը տեղի աննշով Կումախի մեջ, վոչ նեռս Անփրատից, և տեղի մի ամբողջ սր։ Յերկու կողմերն էլ իրար հանդիպեցին կովի գալաի վրա։ Յերեկոյան զեռ ուրարտական կառավարիչը և աշրուսին ջրվում են, և սկսվում է խռնաշփոթությունը։ Հաղթող տարեսամեցիք խռնեցին ուրարտական բանակը փախչողների յետևից, Սարգուրը թաղնում և յուր կառքը, նեմնում և մի մասակ մի (վոր իրր անպատվարիք էր)³ իրեն փրկելու համար։ Քեպես ամբողջ գիշերը նրան նեռապնդում էր տասուրական մի նեմյալ գորարամին, բայց Նա կարողանում և հասնել Անփրատի կամարջին։ Այստեղ, սեղաղած յեղրին, կանգ առան հալածողները, իսկ Ուրարտուի թագավորը վաղե-ստաղջ մտնում և յուր յերկիրը։ Նա կորցրել էր մոտ 72000 մարդ, մեռած թե ցերի, յուր կառքերը, յուր ամբողջ ծանրացքը։ Նրա վրանը, վորի մեջ գտնվում էին թագավորական զարդերը, մահակաղը, յարմական գանդ, բարեկերը, պատգարակները, ամբողջովին ընկան թշնամու մեռքը։ Տիգլատպիլասարը այդ բոլորը այրեց տեղանտեղը ի պատիվ աստվածների, վորոնք նրան նպաստել

² Եզ մին միգելիս չի կանգնում և փախչող համար ազելի հարժար է։

եյին աշխարհն Նշանաւոր չափով. նա պահեց միայն թաղավորի մահնակաւը և իրքին պատերազմի հաղթանակ ձեռնեց Իշտար աստվածունուն¹:

Անդրորդ տեղամ Տիգրատպիլատարը հարձակում է Ռարարտուի վրա միայն յոթ տարուց յետո, այն է 736 թվին: Պետք է յենթադրել, վոր Մարգուրը, թեպետ կորցրել էր գաշնադրեցներին, կարողացել էր ախուսամենայնիվ յերկիրը յուր մեռած պահել և կազմակերպել նոր գիծադրական ուժեր: Ասորեստանի դեմ: Տիգրատպիլատարը մեծ գիծադրության շնորհիւ յաւելում է բուն Ռարարտու, համեմատ է մինչև Վան քաղաքը, վորն և պաշարում է: Իսկ Մարգուրը նստած քաղաքի մայրի վրա շինված անժառանգի բերդում գիտում էր թշնամու հարստահարությունները, ավերումները և այլն: Ասորեստան թաղավորը, չկարողանալով վերցնել բերդը, վերջինիս զոների գիծաց դնում է յուր քարե պատկերը և ասպատակ սխուտ յերկրի շուրջը: Հրի և սրի ժառանգիւմ ժողովրդին: Այսպես և Նիպարաքում ինքը Տիգրատպիլատար III-ը այդ սրշավանքները (բառ Սանգալիյանի թարգմանության). «Շարգուրի ուրարտացին ինձն ապստամբյալ յետս յեկաց, Մագիուիուի նա գաշնադրություն ըրավ: Կհատան և Մաւպի յերկրաց մեջ, վոր Կոսմուի քաղաքին մեկ գիծակն են, զանի գարկի մինչև ցեղմուսն: Ասոր ամբողջ կարասին առի: Զինուցս տարափնն զբրնուրեցաւ. իր կյանքը փրկելու համար՝ միակ միայնակ փախստական գնաց: Սուր քաղաք Տուրուսպայի մեջ զանի փակեցի, անոր բազմաթիվ պատերազմապետները նույնին գրանց առջև սպանեցի: Իմ արքայական պատկերս Տուրուսպա [= Վան] քաղաքին առջևը կանգնեցրի: Լայնասարած Ռարարտու յերկրին մեջ 470 կրկին ժամու հանապարհ վերեն մինչև վոր սրշավեցի. հաճախազոր վստի մը չկար: Ուլլուրա յերկիրը բոլոր բովանդակ ընդ ընդ սրկի, կարեցի անցա: Կասախա, Պարխու, Տաւախա, Մանգուուր, Շարգուրի քաղաքները մինչև Ռարուտա, Լուսիա, Կասախ քաղաքները մինչև Միկիրտա քաղաքը, Աուրգա քաղաքը, Ասորեստանի յերկրին միացուցի: Անոնց վրա կողմնակալ մը զրի Ուլլուրա յերկրին մեջտեղի բերգաքաղաքը, զոր Ռարարտու յերկրեն աշխարհակերցի, քաղաք մը չինեցի, անունն Ասուր-Իկիշա կոչեցի:

¹ Այսպես և Նիպարաքում ՄԱՐԳԻՍ-ն (նստը III, հջ 146), ՅԷՆ Լուշի «Նայց պատմութեան», հջ 263:

Յարրի լույ կողմնաթյան պաշտոններն էն դրի՝ իրր Լա-
զարաճու Սուսրնու, Սուսրբա, Իսու, Սասու, Լուր, Լուրի
քաղաքաց մինչն ի չերին տեղը: Քառաս, Սերբա, Արանա, Տա-
րա, Սալլիա քաղաքներուն մինչն ի վեր ցնեփրատ, Կումախ,
Կիլիմիր, Արրիտա, Խարդիթնատ քաղաքներուն վիճակաց, Ինդի
յերկրին, Անգանու, Բինգու քաղաքներուն՝ Աշարատու ընդարա-
զարաց, Կալամբա գետուխ... տիրեցի, Ասորեստանի յերկրին
միացուցի՝:

Ասորեստանի կողմից անջատված այս քաղաքներն ու յեր-
կրները մասն են յեղեյ Աշարատուի հարավային և մասամբ
Նաե տրեկյան սահմանների մեջ, ինչպես Էփու դիտել և Վինգ-
լերը: Սերինակ, Կիլիմիր քաղաքը համապատասխանում է Էփու Լա-
չաց Ագնեհաց Քզիմար (Նուե. Էնթաթիս և Լովաննես Սեփեսացու
Kishmar) քաղաքի անվան, զոր գտնվում էր ըստ Ագնեցի Քառ-
մանուսի գետի մոտերքը, այժմյան Ներշիկ ու Տարրի գյուղերի
շրջաններում (տես Н. Азиев, Арм. в эпоху Кост., 9—10):

Մարգարի ուժերը վերջնականապես գետ լեյին ջլառված:
Արդազի պարսությանից նկատելի վորոշ մանր պետություններ
(Սյուրիայի և Փոքր Ասիայի միջև) ի հակակշիռ Ասորեստանին
չարանակում էյին հակվել Մարգարի կողմը: Մարգարը, Վեր-
գիլայի աչք տրամադոր վորդին, ինչպես վոր Նրան բնութա-
գրում է Տարանը (II հ., էջ 56), ձգտում էր տրամեական և խե-
թական (Melitene, Gurgum, Kummuk, Mar'at...) փոքր պետու-
թյաններից ստեղծել մի մեծ կուսիցիա յուր գերիշխանությանը
և Ասորեստանը անջատել Միջերկրական ծովից: Այս Նրան շա-
ղագից և Տիգրատպիտատը IV-ը ավելի ուժեղ և վարպետ զոր-
նովեց, խփելով Մարգարի գաղմակիցներին տուններն տուններն:
Աշարատական թագավորներից միայն Մարգարն էր, զոր տարա-
նեց յուր արշավանքները Աշարատուից գեղեյ հարավ և հարավ-
արևմուտք հասցնելով մինչև Կումախ (Komagene), Նա էր, զոր
Ասորեստանին (Աշուրներարիին) նեղում էր Նրա ամենաթույլ
կողմերում, Դիարբեքիից մինչև Սեփրատ բնկած շրջաններում,
զոր հաց և այլ մթերքներ էր մատակարարում ասորական պե-
տությանը: Սեմիտական (հեթա-տրամեական) վորոշ յերկրներ,
ինչպես մանազանդ խեթական նման մանր տերությաններ, Մար-
գարի մեջ էյին տեսնում վորպես հակաասորական մի մեծ ա-

՝ Տես Էնթի Ժու, էջ 284—285.

խոյան՝ Իրոք Սարգսուրը զեռ փամեզափոր էր, ինչպես այդ յնշանում է Տուրանը, աներգ. «В 735 году ассирийский царь совершил поход вглубь Вавилонского царства, чтобы парализовать все еще опасного Сардура. Ему удалось разбить его и он разрушил нижнюю часть его столицы—Вавилон, но не мог взять цитадели, где тот заперся. Таким образом, на севере враги Ассирии были отражены» (т. II, 42-43):

Սարգսուրի մահը յեղել է 733—730 թվերի ընթացքում Նուսն հաջորդում է յուր փոքրի Ռուսու Ն-ը:

ՌՈՒՍԱ | (730—714)

Ռուսու | թագավորի առաջին խնդիրներն են՝ վերականգնել յերկրի նորմալ կարգը և ամենից առաջ վերականգնել մայրաքաղաքը և վերստին միացնել անջատված յերկրամասերը, մանավանդ մայրամասերում:

Ռուսան, վերականգնելով Տուսս մայրաքաղաքը, յուր արքունիքը տեղափոխում է Վանու մայրի փրայից զեղի քաղաքի Նյուսիս-արևելյան կողմը, այժմյան «Ալզետան», ուր Զոնգրուպայի մի ազատամուս բարձունքի վրա, այժմյան Քոփրախ-կալեյում, շինում է յուր պալատը, Մարզու տաճարը և այլն: Ռարատական պետության Նյուսիսյան կուրաուրաջի սահմանադառն և արժեքավոր հուշարձանները մեզ մնացել են այդ Քոփրախ-կալեյից, ուր առաջին պեղումները կատարեցին անգլիացի տեղական կանաուզ Կլեյսանը, և ամերիկյան միսսիոներ Ռեյնալդսը (1879 թվին)¹, իսկ հետո՝ 1898—1899 թվերին, գերմանացի գիտնականներ—Սենմանն Հաուպտը և Վ. Քեյզը: Ռարատական պետության այս նոր շրջանում՝ Ռուսու Ն-ից հետո մինչև անկումը՝ Քոփրախ-կալեն յեղել է պետության կենտրոնը:

¹ Անշուշտ այս պայքարի արեւականներն են, փոքր Սերմիս մարզարեն (չառ Առաքմանշի)՝ Իրանների փրկության ամուս, աստուրների զեռ յեղած պայքարում, ազգական և ուզում անենել արարատայինների (Արարատի), սկյութացիների և մաննայիցիների ուժի մեջ:

² Հետևյալ 1880 թվականին այդպեղ զեղել է անգլիացի Ն. Ռուսամը, զանգած իրերի մի մասը յերկրի և Քրիստոսական թուրքական, յառ իրեր Լափշտակից են տեղացի բախտարենցի և Նյուսիսյան մարզիկանց կողմից, փոքր ուղի մոխի են Սափման առևտրականներին կամ մասնավոր կալիկիքներներին:

Սարգսուրի պարտություններից նետ քաշված է, զոր Ռաբարտուի թույլ ուղեկները պետք է աշխու կապված չզգային այդ պետության նետ և անջատվեյին, ինչպես այդ տեղի եր աշենում նույն նման մեծ զնապատական միություններում, ուր ներքին կապը թույլ եր և գնդի ու մեծամեծ ներքու եր տեղի աշենում այդ միացուժը։ Ռուսան պետք է նորից մտանդ-վեր պետության սահմանների ուժրացման խնդրով, նորից պետք միացներ այն զնգերին ու աշխույլ չերկրամասերը, զորանք մյուս-նում էյին Ռաբարտուի մեջ, մանավանց գիծազրության թույլ ուղեկություններով։ Ասորեստանից նա չեր կարող նշտությամբ յետ իրից կորցրած հարափային սահմանները, բայց մյուս կող-մերում այդ նրան հաջողվեց։ Յեւ հաջողության նետանքով է, զոր նա պարծենալով ասեւ է՝ «Իմ չերկու միերի և կուսպանիս ուղեկությամբ յետ իմ ձեռքերով նվաճեցի Ռաբարտու չերկիրը» (այդ կարգացեւ և Սարգսուր Մուսասիրի սահաբը գրավեյիս՝ Ռուսայի տրմանի վրա գրած)։

Ռուսայի վերամիմողական ուրարտական արձանագրու-թյուններ քիչ են մնացել։ Մրանցից մեկը, չերկրեղվյան (ուրար-տական և սասուրական), գանգեւ և Միգեկանից քիչ նետու, թոփ-զուսու կոչված տեղում, աշխենն աշտեղ, զորանց մասուփոր նե-սափորությամբ գանգեւ և Կելիշինի հայանի բիլինգուան (Իշ-պուխիի և Մենուայի)։ Այդ փոքրիկ արձանագրությունը շատ է փառվել, կարգացվում և Ասորեստանի անունը, զորի սարերին և նա մտացել։ Ռուսան Մուսասիրում թաղափոր և գնում ՍԵ-ՇԱՍ-անունով քրմին, զուարերություններ և անում Մազու տա-նարում 15 սր։ Ռուսան աշխատում եր զու թե վերականգնել կորցրած հարափ-արեմտյան հոգամասերը, զորանք անմիջական կովի պատմաւ չեղան Սարգսուրի և Տիգլատպիլասարի միջև, զորանն հարափ-արեկայան հոգերը կամ զաշմակից չերկրները։ Յեթն Սարգսուրը Ասորեստանի դեմ կուլիցիս եր կապվում և նեմ-վում սասուր-խեթական փոքր պետությունների վրա յուր չերկ-րի հարափ-արեմտյան սահմաններում, ապա Ռուսան այդ նա յնը փորնեց անել մյուս ուղեկությամբ, զկայի Դանից հարափ և հա-րափ-արեկել։ Բայց ինչպես կանաններ, այս էլ չհաջողվեց ուրար-տացիներին։

Հյուսիսում Ռուսան արշավանքներ և կապականքեւ զկայի Սեանա բն շարքը, վերատին գրավելով այն շրջանները, զոր-անք գրավված էյին յուր հոր Սարգսուրի կողմից։ Մենք ար-

դեն տեսնուի, զոր Սարգսուրը թե յաւր տնտեսներում (Պագու-Պես-րու, Վանի նիւս) և թե տեղական արձանագրությաններում (Աղամիսն, Զաղալու) մի քանի տեղում հիշատակում և աշխույի յերկրներէ նվաճման մասին—այն է՝ Քուլիխու քաղաքը (Միւս-լիքի Քաղաքորի՝ Լուսիսույի վարդու), այնժամ Նար-Բալաղեանի շրջանը—Velikumi (Նիգի և Մուրքնու թաղավորներով) և Զաղալուի շրջանը—Էն Արցուկնի յերկրը, թնշուս և մի շարք սյուրկու-նիւս արանց մաս։ Ուսում իւր թագի և մեզ յերկու արձա-նագրության, մեկը Նար-Բալաղեանում, վարանց խոսում և Velikuxi (=Velikual, Գեղարունի) յերկրի Քաղաքորին նվաճե-լու և ճառայեցնելու մասին (վերն եր այդ Քաղաքորը՝ Nidi թե Murinu, չի տպում), յերկրից արաւաքելու մասին, փոխաբա-տեղում նշանակելու մասին, ընդ և Մալլյան զոներ շինելու մասին։ Վերջում նկատաւորի նորության և տաւում յաւր մասին։ Վճ Քիսինու յերկրները ընդառնակեց (սուտ KUR Biamiti nuulduall), ինչպես նիւս Քարգմանեց J. Friedrich-ը՝ Այս դի-տագրությանն ևս զույց և առիւն, զոր Ուսումն նորից դրաղման և Վիսանյան յերկրները վերականգնելու խնդրով։ Տեղական աղա-

¹ Արձանագրությունը գտնվել է 1827 թվին, գրված է մի քառակուսի մեծ թղթի վրա, զորը ծակավուն է և վառ է կարգադրվում։ Այդ թղթը չեղել է սկզբում չորսի (չորսի) վրա, նուս վերջից է և վերջում պատարկվել է վարդու գերեզմանաբար։ Արձանագրությունը մի քանի տեղում կրատարկվել է Ամմանուհայ և վերջին կրատարկությանն է Ա. Ճիւրքիթիթի, զորը Քարգ-մանում է—Durch die Macht (?) des Xaldi spricht Rusa, der Sohn des Sar, durtz Den König des Landes Uelikuxi bekämpfte ich (und) wachte (sich) diemithue. Ich entfernte (sich) aus dem Lande (und) setzte einen Statthalter bi-heim. Xaldi-Tone, die verfallene Burg, baute ich (wieder) auf (und) gab ihr den Namen Xaldi-Stadt, dem Lande Biamia zum (Zorchen der) Macht(?), dem feindlichen Lande zur Demütigung (?).—Rusa, der Sohn des Sardur, (ist) der mächtige König, der das Land Biamia erweitert(?) hat. Մեզ թվում է, զոր ոսուս—երկարմանից կամ թերեւս սիւրկանիցն է վերաին գրվելու նիւս Քարգմանությանն է, միանգամայն կտապաւորա-նայ արարատեան Քաղաքորին այդ նկատաւորքան շրջանում, յորը շատ լլը-խաներ տնտեսվել էին։ Անու, աւր արձանագրությունը միայն է, զոր խո-սում է Աւանի Վիսանյանները կամ Վիսանյան յերկրները, աւանքն աշխույի թվով յերկրներէ մասին (KUR Biamiti նայալման նշանակի չէ Վճ մասերիով)։ —մի քան, զոր նորից գիտում է արարատեան յերկրներէ վերադարձման մասին։ Անշուս միայն Սիւսն յերկրները չեն չեղել, զոր տնտեսվել են։ Այս արձանագրությանները գործադարար պակասում են, չեթն շաղկնայ Քա-րգմանից։

ամբը թագավորը արտաքսվում է, վարպես պատիվ, և տեղը զբո-
ղում է աքաբատական փոխարքա:

Սեանի ընդ նորավարին տաին, Քյուլանդասին և Արուշալուսի
մաս, ուղիք ընդ ջրի վրա Ռասա Լ-ը նույնպես թագի և մի մեծ
արևածաղկաթյան (29) ապերն են միայն կարգադրում, ախ և
վերջինները մաշված են): Այստեղ նա նախանում է, վար մեղե
նպատակեցրել (ծառայեցրել) և շարս մեծ շրջաններ—Adaxuni
Velikuxi, Luseruxie և Argukini, վարսեր նախապատասխանում են
Քյուլանդասին (Adaxuni), Նոր թագապետ (Velikuxi), Ջոյի-Ջոյա-
լուսի (Argukini) և Ազադխան (Luseruxie) սպաններին: Թագի
այս աստիճան (—մերձավան) շրջաններից, հիշվում
են եւ 19 տեղանուններ արանց կից կամ արանց մեջ, վարանց ճշ-
տա՛ւք առաջիմ անձնաք եւ Հեռաքրքրի և յենթաքիկուս յեղուն—
icge indli ebanli susinie ustiptini maguuli ⁽⁴⁾ berastuuli Ելեա
այս (—հեռեյալ) յերկրները մեկ արշավանքում մեղեցի (1), ծա-
ռայեցրին: Այստեղ maguuli բայը արաբատական արևածաղկա-
թյաններում չի պատահում, սովորաբար ունենք—karubi կամ
xaubi (նավանցի, գրավեցի) և յերբեմն sumi-dubi Եվրոպի (կամ
տանգանան արիս?), իսկ maguuli (<*ma-gub-li), ինչպես և Նոր-
թագապետի nulduali Երկարանակեց կամ Եվրոպապեղեց՝ բայը
առաջին անգամ և և յարարատակ կիրառում անի, վար մեկ
թվում և պիտի նշանակի Եմեղե, պատմեց և նմանք: Քյուլան-
դասին այս արևածաղկաթյան մեջ կա և մի այլ վա՛ւ, վար ելի
միայն այստեղ է՝ ԵՅ թագավորներ մեկ տարում՝ կործանեցի
(agub(?) և այլ-կանանց Քրայնա քղեցի mešini Զաւի [su]naadi
adigani v[ai] E. GAL⁵, վար մենք թարգմանում ենք «նախկին
տարում յեկու (և) կատուցեցի այս բերքերը» (տողեր 13—15),
այսինքն՝ mešini Զաւի Ենարկային տարում: Բայց կարգ և նշա-
նակեց—նախ վերցնելու (նավաքելու) տարին, վար այլ և, քան ա-
ռաջին տարին, յերբ Ռասան վերստին նվաճել և այդ շրջաննե-
րը՝ Սեմ վայ Հարկի տարվա մա՛մանակ նա գրազվիլ և բերգաշի-
նությամբ, վարպետի նմանեանք ունենա Սեանի շրջաններում,
թագնելով իրենից նախ կայապետներ և փոխարքա (Statthalter)
Նոր թագապետում: Արևածաղկաթյան վերջում արվում է անեմ-

⁴ Ետք բառն կցվում է MES (—մ) նշանակի գաղափարադրը, վա՛ւ
կրկնության և ԵՅ LUGAL-MES (—Յ թագավորներ) բառի, ինչպես ժողո-
վաններին Քրայնայի (DINGIR⁶-ašur KUR Bašima-ašur, ուր համադրայի
մեջ է կրկնվում և նույնպես չի կա եւ:

քի ֆորմուլան¹։ Ռուսան այդ բերդը (սերերգերը) նվիրում է Տեչչերա աստծուն, կոչելով «Տեչչերայի քաղաք», վարովհետև այդ աստվածը ջրի տարերքի (և ծովի, լճի) պաշտպանն էր և սիմվոլը, ինչպես և անձրևի ու կայծակի։

Անշուշտ այս յերեք սաղմական արևմտադրություններով չի սղանվել Ռուսա 1-ի գրական ժառանգությունը։ Վերջան վոր նա յեղել է հարպիկի դիվանագետ և սաղմավոր, այնքան էլ և զուցե ավելի յեղել է և շինարար։ Նրա այդ պոթենտիալային ինչ մեզ հասել է (բացի Քոփրակ-կալեյի նյութական սաղմական վկայություններից) Քեշիշ-գյուլի արևմտադրությանը՝ Վանից մաս 23 կիրովմար գեպի արևելք՝ Տանի գյուղի մաս։ Այդտեղ մենք կարգում ենք, վոր նա ջուր և բերում ԽԱՅԱՆՈՂ-յի նամար, վորը թերևս այն արևմտական լինն է, վոր նա կառուցել է այդ Տանի գյուղից 6 կիրովմար հեռու։ Արևմտադրության 28—30 տողերն առում են՝ «ջրեր գետից յես տեղ կացրի՝ գեպի Ռուսախինա, վորոշ ջրեր գետից Տուչպան քաղաքի գաղտերի (toragi) նամար վտաղելու (ulxujini?)», վորոշ ջրեր Ռուսախինայի նամար խմելու (ipxadulini)²։ 18—20-րդ տողերում խոսվում է՝ խաղաղի աղբյուր, ծառաստաններ ու մրգատու ծառեր անկելու մասին, շինարարության կառարելու մասին (atimadimil iplini duxli — շինարարությաններ այտեղ արի)։

Ռուսա 1-ի շինարարության մասին խոսում են և առաստաղական արևմտադրությանները, յերբ Սարգոնի գործերը քանդուքար են անում արարատական Ուլիու քաղաքը։ Ռուսան շինել էր այդ քաղաքը քոյրը հարմարությաններով, բերել էր խմելու ջուր, անջրգի տեղերը ստացել էլին կանախներ, վորոնցից էլ յուզավորվում էլին սուտներ, անդաստանները վեր էլին անվել վտաղվող հողերի, ծառաստանների, արոստանների, ուղտեր էլին անում

¹ Տե՛ս մեր Լրասարակությանը, վոր արված է համազամի կիման վրա—*Салтыков-Щедринский Русск. и Коллинград, Архивъ, 1901* (., 12 էջ, Թե՛նքի ֆորմուլայի միայն սկիզբն և կարգացում (եւ՛ մի արևմտադրություն...), ուր արևմտադրության խեղդամոման (DUB-TE) տե՛ր նախ էնք, վոր տեսնում ենք և Մակուի Ռուսա II-ի արևմտադրության մեջ կամ Սարգուր II (III-ի) Արմավիրյան մեծ արևմտադրության մեջ (առ 20)։ Եվ՛յուլիլն ու՛րա և կարգացել ԿԱ-ն փոխանակ DUB-TE։

² Արևմտադրությանը ունի շատ բաներ, վոր չեն համապատասխանում ինքնին։ Այնքան էլ այն ըստ աստվածների, վոր Ռուսան գրել է չի՛ մաս (gum kudi) ու խոսի-տառի Լե՛մա, մաս 9—10 տողերը—ու՛ Սասունն և ժ՛նն ու ու՛րա տե՛ն տե՛սն—յերբ Ռուսախինիլին շինելի (?), յերբ այս լինը—(20) հաստատելի։

պաներ Իսկ ջրանցքի վրա կառուցված էր մի շքեղ աղբյուր, յերեսադառնում մշտադադար նստիներով՝ կիպարիսներով։ Վե՛ր յերկրադարձի ուրախ յերգն էր նստում (քաղաքի) բնակիչներին մինչ այդ խոզան յեղած գաշակերից։

Ուսումնարանի շինարար ձեռքը տեսնում ենք և Մուսախերի տաճարի նկատմամբ, ուր Արզումա քաղաքը արքա յի գործվում Մուսայի կողմից, մեծարվում և Մալգու տաճարը և Նարատացվում, գրվում և խմբիլայրաց Մուսայի բրնձի տրեւմբ, կանգնած մարտակառքի վրա և այն նայանի տրեւմնագրությամբ, վոր Սարգանն և կարգացել Մուսախերը գրավելին։

Արտաքին քաղաքականության տեսակետից Մուսա I-ի գրությանը շատ բարդ և զմեպրին էր. և Նաստատ կարելի չի տեսլ, վոր և վոր մի նախարդ թագավոր այդպիսի իրադրության շնոր աղբյուր։ Տիգրատպիլասարի նարվամները ջրանկ էլին ներքին միացնող ուժերը, կազմալածել Քիւսիայի կոնֆլիկտացիան, վորից անջատվել էլին մայրաքաղաքի և թերևս ներսի կենտրոնախոյս տարբերը (ցեղերը, ցեղերի միությանները)։ յերկիրը հրակայական փնտ էր կրել նաև անտեսապետ, ինչպես և ավերվել էլին շատ քաղաքներ ու շրջաններ։ Տուշպա մայրաքաղաքով նանգերն Մուսա I-ը այս պետք և գործունեք և մասամբ վերականգնել։ Այս ներքին փոփոխիան, ինչպես և արտաքին յերկու խոյսը նանգամանքներ—կիմմերների և Ասորեստանի վտանգը—տախտում էլին Մուսային պույշ և գուռք քաղաքականության վորից Իսկ արտաքին այս յերկու վտանգները նակատապրական նանգիտացան վերջիվերջն Արտաշատի նամբ։

Ասորեստանի նկատմամբ, թի Սալմանասար V-ի ժամանակ (728—722 թ.) և թի Սարգանի (722—705) Մուսան առ յերես էր թողել թշնամականմոխողական վերաբերմունքը, գրազված լինելով ներքին գործերով։ Մինչև իսկ նա յնրզվել էր Աշուրի և Մարգուկի պատկերների առաջ՝ նախատարիմ փալ Ասորեստանին, վորպետ բարեկամ թի գաշնակից, այդ յեղրակացվում և Սարգանի խոսքերից, վոր նախատել էր Մուսային յուր խոստումը գրվածելու մեջ։ Բայց իրաք տեղի ունեք մրցության և թշնամության քաղաքականության յերկուստեք, և Ասորեստանը, մանավանդ գուռք Սարգանը, չի կարող նանգութել Արտաշատի վերականգնումը և նգրացումը։ Մինչև 714 թվականը, յերբ պարսվում և Մուսան, յերկու պետությաններն էլ միմյանց դեմ ինտրիգներ են լարում, ներքին ապստամբությաններ կազմակերպում, ար-

տաքին կուսիցիաներ կազմում, դադանի հակադեր ու անգեկա-
տաներ սպարկում և այլն:

Աստուրական լրտեսները ամեն անգից հազարդազրության-
ներ էյին ուզարկում Նրնեկիտ, փորանց ամփոփումը (СНОУЕТ)
կազմել և Սարգսնի փորգի—Քաղամասանդ Մինախերիբը: Այս-
տեղ նենք գրանցից մի քանիսը, փորանք վերարերում են
Ուրարտուին և տալիս են շատ արժեքավոր անգեկաթյան-
ներ: Վաճառ Գարրուտաշուր անգեկացիում և. չի՛մ սուրհան-
գակները կերթան Նարուլի, Ալուրբեկյանի և Ալուրբխուսի
մաս, փորանք պետք և ուղեորվեյին Մենք չղաջանք գրել բոլոր
մարդկանց անունները: Ամեն մեկը կատարում և յուր պործը-
չկա փոշ մի թերացում: Հանախ ենք լսել հետեյալը—ուրարտա-
ցին (Քաղավորը) Տուրուշպայից չի դուրս յեկել, և մենք կշարու-
նակենք գիտել, ինչպես հրամայեց իմ անըր՝ Քաղավորը: Մենա-
խերիբի մի ամփոփազրության մեջ կարգում ենք հետեյալը
շնարուլին, Քաշուս քաղաքի փոխարքան, գրեց ինձ—յես գրել
էյի սանձանամերն քերդերի կաշադարներին ուրարտացու մա-
սին անգեկությաններ: յերբ Նա ուղեորվեց Գամիր յերկիրը,
ամբողջ Նրա գործը կատարվեց, Նրա զլխավորներից յերեքը իրենց
զարմասերով սպանվեցին, իսկ ինքը [—Ռուսան] փախավ և
մասով յուր սեփական հոգը: Նամակներից մեկի մեջ արվում և
ինք ուրարտական զարավարների ցուցակը, փորանք սպանվել են
կիսմերների զեմ մզամ կոնիներում: Ալուրբխուսի Նազարդա-
զրության մեջ Նույնպես խափում և Ռուսայի անհաջող արշավան-
քի մասին Գամիր յերկրի [—հազարդակիտ] զեմ, ինչպես և Վանի
պետության Ժայռամասերում յեղամ խմորումների մասին, փորանք
անգի ունեցան ուրարտական գործի այս պարտությանից հետո:
Ուրարտուի ներսում յեղամ ազատամբությանների մասին այդ
Նույն Ալուրբխուսան գրում և—«Տեղեկության ուրարտացու մա-
սին. Նախկինը, փոր գրել էյի, հաստատվեց. Նրանց մաս անգի
ունեցամ մեծ կատարած. այժմ Նրա յերկիրը հանգստացել և Նրա
զլխավորները—ամեն մեկը յուր շրջանը գնաց: Կակկազանում,
Նրա սուրտանը [—սպարապետը], բռնված և Ուրարտական Քա-
ղավորը գանձում և Ուսախ յերկրում: Բայց Ռուսայի այդ բա-
ցակալության մոժմանակ Տուշպայում, Ուրարտուի այդ մայրա-
քաղաքում, Նույնպես բռնվում և ազատամբության, փորք Նույն
պես ճշգրտում և, ինչպես հազարդում են Սարգսնի հետախուզիչնե-
րը:

Այսպիսի հետախուզական և հսկողական պարտականություն Ասորեստանը կարծյար գրել էր և Մուսասիրի Ռեզանա թագափորի վրա, փորից Թաշեշի և մի կափն ուղղապես, փորպես պատասխան Ռուսայի ուր լինելու մասին Ռեզանան պրում է. փոր ուրարտական թագափորը գետ չի լինել Մուսասիր¹, քայք պատվում է մոտավորա մամանակ. իսկ ասուրական խոշոր մի պաշտանյայի այն նկատագրության, փորին ուղղված և նենց այդ պատասխան-մամակը, թե զոչ փոր տունը ասուրական թագափորի թույլտվության չափին մացնի Մուսասիր յուր զարմաները, Ռեզանան պատասխանում է. «Աերր Աշուրի թագափորը չե կափ, խանդարեմ էջի յես արդյոք նրան, այն, ինչ փոր նա [ասուրական թագափորը] արեց, այս էլ [— Ռուսան] և անուժապա թնչպես յես նրան խանդարեմ: Ի միջի այլոց այս Ռեզանան էր, փոր 718 թվին, փորպես Ասորեստանի գաշնակից, հազորպեց Ասորեստանի պաշտական մի բարձր պաշտանեայի, թե ուրարտացիք պարտություն են կրել Գամիրում, կորցնելով ինք բարձրասիան մարդ ուղանված (այս նամակը Մարգոնին հազարգում է Սենաթերի միջոցով):

Թեպես ուրարտացիք գամիրների (կիմմերների) դեմ մղած կռիվներում հաջողություն չունեցան, քայք նրանք ևս չկարողացան մանել Ռարասու: Այս յերևում է այն բանից, փոր Մարգոնը այդ պարտությունից վեց տարի հետո, այսինքն 712 թվին, գանվելով Սեփրասից արևմուտք՝ կայազորներ և գնում յուր կնից նորոպտայց քաղաքներում ուրարտացիներից պաշտպանվելու համար: Իսկ այս հսկասրարտական նենարանները շինվել են Ռուսայի՝ 714 թվին պարսվելուց հետո, — մի բան, փոր վկայում է գետ ուրարտացիների ուժի մասին:

Կիմմերների դեմ կատարած հարձակուպական կռիվները (718 թ.) Գամիրք-Կաղպուպիկայում ուրարտացիներին վոչ միայն հաջողություն չրերին, ոչլե Ռուսայի պարսվելու հետևանքով

¹ Այդ յուրը, թե Ռուսան գալու յե Մուսասիր իբր թե ուխտ անելու համար յուր յերեք հազարափոր զորամասով, հազորպե և Անադիայի ասուրական փորարքա Աշուրբանուս Այս մասին հարցում է արվում Ռեզանային նրին-վիպի մի բարձր պաշտականի կողմից, իսկ Ռեզանան պատասխանում է՝ «Նա ասում է, փոր տունը թագափորի (Ասորեստանի) թույլտվության վոչ փոր արք չի մացնում ասումաներին յերկրպոպելու համար, քայք յերբ ինք ասուրական թագափորը չե կափ, միթե յես խանդարեցի նրան: Ինչ փոր նա էր անում, անում է և սա, ինչպես խանդարեմ նրան»:

յերկրի ներսում ծագեցին մի շարք ապստամբությաններ և խռուսթներ, գործեր շատով ծնւոյցին։ Միայն կլինէր կարծել, գոր Ռուսայի ուժերը թաւալցել էյին կամ յերկիրը կազմաւորւովել եր։ Գամիրները իրենց տեղումն էյին, իսկ Ռուսան շարունակում եր ժող միայն պահել յոր ձեռքում վողջ իշխանությանը և պետական ամբողջականությանը, այլև ուժեղացրել յոր զազանի հակառակուսական արտաքին քաղաքականությանը։ Ախր և Ռուսան շեր հարձակում Ռուսիստանի վրա, այլ ավելի շատ իրեն նկատ եր պահում այդ ընդհարումներից, ամբողջելով յոր ստանանները Ռուսիստանին կից։ Սարգսն ևս իրեն նկատ եր պահում անմիջական հարձակական գործողությաններից։

Գալջարի ժող անմիջական վայրերն էյին հանդիսանում այն ժամանակ կամ հարեան մեծ ու մանր իշխանությաններից, գործեր ընկել էյին համա լինից հարավ և հարավ արևելք (Սարմա լինից արևմուտք և հարավ արևմուտք)։ Արանք մերթ թերթում էյին Ռուսայի կողմը, մերթ Սարգսն, և յերբ մեկի գործն եր այդտեղից նկատում, մյուսին եր մանում, և ընդհակառակը, իսկ տեղական այդ իշխանությանները կազմաորւովում էյին նալյա՛մ հանդամանքին։

Դեռ 719 թվին և ասալ Ռուսան և չԱԿԱՏԻՍ-յի (Սուրուչկիստյում) չրջանի Միստատի թագաւորը փորձում էյին իրենց կողմը բաշել Մաննայի Երանգու թագաւորին, գորպնայի մի բլակ կազմին Ռուսիստանի գետ Սուրուչկիան-Ջիկարաուն գտնւում եր մեր կարծիքով ալմայն Աղերդի չրջանում (հիմա, ՉԱԿԱՏԻՍ-Skoti) և արևելյան Տիգրիսի (Ռոստամուտի) յերկարությամը գեղի արևելք¹։ Վարդինան Երանգուն գետ գալա յեկով այն մտադրության և հաճատարիւ եր Ռուսիստանին, այս 719 թվին Մաննայից իջւում և յերկու քաղաք՝ Նկանդիխուլ և Դուրգուկկա(Չուրնուկկա), գործեր ապստամբում են Երանգուի գետ և

¹ Սուրուչկիան հիմա կերպով կոչւում և շաիրջան յերկրա թե Սուրանուտի III-ի արւ (IX դար) և թե Սարգսնի մանանակ (X-րդ դարի վերջը)։ Դրա ցեղերի թիւան հաճանարեն մա և յեղել ուրարանքներն Սարգսն ասում և Վերին Ջաղ գետը, գորեն Նաիրիի և Նիկուտի բնակիչները կոչւում են Երանուխու, յե տեղան Աղբայր (Աղստու լիւրի կաղաղցի Ե-Ա-Ա-Ա-Ա, ուր 18" և 20" նշանները շատ նման են, այն մանանակ հասանանք ուրարական HHD alani- ցեղան լուր։ Թերեւ այն Սուրուչկյան ուրարացիներից էյին Սուսանի խաթերը, գոր մինչև միջին գործեր այլ լիւր աննչին, իսկ Սուսանը Կուրմիային ասնանն և այդ Նոնանիս-յի։

յրենց զաները բայց անուս Միտաստիի առաջ, Մակայն Մարգունը մի մեծ բանակով անմիջապես պնտոթյան և հասնում, քանզում, ավերում այդ յերկու և շրջակա բազաքները, իսկ ընակիչներին տեղափոխում խեթերի յերկիրը:

216 թվին Ռուսայի, Ջիկարաուի թագավոր Միտաստի և Մաննայի մի յենթաշրջանի՝ Ամիլդիլի թագավոր Բազադաստի միջոցով նորից ինտրիգներ և դավադրություններ են կազմակերպում Մաննայի Ագա Ա թագավորի դեմ, զորք յուր հոր Իրանդուի նման կոչմանից եր Ասորեստանին: Այդ յերեք թագավորներին ձեռքով և ժամովանց Բազադաստի անմիջական զենվարությամբ ապստամբյալն և կազմակերպվում Մաննայում, ուր ժողովուրդը ապանում և յուր Ագա թագավորին՝ և գիակը պնտ Ռուսուշ ինան վրա: Բազադաստին, զորք կարժվում և վոր Ագայի վորդին եր, գրավում և հոր ժառանգությունը՝ ամբողջ Մաննան: Բայց Մարգունը այս ես անշեց և փոշնայցից այդ փորք կոսիցիյան յուր հիմքում: Ահա ինչ և գրում թեքը Մարգունը, զի ժամանակի, յորում հախառացիքն յեկով հասավ Մաննայի Իրանդուի վրա [— մահացավ], վոր Պապանց ծառս ժըն եր և իմ յաժը կտրեր, պոր վորդին Ագա անոր գահին վրա նստուցած էյի Ռուսարաուցի Ռուսա [— Ռուսա] յուր կազմանե Ամիլդիլի, Ջիկարաու և Միտանցի յերկրաց ցեղերան, առ կոչմանակառ ափսոս Մաննայի պատգամավորներ խափրեց և զանանք անիրավության հոր: զորեց: Իրենց այսան՝ Ագայի գիակը դժգոհին Ռուսուշ (Ռուսու) յերան վրա նետեցին... Աս Ասուր, տեր իմ, առ ի փրկել զՄաննա և առ ի փրկել զԱսորեստան ձեռքերս վերցուցի [— աղավթենցի]: Ռուսուշ յինան վրա, ուր վոր Ագային գիակը նետած էյին, Բազադաստին ժորթագերծ և Մաննային տեսիլ ըրի: Զուրա յեգրային Ուլլուսուսու արքայական գահուն վրա նստեցուցի: (Ըստ Մանգալլյանի թարգմանության): Բայց Ուլլուսուսուն անգառարիմ շնոաց և Մարգունի պնտուց յեսս հակվեց զեպի Ռուսայի և Միտաստի կազմ: Մաննայի հետ ապստամբեցին և մի շարք

¹ Այդ Ագա անունը յերեք տարածված անուն եր: Արքիդոսի Արմավիրյան մի արձանագրության մեջ այդ Արմավիրի (Արմավիր) յերկիրը կոչվելն և յեղել: ԱՅՅ-ի յերկիր, զորանց ԱՅՅ-ն անի ազանաբզու հասակ անվան գիտեմքմասով: Պետք է յենթադրել, վոր Արարատյան գալստի այդ յնկարանում իշխել և Ագայի ցեղը, վորք Արքիդոսի նշումով «Այն» յերկիր էր: այսինքն՝ շարքարտական:

² Աս Ագայի գնացը պատմ. Ե. 220.

յերկրներ, վարձեր Տիգրատայիտաւորի կողմից միացվել էյին Ասորեստանին, ինչպես—Կարալլու, Ալարբիա, Նիկամա, Բրատագրատի, Բիլիբրատի, Կիլամրատի, Արամնու, Քարխար, Ալիպի, Բայց Սարգանը կորոզացած այդ նույն 716 թվին հազանչեղանել և այդ ապստամբներին նա վերցրեց Մաննան, վորի թագավորը (Ալլուստանու) փախած լեռները, փռնչացվեցին շատ քաղաքներ, ինչպես և ափերվեցին ու հազանչեղանել այդ բոլոր յերկրները, վորնեց ժողովրդի մի մասը գերեվարվեց: Պարսկեց և Զիկարտան, վորի թագավորը (Միտտատի) փախած լեռները: Ասսուրական քանակը այդ ձեռք (716 թվին) քաշվեց միջագետք:

Բայց 715 թվի գարնանը Ռուսան սննամար և սկսում խառնվել այդ Մերլ-Աւրմյան յերկրների գործերի մեջ, մանկով Մաննայի սահմանները, և Ալլուստանուի թույլտվությամբ գրավում և 22 բերդաքաղաք: Հարեան Միգիան ևս Ասորեստանի գեմ էր, ապստամբել էր Միբիան, մուշկերի թագավոր Միտան հարձակվել էր Կիլիկիայի վրա: Սարգանը անմիջապես ուղղվում և արեւելք՝ Մաննա: Ահա ինչ և նա ստում, և Ալլուստանու մաննացին, վոր յուր հոր գահն յեւած էր, Աւարտացի Աւրային վրաստանացած և յուր բերդաքաղաքներին 22 իրրե պարզ անուր տված: Զայրացյալ արափ Ասորեստանի զորաց զուստությանը մեկ անգ ժողովեցի, առյուծի նման մանչեցի և այն յերկրները արեւելու ձեռն ի գործ գրի: Մաննացի Ալլուստանու իմ արշավանացա մօտենալը տեսած, թողուց յուր քաղաքը և սարսափած՝ զմիտին յերանց ապստամաներուն մեջ տարացած: Իգիբտուի յուր արքայական քաղաքին, Իգիբիայի, Արմիպայի յուր մուր բերդաքաղաքներուն արեւելի, հրով այրեցի, ապականեցի... Մաննացի Ալլուստանու ըրած գործերս զմիտարժանուայ յերանց մեջ լսեց, թռչնո նման թռալ յեկած, վառերուս փարվեցած: Անոր անհամար հանցյալանց ներեցի, մոռցա անոր շարացործությանը, ներում շնորհեցի անոր, իրեն արքայական պահուն վրա նստեցուցի: 22 բերդաքաղաքները հանգերծ 2 ամուր քաղաքներով, գործնք Աւրային և Միտտատինն ձեռքին տուած էյի, անոր ալի անոր ափերյալ յերկրրը նորացեցի: (1516...231):

¹ Սարգանը վաղ միայն ստորադնում և յերկրրը այլև Մաննայի մայրաքաղաք Իգիբտուի մեջ յուր արքանն և գեմ և վրան՝ արեւմտադրությանն Մաննայից Սարգանը վերագտնում և Անգիա լրջանի միջով, գրավելով այդանց Տիլուշինս պրովինցիայի մի փոքր մարզը՝ Տուսայով անունով և գերեվարելով այդանցից 4000 հոգի: Այսանցից նա իջնում և հարավ(?) Սարգանիս յեր-

Հնազանդեցեայո՞վ և խաղաղացեայո՞վ Մաննան, իսկ հետո և Միդիան և հարեան յերկրները, Սարգանը այդ 715 թվի շյուս մասը անց և կացնում արեւմուտքում, հնչելով և աշտանդի ապստամբությանները:

Բայց Սարգանին յարեր են համուսն Բիախայի ծրագրերի մասին, այն, զոր Մաննայի մի շարք մանր իշխաններ (ինչպես և Անդիա յերկրի) նորից են թեքվում զեպի Ռուսան, զոր Աւրգանա մասաթրքին անցել և արզեն Աւարաուսի կողմը և մինչև իսկ արեւմուտքում թուրքաների թագավոր Ամրաթին ու մուշկերի թագավոր Միտան (ուշյների Midan-ը) դաշն են կնքել Ռուսայի հետ: Այս արզեն լինում և մի տեսակ աշխա անհանգստեան մարտահրավեր, և Սարգանը, զոր մինչև այդ խուսափում էր Ռուսայի հետ անմիջապես ընդհարվելուց (ինչպես և վերջինս Սարգանի հետ), բացառապես կերպով դիմում և զնայի Աւարաուս:

Սարգանը 714 թվի գարնանը նախ մտնում և Մանն յերկիրը, զորպեսզի գրաւ և հարեան վաստայ յերկրների հարկերը հաճաքի: Այդ Մաննայում Ուլլուսունը և ազնվականությանը բինչպես շնորհ յարեքթաթ ընկած ազերաում են նրան: Այստեղից Սարգանը մտնում և Ռուսայի դաշնակից Zakirtu յերկիրը, զորանց ափերվում են 3 բերդ, 24 քաղաք և մայրաքաղաք Գարգան աշտում և, իսկ ինքը Միտաուսին փախում և յուր գործով շլթաղեցելով հետք անգամ յուր հետեից: Սարգանը զբաւեց հետա բարձրանում և ուրարաական սահմանները, յերեւի Վանա լճից հարավ-արեւելք ընկած վայրերը, աշտմյան Բոխտան զհարի վերին հասանքի շրջանները (Բաշկալն—Շատախ—Հուլամիսկ շրջաններում): Առաջուս լիսան (և յերկրի) մաս տեղի յն անհնում մեծ հակառակմարտ Ռուսայի բազմաքանակ զորքերի և առաւրական բանակի միջև. և Աւարաուսի Աւրաային պատերազմականը թվով անհամար ազանեցի, անոր արքայական սերունդին 260 հզրի՝ զորանք միավոր հեծյալ էյին, զերի բանեցի: Նա առ ի փրկելի դանն մատակ միւ ժգլրա նստավ, յուր բերանց վրա փախով: Առաւուս լիսանն 5 կրկին մամուց համրա մինչև Զիխարգուսուս յերկրին ու Մաննայի լիսնային վիհակն Ամիրդիա անկն ա-

կիւր, զորի Սարաւկիա նախանուն մայրաքաղաքում դիմադրվում և տեղիս Բանգու արքայի կողմից և ստանում և այդ շնորհի թագավորից: Նվերներ: Այս շարքից արշավների հետեւեցով Աւարաուսի վաստակներն են դառնում Ուլլուսունա, մաննային, Աւրգանա մասաթրքին, Բանգու խալաւկիային և այլ մանր իշխաններ Վան-Աւրդիս լճի շրջանային զմի վրա:

Գնահատարարների գիւս. աշխատությաններ, Կր. XVI.—14

որ, ժամնացի Ուլլուսանին ափի՝ և այլն՝ Սարգսնը աշտակից ժամում և Սուրուկիս և Բանդուից՝ այդ Վախրյան Քաղաքից՝ զորպես տուրք են վերցրում արջառնեւ և զոչխարներ։ Աշտակից, աշտինքն Բոխսան-սուի և Տիգրիսի միացման շրջանից, Սարգսնը իջնում և զեպի Մուսասիր, անցնելով Վերին Զար գետը (սկւանանիս), կտրելով մի շարք անտառների լեռներ (Շեյակ, Արզիկէլի, Իւայաս, Ալլուքիւ), յերբ Քաղաքի մարտակառքը ստիպւած ուսերի վրա կշին տանում, իսկ ինքը միւս վրա կը նստում։ Սուր այդ մի մարտակառքով և հազար հզուց բազկաքած զորաբանակով Սարգսնը մտնում և վերջապես Մուսասիրին, Ուրարտուի սրբանկին։ Աստրինեք շտաբին շտաբն ընում են ամբողջ տարածութիւնը։ Արգանտ Քաղաքը, հաճառարիմ Մաւով Ռուսային, չի յենթարկւում, փախչում և սարկէրը, թողնելով Մուսասիրում յուր կնոջը և յերկնաներին. «Մուսասիր՝ Քաղցի տաճարն ինչ կայանքը՝ պատնելով պաշարեցի։ Արգանայի կինը, անոր ուսերը, անոր գոտերը, 6170 լմակիչ, 690 ջուրի, 320 եշ, 100225 զոչխար սորի տարի, 34 տապան և 18 Մասս գոսկի (= 1040 կիւղարսմ), 167 տապան և 27 Մասս արծաթ (5060 կիւղար.), անագապղին՝, պատմական

¹ Հաւ Սանդուխտի Քարգմանութիւն Այս արեւմտայրութիւն շարունակութիւն Քարգմանութիւնը և տեղանունների տառադարձութիւնը շատ լատ և արժան. տես Առիի մաս, էջ 292.—295.

² Մի այլ տեղեկութիւնը Քաղցու տաճարից տարվել և 109080 կիւղարսմն տեսնու ա զգինն (167 տապան 206/26 մինս)։

Նորայի ընթերցումը նկատելի և ստում. «36 տապան 18 մին գոկի, 167 տապան 27 մին արծաթ, չրանց ու թանկացին քարեր, փշուկն և երկնայի փայտից զամպաններ գոսկի շրջանով, արքայական տեղայիներ, թանկացին նյութերից զանազան տեսն ունեցող տեղիներ, 12 չրանգի տաճաններ, տեղական արտադրութիւն 120 չրանգի տաճաններ, Ուրարտուից և Քիլիկից 120 զանազանազան տեղանուններ և վրա շաղկիկներ։ Քաղց Մասսու տաճարում թաղի գոսկուց, արծաթից, չրանգից և պղնձից զանգի են պատն տնայրան և կարգացուցիլ փայլ ունեցող 6 գոսկի յայտնան գտնան նրանց մէջ կային շան զլոյսներից պատկերներով գտնաններ՝ 2 տապան 12 մին թաղի գոսկի, 12 արծաթի գտնան վիշապի զլոյսներից, գոսկի կապերներ, թանկաներ, արեւ, նիւթաներ (92), 23 արտադրան մարտակառքեր, 294 տաճարանիւն, արքայական և կիլիկիյան արտադրութիւն արծաթի տեղիներ, Բաղ-քարցու տաճար կնիքը, 25412 չրանգի արեւ, 607 չրանգի տաճան՝ զլոյսվրա նստար, տեղայիւն չր, 80 լիւր լիւր թանկացուց, վար Ուրարտուի թաղապետները զարջ ենին տնում Քաղց տաճար տաճի գինի զեղնյա նստար, 6 չրանգի արեւան, թիւրան տաճանով, 89 տապան թաղի. Ռուսայի արեւան

քարեր, անհամար գույնզգույն կերպարներ և զգեստներ... Անոնց թագավորն Սարապին կոծ ու վազր... Ասուր գիշ աշուն իմո չքեղությանն զՍարա ուրարտացին յերկիր կործանեց. յուր իսկ յերկաթի գաշունիվ շախուի մը պես յուր սիրաք զարկով, զինքն իր կենաց գրավեց (Ան, 293): Ավարի և ավերի յնն ժաանվում թե Սարգանայի պաշտառ, զորանց Սարգանք ճառակց զորպես կառավարիչ (—տեր), և թե Սալգո տանաբը: Կերթնում գանվում է յին բացի անհամար թանկագին իրերից (գուհի, արծաթ, բրոնզ, գանձներ նիզակներ...), այլև յերեք մեծ արձաններ բրոնզից, մեկը Սարգուր քրմինը (Ելզուրինի զորգու), յերկրորդը Արզիշտիի, զորի գլխին կար տառվածական գլխազգեստ, և ձեռքերով սրնում էր ժողովրդին, և յերրորդը Ռուսու ի-ի արձանը ժարտակառքով, զորի վրա Սարգանք կարգացել և վերևում բերված այն նալանի խառնրը, թե՛ «իմ յերկու ձիերի և կռուսպանի պնտությամ» իմ ձեռքերովս նվաճեցի Սարաբուն յերկիրը: Մուսասիրի տանարից տարվում են բացի այդ 3 արձաններից նաև Սալգ աստու և Նրա կին Բազարասուի արձանը: Սալգու տանարի այդ ավերն ու կոզուպառ, Նրա արձանի նախապեսուք և այլն իմանում և Ռուսան սարերում և իր կյանքին վերջ և տալիս: Մուսասիրի Սալգու այդ տանարի գրավումը և ավարտումը քանդակված և յեղեց Սարգանի պաշտառ (Շուր-Նարրուկինս — պաշտառ Սարգանի) վրա: Թանկակցը ընկզմվել և Տիգրիսում, յերր տանկիս են լինում Ֆրանսիա, պատանեք Պատցել և Տանարի մուսքի յերկու կողմերում տեմում ենք տղա-ժարգու յերկու արձան, զորանք պանում են այդ գուռը: Դրանք անշուշտ ախ յերկու արձաններն են (Սարգուրի և Արզիշտու), զորանք գանվել են և տարվել Սարգանի գինգորների կողմից: Մուսքից քիչ աջ տեմում ենք կովի և ծծուղ նորթուկի արձան, զորը ըստ ասուսրական տեղեկատվության, նվիրել և Սար-գուր քուրմը և ձուլված և յեղել բրոնզից: Սարաբունական այդ տանարի նկարի կողքին, վերի ձախ անկյանում, մեծք տեմում ենք ասուսրական մի պաշտոնյայի, զորը թվարկում և կոզուպառ իրերը, իսկ իրեն տալի կանգնած յերկու զրշագիրներ այդ

(այս) արձանադրությամբ, զինքու ձիով և կռուսպանով իմ ձեռքերը ընկնե-
լին Սարաբուն թագավորությանը և արիչ ըստ բաներ, վառ նախի Նրա-
նակվում են տեթարգմանելի տեղմաներով: Տեա շին Սալգուրի պատմու-
թյան (1 հատոր), էին Արևելք, Մերևան, 1928 թ. էջ 493:

բարձր ևնակերպում, գրում են—մեկը բեկողորով աղյուսի վրա, իսկ մյուսը տրամական տասերով պապերուսի վրա։ Ուրախութիւն աչք ափերը տասերական տարեկրերը վերջացնում են նետեյաշ խոսքերով. «Ամբողջ Ուրախութիւն մինչև իրեն սահմանները զցենցի յետ գործախառնութեան մեջ և մոզովրդին պատահանցի լաց ու կոծ»¹։

ԱՐԳԻՆՇՏԻ 11 (714—680?)

Ուսում 1-ից նետա Ուրախութի թագաւորն և յեղեշ Արգիշտի 11-ը զորը թերեւ նրա զորդին եր և թագաւորած պիտի լիներ մասաւորպէս (714—680?) թվականներին։ Արգիշտի 11-ից շուտենք գրաւոր վոշ մի հիշատակ, իսկ այն ուրախական սագմանականական տրամանագրութեանները, զորանց հիշվում և Արգիշտի 11-ին առանց առանց հայրանվան, ինչպէս Ղանիշայի և Ղանիշայի տրամանագրութեաններին մեջ (Անիականների մաս), կամ Ուրգալիսի տրամանագրութեան մեջ (Սեանա լին մաս), գրանք անշուշտ Արգիշտի 11-ին են պատկանում։ Աստուրական աղբյուրներում նա հիշատակվում և զորպէս Սարգոնի մասնականակից, զորին նվերներ և ուղարկում։ Յերբ 710 թվին Սարգոնը Քաղկոնով եր գրաւված, Կոմագենայի թագաւոր Մուսալլան, լսելով Արգիշտուն, հրաժարվեց սովորական հարկը վճարել Սարգոնին։ Բայց վերջին 708 թվին մանում և Մուսալլայի յերկիրը և աչք թագաւորին ընդմիջում նետացնում և յուր տեղից։ Թեպէտ աստուրական թագաւորը այս բարձր վերագրում եր Արգիշտու սագրանքներին, սակայն նրա զեմ չի գնում, սահմանափակվելով անվանարկիշ տրամախառնութեան նրա հասցեյին։ Արգիշտի 11-ը չիւր կարող մասնեղ անգամ նվաճութեան մասին, քանի զոր յուր հար մակմանից նետա Ուրախութիւն աղբած պետք և լիներ մայրա-

¹ Տե՛ս Ե. Плотровский, Урагу, Ленинград, 1939 г., 22.

² Արգիշտի 1-ը նվաճելով աշխարհ Կարի նախնայը, ինչպէս աչք տեսնում ենք նրա Սարգիստիլում (Assurium) թագած տրամանագրութեանից և նրա տարեկրերից, ուր նա յաղկա խաղում և աչք Elni յերկիրը նվաճելու մասին (Assur յաղաւորով), ինչպէս և Uruk յերկիրը նվաճելու մասին, աշխարհական շարունակել և յուր տրամաւորին մինչև 1230 յերկիրը (Չերստ լին տարով) և աշխարհ Անիականներից հյուսիս-արեւելք, նախնայ Ղանիշայ (Մարմաշին) և Պալիշան գյուղերի շրջանները։ Իսկ Սեանա լին մաս (Արգալիս) նա հաւել և Կասալլից, ուր (Նրա) նա թագել և լրիվ տրամանագրութեան (Նաշխանով)։

³ Տե՛ս 11. Мешинин—Халловский, Баку, 1927, 42 46—47.

մեզ քայքայում և կազմալուծում: Նրան յերևի հաղթի հաջողվել և հաստատվել Վանի շրջաններում և թերևս հյուսիսային նահանգներում: Արգիշտի II-ը յեղել և Ասորեստանի Սանիսերբի (Սինասիերբի) թագավորի ժամանակ, զորք տիրել և Ասորեստանին 703—681 թվականներին և ուրարտական թագավորից նվերներ (միրք) և ընդունել: Ուրարտուն այդ շրջանում կատարյալ կախման միջան մեջ եր Ասորեստանից, զորի կուսակալները նստած էյին Վանա լճից յիշ հարավ, ինչպես և Արամանիից հարավ (Տուշխանում 707 թվին և Ամիդիում 705 թվին): Հիշենք նաև, զոր Սարգանը 712 թվին, լինելով Յեֆրատից արևմուտք, կայազորներ և զնամ յուր շինած հինգ քաղաքներում, զորդեղից Ուրարտուից՝ Արգիշտի II-ից պաշտպանով: Իսկ այս ժամանակ Ռուսա I-ը մահացել եր, յի՞թե հաժառանք Նրա ինքնապանության ասորական վերսիսային (714 թվին), և ուրեմն Արգիշտի II-ն եր թագավորում:

ԹԻԻՍԱ II (680?—645)

Արգիշտի II-ի զորդի Ռուսա II-ը, նման յուր պապին, հանգիստացավ Ուրարտուի վերականգնման և ուժեղացման կազմակերպողը: Այդ բանը յերևում և թե իրեն կոզմից թողած խալդական արևմանագրություններից, զորոնցից զժախտաբար յերեքն են միայն զանված, և թե նրա կշից (զերից) ասորեստանցիների մոտ: Ախուսամենայնիվ, թե ներքին և թե մանավանդ արտաքին մի շարք հանգամանքների թելադրանքով (կիսմերենների և ակյաթացիների գտնույր) Ռուսա II-ը շարունակեց մնալ լայալ և թերևս զաշնակից հարևան Ասորեստանի նկատմամբ:

Նրանից մեզ հասած արևմանագրությունները վկայում են յերկրի շինարարության մասին: Նրա առաջին մեծ արևմանագրությունը Չվարթնոցում զանվածն և (47 տողից), զբված մի մեծ քարակոթողի վրա (2,78 մետր բարձրությամբ): Այստեղ կարդում ենք, շեպուգուն, յուր (ŠU) տիրոջը (EN), այս քարակոթողը Ռուսան, Արգիշտիի զորդին, զրեց (ընծայեց): Մարջան (= Մարզու) փառքով (= փառքի շնորհիվ) Ռուսան Արգիշտիի զորդին ստում և — Կուսուրլինի նովսում (զաշտում¹) հողից [պատ-

¹ Xubai բայ չե, ինչպես մինչև հիմա եր կարծում, նա գոյական և շնորհ, իսկուհ, զարա իմաստով, նմա Nirišai (սեռ. հայ) xubi, Tuzratamiri xubi (Մուսրատասի), Askayai-xubi և այլն տեղանունները, նաև՝ Xubulumi, Xubulka, ինքնակն Xubdina և այլ տեղանունները, զորոնք անանգված են այդ xubi գարգից (Xubi-lumi ինչպես Šašlumi):

վարձ կազմեցի (? sulle-manu)¹, պարագով նրան շրջապատեցի (շրջապատեցի), ինձ (suki) թալլը հանձնարարեց (ubardadumi հանձնարարություն տրեց), յես (icic) այս խաղաղի աչքին տնկեցի (չգրեցի = terubi), ժաղաղեալներ, մրգատու ծառերի, ծառերի [վոյ մրգատու] աչքի[ներ] աշտեղ տնկեցի (չգրեց) ... Զրանցք (pili) Լիարումս ցեախի [Ջանցու = Հրազդան] անց կացքի (agubi) նվիրվեց (omestini) անուն սրան՝ «Ռուսային» (Rusainie) գաշտերը... Զրանցքով վաստկելու համար (nikidull)², Հեսո գահերեսություններ են կատարվում այդ ասթիվ, վորը վերջանում է (տող 26—30) Ռուսայի տխագոսի կցումով—Ռուսան, Արգիշտիի վորդին, Կոր թագավոր է, թագավոր մեծ, թագավոր Հուրայի, թագավոր Բիսիայի, թագավոր թագավորների, տերը Տաշպա քաղաքի (alusie ^U Taspae patari)՝ Արևմտադրությունը վերջանում է անեմքի ֆորմուլայով, վորը շարունակում է, ինչպես ուրարտական մյուս արևմտադրությունների մեջ ենք տեսնում³։

Յերկրորդ մեծ արևմտադրություն է յեղեչ 1936 թվին Զարբախում զեարմիր բուրգի վրա գտնվածը (Յերխանի մաս), վորից դժբախտարար միայն վեց տողի մնացորդներ են առաջում գտել⁴։ Անեմքի ֆորմուլայի բնագործակ մնացորդները ջույց են առիխ, վոր Զարբախի այս արևմտադրությունն էս յեղեչ է մեծ, գրված մի քանի աաշած քարերի վրա, գրված համանորին տանարի կամ բերդի պատերի մեջ (յերկի զեարմիր բուրգը՝ վորպես բերդ) — E.GAL նոր է շինվել Ռուսա II-ի կազմից)։ Այս արևմտադրության սկզբնական մասում անշուշտ յեղած կլինեք տեղի կամ իշխող գինաստիայի անունը, վոր կտաք մեղաբան քաղաք տեղեկություն Յերխան քաղաքի շրջապատի նին անվանակոչու-

¹ Հմմտ. Բեյլի գրքի ցուցի հսկ-mano (նշ 8) և 'cs mano [ուշ] Խառուսի ցուցի հսկմի [ուշ] հսկ-mano (նշ 12—13) անուն այս ծովյան (=ծովի, ուշերբն լին) անվամբ ցուցի (=?) պատվարով (հսկմի?) կազմեցի (հսկ-mano?)»

² Հիմարթնացի քարակոթողի անեմքը աչպես է, ուղ այս արևմտադրությունը Զարգի (? tulic), ուղ փշացնի (pitubic), ուղ տեղից (esina) փրցնի (nidduli), ուղ Կազմ (KI) ծածկի (apulin?) ուղ Էրեքը (AP) ցցի (haddalic = Կանգնե) ուղ աշխոք տե՛ յես կատարեցի (շինեցի), ուղ անունը Զարգի (= Էրեք) յոր անունը ցան, լինի Բիսիայի, լինի Կույսիմնացի (= քարքարու), Թալլը, Յիյ-Նիսան, Արգիշտին (է այլ) աստվածները թի (որա) անունը թի տանը (armatiti թի տանը (E198) Կարին (թագ) Կանձեմնա

³ Յառջին (ի նորին վոյ սկզբնական) տողի վրա կարգադրվում են « և աս-ի (ա-ի-ի-ի-ի) նշանները յերկրորդում 122-յ-2-2- (համանորին 122-յ-2-2-2) յերրորդում՝ 122-2-2-2 Կու (աշխոքն)՝ (R)u-sa-ne 12-ից (սա-ն-ն-ն) յարրորդում՝ 12-2-2-2-2 (սա-ն) նշաններով (12)-2-2-2-2 (աշխոքն)՝ [alu [ն] ասի], փնջերգում՝ 12-2-2-2-2 (սա-ն) ասի քառի մնացորդը

թյան մասին և մանավանդ այդ շրջանում բնակված ցեղի մասին։ Այդպեսզի գտնված են նաև բրոնզի յերկու վանան և մի կապարճ¹։

Յերբարդ արևանագրությանը, զոր լավ պահպանվել է, գտնվել է Մակու քաղաքի շրջապատում։ Քաղքը—70 սանտ. յերկարությամբ և 54 սանտ. բարձրությամբ—բերվել է Մակու (այժմ անգական մի խանի քանակն է) գրա շրջանում յեղած մի նին քաղաքի ավերակներից²։ Արևանագրությանը քաղկացած է 16 տաղից և ունի նաևեյալ բովանդակությանը—«Մայզան տիրադր այս «կապկլան» (տառայի՝ È. BÀRA „Haus des Hochsitzen“)³ Ռուսան Արգիշտիի վորդին կառուցեց. Մալլյան (—Մալլյա) փառքով Ռուսան Արգիշտիի վորդին տառ է՝ karbi salzi-manu (նախից չեղջ կապկլեցի?), պարպով (ni gici) նրան պատեցի, ինչ Մալլը նախնարարության արեց, յիս կառուցեցի, գրեցի անուն «Ռուսայի քաղաք փաքը» (‘Rusai URU TUR—Ռուսայի քաղաքի)։ Ռուսան Արգիշտիի վորդին տառ է՝ ով այս արևանագրությանը ջարդի, ով փշացնի, ով փշրի (ipxulie?), նանցավորին Մալլը, Տեյլերան, Արգիշին (և այլ) տառվածները (meknu(?)⁴ (և նրա) անունը (թոյ) յենթարկեն (manuni) գաւաւաւանի տառ (‘UTU-ni kal—արև տառն տառ)։ Ռուսան Արգիշտի վորդին թագավոր (և) նոր, թագավոր յերկրների, թագավոր Քիսիայի, թագավոր թագավորների, տերը Տուշպա քաղաքի»։

Չարքաիի «Կարմիր բլուրի» արևանագրության II տաղի TUR ya-zi-» յերեք նշերը (տառլներ գաղափարայիք է՝ «փաքը») թերևս Մացորդը լինեն «[‘Rusai URU] TUR yaran...», այսին

¹ Այդ «Կարմիր բլուրում» գտնվել են նաև ութսուսական մանանակից (?) ծաղած ցրեն, զարի, կրակի։ Իսկ Նարեա տպարանակն է մի սենյակում նայաւարեղծիցին նաև յերեք կնիք, յերկուսը բարից, մինը բրոնզից։ Քաղք մի կնիքի վրա փորագրված է պատկան տառով, մյուս փաքը վրա՝ «Կրի» կնիքով, իսկ չորսնի կնիքի վրա՝ նաև («սե» «KOMYHOC»՝ լրագրող, Յերևան, Ձ 214, սեպտեմբերի 12-ին 1940 թ.)

² Իսկ յայս Ս. Յեր-Ավետիսյանի բերվել է Բառան գրադրից տեղ Mc-Mannon, Халлибекевич, Бекы, 1927 г., № 207.

³ Sz. J. Friedrich, Zum statistischen Lexikon (Arch. Orient., 1932, Vol. IV, № 1, № 68. Եւմեթրական հնաւոճկայեթեն patakku, զորը նշանակում է սրբատեղի («Kapelle»), ուրարտերենում սրան փոխարինել է անգական TAZMI բառը, զորը թերևս Մացի է և Չարքաիի արևանագրության մեջ։

⁴ Այս meknu (կամ meku-ni?) բառը պատկանում է և կնիքների արևանագրության մեջ (այդ ձևւոյ) եւի անունի։ Չարքաիի կապկլության մեջ, Ռուսարական վարչականում նաւագաւաւան է անունն բառը։

քըն՝ [Ռուսայի քաղաք] փոքր (և) սրբատեղին [շինեցի...]։ Հետեւապես կարելի չե չենթադրել, զոր Ռուսան Զարբախի այգ բլուրի վրա եւ կառուցել է մի սրբատեղի (կապելլա)՝ հանուն Քաղց առածոս եւ տեղը կոչել է յուր անունով «Ռուսայի քաղաքիկ», ինչպես եւ Մակոսի արձանագրութեան մէջ ենք կարդում, ավելացնելով այգ անվան կրկնութեանը (yarani) ուրարտերէն լեզվով եւ, բացի զրա զապափարազիր գրութեան,—մի բան, զոր հաւանի ենք տեսնում ուրարտական արձանագրութեաններէ մէջ։

Ռուսա II-ի յիշանդագին շինարարութեանը յեղել է վաղ միայն այս հշուսիսային ուրարտական շրջաններում, այլեւ անշուշտ պետութեան կենտրոնում։ Այս մասին մասնագործապես կարող է վկայել այն, զոր Քոփրակ-կաշէյի պեղումներից յերևան է հանված Քաղցու տաճարի ավերակների մէջ Ռուսայի վահանի պեղարանով ծաղցուկը յուր անունով եւ կենդանիների նկարով¹։ Քոփրակ-կաշէյից հայտնաբերված եւ նաեւ մի բնեռագիր² կամի ազյուսակ, հաղեղարված այժմյան Հենիմականի շրջանից հշուսիս գտնված Յիգիսու-յերկրի իշխանին՝ Շաղաշտարին, այստեղ հաղարկվում է Ռուսայի անվան քաղաքը կառուցելու մասին։ Բայց, արդե՞ք, այս Ռուսան Արդիշտիի վարդի Ռուսան է եւ վաղ թի Սարգուրի (կամ թերեւ Նրիմենայի), այս դժգուր եւ պնդել։

Ռուսա I-ի կառարած շինարարական աշխատանքները, մասնավորապէս հշուսիսում, վկայում են այն բանի մասին, զոր նա հարավից (Ասորեստանից) հարված չիւ ապառում եւ իրեն բարեկամ եր համարում։ Ռուսան ապրել է Ասորեստանի յերկու թագաւորների որով՝ Ասորեսագանի (681—669) եւ Աշուրրանիպալի (668—626), զորանք Ասորեստանի ամենահզօր իշխանագործներն են յեղել, պետութեան սահմանները հասցնելով Վանա լճից մինչեւ Պարսից ծոց եւ Յեզիզուս, եւ Մաննա-Էլամից մինչեւ Փոքր Ասիայի արեւմուտը (Լիգիա)։ Ռուսան պետք է զորոշ վախ եւ կախվածութեանը զգար գրանցից, եւ տառաւրտեան աղբյուրներից հանգստի մեղ հայտնի չե, զոր Ռուսա II-ը հատուկ պապանութեան միջոցով Ասուրրանիպալին ուղարկել եւ նվերներ։

Ռուսա II-ի կառարած շինարարական եւ հանգստեան պաշտպանողական աշխատանքները հշուսիսում (Մակու-Յերևան) ցոյց են տալիս անշուշտ, զոր Ռարաբուին մեծ վտանգ եր ապառնում այգ մասնակ սկիութայիններից։ Հշուսիսից պեղի Ռարաբուս առնող հանապարհների վրա նա պետք է բերգեր կառուցել, կայս-

¹ Համ Պիլարդովի (Voprey, 42 24).

գրքներ գներ: Գուցե Ռուսայի այս պաշտպանագական միջոցառումները գործը չափով արգելեցին սկյութացիներին և կիժմերներին ավերել: արշավանքները գեղի յերկրի խորքերը: Պատմական վկայություններ չկան աշղպիսի սաղատակությանների մասին: Յեղ ընդհակառակը, կարծես թե Ռուսան կարողանում էր լեզու գտնել և այդ թափառական ահաբեկ ցեղերին նա. գտնել կիժմերներին նա, նրանց Տիուշպա թագավորին նա Ռուսան հաշտ էր: Ռուսայի շրջանայաց արտաքին քաղաքականությունը, ինչպես և ներքինը՝ անսեսա-շրմարարական և սպառնական ուժերի վերականգնման խնդրում, այն աստիճանին ելին բարեբաղրել Ռւրարուսի սպառնա-քաղաքական ուժը Աստարնագյանի աշխում, ժող վերջինս գիժում և յուր Շամաշ աստծուն հարցումով—«Երբեք կանան արդյոք Ռւրարուսի կառավարել Ռւսայի պլանները, թե գիժիրբա ժողովրդները, կգիժեն արդյոք նրանք պատերազմի, կովի, մարտի, ժող կուտարեն, կազապեն և գրավեն, (արշավելով) գեղի Շուպրիս յերկիրը, գեղի Ռումի և Կուրամերի քաղաքները՝, կամ գեղի Շուպրիս բերդը, ժող կուտարեն այն, ինչ կարելի չի կուտարել, կազապեն այն, ինչ կարելի չի կազապել, գրավեն այն ինչ կարելի չի վերցնել: Աստարնագյանի այդ մասնագյանը ցույց և տալիս, ժող ուրարապիք և կիժմերները (աստուրերեն՝ գիժիրբա) միասին կարող ելին հարձակվել յուր հոգերի վրա, ժող գրանք յերկուսն ել համերաշխ են Աստարնուսանի նկատմամբ, թերևս արդեն ժողո՝ «Ելույթներ» (նշաններ) ցույց տված լինելով: Յեղ իրաք այդ արշավանքը անդի ունեցավ, րայց միայն կիժմերներին կազմից. 673 թվին գրանք մտնում են Շուպրիս, ժողանդ և ֆարգվում են, ստիպված լինելով քաշվել Փուրը Ասիա:

Ռուսա 1-ի թագավորության նենց սկզբում, կամ թերևս Արգիշտի 11-ի վերջին տարում, Ռւրարուսի գիրքը արդեն սմբաղնդված էր համարվում: Այդ յերևում և նստելալից: Յերբ Սինախերբիբի յերկու վարդիները՝ Նիրգիլ-շար-աստուր և Ազուր-մալիք սպանում են իրենց հորը (տառարում՝ աղոթիլիս), ժող-պեղի տիրեն նրա գանին, ապա պարտվելով իրենց մյուս յեղ-րայր Աստարնագյանի կազմից, փախչում են Ռւրարուս, ապավինում են վերջինիս: Աստվածաշունչը նախպես հիշատակում և

1 Այս «Կուրամերի քաղաքը» ամանորեն հայց «Փղիմաք» և, ժող գտնվում էր (չառ Ն. Աղանդի) Ներջիկից և Շաղիրիկից հարավ, Ռուսանի Քաթման-սու գետի վերին հոսանքում: Այնտեղ հայտնված Քաթմանից հյուսիս Ռւրարուսի անունն էր Ռուսայի ժամանակ:

այս դեպքը, ավերացնելով ժող Ազրամեկերը և Շարեղերը փախչում են «Արարատ», այսինքն՝ Ուրարտու: Թուշեա Բ. Տարանն և ասում՝ «Քաղաքորին սպանողները փախչում են Վանի պետությանը, ուր գտնում են անանգակաթյուն և զորքով գալիս են Մեկիաննե: Այստեղ գրանց շարգում և Սենաթերիբի յերրորդ ժողովն՝ Ասարնազզանը՝: Ըստ բնեռապիր տասուրական ավյուրների Ասարնազզանը սկզբում յեղել և Ասորեստանի հյուսիսարևելյան կողմերում՝ կիժմերների գեմ արշավանք զորեղիս: Ըստ հանդիպում և Նիրգիլ-շար-ասուրի և Ազարմալիքի զորքերին իմանի Ուրարտում (—կոմպենսյում) և հազմելով հարձակում և Սեփրասով գեղի վեր մինչև Բիգան քաղաքը և քում «Արարատ»-ի հողերը՝: Քերես հայոց Սանասարի (—Շարասար) և Քաղ գասարի ժողովրդական վեղը վաղ թև Աստվածաշնչից և գալիս, այլ ավանդաբար և անցել. այդ վեղի բնադրերում կարգում ենք հասն «Սաֆասար», ժող կարծես ավելի ծառ և ասուրական (Salmasar) < Salmasar < Salmasasar անունին, իսկ Քաղգասարը Քարեյանի վերջին Քաղաքորներից մեկի (Vallasar) անունն և: Ավանգաթյունը գրանց բերում և Սասուն («Միմ») և Սանասարից սերված այդ «Ջոֆանց» ասունը իրեն Մհերներով և Դավիթով, գերբնական կերպավորում ստանալով, գիժողում և Ասորեստանի («Մարը—բնեռապիրի Սևի Վեղիպուտ») գտնեղությաններին: «Սասուն ծուրի» մեջ արտացոլվում են մի քանի մասնաններ (պատմա-կրթական) — նախ՝ արարական արշավանքները, ժող հիմնական և, հետո հին նեթանասական հաճախվելը, յերրորդ՝ Սենեքերիթի սպանաթյունը յուր յերկու ժողովների միջոցով, չորրորդ՝ արարատ-ասուրական կուշտուր-քաղաքական փախնարարերսթյունը և հիմներորդ՝ այդ ժամանակվա կամ թերևս Ասորեստանի կարճամտմիջ հետո տեղի ունեցած միգրացիաները (սկյութական, կիժմերական, մեղական և ասուրական), յեթև շնաշվենք հալ-փոյուղիական ցեղերի տեղաշարժը գեղի

¹ Տե՛ս նրա История древности Востока, кн II, 62-63.

² Տե՛ս Н. Мещанинов, Халтовские, 42-49.

³ Մեկը անունը՝ ժողով իրանական Սևի-ից, ցույց և ասով այդ յերկու ներսների (մեկ կամ առյուծ Մեկը ու գալիկ Մեկը) գերբնականացումը՝ կողոված ասրիս (Mithra-Mithr) ասունն ևս: Դավիթը մեր կարծիքով չեղի ասունն (Schmitzoni) կերպավորումն և, իսկ Մովսեսը կամ Մովսիսը, Թուշեա անունն և ցույց ասովն (Ժովի Նաբ-Ժովի Նիմֆա, Ժովի ուլ-Ժովի վեղի, գեղի) արտացոլում և իբր կուշտը:

Հայաստան, զորը ձևավորվում է հայ եթնոսի մեջ Ռիսխայի և Ասորեստանի շփոթման նպաստավոր պայմաններում:

Մեր կարծիքով մեր գրավոր հին աղյալները (Ջենոբ Գլադի մաս) պահել են հիշատակ և Մուսասիրի քաղաք և Քաղավոր Ուրգանայի մասին, զարմեելով նրան արևելքից չեկած ջրմուղեմ՝ Արման անունով: Քերես Ուրգանայի բախտակից Ռուսա 1 Քաղավորի (և մյուս Ռուսանների) անունն էլ մնացած լինի Վերսուպա՝ ջրմուղեմի անվան մեջ:

Ուսարտուի այս շրջանի պատմությունը, այսինքն՝ Ռուսա 1-ից հետո, կապված է չեղել զույ միայն Ասորեստանի ուժից և ջաղատականություններից, այլև մի շարք նոր մագդաուրյանների կամ ցեղերի հետ, զորանք նոր էլին չեղեացել Ասիայի այս մասում: Մենք արգեն տեսանք, զոր զեա Մարգունի մամանակ, հագրվում է արմել գիմիրբանների մասին, զորանց չեղեցում Ռուսա 1 ուսարտական Քաղավորը պարտություն է կրում: Ասուրնազդունի մամանակ, չեղը Ուսարտուն Ռուսա՝ Սի-որով զորոյ բարձրացման և վերականգնման և հասնում, էլի անցեա են գալիս այդ գիմիրբան-կիմմերները, Քերես վարդես գաշնակից Ռուսա Սի հետ, բայց պարտվում են Շուպրիսյում Ասուրնազդունի կողմից (673 թ.), զորին շատ էլին մասնազուխյան պատանակ Վերսայի պլանները կամ գիմիրբան մագդաուրյանը: Կովի վայրը (Շուպրիս) ցույց է տալիս, զոր կիմմերները իրենց Տիուշպա զեկավարով արգեն մեծ մասամբ քաշվել էլին բուն Փարս Ասիա, այն է՝ Կապպադոկիա. այս չեղեում և նաև հայոց «Դամիրը» բառից, զոր նշանակում է «կիմմերներ» և «Կապպադոկիա»: Մի այլ հարցումով, ուղղված Շամաշ (Արև) աստծուն, Ասուրնազդունը նույնպես մասնազուխյան և արտասույտում այդ գիմիրբանների և զրանց հետ մեղացիների ու մանեսացիների նկատմամբ («Կհախազվեն արգյոք Կաշտարիտի և յուր

¹ Ուրգանայից մնացած կնիքի վրա ասուրերեն գրված է մեծից Ուրգանայի, Քաղավորի Մուսասիր քաղաքի և Ուսարտի քաղաքի: Արմանը (պատկերը) LAMASSU-յի (Քորի նվալի), նման տի, ի մեջ չեղեցի շարաշար քանդակ յուր քաղել են Այս արևմտազուխյանը գրված է մի գլանի վրա, զորը մասայից է չեղել վարդես կնիք և Քալիսումն յուր տեղով նստը: Գլանի վրա նկարված է (քանդակված) մի նկա (վաղի), յուր թևերով մի մարդու հետ: Վաղի չեղելու կողմերը կանգնած են լայնակներ, զորանց վաղի բունն է այդ քորի վաղին: Լայնակները կանգնածում են շար վաղիններ կամ լեռներ զեմաններ:

գինձորներէ պրանները, կամ գինձորս գինձորներինը, կամ Մե-
գիսայի գինձորներինը, կամ Մանայի գինձորներինը... կվերցնեն
արդարեւ նրանք Կիլաստա քաղաքը...): Կաշտարիտի մարաց
իշխանը պարագում է. պարագում է և աշուգա (սկյաթացի) Իշ-
պակա տնունով թագավորը: Բայց սկյաթական մի այլ զինավոր-
քի (Բարաստա—Հերոգոսի «Protoleas») Ասորհազոնը կարո-
ղանում է շեղաբացնել և մինչև իսկ դաժնակից դարձնել, ամուս-
նացնելով նրան, իր ցանկութեան համաձայն, յուր ազնկա հետ:
Կիաքսարի ժամանակ տնգամ, յերբ արշավանք եր կազմակերպ-
վում Նինիվիտայի դեմ, սկյաթական Մադիա իշխանը (Բարաս-
տաի վորդին) դեմ է դուրս գալիս մարացիներին (այսինքն՝
Կիաքսարին), կատարելով հաջող հարձակում Մարաստանի (Մե-
գիսայի) վրա: Ասորեստանը վորոշ ժամանակ վոշ միայն կարո-
ղացով կասեցնել սկյաթացիների վտանգը, այլև թերևս դրանց
միջոցով կիմմերներին զուգեղ սկյաթական ցեղերը իրար դեմ
զցնելով և սկյաթացիների վորոշ ցեղերին ոչապարժելով նաև
մարերի դեմ: Կիմմերները, վորոնց թագավոր Տուշպայի մասին
առված է, վոր, «հեռավոր յերկրից» է յեկել, Փոքր Ասիայի մեջ,
մեծ վտանգ են հանգրտանում լյուգիացիների համար: Յերբ Աս-
որեստանը վերջիններին ողնում եր, նրանց Դիգես (ԵՊուգուս
ըստ ասորական ազբյուրների) արքան հաղթում է այդ կիմ-
մերներին և, վորպես ապացույց, յերկու շղթայակապ կիմմերնե-
րի (զորավորների) այլևայլ նվերներով ուղարկում է Աշուրբա-
նիպաին: Բայց յերբ Լիդիան հակվում է զեղի Յեդիպատս և այլ-
ևս նվիրներ չի ուղարկում Ասորեստանին, զրկվելով հետևարար
վերջինիս ոգնութեանից, ապա շարաշար պարագում է այդ կիմ-
մերների կողմից (Արդիա թագավորի ժամանակ, վորը Դիգեսի
վորդին եր): Հետագայից են Աշուրբանիպայի հետևյալ խոսքերը
այդ ուղղմանն և քաջ մարդկոյի մասին—«Էմ նախնիներից
նրանք [կիմմերները] յեկին վախճում և իմ, թագավորիս, վա-
քերին շեն փարվել: Յեզ իզուր չի, վոր վրացիք այդ քաջ մո-
ղովորի տնունը պահել են Էներասի տունով (վրաց gamir Էնե-
րոս», վոր մեծով շատ մաս և ասորական gamirra մեկն է վոշ
հայկական gamir-ին կամ հույների γαμινος մեկն): Սկյաթա-
ցիների մասին հիշվում է, թե ըստ Հերոգոսի և թե ըստ Աշուր-
բանիպայի տարեցրերի, վոր դրանք հասած են լինում մինչև
Յեդիպատսի սահմանները, ընդհարվելով նրանց Պամմիտի ար-
քայի հետ: Թե կիմմերները և թե սկյաթացիները յեկվոր են

համարում Սե ծովի մաս յեղած առփաստաններից (Հյուսիսային Կովկաս): Դրանց և մեղացիների հանդես գալը Մերձագոր Արևելքում վերջին հաշվով խարխիւց և հորձանեց շատ քաղաքական և ցեղային միություններ: Ասորեստանը և Բիւսյան աշջ հաշվեհարգորի մեջն էյին: Անթի սակերը սկսութեան ցեղ էյին (Իրանական ծագումով են համարում), ապա մենք աշջ հանձ անունը կապում ենք հայոց սակա՝ քառի հետ, վոր սկզբում ցեղանուն էր, իսկ հիմա դրա հասկանիշն է՝ աշխա (սեծէ, սեծանասակէ—սակա) նման վրաց 𐌕𐌔𐌔𐌔 քառի նույն փոփոխման: Այդպես և «Սկայորգի» Պարույրը, վորը ըստ Խորենացու առաջին պատկշալ Թապաւորն և (սԻսկ մեր առաջին ի Վարրակայ Մարէ պատկեալ—Պարույր, որդի Սկայորգույն համ քն սՅր ի Սկայորգույն Պարույր՝ առաջին ի Հայո Թապաւորէ, ողնական լինի Վարրակայ Մարի, բանաւով զթապաւորութիւնն Մարգաւապաւայն, տես ի գիրք, § 21, 22)¹: Այս սկայորգի քառը առաւել նշանակում և տակի վորդիէ (սակիդ, սակյան): Նրա վորդի Հրաշեան ըստ Խորենացու շալաձաներես և բոցակնագոնէ էր և աշջ պատանաւով էլ կոչից էՀրաշեայն: արդյո՞ք այս ես ապացոյց չե՞ սկսութեան-սակական ծագման, քանի վոր աշջ ժողովորդները տվիշի Հյուսիսային էյին և շեկ պետք և լինեյին: Կա մի վարիանտ (հովն. կաթողիկոսի պատմության մեջ), վոր Պարույր Սկայորգիէ աշլ ցեղից էր, վոչ թնիկ հայկական ծագումով: Պարույր (Paryr) քառն անգամ մենք չենք համարում տեղական. Թերես Protol- անվան ձեւափոխությունն և (Protol > *Prot- > Pro(y)t? նման. Վրոյր Vroyt): Հայկը, վոր հայ ցեղի անունն և կրում և յուր մեջ անձնագորում և թե աշջ ցեղի և աղտության կազմագորումը և թե յուր կախիկերով ուրախացիների (ւէսք. հայերի) պայքարը Ասորեստանի դեմ, ապանում և Բելին յերեքթիւյան սրտով, վոր սկսութեան են համարում: Խորենացին աշաղես և աշջ նկարագրում. «Հայո իմացեալ աղեղնաւորին Հայկայ՝ յառաջ վարէ գինքն, մաս հասանէ յարքայն, ի թառէ՛ն զշալալինն, զիպեցուցանէ գերեթթեւանն կրծից

¹ Մարգաւապալ անունը ձեւափոխությունն և «Վարրակայն»-ի հայոց «Սկայորգի» կազմությանը որդիս թաղաղիկով նայելիս: Ծագումն առումով և ցեղին կամ աւելին պատկանելու համար, ինչպես և խոցողան —x(ou) ժառը կամ վրաց 𐌕𐌔𐌔 Ժառը: Այնպես վոր 𐌕𐌔𐌔 𐌕𐌔𐌔 չի նշանակում առաւել սկալի (- սակի) վորդի, աշլ՝ սակյան ցեղից, սակ-սակից (- ուրախ. *Sakall, վրաց *Saklšvili):

առիարակներն. և շնչա ընդ մեջ թիկանցն թափանցիկ լիալ՝ յերկիր հարստի սլաքն» (1 գիրք, § 11): Անյութական այդ սլաքները առարձեփած են յեղել Արեւելյան Անգլոպայի տափաստաններում, բայց գտնված են նաև Ուրարտուի թերզերում, Ասորեստանի քաղաքներում, Բաբելոնում, Սյուրիայում, Սեպիպոստում, Սյուրերբի լինում էլին յերկրիառարշան կողքից փշիկով կամ յերկր-կողյա (трехгранные) Խարենացին տեղ-ներին (շախտաններին) համարում և առավաններին նկատ յերկրորդ տեղ բռնողը (նմա, Վաթրում յազգեղ տկայիցն) առելով. «ևս ի սոցանե ի գից» հաստեալ գտան ապր տկայիցն, անհեղեղը, յաղթանգամը մարմնով և գիթխարիք, որք յգտցեալ ամբարտաւանութեամբ՝ մեան գամբարիշտ խորհուրդ աշտարակայինութեանն» (1 գ., § 9): Մեզ թվում է, զոր Ամանուն պատմիչը գործ է տնում այդ «տկայ» (> նկայ) անունը յուր հին՝ ևթիկական ասումով: Ստեղծով այն մասին, զոր Բագարատ Փոստոյանը («Յորդանյան Արամանեկայ») գիծափորում և հայաց Արշակ Փոքր արքային, ասանալով յուր «տերութեանը», իրավունքները և ապետ գտնալով «Հայաստան երկրին», պատմիչը ավերացնում է. «ևս կատարեաց գնակայս զն, որ գտարածողով եղեն ի վերայ նորա ի Միջագետս Ասորաց» (տե՛ս Վաստութեան Արեւսի), Ս. Պետ., 1879 թ., էջ 9): Տեղ յուր տփիքի հին մե ունի, քան լիսկն, ինչպես «տկան» գարմել և «տկան» (եւթարմաւը կա և խեթերեանում լիսկ-մեով և նույն իմաստով), իսկ նրա վերջի «ն» մասնափորը կամ արմատական և (նկն) և կամ նկատպայի հավելվածը է, նման Հարմա, Շարա, Ամասիա, Արա և նմաններին (տարբերական-խորհրդական յերեմէյի նայերենում):

Բայց հայաց ավանդութեանը իրենց մտգումը կազում և նաև կրթմանների նկատ, զորանք յերեմէյի տկայն անյութական ցեղ են յեղել և նորածվելով (ըստ Հերոդոտի) այդ անյութացիներից, կովկասի վրայով մեկ են Առաջափոր Ասիա (նկատ՝ Փոքր Ասիա): Հայերը Հայկին համարում են Քորդոնի վարդի (նկատ՝ Քորդոնայ), իսկ այս վերջինը Աստվածաշնչի ազգագրական և հին Քաղաքմայի, զոր մոզովրդի և յերկրի անուն եր հաւ Աստվածաշնչի Դանիել ունի յերեք վարդի—Աշքենագ, Ռիֆատ և Քորդոն-Քորդոն, վարանցից աստվինը անյութացիների ցեղային անունն է (նկն-նկն ուր, ընդ— հայաց «տկ» — առաւարական ընկուն): յերկրորդը տեսնում ենք Պաֆլագոնիայի անվան մեջ (Փոքր Ասիայում է,) և յերրորդը ուրեմն հայերն են Արեմն գուր և գալիս, զոր Քո-

գործաւ թորգովը (ԵԵՏԸ, հայերէ՝ Հայաստանը) գոմերներէ աշտինքն՝ աշոց գամիրներէ (աստուր, ցիմիր) ծնունդն է, և հայերէ կիսմերներէ նեա ևս ունեն յեղակցութեան:

Ինչ և իցեւ, հայերէ իրենց ազանգութեաններէ (բաժնավոր և զբաժնոր) մեջ պահել ևս տեղեկութեաններ, վորոնք վկայում են հայերէ վորոշ ազերականցութեան գամիրներէ (կիսմերներէ) և սկայութեաններէ (սեկաններէ, Սկայարգու և այլն) նեա՝:

Սկայութեաններէ աշտականները և ընդհանրապեա նրանց վաճաղը 7-ըզ գարի կեօին և նեա ազիյի յեն տեղուաւ գաճնում և գորեգանում, և գուցե նենց աշո և յեղեւ պատնաւը, վոր Ռաբարասի Ռուսա II Թագավորը նշամը յուր Սուգա մայրաքաղաքով վերցնելուց նեա (646 թ.) զեղականներ և ուղարկում նմիրներով նազթոյ Անուբրանիպայի մասն Յեթե Ասորեստանի նամար Ռաբարասն մի տեսակ պատնեշ եր հյուսիսային վաշրաւ և Թափասաշէիկ յեղերի վաճնեկութեաններէ զեմ, ապա ինքը Ռաբարասն ևս կարիք եր զգում նարափային յուր գոտոյ նարեանի բարեկամական շեղարութեանը:

Մեղիայի զեմ նու յաղեա սկայութեանք են յեղել, վոր վորոշ շափով նախկին ում են կազմել և անուղղակի կերպով ողնել Ասորեստանին: Մեղական Պրատրա (660—634) և Կիաքսար կամ Ռափաշար (628—584) Թագավորները ըստ Հերոդոտի փորձեր են արել նարեակվել նինեփայի վրա (վերջինս՝ Կիաքսարը 630 թվին), բայց սկայութեանք նարեակվելով Մարաստանի (Մեղիա) վրա և իրր նազթելով կուսեցրել են աշո շարժումը, թեպեա վերջիվերջս 612 թվին Կիաքսարը և Բաբելոնի Թագավոր Նաբուպոլասորը վերցնում են Ասորեստանի մայրաքաղաքը և նրան ի վեր կործանում: Սկայութեանք, քչելով իրենց տեղերից մոշկերին (մասիներին)՝ և Թաբալներին, մաս 626 թվին նսանում են

¹ Արշալոյ, Պարսիք, Սկայարգու, բարեկամութեանը Հարքակեա Մարի նեա ի՞նչ արտաշտում աշո կիւ պատմական փաստը, վոր սկայութեան Իզդակա (Պազակ) Թագավորը գաճնակել և մեղական (մարական) Պարսպիտի և Մուսիպարայի իշխաններէ նեա ընդգեմ Ասորեստանի: Իսկ սկայութեանք նսանակել և յին մասով նսանալով և Պարսպիտայում Անուբրանիպայի միւր Բաբարաս (Պապարս) վորպեա Բաբարասներէնք նսանակա և նպանել, աշոց ի՞նչ արտաշտում յուր մանապեան մաղովը, ի նկատի ունենալով Ռուսա II ի մանակով յեղեմ մանապեան Թագավոր Bagadath-ին: Շնչաւորաւորեմ Bagadath առաջիկ և Bagadath-ից:

² Նրանք գաղթում են Սե մաջի ափ (Ներպեղեան) և մարտի նմանով Հրատան (Նեմա, Մեթիթիա, Մաշիկյան լեաներ):

Միջերկրական ծովի արևելյան ափը: Այդ սկյութացիք են, վոր Գագի և Մագոգի անուններով նանգես են դալիս Աստվածաշնչում՝ Յերեմիա և Սեզեկիել մարգարեների տարաժառար տրամաբանքի մեջ:

Չի կարող պատահել, վոր Վանի պետութեանը յենթարկված չլինի սկյութական այդ անեղ փոթորիկն: Տեղեկութեաներ դժբախտաբար չկան: Յեղած հազարգուններից ախ և սաացվում, վոր գամերները գործում էին Յեփրատից արևմուտք, Կապպադոկիայում և ավելի արևմուտք՝ Լյուզիայում, իսկ սկյութացիք՝ Մաննայում, Քուրուշկիայում, Մեդիայում, աշխեն Ուրարտուից արևելք: Յեղ ուրեմն վերջինս (Ուրարտուն) կարծես թե Յուն ևր անվանեց այդ յերկու խաճարած և ավազակաբար ցեղերի (կիժմերների և սկյութացիների) մեջ անգամ: Դժվար թե Ուրարտուն տուժած չլինի զեթ վորոշ ժամանակներ, թեպես կան և գրանց բարեկամութեան ակնարկներ (Հմտ. Ասուրագոյնի հարցումը Շամաշին ուրարտացիների և զիժիբրայի մասին): Այս մասին կարող են վկայել և Ռուսա II-ի շինարար աշխատանքները թե Կյուսիսում (Մակու, Զվարթնոց, Զարբաթ-Սերան) և թե քան Վանում—Տուշպայում, ուր կառուցվում և Քոփրակ-կայանում Խաչու տանաբը՝ փոխարենը ավերված Մուսաիրի մայր տանաբի: Ռուսա II-ի վանի կառուցանքը (այժմ ըրիտանական թանկարանումն է), վոր զանվի և Քոփրակ-կայեյի Խաչու տանաբում, նույն շինարարութեանն և վկայում:

Ռուսա II-ից հետո (646 թվից հետո) Աշուրբանիպալի ժամանակ հիշվում և ուրարտական Սարգուր թագաժորը, վորը նվեր և առիս Ասորեստանի այդ թագաժորին և խնարհ վերաբերումը և ցույց առիս, գրանով թերեւ շնչաւով յուր կիսավաստական կապը: Աշուրբանիպալի տարեգրերն ասում են, վոր Սարգուրը հետեւեով յուր հայրերին, վորանք բարեկամական հարաբերութեանների մեջ էին Աշուրբանիպալի հոր հետ, ըսեց աստվածների խորհուրդներին և՝ «Վորպու նման գիծեց ինձ, հորս, ասեր» քառով. նա ասեց «Վորպույն թագաժորին, իմ տիրոջն և մեծ հարգանքով ու խնարհութեամբ գիծեց ինձ հարուստ նվերներով»: Ուրարտական այս Սարգուր III (IV)-ից վոշ մի արեւնապրութեան չի Յացել, և նրա թագաժորութեան ժամանակաշրջանն անգամ անհայտ, թեպես ժողովոր յենթապրութեամբ նշում են 646—620 թվականները¹:

¹ Հտ. Քելքի և Անժան-Հասպոյի:

ԹՈՒՍԱՐ III (605—585)

Ուրարտական վերջին թագավորն է Ռուսա III-ը, Վորը իրեն կոչում է Երիմենասի Վորգի («Erimeanaxi»): սակայն դրա հարից վաղ մի տեղեկություն չկա թե խաղական է թե ուսու աղբյուրներում հարձում են, վոր այդ Երիմենաս թագավորած պիտի լինի Սարգստ III-ի և Ռուսա III-ի միջև, այսինքն՝ 620—605 թվականներին: Բայց այս բոլորը շատ անբանական է չե՛ն Մինչև իսկ հարց կարելի չե՛ քարձրացնել նոր տեղից կամ ցեղից սերվելու մասին, ի նկատի ունենալով, վոր ուրարտական Erimeanaxi կարող է նշանակել և Երիմենաս, այսինքն Ermina կամ Armina ցեղից սերված, այդ ցեղին պատկանող: Իսկ այդ պատճառով անվանարեն նեց նշանակում է Եարմենական—հայկական, և ուրեմն Ռուսա III-ը չեղել է Եարմեն (հայ) ուրարտական անունով: Այս կարող է նշանակել, վոր 7—6 դարերի միջև ընկած ժամանակաշրջանում, կամ ավելի է՛նդ՝ 7-րդի վերջում հայաթմենները նապհեան թագանցում էին Ուրարտու—Հան, քարձրանալով մինչև իսկ թագավորական դա՛նը: Ռուսա III-ը կատարում էր այն ժամանակ, չե՛ր Ասորեստանը պայթյուն չունե՛ր: Այս թագավորից մնացել են քաղաքիվ նյութական վկայություններ, մանավանդ քրակե վանքներ, վորոնք (6 հատ) պեղված են Մարլու տանարից Քոփրակ-կայնյում: Յենթագրվում է, վոր մոտ 585 թվին Մեղիան պազվում է Ուրարտուն և կործանում նրա մայրաքաղաքը՝ Տուշպան (Հանը):

Ամբերոյ պարի վերջնում սկսւթաքիք և կիմներները պատարում են սպանական ուժ ներկայացնելուց, Առաջինների մասին Հերոդոտը մինչև իսկ տուում է, վոր վերադարձել են իրենց նախկին տեղերը (Ռուսաստան), Զարգվելով մեղացիների կողմից (շատ Ասորեստի): Իսկ կիմներները, վոր չերկար ժամանակ իրենց տիրապետութան տակ էին պահում արևմտյան Փոքր Ասիան և նվաճել էին մինչև անպաժ Լյուդիան Արգիս թագավորի որով (650—625), վերջնականապես Զարգվում են Սագիյատի վորդի Ալիաթի ժամանակ և ջրվում: Մում են չերկու մեծ պետություններ Լյուդիա և Մեդիա, վորոնց թագավորները զորքերը 585 թվին պատանում են միմյանց Հալիս գետի վրա, բայց արեւ խափարում է նահանջով և Բաբելոնի նարուպոպետուր թագավորի և Գիլգիթայի Սեննախիս թագավորի միջնորդութամբ հակառակաբար զարարում է մեղացի Կիսքսարի և Լյուդիացի Ալիաթի

Պե՛տ Լուդուրանի պի. աշխատութաննը, XI V հա—12

միջև, և Առաջավոր Ասիան բաժանվում և զբաղեց մեջ. Յերկար չի տևում և զբաղեց կյանքը. 350 թվին Կյուրուրը վերջնում և Մեղիայի մայրաքաղաք Սկրատանան (— Համազանը). Նույն վիճակին և արժանանում, թեպետ քիչ ուշ, և Լյուդիան:

Ուրարտական վերջին թագավոր Ռուսու III-ից Պապել ևն յերկու տեսակ (բնույթի) արձանագրություններ— փանանների վրա և մի քերդի աշտարակի. Վանանները պեղված են, ինչպես սովել և. Քափրակ-կալեյից (Վանում) և թվով վեց հաս են, վորոնցից մեկը Ռուսու II-ինն և. այդ փանաններից յերկուսը Բեռլինում են, իսկ չորսը՝ Լոնդոնում, Բրիտանական թանգարանում: Ինչպես յերկուսում և Մուսասիրի տանարի նկարից, այդ փանանները կախված էյին տանարի պատերին (Մուսասիրի դռի պատին կախված են յնգի շորս այգպիսի կյոր փանան), Վանանները իրենց բնապարտթյամբ նվիրվում (ձանվում) էյին Պապ տառնուն Գրեթե այդ բոլոր փանանները միևնույն բովանդակությամբ ունեն— «այս փանանը (սե)՝ Ռուսան, Երթմենայի վորդին, նվիրարերից (սախու), (յուր) տառվության համար (սիցստանի Էդին)»: Ավերացվում և յերբևե և թագավորական տիրույթ տուրան— Էհալց տառնու մեծության խորհիվ Ռուսան, Երթմենայի (կամ Արգիշտիի) վորդին, Կոր թագավոր (և), թագավոր (և) տեր Տուշալ քաղաքի: Այս Էհանան տառվության նվիրական արձանագրությունները շատ հիշեցնում են Կայաց նման արձանագրությունները յեկեղեցիների պատերի վրա: Ռուսու III-ի մյուս արձանագրությունը վերաբերում և շինարարության և գանձիկ և Արժավիբի բյուրի տառնուում: Սկզբում այդ արձանագիր քաղաաստանից (Յ տագից) յեղել և բյուրի վրա շինված քերդի մի աշտարակի մուտքի վրա: Արձանագրությունն տառն և. «Ռուսան, Երթմենայի վորդին, այս աշտարակը (՝սի) շինեց 1432 քարով (կաթմին)»: այս մեկ արձանագրություններ ունեն և Արգիշտին և Սարգուրը:

¹ Այս քաղաք Էհանանի իմաստով տառնին տեղում. միայն մեկնաբանեց J. Friedrich-ը (տես Archive Oriental, Vol. IV, № 1, էջ 44—49), իսկ սիցստ. վոր Սիցսը տառնի պատմությամբ թարգմանում էր Էհանան, այլև Կաստան վորդնում և վորպես տառվության, վորպես Կեղծիքի յերկրագրուն արձանագրության մեջ, այնպե, վորպե պիպարական տեղադր ունի—ուր թու իստի—ն տառվության նման, իսպրականը տալիս և սիցստան Էդին, ինչպես կյուս նամեղյանի և A. Güter-ի (տես Güter-ի տառնագրությունը ZA NF 2, էջ 289). Այդ (սե) արձանագ մեջ տեսնում ենք Կայաց Էժի (սե)՝ արձանի մեջ:

Թելզեա մենք արգեն տեղ ենք, Սուսա գերջինը կարող եր
 և շինել ուրարտական առաջին թագավորների ժամանակը, այլ
 լինել նոր հեռակական ցեղից: Erimena նրա հայրանունը թե
 հասուկ անուն կարող է լինել՝ նման մեր Էրմենակին: և թե
 ցեղանուն: Ճշյունաբանարեն «e» համապատասխան արտասույում է
 գործը բարբառների կամ լեզուների ազդեցությամբ, թելզեա ու-
 նենք հայկական լոգի գրա—երասի: Արաբա, եզրայր: աղրայր,
 երազ: արազ և այլն: Իսկ տարբեր լեզուների մեջ կարելի չի
 համեմատել—Euzite: Anzite (Անձիա), eriza: ariza (հմմա,
 Երիզա—Արիս), egi: *agi (=անգգ), Erimena: Aramani-ak,
 խաղաղան՝ euri (տեղ): հայկական արի՝ տեղ: (արի-որդ,
 *արի-հար > արեհար տեղեր:), *արի-անք > արեհանք բա-
 աների մեջ և այլն և այլն:

Սուսա III-ի արևմտադարձությամբ Արմավիրի բլուրի գրա-
 ցույց է առաջի: գոր Վանից մինչև Արարատյան գաղառ, 7-րդ
 դարի վերջում կամ 6-րդ դարի սկզբում, զեա կազմում եր Ուրար-
 տուի պետության տերրիտորիան, ուր շարունակվում եր շինա-
 րարական աշխատանքը, թեկուզ ապագական պաշտպանությամբ
 գեղ (հյուսիսում), իսկ այդ պետության վերջին թագավորը,
 անշուշտ մինչև մեզ պահպանելի կոպից նվաճվելը, շարունակվում է
 իրեն հորջորհել հզոր թագավոր, թագավոր մեծ, թագավոր և
 տեր Տաշգա թագազին: 585թվին հրաքաարը գրավում է Ուրար-
 տուն, բայց արգյնը, տեղական զինուսուխան անհետանում է կամ
 գոնջացվում, այդ գեղվոր և տներ թերևս Սյուսաի տեղանունը և
 նախկին նախարարությամբ յուր անվան մեջ պահում ունենա
 այդ Ուրարտու անունը: Դարեյուսի՝ Քսուսաունի ժայռի գրա թու-
 գամ արևմտադարձյան մեջ տեղագրական (բարեխաղան) տեղա-
 տում կարգում ենք Uraslu (գոշ Uraslu), այնինչ թուն պարս-
 կական բնագիրը նույն տեղում առաջի և Armia: Կարելի չի
 լինթագրել, գոր Ուրարտու ևնից առաջացած լինի Ուրարունի
 (<Uraslu-uni), գորով նշանակվում է նեց Վանի շրջանա մար-
 ցը: և նախաբերի և, գոր պարսիկները՝ շանենալով պետական-

¹ Մեջ թվում է, գոր լիթն հիշա էլ լինի Ուրարտուի շարունակությամբ
 Ուրարունի անվան մեջ, տեղումենայնի՞մ ցուցաբան տեղագրից նախկին
 Քաթաշի (Ուրարտուի) Արգանու ցուցեր իշխանները, այն է՝ Արեթունի-
 ները, ովելի չեն շարունակել Ուրարտուի գեթ տեղական հայկական ժառան-
 ցուրը լինել, գորզեա Հապուրականի ամենամեծ ֆեոդալները և նապա-
 յում նաև թագավորները: Այսուհետ ցուցեր տեղեր նիշառակվում է և առա-
 բական արևմտադարձյանների մեջ Սարգանի որով:

քաղաքական աֆե տրտղեցիան, զոր հետուիկ եր Ասորեստանին Ուրարտուի նկատմամբ, վերջինիս յերկրամասը կոչում են Առ-
մինա, թողնելով ասուրա-բարելական լիզվին իրենց հին Սրախ
հորջորջումը: Գարսիկները զորպես նոր ազգություն և պետու-
թյուն, թեպետ կառուցված ասուրական և մասամբ մեղական
քաղաքական-պետական և անասնական նախորդող հողի վրա,
հայերին (արմեններին) ևս նմանալով և ընդունված ելին զորպես
նոր ազգություն և քաղաքական ֆակտոր: Իսկ հայերը այդ մա-
մանակ (520 թվականի շուրջը, յերբ գրաված և Բիառատունի այդ
արևմտազրույթյունը) այնքան ունայ և մեծ ուժ ելին ներկայաց-
նում, զոր շորս անգամ ազատամբել ելին Դարեյասի գեմ նախ-
կին Ուրարտուի հարավային շրջաններում (Դիարբեքիի շրջան-
ներում): Այսպիսով հայերը թե քաղաքականորեն, թե եթնիկոս-
րեն և թե կուլտուրապես հանդիսացան ուրարտացիների հաջորդը:

Ուրարտուն զորպես պետություն ունենում և յերկու շրջան
— կազմավորման և վերելքի շրջան Արամիայից մինչև Ռուսս Լ-ը,
այսինքն՝ 860—714 թվականներին, զորից հետո գալիս և թու-
լացման և անկման շրջանը (714—585): Այս հասպնեքը կազ-
ված են յիշել թե Ասորեստանի ուժի փոխադարձությունից և
թե մի շարք ներքին սոցիալ-անասնական և եթնիկական նորա-
նոր հանդամանքներից: Ուրարտուի վերելքը Մենուայից մինչև
Սարգուրը (կամ Ռուսս Լ-ը) զուգադիպում և Ասորեստանի ներ-
քին թուլությամբ՝ Սալմանասար III-ից (860—825) մինչև Տիգլատ-
պիլասար IV-ը՝ (747—728) կամ Սարգանը (722—706): Եթնի-
կական նոր կազմալուծիչ գործունեք են հանդիսացել կիժմերնե-
րը և սկյութացիք, ինչպես վերջում և մեղացիք, զորանց ափերիչ
և քայքայիչ ազդեցությամբ Առաջագոր Ասիայում պատմական
հաստատ յեղեկություն և Ուրարտուի քայքայման ներքին սո-
ցիալ-անասնական հանդամանքը պիտի համարել բազմաքանակ
ստրկությունը, զոր ափելի եր քան իշխող խաղա-ուրարտացիներ-
ի թիվը (մոտ 300,000): Իսկ յերկրի ներքին նյութական ու-
սուրանները, մանավանդ զոր ասորեստանյան արշավանքները քայ-
քայել ելին նորմալ արտադրականությամբ՝ կազված յերկրի
թե սակավաբեր պայմանների նկա և թե աշխարհադրական կտրու-

¹ Հա Սարգիկի յենթադրությամբ, տես նաև այնպիսի պատմություն,
չեն արեւելք (հասար Ա, էջ 583 (հայ թարգմ.):

վանության (խոններ և որեր, գետեր)¹,—այս բոլորը թայեացում եր սարկատիրական-ազգական պետության հիմքերը: Ազատների մեջ անպատ աստվածում եր շերտավորության, չեթե շխտանք անպատ սարակները գծգուլության մասին և հետևանքը չեզոք աշխ. վեր սարակները զազարեցին աշխարհին լինելուց, զանազով հոգատեր շխտակները կամ և որտեղ աստվածների կամ ֆեոդալների ևնքին, արտաքին արշավանքները աշխ. զազարել էին և ազբոյր չեթին կարող լինել սարկական ազատ ևնքերի ու աշխատանքի, և չեթինքը Ուրդ զարեց սկսած հետզհետե թնակխոսած և նոր աշխարհաւարական-տնտեսական շրջան՝ ֆեոդալական, վորը արդեն մանում և հոթական կոչված հասարակության պատմության մեջ: Այս վերածումը ինտելե շեզանուր կոչվեցով և, վորով չի բացառվում թափառաշրջին կամ լինաշին ցեղերի ու առնների ազնի լեռանայ (խաշարածական-առնատիրական) տնտեսաներ զոյությանը թե Ռաբարտուի վերելքի ու մազկման մամանակ և թե հետագա հայոց պետության մեջ:

Անթի «խալ» և տարարտ տերմինների տակ հասկանալը աշխ. մոզովքին կամ ցեղերին, վորոնք կազմեցին Ռաբարտու կամ Ռիայնա պետությանը թե վորպես աստվին հիմնադրող ցեղ (ցեղեր) և թե վորպես հետագայում չեթարկված և ուրարտացած (աւարեզած սարակներ և աշխ. նվաճված մասաներ), չեթե շխտանք նաև աշխարհների մասին, վորոնք իրենց տարարտ կամ «խալ» կարող էին անվանել զազարական նկատառումով (Ռաբարտուի զազարացի կամ հպատակ), ապա աշխ. չեթու անվան տակ մենք տեսնում ենք մոզովուրդներ նաև Ռաբարտուի զազարական անկուսից հետո: Ուրինակ, ևնքոյուր հիշում և աշխարհների, վորոնք զանվում էին արենելից մատինների (մատանացիների)² և

¹ Ռաբարտուի աշխարհագրական դիրքը—Միջագետքի ստփատանը—նպատում եր չեթին զազարական միաբանում, ի նակագրության Ռաբարտուի, այլ լինառանի, կարճամության:

² Մատինները, վորպես չեթի թափառական ցեղեր, մեր երաշխ տալ թանում էին աշխ. զազարական Ռաբարտուի սարածությանները, Վ գարում մամաւորապես նրանք չեթել են Նարազդի կոզմուրում Ռաբարտին, ինչպես և թայուր-զարակական միջամանաշին լինելը (և Ջազարը) համարվում էին մատինների շրջան, վորը նաևում եր մինչև Նալ (Սուզա) զազարը: ևնքոյուր միշտ և նաև մատիններին հաջի գետի վերին նաւարում զաֆազանցիների դիմաց, իսկ այլ գետի սկիզբը նա նաևում և Արմենիայի, համարեն matian, matien, իսկ նաև և mada (=amada), վորոնք մեզայիք են, matid- և mada ցեղերի նա լինելին իրանական ցեղեր և ազգակից աշխ. չեթերին: Mitanni-ն առնմին և:

արևմուտքից սասպիրները միջև, միասին կազմելով Դարեյոսի 18-րդ սասարադիան, զորք զնարում էր 200 սասպանից հարկ։ Անթիս սասպիրները (կամ նասպա՝ նասպիրները և իսպիրները) տեղը զնենք այժմյան Ճորոխի նոմոսում, ուր նրանց սահմանակից էին (հյուսիսից) տալիքը (շառիաները), իսկ մասինները բնում էին այժմյան Պարսկական Ասորգասականի նոմոսները, ապա արարոցները կրնակվեին զրանց մեջտեղում, այդ տարածությունն է անշուշտ այժմյան Արարատյան դաշտովայրերը, զորքի շերտաբաշտ (կամ շերտաբաշտ) անունն անգամ մնացել է այդ Արաթի և *արաթ-նախնականից, իսկ վերջինիս—արաթ—արաթի նոր գիտությունով մեն է Հերոդոտի alarod-ը, զորպես ջեղանուն։ Նու 10-րդ դարում Քր. նոստ Սասունում ապրում էին խոյիքները, զորանց լեզուն նման չէր շրջապատի մյուս լեզուներին (հայերենին, ասորերենին)։ զրանց արարացիք անվանում էին al-artan, զորք անշուշտ alart-an ձևարանական կազմությանն ունի (ալ*+արարները ընդունել են իրենց զորոյայ նոգը)։ Իսկ այդ alart-ը կարող էր լինել arart-ի ձևափոխությունը, նմանապես 6-րդ դարում (Քր. նոստ) Հանձխում՝ Խարբերդի դաշտում՝ ապրում էին արաթա անունով ջեղեր, զորանց լեզուն նույնպես նման չէր հայերենին կամ ասորերենին, կարելի չէ այդ orta-ն հաղորդակցելով հանել *orta-յից, համարելով վերջինս arart-րաթի ձևափոխությունը (աօ՝ ձայնափոխով ալ*+յի տեղ)։ գուցե նման arart-(u) բառը նշվել է orart-, քանի զոր աօ՝ ձայնափոխը բնականորեն արտահայտվում է աօ՝ գրությունը (անկախ թե վանկայիր)։ Մենք արդեն ասացինք, զոր arart (u) > arall(u) նոր մեք, զոր անունում ենք ակնագական վարիանսում Դարեյոսի արևմտադրություն մեջ, կարող է վերադառնալ մնացած լինել հայկական Արշաունի անվան մեջ, ուր 1281-ը ստացված լինել ut-utli- (< arall-) նին մեկից։ Անշուշտ արարատացիք բոլորը չեն կազմել, այլ զորոյ մաս մնացել է այժմյան վանեցիների մեջ, զորանք հայացած արարատացիք են, պակելով ըստ անվանության իրենց

¹ Նման արիմով, Alexander րաթն, զորք գտնում է Alexander և այլն։

² Հանձխում, նաև ասորական Արշա դրությունը և նասպա հայր Արշա նախնական (խրեյան էլ չքաղվածներ)։ ինչպես Արա(u) և Արա(u)։ Հարավային օ (կամ u) նշանը հյուսիսում լինում է ա, ինչպես հարավային օր հիմնով ձայնափոխը փոխվում է ալլ բարբառներում, ալ՝ ձայնափոխով։

նախնեների վորոշ կույտութեան-անխնեական հետաքրտն ու
արագեցիտե (որքանի՞ վտակերչութեան մեջ)։

Անքն վերցնենք շխալց՝ էթնիկական անբմբեր, ապա նախ
այդ խաղերին տեսնում ենք շորս զար մեր երախց առաջ արե-
վելլան Տիգրիսի ստորին հասանքի մասերը։ յերբ Քսենոֆանի
նոյնիքը (10.000 հոգի) անցնում էյին այդ Կենտրիտեալ — այժմ-
յան Բոխտան-սոյ) գետը, նրանց վրա հարձակվում են արմեն-
ները, խաղերը և մարզերը (Anabasis, IV 2, 4. 'Αρρίνοι καὶ Μάρ-
ζοι καὶ Ἰαλῖνες)։ Անքնի այս խաղական համգումի մնացորդներն
են այն 21 գյուղի բնակիչները, վորոնք գետ վերջերս էլ անգա-
նում էյին իրենց խաղացի, իսկ չբժանը՝ Մալլանը, վորը գանը-
վում և Սգերդի արևմտյան կողմերը՝ Կա և «Մալլի-գաղ» սարը
Անշուշտ այս խաղացիք և արանց կից հյուսիսի շխալթ — արար-
տանս ցեղերը (Մուսունում) մի մամանակ մի գանգված են կազ-
մել արարտական ծագումով և մեր կարծիքով մնացորդն են վոշ
քն անմիջապես վտանի չբժանի բխայնացի-խաղերի, այլ նին
Xubuskian-ի, վորը միշտ կոչվել և հետերչան յերկերը, յերբ
մինչն իսկ րուն Արարտուն այդպես չեր կոչվում (բացառու-
թյամբ հետերի ծով՝ արջորջումից), իսկ այդ Xubuskian-ն գրա-
վել և նենց այդ չբժանը՝ Սգերդի և Խիզանի և քերես ավելի ար-
բենիք ընկած չբժանները՝ Մալլանի մի մասը գաղթել և քերես
իրենց հարևան մարզերի հետ գետի հյուսիս-արևմուտք, ուր մար-
զերը բնակութեան են հաստատում նայոց Մարգաղի կոչված
(Բնկյայից հյուսիս) չբժանում, իսկ խաղերը առաջնում են ա-
վելի հյուսիս, մինչն Սև ծովի ափը, բոնեքով Տրապիզունից գետի
արևելք ընկած չբժանը՝ հետագա մանիկան, վոր կոչվից և Մալ-
ղիս (— այժմյան կաղիսամուր՝ Քյուրքիսյան)։ Երանք վրացիա-
ցան և հետո և թյուրքացան (մասամբ)։ Տրապիզունցի նայերը
պահել են այդ շխալց՝ անունը հեղաթուր իմաստով (հմտ. գրա-
բարի՝ խաղատախուզ, խաղատուր, խաղատախուզ հեղաթու լեզուս
բաները)։ Նայերը խաղերի այդ նոր նայերները կոչում էյին
«Մաղաթ»։ Մեզ թվում և վոր այդ հեղաթուրյանս զգացումը,
վոր խաղերը պատանաել են իրենց չբժանգատի մարզիկանց (հմտ.
նաև Մասունի խալթ — ճԱՏԻՆ խաղերին և խաղացի բրդերին,

¹ Այս չբժանում կան նորքիք և հոգի անունով գյուղեր։ Այս խաղացի-
ների (— բրդեր) մասին անգեկութեան են ավել Ա. Մալաբարյանին ստան-
քի և խաղացիք նայ գաղթականները, վորոնք այժմ բնակվում են Արագ-
տանի Աշան (— հին վտան) գյուղում։

վորանք լեռնցի կողմի մագդուրդ են), ինչպես և Սարաթանի մասնանշումը, վոր պեռնտական խաչերը ուժեղ ինքնուրույն էյին (eleuterol alkimoj), վոր այս բույրը վկայում և խաչերի (Քերես ուրարտացիների մի հառվածի)¹ ամի և ամանկանու-թյան մասին: Պոնտոսում կային և խաչյուրներ, վորանց շատ գիտնականներ նույնպես ցանկանում են նույնացնել խաչերի հետ, մանավանց վոր այդ խաչյուրները յաճապոյն մետաղա-դորժներ էյին² նման խաչերին: Քաչերի մի մասը ըստ Լեւմանն Հաուպտի ստորացել և (նեստարական ասորիներից), իսկ սովոր մասը անշուշտ հայացել և ի պեսա այժմյան վանեցիկների:

Քաչ-ուրարտացիք շքացան պատմական ասպարեզից, բայց իրենց քաղաքական-պետական, կույտութական և սոցիալ-անտե-սական ձևերերումներով հոգ պատրաստեցին հետագա հայերի և հայաստանի համար, վորանք այդ կողմից անշուշտ նախա-պատրաստված էյին և խեթական կույտութայի բարերար ուղե-ցությամբ: Անշուշտ և հայաց լեզվի մեջ կան ուրարտական (խաչ-դական) լեզվի ֆաշորդներ, սակայն հայաց ցեղի և լեզվի հիմնական խոսքումը տեղի ունեցավ Փոքր Հայքում և Արա-ծանիի հովտում, չերբ պես խաչերը շարունակում էյին գրա-գել իրենց տեղերը³:

¹ Տես այժմ նաև J. Friedrich, Chaldeer oder Urtartar?, ազգած Zeit-
schrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft (Band 50, Heft 1)
Leipzig, 1906, էջեր 80—82.

² Սխալում և Պարսվեն, չերբ ասում և ԵՃժաբությունը կրանց [խաչ-
դերի] լեզվի մեջ և խաչական լեզուն հարեթական լեզուների սխալով մեջ
և ծանում: Հետագայում, հասարակական քաղաքացուն և ավելի բարձր ասու-
ղիայում նրանից տեսն և հայական ժամանակից լեզուն, և այդ հա-
տառում և Սաթի և Մեջլանիմովի աշխատություններով (տես Հին Արևելք,
էջ 278): Այս ժամեցումը չի համապատասխանում հայաց լեզվի պենետրա-
կան բովանդակության, կրում և տեսական-փերացական և կանխամիտ ու հա-
կապատմական կենցաղցիտ: Հայերենը ուրարտերենի ավելի բարձր ասպիան
ու քաղաքացումը չի, ինչպես ասում և Պարսվեն, կրկնելով անընկալատարեն
ուրբի խոսքերը:

ԶՈՐԻՈՐԿ ՄԻՆ

(Նշարակում կալսութիւն)

Վերջում կարեւոր ենք նամարում նամատու նկարագրութեանը առաջ ախ զլիարմար նշանական ձեռնարկներէ, զորոնք ձեռնել են իբրեւ կենդանի վիճակներ Ուսումնական կալսութեան, կամ թէ պեղումներէ շնորհիվ են ի նշան բերված։ Ամենից շատ իբրեւ ընկան են զոր պետք են առաջ Ուսումնական մայրաքաղաք Վանք, զորանց աչք կողմից նշանավոր են քաղաքի մայրը յուր բերդով ու ալիւսի շինութեաններով և յերկրորդ՝ նրա աշգիւնների մաս գտնվող Քոփրակ-կալսութիւն։

Վանքի մայրի վրա մենք տեսնում ենք արմատագրութեաններ, աստիճաններ—անցուղիներ¹, մայրի մեջ փորած ընդարձակ սենյակներ, իսկ աչք մայրի նշանակութեան կողմում գտնվում են յերկու մայրաքաղաք նշաններ, մեկը արեւելյան կողմում (Արգիւնի 1 թաղավորիմէ և յեղեղ), իսկ մյուսը քիչ նեղու գետի արեւմուտք՝ Սարգսիւնի յուր մեծ քարակոթողով և պատմական-գտնվում։ Նշանավոր են և Սարգսիւն 1-ի յերկու ձեռքերը առաջ ենկա քարերով և յուր աստուրակու արմատագրութեաններով։

Ամենից շատ իբրեւ նշանակութեան են Քոփրակ-կալսութիւն, զորը յեղեղ և Ուսում 1-ից սկսած իբրեւ թաղավորական սեղի-գնեցիւ։ Չլիարմար պեղումները կատարել են աշտուկ գերմանական երազեղիցիան (Անման-Հասուպ և Վ. Բելք)։ Իբրեւ մեծ մասը, զոր գտնվել են ալիւսի մամուլներում, գտնվում են Լոնդոնի Բրիտանական թանգարանում, Բեռլինի թանգարանում և Երմիտաժում (Լենինգրադ)։

Քաղաքական կալսութեան զորոշ շափով ազդելի և աստուրականից (նման. նման բնականիբր)։ քաղաք կան և կալսութեան, թեպետ և փոքր, ազերականութեաններ և փոքր-տախտական ու միջինյան կալսութեանների նկատ։ Նշանակութեան թաղական կալսութեանի ազդեցութեանը նշանակութեան և միջին Արաքսից նշանակութեան ընկան լեռները։ Աչք գծից նշանակ, ալիւսի մամուլներում նշան են զոր թէ ուրարտական, ալիւս (Մարտիկանի) կալսութեան. զրա արտա-

¹ Մանգուլ-ք քան անգամ նման աչք և նշանակութեան կողմում անց քաղաք և ուղ (—աղի) քաներից։

հայտաբյուռներն են՝ քարե դագաղները և գոտիների թիթեղյա վաճառակների (ՃԱՅՅԱՆՆԵՐԻ) վրա նաեւ՝ կենդանիների զարդանկարները, վորոնք միջին-առիակն ծագում ունեն։

Լեւման-Հաուզար խաչքանակն հուշաւորայի մեջ շեշտում է չորս կողմեր— մայաւշինաթյուններ, քարի մշակում, ջրային կառուցումներ և մետաղագործութիւն։

Բերդերի և շինութիւնների կառուցումը յեղել է առանց շագախի Շաա բնորոշ են Մալգու գետերը, Բնչպետ՝ Մեւրյան գետը, Մարգուրի՝ Մալգուա-գարգաւ-ն և այլն։ Մալգուրտի մոտ շինված Ռուսա Ուրի բերդը ունի կամարավոր (սթաղ) տիպի մուտք, վորը բաւ Լեւմանի նախնային և պնտական թաղամուրների զամբարանների նախատիպը։ Բերդերի քարերը լինում են ինչ չմշակված (սկիւլպտյան)։ Իսկ Քոփրակ-կաւնի տանարի քարերը կտրված են յեղել։ Այդ տանարի պատերի քարերը վոշ միայն տալած են յեղել, այլն տարրեր գույնի յեն յեղել (հիմքի քարերը տալված են յեղել միայն միայն՝ յեղանում)։ Արտաքին ձեւով այդ տանարը անշուշտ նման յեղած պիտի լինի Մուսաթրի տանարին, վորի ուղիքի նկարը յեղել է Սարգունի պալատի վրա։ Անգամ մասերիւրով Շաարավոր չի վերականգնել Քոփրակ-կաւնի տանարը, վորի յերկարութիւնը յեղել է 21 մետր, իսկ լայնութիւնը՝ 13,5 մետր։ Տանարին կից յեղել է մի շինութիւն, յերկի ապարանք, վորից Մալգու են միայն հատակի Մալգուրներ, կալմած պոյնգույն (սե, մուգ-կարմիր, սպիտակ) քարի շրջանակներից, վորպես համակնարուն մի մոգակա։ Այդ շրջանակները մալվում են ինչ հատակի քարե տախտակների (պլիտաների) մեջ, վորոնք սպիտակ և մուգ գույնից են։ Քարերի գույնների նման ներթափոխում նկատվում է հասապայում և հայոց յեկեղեցիների պատերի վրա, Բնչպետ և բերդերի (որինակ Աւրի մի աշտարակի վրա, Ախուրյանի վրա, Հոննոց Տիգրանի շինած յեկեղեցու մոտ)։ Ժայաւորութիւն մեջ անգամ հայերը շարունակել են ուրարտացիների սրապիցիան, յեթն ինկտաի տանենք Դեղարդի վանքի կամ Անիի մարում Մալգու նման մի քանի շինութիւնների վորվածքը։ Հայերի խաչքարերը կարծես թե անմիջական ձեւափոխութիւններն են ուրարտական քարակոթողների՝ իրենց փշիկով (ՄԱՅՈՒ) և պատվանդանով։ Իսկ այդ բնեւորի քարակոթողները առանձին ուշագրութիւն առարկաներ են յեղել և հայոց սրբատեղերում ու յեկեղեցիներում պահել են, Բնչպետ հետագա խաչքարերը յերբեմն այդ բնեւորի կոթողների վրա խաչ են

բանագաներ: Այն հակառակած քարակոթողները, վորոնք շփառացի անվան տակ են հայտնի և առաջին անգամ հայտնաբերվել են Յակով Սմիրնովի կողմից Գեղամա լեռներում (թվով 18), չեն պատկանում, ըստ իս, ուրարտական կուլտուրային, այլ աֆլիկի հին են և կապված են համանորին ջրի պաշտամունքի հետ և տեղական ստեղծագործություն են (կան և Արագածի վրայ): Ուրարտական մայրաքաղաք Տաշպատում յեղել են մի քանի հարկանի անեք, վորը տեսնում ենք վոյ միայն առասրական սև-լիթների վրա նկարած, այլև թափրակ-կոթելում գտնված մի քանիսն պլաստիկայի վրա: ուր նկարված և յերեք հարկանի լենք (համեմատել Անիի բազմահարկ շինարարականների պայտաք): Ընդհանրապես ասած ուրարտացիների քարայինական (քարակոթողական) տեխնիկան քարեք և յեղել: Հակառակած աշխատանք պետք և թափելին քարակոթողները, վոր փորելին Վանի մայրի միջի հայտնի գտնվածները կամ Նիշանները (3—6 մետր բարձրությամբ և մոտ 2 մ. լայնությամբ ու խորությամբ):

Ջրայինարարություն փայլուն վկան մինչև հիմա էլ Մուս և Մենուայի ջրանցքը («Manual pill»), վոր ժողովուրդը կոչում և «Համիրամ-սուս») և սանի 70 կիլոմետր յերկարությամբ: Դրա պատերը քարեքանցանք համար պոք են զրգած հակառակած քանակով կիկլոպյան մեծ-մեծ քարեր: Առասրական արձանագրությունները ասում են, վոր Մուսա II թագավորը Ալիսա քաղաքի համար (թերևս գտնվել և Արմիա լճի հյուսիս-արևմտյան մասում) բերել և մի ջրանցք համանը Պարասատու (— Սեփրատ) գետին, վորից հյուսիսվորվել են բազմաթիվ առուներ գաշտերի և աչքիների համար: Ջրանցք և բերվել և Զանգուից Վաղարշապատի շրջանի (Զվարթնոցի) համար, իսկ ժամանց կարծիքով Սեփրանի Դուրմաշի գետնավոր ջրանցքը նույն ուրարտացիներից և Մուսի: Ջրանցքների մասին հիշատակվում են և Արմավիրի մաս գտնված արձանագրություններում, վորոնցից պիտի յեղրակացանել, վոր այդ ջրանցքները բերվել են Արագածից Արմավիրի և նրա շրջակայքի համար, վորը ուրարտացիների կենտրոնն էր Արարատյան գաղտուն:

Նա մեր նշվածք հնաթյան մի քանի հիշատակարաններ, ուղված 1914 թվին Վերադարձ ուժադրում (Յժժիանին):

Մետաղադործական տեխնիկան մեզ հարուստ վկայություններ է թողել, հատկապես Քոֆրակ-կալեյի պեղումների միջոցով։ Այստեղ տեսնում ենք զուսկե, արծաթե, բրոնզե և յերկաթե իրեր։ Շատ պատմաբանների կարծիքով Ռեարաունը և յեղեղ առաջինը, զոր յուր բարձր զարգացած բրոնզի մետաղադործության հետ կարողացել է զարգացնել և յերկաթը Քոֆրակ-կալեյի պեղումներից Մապել են, որինակ, յերկաթե խոփեր, յեղաններ և այլ յերկրադործական ու անասնական իրեր։ Սարգուր թագավորը կոչիթիցա արշավելիս հիշատակում է ռաթաթակ յերկաթից» (DUB AN. BAR), զորի վրա նա գրել է տվել յուր ուղեմական գործերը։ Ընդհանրապես յեթև վերջները, Ռեարաունի ժամանակից ունենը մետաղե շատ իրեր—մեծ ու փոքր արձաններ, կուռքեր, ստատուսականներ, գանի Մապորդներ, անոթներ, զենքեր, սլաքներ, վահաններ, կանթեղներ (սկանդելարրս) և այլն և այլն։ Աստուրական ազդեցություն և կրուստ այն բրոնզե դրժիմներ, զորը հաճանորեն գանի մաս (զուս) և յեղեղ, նաև այն թևավոր յեղը և ռներքիներին (сбрых) ստատուսական (այժմ Բեռլինում է), զորոնք գանվել են Քոֆրակ-կալեյում։ Բայց խաղերը զու միայն ընդորինակում ենին, այլև ինքնուրույն դներ ու տեխնիկական նարսթյուններ ևլ ենին մացնում՝ քարի ու բրոնզի զուգակցումը։ Արինակ, ներքինու այդ ստատուսական շինված և բրոնզից և զուսկեղծված է, բայց զլուխը սպիտակ քարից է, իսկ աշերը հաճանորեն թանկագին քարերից ենին։ Նման տեխնիկա յենք տեսնում է Լենինգրադի Նրմիսածում պահվող ուրարական մի ֆանտաստիկ եակի արձանիկի մեջ, զորի իրանը և զլուխը բրոնզից են (իրանը ներկայացնում է թևավոր առյուծ, իսկ զլուխը և զիզը՝ մարդու յեն)։ այդ արձանիկի յերեսը շինված է սպիտակ քարից, իսկ հոնքերը և աշերը առաններն են՝ ինկրուստացիայով։ Այս արձանիկին ևս ծածկված է յեղեղ զուսկե պարուրվածքով, զոր տեղականից զեռ Մապել է, և զեղարվեստական մեծ կատարելությունը ևր հասած։ Բարձր զեղարվեստականություն և զերազրվում է այն զուսկե մեղալյոնին, զորի վրա տեսնում ենք ուրարական մի դիցուհու (կամ թագուհու), նրսած գանի վրա, և ուղտավոր մի կնոջ, կանգնած և քաղկատուրած։ Այս զուսկե մեղալյոնի կանանց տիպին շատ նման է այն փոքր արձանի (կուռքի) կնոջ կերպարանքը և մանավանդ զգեստը, զոր գանվել է 1907 թվին Վանից զեղի հյուսիս ընկած խաղական «Դարսթեյ» բերդի ավերակներում։ Արձանիկի բար-

Հրաժյունն և 12 սանաթիւսը, ձուլված և բրոնզից, նստած վիճակում և և թաղկատարած, արտաքուստ ծածկված և մուգ-կուշակ ներկով և խաղաղական արվեստի բարձր նմուշներից մեկն է¹։ Քաճրակ-կաթեյում գտնված և յեղել և բրոնզե դաշ, գուցե և յերկուսը, սակայն գտնելու մոմենտին ջարդել են. այժմ դրանից մնացել են 12 հաս առանձին-առանձին մասեր, վորանք իրենց միաստիպում յանակեւորից համարվում են յերկու գահի ձաւցորդներ։ Այդ գահերից մեկը պարզարված և յեղել յեղի ֆիգուրաներով, իսկ մյուսը՝ առյուծի²։ Իրենց բրոնզե իրերը ուրարտացիք ձուլում-թափում էյին յերկու կերպ, կամ ամեն մի առարկայի համար սակզծված առանձին-առանձին կազապարի միջոցով, վորը պահանջում էր բարդ և զմբար աշխատանք և տալիս էր գեղարվեստական բարձր արտադրություն, կամ կայուն կափե և քարե կազապարների միջոցով, յերբ ստացվում էր ափեյի կապիտ բան Վերջին ձեով ձուլված կան մի քանի բրոնզե ֆիգուրաներ (աստվածների, կենդանիների) և արձանիկներ, վորանք հետո մշակվում էյին։ Այդպես են, որինակ, և բրոնզե կաթսաների վերին մասերի պարզաբանքները, վորանք պատկերացնում են կամ յեղի դուսիներ, կամ թիւփոր կանանց։ Այդ վերջին ֆիգուրիկները, յինչով կաթսայի կանթեր, իրենց նկարով նման են յեղիպտական թիւփոր սկալառակներին կամ ասուրական թալոպ Ասուրին։ Բ. Տուրանը այդ թիւփոր աստվածուհու մեջ ուզում էր տեսնել փոքրատիական Վեմ Մորը³։ Փոքրատիական հույն գաղութների միջոցով այդ թիւփոր կանանց ֆիգուրիկները տարածվել են նաև գեղի Հունաստան և գտնվել են, որինակ, Ռոդոս կղզու վրա, Դելֆույում, Աթինքում և Ոլիմպիայում։ Ընդամենապես ասած, ուրարտական մետաղե և այլ իրերի ֆանտաստիկ, մարգակերպ և կենդանական աշխարհ կերպարանքները արտադրում են մի ընդհանուր—աստվածորդ-ասիական գոծ, վորը տեսնում ենք և՛ իսկական կուշտուրայում (սկիւնաց ծառ), և՛ ասուրական (թիւփոր յեղներ՝ շեղու), և՛ խուրբի-միասնեթական (հոմա քանդակազարմությունը թել-Հալափում)։ Կուշտուրայի փոխանակությունը առևտրական և այլ համապարններով այդ ընդհանուր գները և մտախիները պարզացնելով տարով հասցրից և Հունաստան և ափեյի հնաւանքը։

¹ Այժմ գտնվում և Յերուսիկ Հնագիտական թանգարանում.

² Տես Ե. Плиотровский, Урарту, 47 48.

³ Տես Նրո Hist. ар. вост., II, 47 48.

Ճաշդական մետաղի արժեքների մեջ առանձին տեղ են զբաղում ժամանակները, ժորանք նվիրվում էին *«Մազյուն»* տիրույթը թագավորին յերկարակեցության շնորհելու համար¹։ Այդ ժամանակները կախվում էին տանարի պատերին, ինչպես տեսնում ենք Մուսասիրի տանարի պատերի վրա։ Մեզ հասած վեց ժամանակներից մեկը նվիրել է Ռուսա II-ը, իսկ հինգը՝ Ռուսա III-ը։ Դրանք բոլորն էլ պեղված են Քաֆրակ-կաթիկի Մազյուն տանարի ավերակների միջից և իրենցից ներկայացնում են կյոթ թիթեղների բրնձից, ժորանց նմանը թե պատին կախված և թե զինվորների մեղքին տեսնում ենք Մուսասիրի տանարում եւ։ Վաճառների վրա համակենտրոն գտիկների մեջ նկարված են կենդանիներ— յեղների ու առյուծների— ֆիգուրաներ։ Ինչպես Ր. Պրատրովսկին և ասում— «Изображения выполнены чеканной техникой, возможно также, что контуры животных выдавливались штампом. Кроме этого, контуры фигур подравнивались резном: резьбой выполнялись и вся мелкая декоративка» (տես Նրա Մարտ, էջ 41)։

Յեղել են անշուշտ մետաղե ախպիսի իրեր, ժորանք մեղ չեն հասել։ Մուսասիրի տանարից առաւ աւարի մեջ բաշխեցին մեծաքանակ ժուկաց, արծաթից, բրնձից և թանկագին ջարերից։ Դիւատակվում են փղոսկրից և երկնուսի փայտից զամբասաններ ժուկի շրջանակով, արջաչական տեղադրանքներ (նշաններ)՝ թանկագին նյութերից, ալյուրալ տնակներով անոթներ, բրնձե ափսղաններ, տեղական արտադրության բրնձե առարկաներ, ժուկի բարբառն շուն գլխով ժամանակներ, արծաթե ժամանակներ գլխալի

¹ Սաղթության տաշերու համար ու կանգնեցված Վաթի Կարյուն-Շամի ձգվիթում գտնվում Մենուայի ջարակ-Փաղը, ժորե տեսած և «Մազյուն» տիրույթը Մենուան Եղուիկի վաղին, այս ջարակ-Փաղը գտնեց Թաշ շնորհի (տեսում)։ Մազյուն ջարակ-Փաղը (տեսում) Մենուային Եղուիկի վաղին (է)։ Մազյունային Մենուայի վաղյուն առաջության (սլշնե), արախության (սլտե), Թանթյան (սիտե)։ Մազյունային տեսած և Քաղիում գտնվում Մարտուր II-ի(III)-ի արձանագրությանների մեջ հաշվելու տեսնում ենք նման առաջատարական ժուկիներ։ Այդպիսի հարցում ենք— Մարտուրի Քաղիում վաղյուն առաջությանը (սլշնեյանու), Մազյուն մեծությանը, Մազյուն ջարե փայտին, քաղիում ստեղծ (—?) արձաններ-արե յերջանիկ (տաշեր 2-7)։ Անշուշտ այս արձանագրությանների սկզբում խաղված և յեղել նվիրարության կամ մի վաթե շնորարության ժուկի, նվիրված Մազյուն, վաղիկի տաշիկ թագավորի համար առաջության, յերկար տաշիկ-արե։ Ներառաւ արձանագրությանների այս ժուղ կոչում և և ժուկի ժուկում (տաշիկ յերկար տաշիկ)։

գլխով, վռակե կողպեքներ) բանալիներ, սրեր, նիզակներ, մարտակառքեր, արծաթե անոթներ, Բագրատուն առաջնահաջ կնիքը, բրնձե ամպաններ լվացվելու համար, քարեր գինի խմելու համար (50 լիտր տարողությամբ), 4 բրնձե արման ռթիարումս տապակելով և 60 տապանա քաշով 4և ուրիշ շատ բաներ, վար համար նշանակվում են անթարգմանելի տերթմներով¹։ Մենք գիտենք, վար Մուսաբերի այդ տանարում յեղել են և իրեր, վար բերվում են յեղել Ուրարտուից, Կիլիսիայից և Ասորեստանից, և թշնամիները «բազաքում Նիմեփիայում»² պայտառում և տանարում, Աշուրի և Մարգուկի լինություններում, հափշտակել էլ ինչու։ Բարդու և Մարգանի նկարագրության մեջ այն շեշտումը, վար շատ իրեր սեղանակալ առաջադրվում են, վարոնց անուններն անգամ ասորեստանցիք չնչին կարողանում վերարտադրել կամ թարգմանել, թե անունների նշանակա կողմի տեսակետից և թե առարկաները անմանոթ լինելու պատճառով³։

Չարդանկարներ Մաացել են և քարի վրա թոփրակ-կախյում, ուրիշակ, դոմոված և կշտաքարի նման մի փոքր տուրկա, թերևս կնիք, վարի վրա շանդակված և կրմնական բնույթի նուսարքիք նուսնյալ տեսարանը, քարոքը կանգնած ապոթում և սրբազան ծառի տառ, ծառի առջին ժառանգ զրգում և զեղելու (ձանելու) անոթը, իսկ նուսնի ժառանգ նկարագրազգված են պատմանգանի վրա կառուցված յերեք ֆեռիդ-այուններ։ Այս գործը կողմի գծելով և չրեռարված։ Թոփրակ-կախյի պարտի (և տանարի) ներքի պատերը յերեսապատված են յեղել ինկրուստացիայի մեղծ թե մարմարյա քարանկարներով և թե միտաղե, վարոնց տրտահայտել են թե առանկին պատկեր և թե տեսարաններ։ Ուրիշակ, մի ֆլիդ և հայանտերված Հ. Ուրբելու պեղումների շնորհիվ, վարի վրա տեսնում ենք յեղել նկար (Մաացել և իրանի մի ժառ) և ծառերի գարգանկար, պարթակված գարգարոց չրվանակներ

¹ Անաստիքն առված — «գինի ման-խու ևս ռիտ խու-խու առ Եսթրի ևս խու» (Firmagius über Landen, deren Namentnennang schwierig zu schreiben ist) (բառ 1), Friedrich-ի թարգմանության, տես Arch. Öt. 1932, IV, 27-28)։

² Հաս Ն. Friedrich-ի Մարգանի այդ նկարագրության մեջ պատմանգ կնիք (նախ) անոթ (քրեղից) և քառը փոխառության և ուրարտական նիշ («նուսնից») անոթի քառից (նախ)։ Ուրարտական մի այլ քառ նախ անոթ, կոթնառ անոթով պատկեր և նայոց ծառի նուսնանիք քառի մեջ, վարի նուսնանկանի թիկնա անոթի (— միտաղե անոթի, 1932-33) քառը, վարը կա և այլ արեկյան յեղանկերում։

մեջ, Մենք գիտենք նաև, զոր Մուսաֆրի քուլմ և Քազաֆոր Ուրզանայից մնացել և մի քարե գլան, զորը նախնային էր Սարգսնը և նուազայում գտնվել և նշանակալի պեղումների մասանակ (այժմ Հատգայում է)։ այդ գլանը շուրջայից և զորպես կնիք և Քաջաման և ունի նուաքրքրի մի ֆունտաստիկ տեսարան քանդակ, քաղկազած յերկու ջայլամներից, զորանց միջև կանգնած և մարզակերպ, բայց Քնաֆոր, քալի զպրե—Պենիուսը։ Տրիլիսիի Քանդարանում և գտնվում մի քարե աբնան, զորը գտնվել և Վանի բերդում (ժայռի վրա)։ բայց զմիայնաբար պակասագոր և—կտրված են զուգերը և գլուխը։ Քերես Սայց առանու կամ մի ուրաքտական իշխանի աբնան յեղած լինի։

Կազապորմական աբնանը նույնպես Քալի և մեզ զորը պրոպակցիա։ Բեյլի և Լեմանն—Հատուպի կոզմից Քոֆրակ—կալի յարատական մասանից հայտնաբերված են շատ իրեր։ Այստեղ տեսնում ենք մեծ և փոքր կնիքներ, սափարներ, պուտուկներ, կմեր և գլխու կարաններ։ Այդ մեծ կալի անոթներից (ձևի) յուրաքանչյուրը ունի 120—150 լիտր ջրատարողությամբ, իսկ փոքրերը (XITIII) 10—12 անգամ պակաս էլին։ Այդ անոթների վրա գրված և լինում իրենց տարազությամբ, ախ և՛ թե լեռնան փոքր լավ և պարունակում աբ կամ այն մեծ կարասը գիրը կամ բնեռագիր և կամ այլ նշաններով—Քվերով և (յետմակյուն, կիսաշրջան և շրջանակ նշաններ)։ Մեծ անոթներից—կարաններից հայտնաբերված են 20—25 նառ, զորանցից յերկուսը գրեթե անփնտա։ Այդ ձևի—կարանները շատ նման են հայոց և վրաց նույն տիպի կարաններին և յերթեմե ունենում են վզի կամ փորի վրա զարդանկարներ։ Որինակ, մի կարասի վրա տեսնում ենք հորիզոնական գիրքով ընկած մի կնիքանի (արևաթե յեղիքու), զորին վերինից հորատում և մի զազան՝ անբաշ մի տայում։ Լինում են յերթեմե և այլ կնիքանիների կամ զազանների նկարներ։ Վերջապես Քոֆրակ—կալիում են գտնված մի քանի կալի թրված տախտակներ գրությամբ համար։ Մեկի մասին արդեն ասվել է։ Դա Ռուստ Լի հազարդում և Բելիդայուի յուր կուսակալին Վուսաֆինան—յի կուսուցման մասին, զորը յերեկի Քեռիլիցյալի աբնասական շինությունների կամ Քոֆրակ—կալի յարատի մասին և։ Կան և այլպիսի ազյուսակների բնկարներ, ուր կարգված ենք թվեր, յերեկ հալֆային Վալիքաթըզ-

Քերս են՝ Բայց գտնված է և մի աղյուսատեսակ, վորը զէր-
ված է կարծես թէ հիերոգլիֆներով, վորոնց վորոշ նշանները—
կենդանական գրութիւնք և բայեր—տեսնում ենք նաև կապի ա-
նաթիւնքի, ցարէ կնիքների և մնացել իրերի վրա:

Իններորդ ցարի վերջում՝ քսանական թվերին (830—820)*
Եղուսինի թագավորը ասորական ընկառցրէրը նախարհեցնում
է իւր մայրենի լեզվի նշանակաւորին և գրում ուրարտական
աստիճան արձանագրութիւնները: Դիմել ալ Սարգսուրը (Լուսի-
րիի վորդին) գրում էր միայն ասորերէն: Դրութիւն ալս
կուստուրայի յարացումը նկատական նշանակութիւն ունեցով
Բիւսնայի պատմութիւն յուսարանման նախար, ինչպես և հին
Առաջագոր Լուսիայի և հետագա Հայաստանի պատմա-կուստուրա-
կան խնդիրների նախար: Ասորական ընկառցրէի յարացումը
ցույց է տալիս թէ ալս, վոր ուրարտացիք սովորում էին իրեն-
ցից ավելի կուստուրական հին ժողովուրդներից, և թէ ալս, վոր
Բիւսնան նախ էր քարէ պետականութիւն, անցնելով նախ-
նական մի շարք սոցիալ-տնտեսական և կուստուրական հաապ-
ներով: Բայց ուրարտացիք ալս նշանների յարացման մեջ ան-
գամ ցույց տվին իրենց ինքնուրույնութիւնը: Նախ տեղերի և
և տեղիկների բնույթը վորոշ շափով փոխեցին, աալով գրանց
չերկարան կերպարանք (և վոր թէ բնուի) և նախարհեցնելով
զլիսովորապէս քուրագրութիւն և վոր աղյուսագրութիւն, ինչպես
էր ասորերների ժառ: Սերկուրդ, ուրարտացիք վերցրին սանա-
նական թվով նշաններ (ժառ 210), թէ վորպէս նշանակաւոր
(95 հաա) և թէ վորպէս գաղափարաւոր կամ բացատրիչ նշան-
ներ, յերբեմն ավելի պարզեցնելով գրութիւն աները: Վերջապէս
խուսափեցին ասորական նշանակաւորների բազմամասնութիւ-
նից (պլիֆոնիայից), վոր ալգամն Քասում և ասորական
տնտեսներին: Ալս ուրարտական գրութիւն մեջ յարարանշար
նշանախումբ ունի միայն մի վանկամշում, լինի զա մի նախա-
գոր (ա, ե, ի, ու) թէ նախագորից աւ բազմամասնից (բազմամաս-
նիցի) կազմած մի վանկ:

* Ուրարտական ընկառցրէ թվանշանները, վորոնք փոխ են տնված
ասորականներից, կրում են հիմնականորեն ասորական թվարկութիւն
սխառմը, թեպէս նկատում է և վաթսուներ ցար հիմնված թվարկութիւն սխ-
առմի թաղարք հա Վաթսուներ գրութիւնը ուրարտ անով է, իսկ 70, 80 և 90
արտահայտում էին ալս 80-ի վրա ավելացած տասնէին ասորական:

Պատմութիւն պատմութիւն, XIV հա.—18

Մենք չենք կասկածում, զոր հետագա փորձությունները ու պեղումները մեզ կտան նոր բնեկացիի արձանագրություններ, զորով Ուրարտուի պատմությունը ավելի լրիվ կզանա: Չենք կասկածում նաև, զոր պատմական հայտատանի մեջ կատարվելիք նորանոր պեղումները, մասնավորապես մեզ մոտ Արժավիշի պեղումը, կտան ուրարտական հուշարարի նոր փառավոր վկայություններ ալլահալլ բնագավառների համար: Աստուրական կուռքակալների ու աղեկանների հազարապարթյունների հետագա հրատարակումը անշուշտ մեզ կտա ուշագիտի նորանոր տեղեկություններ Ուրարտուի ներքին պետական-քաղաքական կյանքի մասին, զորը չենք տեսնում պաշտոնական սեղադրանքներում: Բնական է, զոր Ուրարտուի պատմության շատ կողմերը այս և նման պայմաններում չարանակում են մնալ մութը և պակասավոր:

Մեր այս աշխատությունը, պատագործելով ցայժմ կատարած լավագույն հետազոտությունները և ստուգված աղբյուրները, անշուշտ մի փոքր կարող է հանդիսանալ Ուրարտուի լրիվ պատմության նկարագրության հտապում, խթանելով պատշաճ բարձրության վրա զնեյ նին Առաջավոր Ասիայի այս հուշարարական սրբանի նիշա հանաչումը և պատմական գեղը:

Проф. Гр. КАПАНЦЯН

ХЕТТСКИЕ БОГИ У АРМЯН

В СВЯЗИ С ХЕТТСКИМ ВЛИЯНИЕМ НА АРМЯН И ГЕНЕЗИСОМ
АРМЯНСКОГО ПАНТЕОНА ВООБЩЕ

Предлагаемая тема неразрывно связана с формированием армянского народа, начиная можно сказать с первых древнейших моментов его исторического становления. Под названием „хеттский“ мы будем здесь понимать то общее, что связано с древнейшим культурным миром Малой и отчасти Передней Азии за второе тысячелетие (и позже) до нашей эры. Хотя хетты и играли тут доминирующую роль, но для нашей темы не всегда дифференцированно выступает хеттское и отличие напр. от хурритского, лидийского от фригийского и т. п. Термин „хеттский“ у нас здесь скорее родовой, чем видовой.

Мы трактуем нашу тему о „хеттских (т.е. малоазийских) богах у армян“ во-первых в связи с хеттским влиянием на армян вообще, на их этногенезис, язык и пр., что дается в начале этой работы. Затем дается как основная тема—наличие пережиточно сохранившихся хетто-малоазийских древних божеств у армян. Наконец, мы пытаемся проследить возможные переживания этого культурного хетто-малоазийского мира и в тех божествах, которые исторически выступают под названием иранских и семитических богов, как отчасти и в лице христианских святых, отражая перерождающее влияние этих новых историко-идеологических факторов.

I.

ВВЕДЕНИЕ

Исследуемая нами тема неразрывно связана с общей проблемой армено-хеттских языковых и вообще культурных отношений. Как известно, впервые эта проблема была поставлена ученым Jensen'ом в своей работе „Ninifer und Armenier“, но у почтенного ученого не было под рукой проверенного исторического материала: хеттские иероглифы тогда не читались (да и теперь это чтение спорное), а хеттские клинописные тексты стали достоянием науки после Jensen'a, сравнительно недавно (со времен первой мировой войны). Основываясь на клинописных материалах хеттского языка, мы в своей работе „Šeppo-armeniasa“ впервые захотели поставить на точные научные рельсы вопрос о хетто-армянских исторических связях, делая упор, естественно, на языковые общности. В этой области нам удалось дать более ста (до 150) лексических (т.е. коренных) и формальных корреспонденций между обоими языками, выявив в то же время, в связи с хеттским миром, происхождение некоторых армянских феодальных родов и божеств. Наша же эта работа о хеттских (т.е. древне-маллозийских) богах у армян, сохранившихся и в лексических переживаниях, есть как бы последующее дополнение к напечатанному уже основному труду.

Чтобы лучше ориентировать читателя в связи с нашей новой темой об этих божествах, мы считаем не лишним здесь предварить схематически то общее, что нам удалось до сих пор выявить в проблеме армено-хеттских культурно-исторических, конкретнее языковых взаимоотношений, а это имеет отношение и к генезису армян вообще.

Хеттская культура (и язык), господствовавшая во втором тысячелетии до Р. Хр. в Малой и отчасти Передней Азии, не могла не влиять на другие народы и племена, так или иначе соприкасавшиеся с этим миром. А ведь

¹ Šeppo-armeniasa, Госиздат СССР, Эрзянь, 1931—1932 г., стр. 143.

эта культура с сильной государственностью (в 1800—1200 г. до Р. Хр.) имела экспансию и вне своих территориальных пределов: ее влияние простиралось и на население Эгейских островов и на доисторическую Армению, на Сирию и даже на юг России. Хетты если и начали исчезать с политической арены с VII в. до Р. Хр., продолжали однако существовать в лице катаонов до III—II века, а в дальнейшем претворились или перемешались с другими народами и новыми этническими образованиями. В частности, армянский этно-генезис несомненно связан с судьбой этих хеттов.

Формирование армянской этники (народности) теоретически мы предлагаем делить на три главных этапа: XII—VII в.в., VII—III в.в., III—I в.в. После разгрома в 1200 годах хеттской конфедерации фригийцами часть этих фригийских племен, фригийцев по происхождению или родственных с ними, смешалась с *hai¹*-ями области *Haiaza*, находившейся к северо-востоку от природной Хеттии (= Каппадокии). Вспомним слова Геродота, что река Галис вытекает из Армении (т. е. бывшей *Haiaza*?). Эту первичную этноскрепченность мы выдвигали в нашей работе *«Chetto-armeniaca»* раньше Кречмера и Хачатряна, указывая также на общность *Haiaza* с национальным именем армян — *hay* (*հայ*). Этот первоначальный домен армян веронтико совпадает и общим с исторической Малой Арменией, которая в древности считалась частью Каппадокии, а впоследствии выделялась в самостоятельную единицу, занимая пространство между предельными пунктами — Севастией, Никополем, Сатапой и Мелитеной¹. Хотя в последнем районе еще в VIII веке было хеттское маленькое княжество, покоренное в 712 г. Саргоном, но несколькими столетиями позже район Мелитены назывался уже Арменией (римский историк Аммиан Марцелин город Мелиту называет столицей Малой Армении). К этому времени арменизация фриго-хавс с местными другими племенами, особенно с денационализированными хеттами Каппадокии, Малой Армении, Мелите-

¹ См. Н. Адонц. Армения в эпоху Юстиниана, стр. 74—75.

ны, а позже и области Цопк (Sopkene) получала как бы свою вторую формацию, свое дальнейшее этническое оформление, выступающее под названием атмен'ов (а территориально и „Armina“) в надписи Дария из Бисутунской скалы (надписана около 520 г. до Р. Хр.), в халдаской династии „арменидов“ (Руса III, царствовавший до 585 г. до Р. Хр., был армянского происхождения—Rusa Erimenaxi „Руса арменид“), у греков, а позже и у римлян и др. Интересно отметить, что термин Armina („Armina“) в надписи Дария заменен в аккадском переводе той же надписи старым политическим термином Uraibi „Урашту“ (из Урарту), более понятным для ассириовавилонян, чем новое Armina. При Дарии под этим последним термином выступает район исторической южной Армении, ближе к сирийскому миру, судя по данным той же надписи Дария, но при Ксерксофонте уже центральные районы позней исторической Армении (к северу от реки Кентрит), а также область Тарон и севернее, также назывались Арменией, с делением на восточную и западную. Несомненно, что после начальной Халасы—Малой Армении этот второй решительный момент арменизации нужно приурочить к культурно-политической роли „армян“ в области Цопк (Sopkene), Тарон и южнее, в связи с семитическим (арамейским) влиянием с сильно развившейся социальной (классовой) дифференциацией и политической ролью персидского сатрапства. И хотя термин ат(а)мен- можно сроднить еще с именем страны Атмее, упоминаемым к северу от Диярбекира, и с Urmēni-ixi, т. е. с именем страны, упоминаемой в надписи урартского царя Менуи (начало VIII в. до Р. Хр.) в Пагнике, однако нет препятствий и к его образованию от этнического термина атат-, общего имени арамейцев—сирийцев, как полагают многие (Хоренский, Марр, Адонц...¹). Окончательное завершение формации армян относится ко второ-

¹ У лезгинцев и лезкинцев было много собственных имен от корня атм- (hema-). Урартские Erimēni-axi „армянский, арменид“ так относятся к Armina, как Елга к Atla, Егала к Atala..., ср. арм. etag и atag, etabi и atabi, etayut и atayut и др.; ср. также халд. swto „госпожа“ и арм. kmti-(d.) в слове kmtord „(барышня)“, kmtat „мать“ и др.

му веку до Р. Хр., когда при царях Артаксии и Зарнадре Армения особенно простерлась к северу: у мидийцев была отбита Каспиана, Савинта и Басоропеда, у иберов (грузин) — предгорья Парнадра (Тайк и Спер), Холарзена (арм. *Կտարզ-ք*) и Гогарежа, у халибов и мосивойков — Каренита и Дерксена, у катаонов — Акилсена и у сирийцев — Таморита (= *Sidort*) [а не Тарон, как искажено у Страбона]¹. Эпоха Тиграна Великого только закрепила это окончательное завершение этнического оформления армян, как новой исторической народности с общими языковыми элементами, но с многочисленными диалектами (= наследием прежних племен и языков). На территории Армении, конечно, продолжали еще сосуществовать другие народы и языки, напр., марды-иранцы, которые арменизируются уже после Р. Хр., хойты в Сасуне арменизируются еще позднее, ортасы в Анзите и др., а области Сюник, Арцах и др. арменизируются уже по завершении этой главной формации армян.

В армянском языке есть, как известно, солидная доля индоевропейского элемента или слов (по моему, до 400 корней и до половины арм. форм-частич), что несомненно связано с фригийским движением из Балкан в Малую Азию; эту связь армян с фригийцами особо отмечают древнегреческие историки. Трудно сказать, как называли себя эти фригийские переселенцы, ставшие позже одним из главных этнических элементов сложного армянского народа. Применявшийся до сих пор для этой фригийской ветви термин „армен“ можно принять только условно (чисто „теоретически“); реально его у фригийских племен могло и не быть, не говоря уже о наибольшей возможности чисто местного образования этого *ar(a)men*, как сказано выше. Несомненно, что завоеватели фригийцы в культурном отношении были ниже хеттов, пребывавших в социально-эко-

¹ У Страбона стоит Тамоитис, что Н. Азия считает искажением имени страны Тамоитис (= арм. *Tamor-kh*), отнятого армянами у сирийцев. Тарон же до Артаксии и Зарнадра был уже армянским, что видно из описания Ксенофонта.

номическом отношении в более развитом состоянии (рабовладельческая формация), а в культурном отношении эти фриго-армяны, как и поздние киммеры и скифы, несомненно подвергались сильному влиянию этих аборигенов (хеттов, хурри-митанцев, халдов, балайцев и др.) с разложением своих племенных формаций на классово-производственных отношениях.

Возвращаясь к хетто-армянским этническим связям, мы не можем не отметить также, что армянская область *Մոփ-ը* *Tzori-kh* (*Sophène* греков) на юго-западе Великой Армении помимо „наирских“ племен имела также хеттские этнические элементы, при халасском (урартском) царе Менуа находилась под хеттским владычеством, при Сардуре II (III), судя по надписи в Изоглу, подчинялась частично хеттскому царю Хиларуада из династии Шаху (откуда армянское *Մոփ-ը* *Šmīr* или *Šmī-šr* — Шахидская Софена). Наконец, урартский царь Аргишти I из хеттских районов на обоих берегах Евфрата переселил в Ван более 22000 мужчин, женщин и отроков, если верить надписи этого царя из вавилонской скале („Хорхорская“ надпись, колонка II, строка 21). Таким образом, армянский народ и в своей первоначальной формации в районе исторической Каппадокии и Хакты и во второй решающий период этого оформления на юго-западе Великой Армении (Цока-Туруберан) впитал в себя много хеттских элементов, а в дальнейшем хетты восточной Катаонии и Мелитены окончательно арменизировались (в римскую эпоху), ввиду по завершении этнической формации армян.

Какой же языковой материал отложился из этого хеттского мира в армянском? Ограничивается ли это чисто языковым или другим культурным вкладом, или эта хеттская проникновенность еще глубже? Оказывается, что многие этнографы склонны даже в армянах видеть непосредственное расовое продолжение хеттов с их длинноголовым обликом, кривым носом и пр., называя этот антропологический тип „арменовидами“. Но нас в данном случае интересует не это. Хеттский мир отобразился у армян и в пантеоне: многие хеттские божества были у армян изначально (до персидского влияния) родными божествами

и продолжали существовать даже позже, минуя сильное влияние иранизма и бытуя даже в христианскую пору в лексических переживаниях, но естественно с измененными значениями или функциями (христианизм в этом смысле возобладал и вытеснил местные божества).

Но прежде чем перейти непосредственно к этой нашей основной теме, не лишним считаем предварить здесь вкратце тот лексический и грамматический материал, который вообще роднит хеттский и армянский языки. Это будет наиболее веским и доказательным фактором не только для вышеприведенного исторического, культурного, этнического (и антропологического) объяснения истории образования армян, но и хорошей подосновой для нашей основной темы о переживании хиттских (теср. малдазайских) богов у армян, в связи вообще с языческим верованием армян.

II

ХЕТТИЗМЫ АРМЯНСКОГО ЯЗЫКА

Хеттские надписи дают до тысячи корней и слов, из коих не менее 100 слов можно проследить в армянском языке, а это есть довольно сильное наслоение, не говоря уже о грамматике. Возьмем вкратце сперва грамматические общности, а затем и лексические.

ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОБЩНОСТИ*

Хеттский язык оперирует в весьма сильной степени местоименными-энклитиками, т. е. такими агглютинативными местоименными прилогами, которые ставятся с конца любого слова и имеют значение личных, указательных и притяжательных местоимений (хеттский язык имеет и самостоятельно употребляемые местоимения). Напр., mahhan „когда“, mahhan-ma-wa-mi-kan „когда-же-мол (-де)-мне“, kirti-mi „(я)-руке-моей“, urri-watat-mi „пошли-то-мне“, tian-

* При научной транскрипции хеттских слов знаки h и i перепадают звуки h [теср. x] и i. Некоторые хеттологи, как Стуртевант и др., пишут только этими последними буквами (т. е. „h“ и „i“). В армянском им соответствуют большей частью h (ноя x) и i (реже h). Мы здесь придерживаемся транскрипции Стуртеванта.

-аз „когда—он“, kuenzi—из „убивает-их“ и пр.; ср. халд-
ские—aru-me (из aru-me) „он дал-мне“, Xaldu-me „Халд-
-мне“, eban-ukle „странешмоей“, ewri-uki „господь-мой“,
buzatu-li „я подчинил (собств. сделал слугой)-их“ и пр. и пр.
Известно, что и семитские языки оперируют местоимен-
ными энклитиками и глаголах. Ср. армянские—matz-a „мать-
-сия, мать-я, мать-моя“, ot grēc-aw-n „то, что написано“,
ot grēc-n „тот, который писал“, es-n „то, что я“ (Перевод
Грофа Гр. Кипицян с *Восточных языков*, стр. 114). Грузинский язык оперирует в
глаголе местоименными проклитиками, что существует,
как полагают некоторые, и в хуррийском.

В повторных сложенных одного и того же корня (гла-
гольного) армянский язык как бы в точности копирует
хеттский. Напр. чистые, т. е., неизменяющиеся повторения
имеем в хетт. hulhullawar „поразить, поражение“ (от про-
стого hul „ударить, сразить“), partipartiskizzi „рвет, разры-
вает, щиплет“, lallalishgaweni „идем походом“ (от lala „по-
ход“), ruhrul (-r) и пр. и пр.; ср. арм. xolxol-em „пора-
жаю, сражаю“, řařař-em „разбиваю“, řatřat-em „разрушаю“,
rhořrhoř-em „раскапываю, рою“ и пр. Но в хеттских по-
вторениях может выпасть согласный какой либо элемент
(с конца или начала) одного из этих членов, напр. řand-
and- „утверждать“ (из řand-řand) подобно армянским
řařařařař-un „противный“, řab-eb-ay „агук“, řayřayřař-em
„раздобываю“, yorřorř-em „называю“ и пр. Или сравня хетт-
ские řu-řari-iz „горло, гортань“, řar-řari-ar-anza „испорчен-
ный“, řu-řurř- „отрезать“ (нос), řa-řuk-essar „обворожение“,
we-waw- „требовать“ (от простого wek- „просить“) и пр.; ср.
подобные же повторения с выпадом согласного в первой
части удвоения и у армян—řharřař-iz „возделая“, řa-
řar-iz „умоляю“, řadar-em „устанавливаюсь спокойно“
(ср. простое řar-em), řicar-iz „смеюсь“ (ср. řař-iz „смех“) и пр.

Из словообразовательных или флексивных частей от-
метим:

1. хетт. -atar=арм. -ard (из -ardr) как хетт. řatarawar
„мужество“, řarřar „захватывание, оккупация“, řadar „си-

дение* и пр. при армянских *zołow-urd* „(сбор), народ“, *uag-urd* „насыщение“ (собст. упоение), *xorh-urd* „совет“ и пр.

2. хетт. *-imar* | *-im(a)n* = арм. *-um* (<*-uman*), как хеттск. *latnumar* „оставление“, *lahumar* „выливание“, *awawumar* „обозначение“ и пр., где *-imar* (>*-umar*) для имен. и вин. п., а *-uman* для косвенных, при арм. *uz-um* (р. п. *uz-(u)man*) „учение“, *eteg-um* „качение, дрожание“, *kauthak-um* „поскальзывание“ и пр. и пр. Этот суффикс один из активнейших в армянском языке.

3. Хеттск. *-asta* = арм. *-ust*, напр. хеттск. *manasta, tasta, pasta* и пр. (где *-asta* показывает исходность) при арм. *ver-ust* „свыше“, *berkh-ust* „снизу“, *artakh-ust* „извне“ и др. Этот суф. есть и в греческом, в виде *-osteo*(n), как *endosten* „извне“ *ektosten* „изнутри“ и пр.

4. Хетт. *-asti* = арм. *-ast(i)* для отыменных существительных, как хеттские *dalugastī* „долгота“ (= длина), *palhastī* „широта“ и пр. при арм. *thakh-ast* „скрывание“, *gal-ust* „приход“, *bag-ust* „одежда, одевание“ и пр., склоняющиеся большей частью по 1^й скл. Ср. слав. *-ость* (молодость, бедность и пр.).

5. Хеттск. *-uzzi* для отлагольных и отыменных имен сосудов и пр. = арм. *-uē* (напр. *parkuē* „шелуха, гильза“, *arhuē* „шар для игры, мяч“, *brduē* „кроха хлеба“, *thalkuē* „пучок волос от чесания“ и пр.

6. Хеттск. *-enja* для исходного падежа некоторых местоимений, как *sum-enja* „от нас“ (при *sumes* „вы“), *arēnja* „от них“ (от *aras* „он, тот“) = арм. *-enj* в местоимениях [*enj*] „от нас“ (от *du-kh* „вы“), [*manj*] „от нас“ (от *me-kh* „мы“).

7. Хеттск. *-i* (y) как глагольная флексия 3 л. единств. ч. наст. вр. напр. *rai* „дает“ (при *rami* „даю“), *essai* „исполняет“, *israñi* „возмущает“ и пр. = арм. *-u*, напр. *kard-a-y* „читает“ (*kard-a-m* „читаю“), *go-y* „существует“ (*go-m* „существую“), *grē* (из **grē-y*) „пишет“ и пр. и пр.

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ОБЩНОСТИ

Приведем только наиболее простые, непосредственные и малоизменившиеся лексические корреспонденции, предваряя при этом, что начертание *š* для хеттского было фонетическим эквивалентом сибиланта *s*, что и пишем.

1. *hark* „притеснить; притворить (дверь)* — арм. *xethk-em* „ударяю (рогом или чем-либо другим), надавливаю“, *gruz*, *xethkha* „колоть, шепить; ударить“.
2. *harr* „отрезать* — арм. *har-anem* „режу“ (зорист *hali* „отрезаю“).
3. *harnni* „палатка, навес* (з) — хоган „палатка“.
4. *handa-is* „горный, пыльный* — арм. *xand* „высокая, горная“ (откуда *xandz-em* „опалию, жгу“, *xandzoi* „полево (дров) в горном виде, голый“). Этот корень есть и в других инд-евр. языках. Собственное имя Хандуш (= жна Давид Сасунского) возможно того же корня и значит „горная“.
5. *hattr* „писать* — арм. *hetdrum* „рассекаю“, *hetd* „черед, очередь“.
6. *haxika* относится к растительному миру (с детерминативом „растение“), но арм. *hark*, а диалектически и *hark* „колос“, точно определяет это хеттское слово, столь любимое богом Тарку.
7. *hila* — род строения „притвор храма, портал* — арм. *hiwi*, *xiwi* „хижина“.
8. *hingan-lamar* „танец, увеселение* — арм. *he(n)gi-em* „усмехаясь, осмивая* (ср. семасиол. диалект. *xndal* „веселиться“, но и „усмехаться“, как и *sicahel* „смеяться“, но и „усмехаться“).
9. *handand-atar* „опека, воля, мановение* („control, nimen“), употребляется для божественного излияния опеки, воли и пр. — арм. *yandandz-em* „опекаю, забочусь“ из **handand-em*, с перебоем „д“ и *dz*.
10. *hal* и удвоенный *halhal* „поражать* — арм. *xoixol-em* „режу, срезаю“.
11. *hann-ar* „бабушка* — арм. *han* или *hani* (id.). Это слово есть и в лат. *anus* „старушка“, др.-верхненем. *ana*, ср. верх.-нем. *ane* — соврем. нем. *Ahne* „бабушка“.
12. *hapat-is* „нассах* — арм. *hpat-ak* „поданный* (ср. также новооткрытое *pat-ak* „раб“).
13. *hak* „заговорить, обговорить* — арм. *xok-am* „говорю; размышляю; читаю“.

14. *hallaw-* „повздорить, ссориться“ (*halluwatar* „гнев“) — арм. *xtow-im* „избудораживаюсь, волнуясь (море); ссорюсь“.
15. *hal-anta* „голова“ — арм. *xei-(kh)* „головная часть (корабли, моста), крыша (дома); разум, ум“. В хеттском *-anta* является суффиксом, как имеем в именах *hameshanta* („весна“), *gimanta* („зима“) и пр.
16. *haa-* „вынуть, вытянуть“ — арм. *han-em* (id.).
17. *harra-* „размельчать“ — арм. *harhar-em* „разрушаю“ (удвоение от простого $\sqrt{\text{har-}}$).
18. *hazz(ia)-* „чертить“ — арм. *haz* „черта“.
19. *harna-* „мутить“ (?) с причастным *harnan(a)* и отглагольным именем *harnammar* (муть), а отсюда, т. е. через форму косвенных надежд *harnam(a)n* (при имен. и вин. *harnammar*) мы имеем вторичный глагол *harnamni-ia-*. Мы предлагаем для хеттских *harna-* и *harnamni(a)* значения „мешать, перемешать, перемутить“, имея ввиду непосредственно сродные им армянские — *hagn* „смешанный“, *hagn* „густая (толпа)“, *hagnem* „мешаю, смешиваю“, *hagnaman-em* или *hagnamanem* „перемешиваю“. Ср. также чисто хеттские отложения в армянских *harnalanj*, *harnicalanj* или *harnačalanj* „сбород, чернь; простонародный“ из хеттских *harnalanza* : **hurnalanza* (в хеттском клиновидный знак *har* может быть прочитан и как *hur*) с суффиксом *-anj* (= хеттск. *-anza*), представленным и в хеттск. (?) **qad-mibz midzawanj* „кошмар“. Арм. *xandalatankh* „сердоболье, любовь“ имеет суффикс *-alat* из хеттск. *-aland* (resp. *-alanza*) подобно **harn-alanza* (= арм. *harnalanj*).
20. *harp-as* „враждебный“ — арм. *harb* „жадный“ (и груз. *harbi-* id.).
21. *huhart-is* [или *huhurt-is*] „горло, гортань“ — арм. диял. (в Вагаршанате) *xaxurth* (id.), что слышали мы в выражении *xaxurthə sur k'ançni* „гортань перевернется“ (говорилось о ребенке). Армянские *kokord* и *sozord* „глота“ фонетически дальше отстоят от хеттского *huhart* (resp. *huhurt*.)

22. *ham-an(f)* „весь“ — арм. *kumb* (<**xumh* <*xum*) „группа“. Армянское *mb* <*mm* <*m* прослеживается и в других случаях (см. Chetko-arm. стр. 90, 119).
23. *sara* „наверх“ — арм. *sat* „вершина“.
24. *hali-is* (resp. *hali-is*) „большой“ — арм. *hal* в сложных *halakratem* „(говорю много >) болтаю, забавлю“, *sumasbrod* или *halawaburhn* „говорливый; лгу“ (ср. простые *huayt* „мот, обжора, разжиг, безразличный“, *burhn* „губа“). Быть может собственное или места *Šalagom* собственно значит „много скотных помещений“ (есть и собств. или *Gom-er* „помещения для скота“). *Šalwerd* „большой ручей“?
25. *hull-* (resp. *hull-*) „ссориться, драться“ — арм. *hu-a-baroy* „ссора-иравный, драчливый“, *hurl-a-baroy* (id.), где арм. *hurl* — хеттск. *hullatar* („ссора, спор“).
26. *spand* „изливать, вознать, жертвовать“ — арм. *spand* „жертва“.
27. *spard* „выскользнуть, вырваться“ — арм. *spdim* (id.).
28. *sara-* „тянуть, натягивать“ — арм. диалектическому *zarei* (id.), ср. др.-арм. *zar-kh* или *zar-uac-kh* „состав, снаряжение, строй“.
29. *salig-* „сойте, изнасиловать“ — арм. *zelex* или *zilex* „любовник, блуд, развратник“. Арм. *zelex* (откуда и *tex*) „развратный“ несомненно более поздние формы, чем *zelex* или *zilex*.
30. *haga-is-* „знак, указание“, *haklun* или *haklis* „закон; порядок; обряд; обычай, пошлания“. Для первого слова возможно и производное значение „затмение (луны, солнца)“, как предлагал хеттовед Форрер. Ср. арм. *zak* „норма, установленное состояние“ (по Большому словарю: „*coordinatio, constitutum, condilio, aestimatio, mensura*“). Значение арм. *zak* „определенный налог, такса“ выводится нами из этого хетто-армянского *zak* и не есть заимствование из персидского *zak* (id.), что само является несомненно заимствованием из малоазийского древнего мира (via *armeniasa*?). В хеттском был и гла-

гол *zak-i sek-* „знать“, как источник приведенных примеров, подобно русским: *зн-ать* > *знамение*, > *знак*, *назначение* и пр.

31. *izh-* „наблюдать“ — арм. *sk-em* (из *zak-em* < **uzk-em*) и позднее *hsk-em* (id.).
32. *esri* „форма, внешность“ — арм. *eges* „лицо“ (обыкновенно множ. числе *egeskh*). В армянском *eges* имеется метатеза из **es*(*er*).
33. *eshahru* (= *eshahru*?) „плач“; ср. арм. *axar* „плач“, „скорбь“. В хеттском пишется и *ishahru*. От армянского же *axar* „плач“ имеется и отыменский глагол *axarei* „оплакивать“, *araxarei* „каяться“.
34. *izha* (= *ixha*) — „хозяин, господин“; ср. арм. *ixh-em* „властную, господствующую; осмеливаюсь“, откуда *ixh* „может и арм. *ixh* „вельможа, князь“, хотя подобное слово (*ixh*) есть с тем же значением в сумерском и у уральских тюрков.
35. *kar-* (*gar-*) „поднять, взять“ — арм. *gerph-em* „граблю, уриваю“; ср. русское „граб-ить“ из праформы **garb-*ни. В хеттском был подобный же корень *kar-* со значением „пожирать“, что мы считаем тем же корнем, но с дериватным значением „взять“ — „грабить“ — „пожирать“.
36. *kis-* „становиться, наступать“ — арм. *sk-an-im* (< **z-kis-an-im*) „начинаю(сь)“, *s-kiz-bn* „начало“ с преф. *s* из *z*.
37. *haxan* (resp. *koñan*) „плата“ — арм. *an-kosn-em* (= *an-gosn-em*) или *an-koñn-em* „не ценю, третирую“; есть и арм. *koñn-el* „дарить“ („Этимол. словарь“ Ач., III, стр. 1492).
38. *gangali* „печенье“ — арм. *karkand-ak* (id.).
39. *pulpali* „ветвь“ (наш перевод) — арм. *bolboj* (< **bolboj*) „отпрыск, ветвь“, как имеется *doldojam* < *doldoham* „дрожу“ и пр. (см. Chetto arm., стр. 76).

* См. у Фридриха „Die hethitischen Bruchstücke des Gilgamesch-Epos“ (ZA. V, 1929, 42-127): „Und die Bäume, die ich hoch geschätzt habe, davon will ich viele *pulpali*“ „abschlagen“. Хеттское *Götze* переводится *pulpali* = *ветвь* (ib.). Тут хеттское **dalñan pulpali* „всесомненно

40. *parbu* (или *bargu*) „высокий“. Ср. арм. *bargaw-ač-em* „развиваюсь“ из хеттского *barḡu* + арм. *ač-em* „росту“ (т. е. все могло значить „высоко расту“), хотя есть возможность все это арм. слово вывести из хеттск. причастия **barḡua(n)a* „возвышающийся“. Быть может, такой же хеттизм арм. *ambarhawač* „чванливый“ из *am* (<*ham*) + *barḡaw-ač*?
41. *raw-ant* (*banw-ant*) „испеченный“ хлеб—арм. *bow-em* „жарю“, *bow* „горнило“ (ср. лат. *fov-eo* „грею“).
42. *pittur* „крыло“—арм. *phetur* „перо“ (ср. нем. *Feder*).
43. *partipartiskizi*—„рвет, шипит“ [(*Wolle*) *zerzupfen* (по Фридриху)]; ср. арм. *pheth* „вусок“, *phethem* „шпилю, рву“ (ср. лат. *patz* с род. и. *part-is* „часть“).
44. *pittula* „петля“ (шерстяная), как переводит Götze. В новоармянском это слово сохранилось в слове *phathil* „хлопья (снега), клубок шерсти для чесания“ (в Лори, Карабах, Ереван), *phathul* (в Тραπεзунде) „хлопья снега“. Есть и диалектическое *thathul* „клубок ниток, обмотанный на пальцы“ (в Арарате, Буланже, Апаране, Алашкерте, Карабахе), хотя тут мы видим народную этимологию в связи с арм. *thath* „лапа“, и это слово в значении „обмотка ниток“ раньше также звучало *phathul*, став позже *thathul*.
45. *patalliyandu* „ла саглают увечным“ (перек. Фридриха), а по Стуртеванту основа *patall-iš-* должна была значить „снизывать, заковыдывать в пути, княдзлы“ („*letter*“). Это значение поддерживается арм. корнем

значит „крепкие оковы“ (ваинт. и. ма. ч.). „*patall-iš-*“ может происходить и писаться *patallul*. В хеттском было и хеттизованное (из иранского?) слово *patallan(i)* „срок, пономство“, где *patallan* *patall-* из **patall-*, также соответствует армянскому *patall-* (< **patall-*). Ср. у иранских кабанов *valan* „отпрыск, отродье“ и собственные имена *Valas* *Valan* (собств. „вопра отродье“). *Atakalan* (собств. „медвежье отродье“), *Valusak* „детеныш“ и пр. Несомненно от иранского заимствования в хеттском могло быть и „w“ (и начало) на место старого „b“, что мы усмотрели в соотношении хеттских *vali* (= *vala*) „ударить“ арм. *balē-em* (id.), хеттск. *vali-ak-iin* „хвалит“—арм. *bal-bē-em* (id.). Фонетически ср. сближ. хеттского *v(w)*—иранскому *b* в хеттском имени *Хамува* из западно-кавказского *Хамбува*, упоминаемого в эпосе Гильгамеша.

- rai- или rhañh- „охватывать, окутывать, завертывать“, имея ввиду, что -a(i)- в хеттском суффикс (ср. в армянском *rai-em* „охватываю“ и *raiañ-im* „завертываюсь“ из первичного значения „связываюсь“).
46. *tiwail* – вид опьяняющего напитка, ср. арм. *thmur* „хмель“ и глаголы *thmur-im* или *damar-im* (=груз. *√thwr*) „одурманиваюсь“.
47. *tabull-i* (*tapull-i*) „поднос“ – арм. *tharñur*, диалектн. *dephur*, *terphur* (id.), лат. *tabula*, греч. *tabia* (отсюда *тарту́б*). Для соответствия хеттского „i(i)“ армянскому *т* (*т*) ср. также хетт. *hailuw-* „ссориться“ – арм. *hařov* „возмущаться“, хетт. *thaval* (вид хмеля) – арм. *thamur* (id.), хетт. *stall-uz* „лес“ – арм. *antar* (id.)¹.
48. *nivall-is* „невинный“ (по J. Friedrich'y): говорится о побратиме Гильгамеша, т. е. об Энкиду, умиротворяющем после боя (в древневавилонском эпосе о Гильгамеше, переведенном и на хеттский). Мы предлагаем это хеттское слово *nivall-is* перевести через „слабый“, „изнуренный“, имея ввиду его точную корреспонденцию в древне-армянском *nial* (id.), произносимом как *nəval* из **nival*. Это наше толкование хеттского слова мы подтверждаем и аналогичным местом из вавилонского текста.²
49. *malara* „будто-бы“ – арм. *malawand* „особенно“ с суф. -and также хеттского происхождения, как имеем

¹ Хетт. *stall-* „лес“ имеет спереди детерминатив *Giš* „дерево“, употребляется рядом с идеографическим *GišTIR* „лес“. О возможности сравнения этого *stall-* с арм. *stal-dz* „древесина“ см. у нас *Свето-асениаса*, стр. 114, прим. 1.

² Наше толкование хеттского *nivall-is*, как „слабый“, а не „невинный“, мы можем поддержать и тем соответственным местом из вавилонского текста об эпосе Гильгамеша, фрагменты переложения которого сохранились в хеттском. В вавилонском тексте читаем: „Смерть победила меня, мне бесценен я. Боги любят меня и силу дают мне, Все думы Урука (мне) хвалу воздают, Но ты от своей судьбы не избавишься, о чудесный ты мой“ см. История древнего мира, т. I, Древний Восток, арм. пер.с. 1948 г. стр. (71). Это – слова умиротворяющего Энкиду, обращенные к своему побратиму Гильгамешу. Хеттское слово *nivall-is* имеет переклад собою два вавилонских клина, которые мог означать признаком заимствования этого хеттского слова.

хеттские *kalla* („низ“) но и *kallanda*, *appa* (после, назад) но и *appanda*, *pata* („вперед“) — *pattanda*, *araha-za* — *arahaanda* („кругом“).

50. *ni* — в начале предложений есть союз „и“. Ср. среднеармянское и диалектическое (в Приевфратских арм. областях) *ni* с тем же значением („и“) и употреблением в начале предложений. Ср. также др. арм. *na* „более, также“.
51. *vael-is* „любленный“ (7). Ср. арм. *vayel* „достойный“, *vayel-iz* „пристойный“, *vayel-em* „пользуюсь, наслаждаюсь“ (из первичного „удоставляюсь“?).
52. *warraat-ia-* „возмущаться, восставать“ — арм. *wogot-im* „борюсь“ (рогами, оружием, руками), что неправильно писалось через *ogot-im* вместо *ogot-im* *wogotim*, как неправильно писалось *ohnak* им. *vohnak* (стая зверей), под влиянием позднего начального правописания буквы *n*, эквивалента *q*.
53. *warra-* (*warra-*, *warraizzi*) — в сочетании с *anda*, т. е. *anda warra-* „закрывать, накрывать; защищать“ („shut in, protekt“, Hitt. Gl., 76) этимологически — арм. *var-em* „надеваю (оружие); нарываю“, откуда *var-ellik* „оружие, панцирь“; ср. также *zina-wat* „одетый в оружие, вооруженный“, *var-em zdra-* „распускаю знамена“, *var* „легкое покрывало царя или царицы; знамя; церковное полотно с крестом“. Нгозну сопоставлял хеттское *warra-* с готтским *warjan*, старо-верне-нем. *werjan* „wehren“, санскр. *varatār* „Schirmer“ и пр., или же сопоставлял с литовск. *veriu* „закрываю“, старосл. *vary* (id.), старонид. *ynoti* „закрывает“ (см. Bogh. St III, стр. 174, 216, прим. 3).
54. *wa-* „гореть“, *war-pu* „зажечь“ — арм. *var-em* „жгу“; ср. также хеттс. удвоенное *war-watan pahhur* „разгоревшийся огонь“, *ur-watan pahhur* (id.) подобно новоарм. *varvat-un hur*, а хеттское *urani* — *warani*, т. е. форма со стяжением начального „wa“ в „u“, также обретается в др. арм. языке в слове *uran* „светиль-

ник, грелка* (по Ручному словарю *համակ*—*горшок*, *սոսորակ*).

55. *widar* „вода, воды“ (имен. п. мн. ч.) при *watar* „вода“ (им. п. ед. ч.), *wetenas* (род. п. ед. ч.), *witeni* (дат. п.) и пр.; ср. др.-арм. *urd* „ручей для поливки; бассейн воды“ из старого **werd*, ср. б. м. собственные имена мест в Армении—*Lactiverd*, *Šalverd* (река у села Ошакан, значило „большой ручей“?), *Eñward* („верхний ручей“?)¹. Стижение начального арм. „*vi*“ и „*u*“ известно также в слове *Višar* „дракон“, но и *Ušar* (id.), *viš* „молот“ но и *uñ* (id.); ср. др.-арм. *verj* „копец“ и *uñ* (id.), *viğ* „помощник“ и *awgn-em* „помогаю“, *vzet* „противный, противоположный“ и *aws-ox* „противник“ и пр. Хеттское *watar* (мн. ч. *widar*) имеет корреспонденции во многих индо-европейских языках (греч. *ὕδωρ*, др.-верх.-нем. *wazzar* и др.).
56. *wer-is-* „отрекается“—арм. *ur-anam* (id.) с переходом „*we*“ в „*u*“ (ср. выше *wi* > *u*).
57. ар- „схватить“—арм. ар- в словах *arur* „грабеж“, у-ар-*ur-aki* *յարգիւթ* „захватным образом, грабежно“; ср. арм. суффикс -*arh* („схватыва(с)я“) в начинательных глаголах *karkarphem* (есть и *karkem*) „закрываю рот“, *hixarphem* (есть и *hixem*, *hoys tam*) „отбегаю, отстраняюсь“, *zaxarphim* (есть и *zaxim*) „ужасаюсь“, *sutharphem* „спешу“ (= *har-em*) от *hayt* или *hut* „спешно“, или суффикс -*ar* в *tagnarim* („низвергаюсь“) одерживаюсь суматохой, треволнением“ (ср. хеттс. *tagna-* „низ“), *star-em* „спешу“, *tatarim* „страдаю“ (ср. хеттс. *tatta-id.*), *salarim* „тягиваюсь, медлю, отвыкаюсь“; ср. также диалектические *khən-arh* или *taḥ-arh* „глубокий сон“ (собств. „захват сна“), *kuḥ-ar* „сверток“ (рыбы, змеи), откуда *kuṭar gal* или *kuṭar kuṭar gal* (в арарате. диал.) „обвиваться, свертываться“ (о змеях), от простых *khup* „сон“, *koṭt* „куча“ и пр.
58. *akha* „яма (для капкана)“—арм. *akōs* „борозда“.
59. *alp-anḡa* „больной (какой то болезнью)“; ср. арм. *alḥ-un* „немошный“, *alḥ arḡum* „расслабляюсь“.

¹ Есть два Егварта—одно село в 20 в. от Еревана, а другое в Зангезуре. В последнем районе было и село *Արմար* *Armar*, что б. м. другого происхождения.

60. *arā(i)* „подняться, восстать” — арм. *arē* „встань”, *y-ar-p-e-n* (зорист *y-ar-pau*) „поднимаюсь”, „воскресаю”. Арм. форма с гласным „а” ближе к хеттскому чем к лат. *orior*, греч. *βρύω*. Хеттская форма *arā(i)* может дать альтернизацию с *arē*, как имеем *da(i)* и *dē*, *ra(i)* и *rē* и пр., а альтернативная форма хеттского корня *arē* как раз и предлежит в армянском поезде. *arē* „встань”, зорист **y-arē-au* > *yareau*, наст. вр. **y-arē-p-e-n* > *yarnem*.
61. *arpa* „назад” — арм. *arp* „потом”, „после”. Армянское производное *arəpəw* „отстраненный; обезпеченный” есть также хеттское образование из *arp* „назад, за” и глагола *huv-*, что в хеттском значит „бежать”. Следовательно *arəpəw* должно было первоначально значить „отбежать, отстраниться”, что отчасти и сохранилось в первоначном значении арм. *arəpəw* „отстраненный” (см. „Корневой Словарь” Ачарьян). Для семасиологического же перехода „отбежать (отстраниться)” — „обезпечиться” ср. напр. греческие **χρῶ-στροφῆ* „отвращение, отклонение, бегство”, но также „убежище, защита”. Нет сомнения, что армянские *arəpəw*, *arəpən* и пр. также хеттского происхождения.
62. *lulia* „бассейн” (в своде законов); ср. арм. *loł-əm* „плаваю” с корневыми словами *loł* и *liwl* „плавание”.
63. *mald-* „пронимать” — арм. *malh-em* „молю”.
64. *mall-* „молоть” — арм. *mal-em* (id.).
65. *manink-* „бродить” — арм. диалектическому корню *man* (id.), ср. *man gal* „гулять; искать”, *manel* „прать (итку)”. Хеттский глагол видимо второобразен из коренного *mal-* и суф. *-ik*.
66. *milisk-w* „изнеженный; енух (?)”. Ср. арм. *mek* мягкий, изнеженный с суф. *k* из корня *mi-ē* < **mi* с переходом *-i* в арм. *-ē*, подобно арм. *Neł-ōr* из „Нил”, *zēlsu* „монах” из сирийского *zwlā*, *barsēl* из „Василий” и пр. Форма же арм. *mek* (из **mi(k)*) ближе к хеттскому *milisk*, чем к греческому *μαλινός* „мягкий” (см. у Hübnermann’a, Арм. Gramm., стр. 473), с чем сравнивали до сих пор это арм. *mek*.

67. *zih(k)* „бросать“ — арм. *jig (dzig)* „натянутый“, *jəg-em (dzəg-em)* „натягиваю; бросаю“. Напрасно Фридрих это хетт. *zik* хочет произвести от *√ dā* „класть“ с учащательным суф. *sk*; армянский язык не подтверждает такое странное оформление хеттского *dā* с суф. *sk*.
68. *zaḥka-* „бой, сражение“. Ср. арм. *jaxḫaḫem* „сокрушаю, разбиваю“ (есть и груз. *√ jax-* с тем же значением). Хеттское *z* нормально соответствует арм. *z(ḫ)*, а после носового и армянскому *j (dž)*, т. е. хеттс. *nz* — арм. *nj*. В начале слов имеются: хеттс. *zik* „бросать“ — арм. *dzig* — хеттс. *zawall(is)* — арм. *zival* „чудовище“ (см. о богах). Ср. также хеттские *zi-g ḫ tu-g* „ты, тебе“ с параллельным армянским *du(kh) ḫ dze-r (dze-z...)* „ты (вы), вас“.
69. *aladdari* — вид хлеба. Ср. арм. *alandar* „закуска после обеда“ (по Ручи, Слов.). Малоазийское собствен. имя города (села) *Aladarariza*¹ значит собственно „Хлебоселение“ (ср. семасически арм. *Haç-awan*, *Зерноград*, *Bethlehem* „Вифлеем“ и др.). Хеттское *aladdari* есть производное от *√ *aland-* „печь“ с суф. *-ari* (есть этот суф. и в грузинском), как прообраз арм. *alanj-ei* „поджарить“ (и груз. *alanjwa-id.*). Обыкновенный вид хлеба у хеттов звучал *harsi* (> арм. *haç*?).
70. *tekan ḫ takna (dagna)* „низ, грунт“; ср. арм. *tak* „дно, низ“, что напрасно считают заимствованным из перс. *tak (id.)*. Быть может и арм. *tagn-ar* „переполох, тревога“, получилась из хеттс. *tagn-ar*?
71. *tuk(k)* „иметь силу, значение“ — арм. *tok-am* „выдерживаю“, *tok-un* „стойкий“, *tuk-al* „бессильный“.
72. *tall-la-* „звать“ (бoга) — арм. *tal* „песня“ (семасиологически ср. арм. *kanḡel* „звать“ но и „петь“ в диалектах).
73. *tarra-* „страдать“ — арм. *taḡ-ar-im* „страдаю“ (с суф. *-ar*).
74. *tur-la-* „связать, запрягать“, — ср. арм. *toḡn* „веревка“.

¹ Упоминается классическими писателями.

75. *tu-l-ia-* „суа“; ср. арм. *toł* „ряд людей, стихотворений, букв, жемчуга, животных“. Это сравнение можно принять при условии, если хеттское *tulla* первоначально значило „ряд людей (для суда)“. Видимо у хеттов судьи сидели чинно.
76. *tuhhu-is* „дым“ — арм. *սոս* (*id.*),¹ что получилось возможно из **tux*, хотя не исключается и праформа **tux*, подобно как от *thekhel* „кривить“ имеется *sekhel*, или от *thotel* „сочить“ имеется *sofel* и т. п.
77. *tuṣur-* „собрать вместе“ (войско); сплетать, ссучивать (веревку, нитки...); сочетать (слова) — арм. *thoṣorh* или *thoṣarh* „лаплатанное одеяние, сплетенная как сеть одежда или броня“, новозарм. *tharṣh* „плетенка из прутьев (для ловли рыбы), грузинск. (заимств.?) *tharphi* „кошница, плетенка“.
78. *tal-(dal-)* „оставить“ — арм. *thoṭum* (*id.*), диалект. *thal-el* „бросить“.
79. *tuṣwlekk-as* „тело, часть тела; душа, особа“ (по Götze). Мы предлагаем для этого хеттс. слова первоначальное значение „легкое“ и сопоставляем с арм. *thokh* (*id.*). Хеттские же значения „тело“, „душа“, „особа“ суть новые значения (если они точно установлены), а переход „легкое — дыхание, душа“ не представляет большой трудности. Для хеттс. *tuk-* возможна и параллельная форма **tuk-* (~*lak*). Армянский язык может способствовать и точному восстановлению хеттского правописания. Напр., *gu-li* (ḡ-uz-bi-ga, значущее по Сейсу „vulva (ḡ)“ (судя по словарю Стуртеванта), мы предлагаем читать *gu-ḡ-uz-bi-ga*², имен ввиду арм. *gozberan* „мочевой проход (у телят)“, что на вид состоит как бы из армянских *goz* „моча“ и *beran* „рот“, а из

¹ Арм. слово *սոս* „дым“ нам представляется морфологической эквивалентной старой форме *sos*. Не правилами этимологии арм. *սոս* с русским „снутый“ и пр. (см. Ахрян „Корневой словарь“). С этим последним родственно скорее по форме и содержанию арм. диалект. *սոս* „снутый“ из до-арм. **snag-*.

² Канонические начертания для „ḡ“ и „ḡ“ очень сложны.

самом деле есть хеттское *gāzbita* с народной этимологией на армянской почве.

80. *kāri* „пожалование, удовлетворение“ = арм. *kari-kh* „нужда, потребность“, с соответствием гаухого простого (неаспирированного) хеттского „к“ армянскому простому же „к“. Ср. также след. слово
81. *kairuf* „крюк“ = арм. *karth* „крюк, уда“ с метатезой *tr > rth* и соответствием хеттск. к = арм. к.
82. *kardmia-* „сердиться“, *kardmiaz* „гнев“ = арм. *kharthmanj-em* „роичу, сержусь“¹. В хеттском *kardmia-* получилось из корня *kard-* „сердце“, как имеем русское „сердиться“ от имени „сердце“ или арм. *sartmālim* (id.) от *sirt* „сердце“. Хеттское начальное к передается арм. аспиратором *kh*; ср. также следующее
83. *kuer-* (i *kur-*) „отрезать; стричь, скоблить, сдирать; искажать“ (по Götze) = арм. *kher-em* „сдираю, скоблю“, *khorem* „чесу (тело)“.
84. *kars-* „отрезать“, с которым несомненно родственно и хеттское удвоенное *ku-kars-* „отрезать (нос)“; ср. арм. *kherc-em* или *getc-em* „брею, стригу“, негрельское *kherc-na* „резать, отсекаль“.

Можно, конечно, продолжить этот сравнительный лексикологический экскурс, но и этого вполне достаточно вместе с грамматическими формами для доказательства исторической связи армян с хеттами. К несчастью точного,

¹ В хеттском перед зубными согласными (d, t) выпадало носовое „н“, как напр. *pēaza* = *peanza* „gelenk“, *gēlāza* = *zeianaz* „mit gekochtem (Fleisch)“, *azāza* = *azanza* „leidend, gehörend“. От исходного падежа единств. числа *-az* [- арм. *«f» փոխ*, или *«t» ցանք*] мы имеем также *-anza*, напр. *perkaz* „неба“ = *perkanaza*, *lutanza* „из овца“ (см. *lutaza*), *haz-kananza* „из фамилии“ = *haminnaz* (из имен. падеж. *kananzar* = арм. *հայր Կանզար* „собрание, множество“). Ср. также *ādas* = *ādanaz* „горчий“, хеттск. *sladdar* = арм. *համար*. Следовательно *kaninnaz* есть, как говорит Фрагерах („Die hebr. Bruchst. d. Giltz.—Erm“, стр. 42), редуцированное производное из формы *kāri(n)imant-ы*. Армянское *kharthmanj* подтверждает это, восстанавливая хеттское **karthmanj(-a)*. Быть может арм. *-an* (в *stav-anj*, *madj-anj*, *xal-enj*)² вышло из этого же хеттск. *-an* для исходного падежа?

а иногда и приближенного значения многих хеттских слов мы не знаем, и вероятно никогда не удастся узнать вследствие их единичных употреблений или труднодоступности всего контекста, а это имеет несомненно значение для точного определения количества сравнительного хетто-армянского языкового материала. Мы оставляем также и те общности, которые свойственны и другим языкам, как хеттс. *da* (*dī*) „класть“—арм. *dī* (ср. *danem* „кладу“, *e-dī* „я положил“), хеттс. *ai* (*ei*) „хушать“—арм. *ai-ei* (*id.*)¹, хеттс. *aitas* „задница“—арм. *ot* (*id.*), греч. *ὄρος* и пр.

III

ХЕТТСКИЕ БОГИ У АРМЯН

Перейдем теперь к вопросу о том, сохранил ли армянский язык в своих собственных именах богов или в лексике остатки хеттского теср. малоазийского пантеона. Эта проблема отчасти разрешена нами положительно, что здесь мы можем углубить и дополнить. А эта религиозная связь, как отражение своего рода общенационального древнего субстрата, имеет в своей передаче армянам крупное историческое значение. Рассмотрим наличествующие у армян эти хеттские теср. малоазийские божества.

ТАТКУ

Пишется *Tarkh* или *Tarkh*. Уже другие до нас обратили внимание на соответствие др.-арм. *Տորք* *Torkh* этому божеству. По армянскому историку Моисею Хоренскому этот *Torkh* (или *Turkh*), сын Паскама, внука Айха, был поставлен заместником (юго-) западных границ Армении и стал родоначальником феодального рода Ангел (*Անգղաշունի*). Историк, ложно этимологизируя это последнее доармянское слово в связи с армянским *ar-gei* „некрасивый“, приписывает те же черты и Торку, казавшемуся *angelezu* „некрасивый“. Ему приписывается невероятная физичес-

¹ Несомненно с ними родственен и урартс. *ai-ai* „я выжрал“, как один из коллоквиализмов в урартском.

кая сила, большая чем у Самсона, Геркулеса и перса Ростом-Сагаджик. Торк отламывает громадные скалы, подирует ногтями эти камни, как доски, и рисует на них изображения орлов и пр., а когда враги садятся на корабли, чтобы убежать от него, так он кидает громадные скалы в море и поднявшимися волнами топит эти вражеские корабли и т. п., — мотив, похожий на рассказываемое Гомером о Полифеме. Малоазийский бог *Tarku* — был известен у многих тогдашних народов, напр., в северной Сирии (ср. имена мужчин *Tarhulara*, князя Гургума, при Тиглатпилаcare III (745—727 г. до Р. Хр.), *Tarhunazi*, князя Мелитены при Саргоне II (721—705) и пр.), у ливийцев, где *trqqa* — значит „бог“, у хеттов (*Tarhun*, откуда быть может и *tarhulstar* „верховенство“), у армянцев (ср. имя царя *Tarhundaraba*), у киликийцев (ср. имя князя *Ταρχύνδρος*), у этрусков (*Tarquinius*) и пр. По мнению П. Кречмера, бог *Tarhun* должен был быть сыном богини *Itana* (см. *Kleinaz. Forsch.* I, стр. 12—13). Приводимое же М. Хоренским имя *Raskham*, отца Торка, нам представляется также малоазийским сложным словом из *Ras* (*Raz*-) и *-gama*, часто встречающегося с другими сложениями, как *Tarhugama* — (ср. напр. имя города *Tarhigamani* в халдской надписи царя Менуи из церкви св. Петра и Павла в Ване),¹ *Aitagama* или *Aitugama* (владелец города *Kinza* — *Kahes*) и др. Следует отметить также, что в халдском (урартском) пантеоне нет похожего на *Tarhu* (*Tarku*-) имени какого либо божества.

А И А

Имен. п. *Ara*-á. У хеттов это *Ara*(á) считался полным (растительным) божеством („*Flurgottheit*“), как переводит хеттовед Ганс Эхелольф (см. *Kleinaz. Forsch.*, В. I, стр. 142—143), хотя раз употребляется и как синоним леса, вероятно, как аккадское заимствование, где в одном аккадском списке синонимов *a-ar=ki-iš-tum* („лес“). У халдов-урартцев в их списке богов также упоминается бог *Ar*’а-а, что Сандаджик правильно сопоставлял с армянским мифическим *Ara*, упоминаемым и у Платона в форме *Нр* — *Er* (из **Ar*) в качестве героя, а у историка Моисея

¹ Этот город упоминается при завоевании страны *Xanpazani* (=Хеттия).

Хоремского это Ага-у считается одним из первоначальных наречий—патриархов. С именем этого легендарного армянского „Арая Прекрасного“ связано сказание о его борьбе с ассирийской царьцей Семирамидой, которая возгорелась любовью к Араю, приглашала его прибыть к ней в Ассирию и пр. Из-за отказа Арая Шамирам (=Семирамида) идет войной на него. Хотя и приказано было схватить его живым, но Ара погибает от рук ассирийских ратников к великому горю Семирамиды, которая нарицает одного из своих любовников на подобие Арая и распускает слухи, что боги—аралезы обзавели убитого Арая и воскресили его. Между прочим и у Платона Эр-аринини воскресает после сожжения. Армянская легенда об Арае и Семирамиде имеет свою корреспонденцию в легенде о Дионисии и Афродите у греков и о Таммузе и Иштар у вавилонян, как об этом уже отмечено другими (Левонян, Эмин и др., см. также у Сейса в его „The cuneiform inscriptions of Van“ стр. 414-416). Ару тут считают за солнечное божество, а Семирамиду—богиней природы. Нам же думается, что арм. Ага вместе с хеттским (и урартским) Ага— есть воплощение природы, весенней силы, плодородия и возрождения. Мы уже говорили¹ об экспансии этого хеттского божества на Кавказ к грузинам (ср. груз. *Ağale* и *агала* у земледельцев) и к восточным славянам в форме бога „Яр“ или „Ярило“ (где „я“—вотизация „а“), пережиточно сохранившегося в качестве бога весны, пашни, зелени и пр. чуть не до 19-го века. От этого же „Яр“ имеем Ярополк, Ярослав, яровой, ярий ярский. У армян в песнях пахарей очень часто встречается припев *Ağawel* (или „близен бог, ağawel“), что данными армянского языка не объясним, если не хотим впасть в ложную (народную) этимологию. Несомненно, это *ağawel* (как и груз. *Ağale* и *Ağalo*) связано с именем этого весеннего бога Ага (=wel могло значить „помогти“, „приходи“ и т. п.). Уже позже, при персидском политико-культурном влиянии это армян-

¹ См. „Общие элементы между урартс. и хеттс. языками“, Госизд. Арм. 1936 г., стр. 53—54 и „К происхождению Кларифей“, стр. 21—22.

ское ата начали ложно этимологизировать с перс. атаи „красота“, прибавляя и армянское gelečik „красивый“, составив сложное Ата gelečik „Ата прекрасный“. В древнюю пору малоазиатско-хеттское Ата было любимым божеством, что мы заключаем также из состава многих географических и пр. имен, как Ата-гас („Араев трон“?), Ата-сани („Араева-река“?), Атаһис, Атагеє, Аргієі, Атаһез, аһаһет „тропа“ (собств. „Араев след“), горы Атаіа (между Даралагизом и Зангезуром), груз. имя села Атаінда, Карабахское нарицательное имя ата-гує „на яву“ и пр. и пр. Греческое Аге-я, как бог войны, несомненно взято из Малой Азии, но с изменением значения. Конечное „а“ армянского Ата могло получиться под влиянием доармянских местных языков, в роде того, как имеем Šata (но „Ата-ші“ без конечного „а“), Нагма и др. Между прочим это имя армянского легендарного царя Нагма также малоазиатского происхождения;— ср. лидийское Егмас и Агмас, лидийское Агмас, греческое имя бога Hermes¹ и пр. Несомненно когда то армяне произносили Аг, как это явствует и из „Ег“-а Платона, а в хеттском корень этого слова также был аг, а не ата- (имен. п. а-а-га-аї, местн. п. а-а-га-аї); ср. также вавилонское аг (пишется „а-аг“). Конечное же „у“ в армянских писаниях Атау, Нагмау и пр. имеет чисто графическое значение и никакой историко-морфологической ценности не имеет (см. об этом нашу работу Шенопатшеніаса, стр. 106-107). Из хеттского мира бог Аг(а) перешел по моему и к грекам, где Арей был первоначально богом весны, а потом войны.²

ZAWALL

В имен. п. zawall-ia. Это—род богов, гисвающихся и наводивших несчастье, как явствует из хеттских текстов

¹ У греков этот бог Гермес (—латинск. Mercurius) был вестником богов, отличался особой хитростью, изобретательностью и ловкостью, был охранителем всех вестников и путников, провожателем душ усопших и подземное царство, особенно же богом торговли, промысла и всякой начинки. Германи назывались и четырехгранные столбы (на площадях, улицах) с головой Гермеса или другого бога.

² Восточного происхождения также Артемиды, Аполлоны, Вакх и др.

(см. статью Э. Форрера в *Кleineh. Forsch.*, В. I, стр. 275—276). Боги Zawal- должны были наводить ужас уже по своему внешнему виду (с крыльями, безобразным человеческим видом), судя по их изображению в шестини хеттских богов на скале Язы-кая, а еще более судя по корреспонденции этого хеттского бога армянскому *šawal* (*šawal*) „чудовище“, что есть несомненное переживание этого хеттского бога. Напрасно армянское слово связывают (и то как заимствование?) с арабским *jašaliq*, *jašaq*, *jašaliq* „женщина с крупным телом“. Армянское слово существовало и до арабского влияния на армянский язык, а именно, у древнейших армянских авторов (с 5-го века), и восторж, своим значением „чудовище“ не приближается к значению арабского *jašaliq* „женщина с крупным телом“. Армянское слово мы считаем древнейшим вкладом хеттского языка с закономерным соответствием хеттского аффриката *š* армянскому *š* (—ц), как это можно доказать и на других примерах (после „ш“ это *š* передается и через армянский звонкий аффрикат *j*—дж). Народнo-армянское (напр. в селе Аштарак) *šavā-šiceš* „с безобразным лицом“ (напр. ребенок после болезни или от роду) мы трактуем как сложное слово из *šav(a)š-* „чудовище“ + неоявное теперь слово-*šiceš* из старого *šiceš* или *šicš* „лицо“ (?), ср. *šep-šiceš* „с окровавленным видом (лицом)“ где *šep* из *šēw* „кровь“, а *šiceš* (> *šicš-ēš*)—какое-то малозначимое (?) слово (с корнем *šicš-* „лицо“ + суф. *-ēš* (respr.-ш)). Хеттское же имя устрашающих божеств *zawal-* мы сравниваем с семитическим (еврейским) *zebul* „бес, сатана“, откуда *Be'el-zebul* „владыка бесов, глава бесов“, т. е. „Вельзевул“, арм. *Քեզեբուլ* *Beelzebub* и пр., упоминаемые в священном писании (Библии). Армянское слово *šawal* „чудовище“ и по значению и по форме примыкает к хеттскому *zawal-* (что вероятно произносилось *šawal*), а не к семитическим его представителям, в том числе и арабскому. Между прочим, этого названия устрашающих и вероятно внешне безобразных богов (ср. у греков „пан“ и „паника“) нет в

халдском пантеоне богов, судя по их перечислению в ванской надписи Мегер-капуси.

Н Е Р И Т

Пишется *Herit* или *Hirit*. Это — главнейшее женское божество в древней Малой Азии, а именно в Хеттии, Хурри-Митании и пр., хотя у хуррийцев упоминается и равноценное этой *Herit* божество *Ša(w)uaga*, как, видимо, чисто „субарийского“ происхождения. А в одно время хеттологи хотели трактовать *Herit* также как божество „субарийского“ происхождения, хотя и с оговорками. Так учение F. Sommer и H. Ebeloff в своем издании хеттского ритуала жреца Папанкири писали: „*Herit*—Name der Gemahlin des Gewittergottes „subaraischer Herkunft“ (см. это издание, стр. 49, 96)¹. В митанийском это женское имя звучало и *hera* (ср. женские имена *Ruduhera*, *Daduhera*—*Daduhera*, *Giluhira*...), хотя есть и форма *herit*, напр. в имени одной „субарийской“ рабыни *um-mi* ²*Hiri-i* или в новооткрытых хуррийских текстах из Рас-Шамра, написанных согласными, *Hbi-d* „для Хепита“ (где *-d* есть флексия дат. падежа, равноценная урартскому *-di* так называемого направительного падежа и грузинскому *-ad* для направ. падежа). Наконец у греков уже упоминается *metēr Hirta* „мать *Hirta*“, культ которой процветал в западной Малой Азии (в восточной Лидии) в местности *Malonia* (=соврем. Менье), а эта *Hirta*, как говорит П. Кречмер „*deckte sich mit der hethitischen Herit (Hirit) und weiter der Grossen Mutter von Komana, der Ma*“ (см. его статью в *Kleinaz. Forsch.*, B I, стр. 2—3). В хеттских текстах *Herit* упоминается раз как „царица неба“ рядом с Иштаром или просто „*Herit*, царица, моя госпожа“³. Обыкновенно же в

¹ Имя бога неба и грома Тебур действительно субарийского происхождения, у хеттов этот бог назывался *datta*, у халдов (урартцев) — *Teshuba*.

² См. у Sommer-Ebeloff'a в издании ритуала Папанкири, стр. 49—50.

хеттских текстах упоминается как верховное божество: „богиня солнца из города Аринна“ с эпитетами „моя госпожа, царица, моя госпожа, царица страны Хатти“, а раз и „Неріт, богиня неба“. В военных надписях (напр. царя Мурушила) всегда упоминаются как дающие победу боги — „богиня солнца из города Аринна, бог неба и бог (или богиня ?) Мезулла“. В других местах также часто упоминаются первые два божества вместе, — несомненно, как супруги. Э. Форрер предлагал в этой богине солнца из города Аринна видеть Неріт. В хуррийских надписях упоминается „Неріт *niṣiṣi*“ городов Хатти, Уда, Шамуха, Кизватна, где эпитет *niṣiṣi* вероятно по хуррийски значило „прекрасный“, как имеется аккадс. „Иштар прекрасный“. Богиня Неріт это то же, что у семитов Иштар (Астарта), у хуррийцев *Šawuša*, у шумеров *Nin(a)*, у халдов *Ardini*, у армян *Anahita* и др., и несомненно в Малой Азии она являлась (у хеттов и др.) великой матерью богов (*magna mater deorum*), выступавшей там же под другими именами (Ма, Kibela...). Кречмер и Форрер правы в своих трактовках значения Неріт, как великой матери богов (Кречмер) и как верховного божества хеттов („богиня солнца“ по Форреру). Армянский язык в своих древнелексических переживаниях сохранил это наименование Неріт или Ніріт, но естественно уже не в качестве божества, чему помешали вероятно персидское влияние и христианская вера. Но, как вышеприведенные армянские *Torkh*, *Aga* и *Ġiwa* в преобразованном значении сохранили хетто-малоазийское наследие, так и Неріт, нам кажется, также сохранился у армян. Армянская же лексика способствует точному восстановлению характерных черт этой блестящей богини солнца и неба, этой древней богومатери.

В древне-армянском было прилагательное *hriṣ*, производимое *həriṣ*, в значении „проказливый, фигляр, шут“ (по большому словарю „Айвазян“),¹ любящий перебарываться. Еще чаще это слово передается через *hriṣ* (*hatriṣ*).

¹ «Այսպէս ա. իրեն ծագածու, ինքզնուով ուրիշքն ունի՝ որ ծանօտի գործունէ և զրոյնով, և ինքզնուովմբոյն ինչ պակասածոր նախնիքն» «Այսպէս գործն և զրոյն. առնիքն՝ գաղձը, յաբժիկներ»

с вставным „i“ вероятно из *harpit > hāipit (ср. арм. заимствованное բոլոր ̎ горе „минута“ производимое hgorre с двумя „p“). Это hāipit переводят через „проказница“ (напр. обезьяна) или „неженка“¹. Также переводит и „Ручной Словарь“ (— Ժիմա, խնդհանափ, Բուշմարթ, մեղփ, Բուշմարթանիւն). От этих прилагательных образуются и глаголы и отглагольные существительные (как бы „хепитствовать, хепитствование“), как то: hpt-im или hpt-em (средн. зал.) „перенаряжаться, преобразаться в выраженных лица и слов, проказничать, смешить неприличными выражениями (словами)“ или hptim i hpt-em (id.). По Ручному Словарию этот глагол значил то же самое (հնդարիմ, հնդի, շ. հնդարիլ, սըընիլ, շփանալ, խնդհանալ). Отглагольное hpt-ankh значило „лишнее напряжение, разукрашение“ (по Р. Сл. հնդանք—անկորդ Գորդ, турецк քեն-իմ). Основа h(t)pri- в др.-армянском употребляется и в форме хатрэт-ам (вишется խաղա-ամ) в значении среднего залога „перенаряжаться“ и „резвиться, прыгать“, а отглагольное хатрэт-анх в значении hptankh или hptankh („перенаряжение, разукрашение“), но и в значении „кокетство“ и „обольстительство, обольщение“ (по словарю Айкэзян—խաղաանք—իրր հաղաանք, մեղփանքիւն, Գորդը, անթեթը, турецк. տրիզեն, i և ան Պարանը). Твердое начальное „х“ при обыкновенном h можно объяснить местным (диалектическим) выговором армянских авторов (к несчастью словари не приводят авторов), а может быть объяснено и исконностью такого твердого „х“.

Таким образом, с армянским hpit (resp. hptit) и его производными образованиями (hpt-im i hptit-im, hpt-ankh i hptit-ankh, хтпт-ам, хтпт-анх) связываются значения—„франтиха, кокетка; шутница, проказница; неженка; обольстительница“. Нам думается, что эти женские черты (а армянские hpit и пр. применяются к женщинам, раз и к обезьяне) как раз и были свойственны хеттской „прекрасной“ богине Нерит (Hirit) и могут служить доказательством исконности

¹ հնդար, Գորդ, իւ, ից, ից (ան.), խնդհանափ, Ժիմա, մեղփանափ, սր-պիւ հաղփիւ անիւ Խաղաանքանք Գիմա, անիւթիւն՝ մուգալիւ i և, խ-նիւ, մեղփ, անիւ՝ ինիլը i և նշան i ընդ հաղաանք:

этой богини у хеттов, с наложением черт Иштара, богини любви и пр., хотя обе богини считались супругами бога неба и грома. Этимология арм. *hrit* (*hriř*) до сих пор не была разъяснена, а в изначальности *hriř*, как сомнительного удвоения, усумнился и автор этимологического армянского словаря проф. Ачарян. Нет сомнения, что первичнее — *hrit*, *hrit-im*, *hrit-ankh* и пр., а не с вставным „i“ (*hriřit*, *hriř-im* и *hriř-ankh*, *hriř-ankh* и *hriř-ankh*), и правильно поступали составители армянских словарей, когда основными формами брали *hrit*, *hrit-im* и пр., говоря „*hriřem*—см. *hriřem*“ или „*hriř-im* см. *hritim*“ и пр.

Наша этимология арм. *hrit* (resp. **xrit*) в связи с хеттским именем богини *Hriř* или *Hriř* кажется нам точной и исторически оправданной. В надписях (греческих) из Кулы и Гёльде, находившихся в Майонии, мы читаем о бракосочетании этой хеттской „*meter Hriřa*“ с Зевсом Сабазием (*Zēōs Sabazios*), а ведь и из хеттских надписей известно, что *Hriř* была супругой бога неба и грома. Бог же Сабазием (позже Свазием) был главным богом фригийцев и фракийцев и перешел к армянам в форме *astvaz „бог“*, как доказывал еще Н. Марр¹. Таким образом древние армяне сохранили у себя названия этих двух главных божеств — бога неба и грома (от фригийцев) и богини солнца и неба от хеттов (ср. также хеттское выражение „*Fürstin der Himmel*“ „княгиня неба“ в отношении *Hriř*). Оба главных мидоанзатских бога у армян естественно сохранились в переносном значении — Сабазием, имя верховного фригийского бога стало простым нарицательным „бог“ (ср. у ливийцев *iqqa „бог“* из названия собственного имени бога *Tatku*), а хеттская богиня *Hriř* (*Hriř*) сохранилась в своих характеристичных чертах („кокетка“, „проказница“, „перенарижающаяся“, „нежна“, „обольстительница“). Что собственное имя может сохраниться в качестве нарицательного, а именно свойства (признака) этого носителя собственного имени, это мы знаем из многочисленных примеров. Так, напр., собственные имена богов *Sabazios* и *iqqa*

¹ См. Н. Марр, *бог Sabazios у армян*.

(из *Tatki*!) стали нарицательными именами для „бога“ у армян и ликийцев. У восточных славян бог „Яр“, вышедши естественно из своего социального бытования (кроме „Ярополк“, „Ярослав“), продолжает существовать в своих характерных атрибутах или точнее характерных чертах, как яровой, яркий, ярый. Ср. подобное же явление у персов (и у армян, как заимствование) в слове, производном от *Mithra*, имени бога солнца, от которого имеется производное *hamithriya* — арм. *amēhi* „буйный“, или от греческого имени бога „пан“ (с человеческим телом, но с козлиными рогами и ногами) имеем производное „паника“. Замена имени предмета его признаком есть обще лингвистическое явление. Помимо „богов“, заменяемых под влиянием христианства и пр. их свойствами или качествами, мы указали и на подобное превращение в именах некоторых высокопоставленных исторических личностей (царей, деятелей искусства и др.), как от имени „Цезарь“ получается немецкое нарицательное *Kaiser*, арм. *kaṣar*, русс. царь, или от имени Карла (Великого) славянское „король“ („краль“)¹, от имени покровителя поэтов, римского феодала Мекенаса имеем то же имя в нарицательном понимании („покровитель“ поэтов и др.). Имена племен и народов также претерпевают эту метаморфозу, как, напр., имя эламитов „хуж“ (ср. персидское *Хужастан* „Элам“) стало у армян нарицательным, в смысле „некультурного“ человека, откуда *hiṣ-em* „эламитуюсь, ордой нападаю“, *hiṣ-an* „чернь, сброд“, *hiṣaduz* „по парварски“ и пр. Мы производим арм. *skau* „еликан“ от имени „сах“ — он, арм. *hoṣ* „скрига“ от имени „хурр“ — итов, грузинск. *gmiri* „герой“ от имени кimmerов и пр. У русских чуж-ак, чуж-ак и пр. связывают с именем финского племени чудь (у Чудского или Псковского озера). У армян сейчас „карачи“ значит „сварливый, крикун“, а это слово на самом деле есть имя племени цыган (и турков) „кара-чи“ (= кара-чай). У армян в древности *parthaw*

¹ Имя перфонтских царей Аршак („неизвесток“ по происхождению) стало нарицательным, кроме римского „цезаря“, а у скифов *aršakaya* означало уже только по царски.

значило „стройный“, как и у грузин *kerketi* „стройный“ (по словарю Чубинова), а из самого дела это имена парфян и черкесов в их древней форме. Нам кажется, что и всех этих приведенных примеров достаточно для семасиологического оправдания перехода имени хеттской богини *He-rit* (*Hirit*) в нарицательное имя армянского *hrit* и пр. со значением качества этой богини (неженка, проказница, обольстительница и пр.).

М А З А Н

Из рассмотренных нами четырех хеттских (гебр., малоазийских) божеств, а именно *Tarku*, *Ara*, *Zawallia* и *He-rit*, первые три были нами отмечены еще в нашей работе *Chefto-armeniaca*. Но в армянском сохранились также божества, которые хотя и не представлены в хеттском пантеоне, однако своими генетическими связями явно примыкают к древней Малой Азии. Об отношении арм. имени *aznas* „бог“ к фриго-фракийскому *Sabazios* [позже *Swazios*] уже давно было отмечено издкой. Нам удалось отметить у армян наличие также двух малоазийских (фригийских, лидийских и пр.) божеств — *Мазан*² и *Нага*.

Первое из них *Мазан* (арм. *Մազան*) выступает (подобно *Вазгу* и др.) у историка М. Хоренского как историческая личность. *Мазан*, *Артавазд*, *Тириак*, *Вройр* („мудрец и сочинитель-поэт“³) и *Зарех* являются синонимами армянского царя *Арташеса* (М. Хор., кн. II, § 53). Мы знаем, сколько легендарного и народно-эпического передается об *Арташесе* и *Артавазде*. Первый соединяет в себе черты исторического *Арташеса I*, создателя независимой Армении (с 189 г. до Р. Хр.) вместе с *Зарехом*. Но ему приписывается и деяния царя *Тиридата I* парфянина (с 66 г. по Р. Хр.) при отражении нашествия аланов (гебр. кавказских горцев) на Армению с эпическими и романтическими мотивами о пленении *Арташесом* сына аланского царя, заступничестве сестры плененного царевича, влюблении *Арташеса* в эту царевну *Сатеник*, умыкании ее, свадьбе с рассыпаньем денег и пр., а также неравнодушное отношение царя *Са-*

² По армянски — *մազան* и *մազանիք*.

теник к царю маров (мидийцев) Аргаму и пр. и пр. Об Артавазде же говорится, что при рождении он был заменен чертом, — и вот отсюда вероятно и все демонические черты этого армянского царевича, а в последствии и царя, который был проклят отцом („Если ты на охоту поедешь на свободный Масис на верх, тебя схватят черти, возьмут на свободный Масис, на верх, там пребудешь и света не увидишь“), а старухи говорили про него, что он (Артавазд), задержан в одной пещере, завязли железными цепями, две собаки вечно грызут эти цепи, чтобы освободить его для разрушения мира, но кузнецы своими постукиваниями (ударами) молотков снова скрепляют эти железные цепи Артавазда. Историк М. Хоренский метафорически разъясняет все эти мифологические сказания об Арташесе и Артавазде, прибавляя о последнем, что он во время охоты на кабанов и диких озагров у истоков реки Гин (у горы Арарат) помещался и вместе со своим конем упал в ущелье и бесследно исчез¹. Как известно, романтическое сказание об Арташесе и Сатеник имеет параллели и у других народов (сравнивают, напр., со сказанием о Тристане и Изольде), а закование Артавазда в железные цепи в пещере и пр. есть армянская версия скованного Прометей у греков, грузинского Амирани, народно-армянского энического Мгера Младшего из эпоса „Сасунские богатыри“ и др. С таким же мифологическим аспектом мы подходим и ко всему тому, что М. Хоренский говорит о сыне Арташеса, о Мажане. Последний, во первых, посылается отцом против „драконидов“, т. е. сородичей мидийца Аргамы, живших у горы Арарат (= арм. Масис), но ничего ему, видимо не удастся соиздать с этими драконородными (арм. *včaragunkh*) мидийцами, и похищается для отца Арташеса только наложница Аргамы, по имени Манду, которая имела прелестную и прекрасную походку². Мы хотели бы здесь подчеркнуть это первое охарактеризование „исторического“ царевича Мажана, а именно его отношение к драконидам,

¹ Отсюда и прозвище Артавазда *hōdag*, т. е. сумасшедший.

² У Хоренского: *որ հոգի տեսնու էր ցեղով և Բոսորայ զմայելու արեւ*

вызывающееся у Хоренского хотя бы и в виде похода этого легендарного царевича против мидийцев („драконидов“), расположенных у подножия Арарата и вдоль Аракса (до Нахичевани). Второе характерное явление, имеющее по моему отношению к божественному облику Мажана, это — назначение его отцом Арташесом в качестве верховного жреца бога грома и молнии Арамазда, храм которого находился в западной Армении, на реке Евфрат, при городе Дии¹. Но так как Мажан после смерти отца натравливал римского царя Тронна на своих братьев, то и был ими убит во время охоты (М. Хор., кн. II, § 55). Наконец, последний уже чисто божественный облик Мажана открыто выступает уже после его смерти, когда по словам сирийского историка Бардайсана (так передает арм. историк М. Хоренский) брат покойного Мзакан, последний Тигран, оказал почести могиле своего брата, похороненного в области Багреванд, в селе Баганан или Багнац-заян, построил на этой могиле алтарь (храм)², „чтобы от жертвоприношений пользовались все проходящие (путники), и принимались бы на ночлег гости [т. е., путники]; здесь впоследствии [царь] Вазарш празднел всенародный [„loa azatghakhimb“] установка в начале нового года, при наступлении [месяца] Навасара [11 августа]*.— см. у М. Хоренского, кн. II, § 66. Таким образом, Мажан, как бог или обожествленная личность, имеет, во первых, отношение к драконидам у подножия Арарата, затем является носителем воли (= верховным жрецом) громовержца Ормузда и наконец богом гостеприимником, для которого в селе Баганан (недалеко от города Алашкерт) была установлен всенародный

¹ Этот храм Арамазда имел, видимо, большое значение и играл так же культурную роль. Хоренский говорит, что сириец Бардайсан читал здесь храмовую литературу, т. е. творения и в дошедших царств, и он лишь кое-что сам перевел с армянского на сирийский язык, а остальное было переведено и на греческий (М. Хор., кн. II, § 55). По Хоренскому этот Бардайсан историк времён Антонины последности и происходил из Египта.

² По армянски bagh (բայճ) что может значить и „алтарь, храм“ и „храм, жилище“ (см. Рубин. С. 2 стр.).

праздник в день нового года. Так указывается по М. Хоренскому. Историк же Агафангел говорит, что в день нового года в том же селе [Багажан] Григорий просветитель назначил празднование памяти блаженного Иоанна Крестителя и святого мученика Афанатиния (Athanagène), тогда как до этого здесь праздновался в тот же день языческий праздник в честь подателя всевозможных новых фруктов бога Аманор (дословно „Новый год“) „и“ гостеприимного бога Ванатур (дословно „пристанище-датель“. У историка нет союза „и“, и вероятно в связи с этим делались догадки о тождестве этих двух богов¹. Возможно однако, что два христианских святых замещали также двух языческих богов и должны были постепенно затмить в памяти народа языческие празднества в честь этих Аманора и Ванатура. Праздник этот продолжался позднее в христианском облике, как всенародный, так как шли богомольцы со всех краев Армении, назывался в народе „Вардавар“ (Վարդափառ) и тянулся шесть дней. В этот праздник „Вардавар“ поливали друг друга водой, пускали голубей, джигитовали и пр. как рисует изм Алишан (см. у Лео, стр. 350). Нам думается, что „гостеприимный“ бог Ванатур (у Агафангела) и „бог“ Мажан (у Хоренского), в храме которого на вечер останавливались путники (սգի ի գահիսն ածինարն անցուորք վարչեացնն և րիզսիրիսն իմադ ևեկորիւն), как говорил Хоренский, это—одно и то же божество. В Библии (II Маккавеев, § 6, 3) упоминается սիրբհայ որդգական զիցն Վանատրէ, т. е. „гостеприимного ормуздовского бога Ванатура“ (родит. над.). Здесь интересно то, что „Ванатур гостеприимник“ называется также ормуздовским богом.

¹ См. у Лео: „Таковым был, напр., бог Аманор, который, как кажется, назывался „Ванатур“ (см. его „История Армении, 1917 г., стр. 350). У Агафангела это место гласит: Եւ գլխաւորօվ զվարչեց ընթաց ժամացից ի առն ձեռն նշանիսն անանայն պարտման, ի ժամանակի զիցն Ամանորս աննայրք նոր պարզ առին, նիւրբհայ զիցն Վանատրէ, զոր յառնապարս իսկ ի նմին անգաջ պարտին յարտաթեան նախապար առաջ Զի ժամացից ի յիշատակ ձեռն երանեալսն Յովաննուս և որդայ զվարչն առաւելոյ Արմանգիրնէր, յոյժ առաջ իմեաց ի նմին յառնին, աննայրն: См. Агафангел § 836 (Тифл. изд., стр. 635).

Это отношение к Ормузду имеется и у Мажана, который был верховным жрецом Ормуздовского храма города Ани (на Ефрате). И наконец, странно было бы в день нового года праздновать в одном и том же селе Багаван трех богов—Аманора и Ванатур (по Агафангелу) и Мажана (по Хоренскому), тогда как последние два—Ванатур и Мажан по значению совпадают, ибо оба являются приютодателями для прохожих и путников. Название Ванатур, как сказано, чисто армянского происхождения и значит „приютодатель“, подобно его объяснению (глоссе) *hiwtankal*, т. е. „привинивший гостей“. Оба слова — атрибуты и объяснения бога Мажана, сохраненного в счастье М. Хоренским, и не упомянутого Агафангелом. Наконец, эпитет „ормуздоский“ бог Ванатур также объясняется именем как данными Хоренского, где Мажан—верховный жрец храма Ормузда, так и генеалогически, на основании сравнения с подобными богам в Малой Азии. Дело в том, что у лидийцев был бог *Makanes* (на монете со времен Горизада III) или *Manes* (на монете со времен Александра Севера), который убивает дракона и при помощи травы *Balis* воскрешает убитого драконом лидийца *Tylos*'а. Павел Кречмер этого лидийского бога *Mak(a)nes* сравнивает с поздним фригийским именем *Malēs* (с выпадом среднего *l*), который был сыном Зевса, т. е. бога неба, и Ге, т. е. богини земли, хотя это имя носили также частные люди, а в классическое римское время особенно рабы (см. его статью в *Kl. F.*, В. I, стр. 303, 312—313). Греческая азбука не имеет начертаний для звука *k* или *g*, и естественно, что древнее имя бога *Maḡan* или *Maḡan* должно было передаваться через *MACNHΣ* или *MACANHC*. Кречмер предлагал имя гиганта *Δαρτύς*, упоминаемого как драконоубийца у *Νοννοῦ*'а („Дюонисиака“), считать за народное осмысление из *Ματτιεύς* под влиянием собственных имен с начальным *Δαρτύς* (см. там же, стр. 313, прим. 1). Как видим, лидийское и фригийское *Maḡan* имеет отношение к Зевсу, а это не чуждо и армянскому Мажану. В Малой Азии было и другое имя бога грома и молнии *Σεζών*, что, быть может, есть стилизованная форма из *Swad-* (—*Ванат*) (*ibid.*, 313, прим. 3). Армянскому *z* в других

случаях соответствует греческое ζ (dz), как арм. Мадак (= город Кейсария) = греч. Μαζακ, здесь же арм. փ (в слове Мадан) передано греческим σ (сигма), через которое передается часто шипящее փ (ср. арм. и перс. Artak и греч. Ἀρτάκης, латинское Arsaces, арм. Artahak : Artahak = греч. Ἀρτᾶχης и пр.). Нам думается, что и это не может служить помехой для сравнения арм. Мадан'а с лидийско-фригийским Мадан-са. Удивительно совпадение как в роли обоих божеств в отношении к божеству неба и грома, так и в вошении этого имени людьми. Это явление имеется и в других случаях (ср. Вааги = нид бога и человека, хеттское Теййини = ния бога и человека, малоазийское Inar = ния бога и человека и др.), а часто и ния какого-либо царя или героя также обожествляется (ср. протохеттские цари Hitebiyas, Hiliyas, Zilburiyas и пр., ставшие „богами“). Нам очень занимает происхождение этого Маданского праздника, звучащего у народа „Vardavar“. По моему тут нет отношения к армянскому (из перс.) vard „роза“ (у персов и „цветок“) с непонятным прилатком = var. Это было бы народной (ложной) этимологией. Мы теоретически предложили бы и это слово также связать с малоазийским древним миром. Имея ввиду, что с этим vardavar'ом связано главным образом обаяние друг друга водой, что почиталось между прочим и греками Каппадокии (в форме Vardabar), мы предлагаем это слово связать с хеттским vad(a)r „вода“, что нормально для армянского должно было бы метатезироваться в vand (ср. с нулевой огласовкой арм. ան „ручей“), сохранившегося и в собств. именах — En-wand („верхняя вода“), Talward („нижняя вода“, т. е. ручей, имя села в Карабахе), Lastiverd (откуда происходила история Ариетакес), Šalverd („большая вода“, есть название реки между Ошаканом и Воскеваном) и др. Но что значит вторая часть = var слова vardavar (пишется и vardevar, а народно сейчас — vardivor). Быть может vardavar, есть хеттское vad-rav-atta с таким наращением av(a), как от имени Inar имеем Inar-aw(a)za и пр.; тогда последнее -att

* См. у Креснера (ibid.), стр. 303.

можно считать за хеттский глагол, часто употребляемый и значущий „мыть“. Так что все слово *vardavar* первоначально могло значить „водой умывание“, т. е., водоприятие, что соответствует действительности¹. Упомянем еще, что „выпускание голубей“, если это также имело место при *vardavar'e*, также можно связать с культом воды, ибо известно, напр., что у сирийцев богиня *Atargatis* (*Derketo*), как божество воды, символизировалось рыбой и голубем. Во всяком случае *vardavar* не может связаться с цветами, ибо этот праздник происходит поздним летом, в начале осени (первое число *вансатрда*—11 августа), когда и нет цветов и изобилия, как весной. Если верно наше толкование *vardavar'a* (из *wadru-arr* и *wadraw-arr*) в связи с хеттским *wardar* „вода“ (и лт. „мыть“), то остается этот обычай или культ связать с малоазийским Мажаном, отражением бога неба и грозы (и дождя?). Арийский „Ручной Словарь“ (1865 г.) термин *Ванатур*, который мы считаем идентичным с Мажаном, объясняет как „эпитет Арамизда“, вероятно на основании библейского перевода из книги Маккавеев (см. выше). Значит *Ванатур*, иначе говоря *Мажан*, есть божество грома и молнии, ибо персидский Ормузд (т. е. Арамизд) является именно таким богом. Естественно, что при праздновании *Ванатура* (= Ормузда), т. е. малоазийского *Мажан*—арм. *Мажан'a*, и то поздним летом, символ поливания водой есть отображение одной из сторон этого бога, грома и туч. Нет сомнения, что у армян были особые духи или гении, олицетворявшие водную стихию, но непосредственно как будто не сохранившиеся (см. ниже о „нар“-е и др.).

Как видно из всего вышесказанного, имя малоазийского (лидийско-фригийского) бога *Мажан*, сохранившееся только у Хоренского (личность — верховный жрец Ормузда — бог пристанища), в арийском народе более было известно, судя по Агафангелу и переводу Библии, под названием *Vanatur*, т. е., как прозвища *Мажана ванатура* (т. е.

¹ В эти праздники были статуи богов, как это видно напр. по хеттским надписям.

гаван или Багван-аван („деревня храмов, алтарей“), отсюда не является отголоском этого почитания христианских святых, а скорее остаток и продолжение древнего популярного-культу бога неба и грома, бога дождя и воды, бога престоителя и покровителя, т. е. Мажана. Затемнение древнеармянского этого бога, как остатка селой старины („малоазийской“, хеттской и др.), находит параллель и в других малоазийских богах—Тярку-, Завайи-, Ан(з)-. Позднее иранское влияние в армянском пантеоне чувствуется в большей непосредственности и живости. Во всяком случае, бог неба и покровительства Мажан является более древним и чисто армянским двойником или энтуражем позднего Арамазда, этого иранского наследства у армян. Фрако-фригийским другим отложением является, как известно, Sabadziot [Swadziot]—арм. Аштис („бог“).

N A R

Мы восстанавливаем в армянском языческом быту существование духа (богини?) воды, водной стихии, а возможно и дождя, по имени нар. К несчастью, мало осталось непосредственного материала, и то только в новоармянских лексических данных, взятых из диалектов. Во-первых, это—tsovin nar, что лексикографы (Аматуни, Амарин) пишут вместе (tsovin nar) и значения „моления“ (по Амат.: «հովնար, փայտհ»), ставшее также собственным именем женщины. Интересно описание грозы в народных армянских сказках, по данным Тиграна Навасардяна: «Մեծը ու չմեծը զմեքմե տակ էն ճոճիմորը եկեղ խոցում, քոր հովնարի թիւ ուզում ու ճոճիմորը հրով տա—туча и молда охватили землю; цови-нар так играет [= двигается], что кажется дождь зажечь весь свет“ (см. у Амат., стр. 316). Этот лексикограф приводит имя „цовинар“, как вагаршанатское слово. Но сейчас в Вагаршанате по нашим сведениям, это слово применяется только как собственное имя женщины, как это видим также в других диалектах (яраратском, мохском, у сасуниев—ср. Tsovin nar в „Сасунских богатырях“). Только у лорийских и шулаверских армян ճոճիմոր (tsovin nar) и повине значит „моления“, напр. ճոճիմորը յայն է տա-

ром же слове *tsovi nag* имел правильно сохранившуюся фонетическую передачу, но с изменением значения из „духа воды“ в „молинию“. Этот переход значения мифологически, с точки зрения древней религиозной идеологии, не трудно объяснить, где тучи и молния являются порождением моря (воды). Небо, обвлооченное тучей, которая опускается низко, сверкает и поливает землю водой, легко могло быть представлено огненной стихией моря, т. е. воздушного моря, а дух воды (*tsovi nag*) метафорически переносился на самое сверкание, на молнию. Есть и женские имена *Vosknap* [„златая нимфа“], *Heŋnap* (им. *Heŋ nag*?), что в первой части возможно есть *u/heŋ* „лить воду“ (ср. *helel* „поток воды“) + *nag* „дух воды“¹.

Существование у армян духа воды, точнее женского духа воды или моря, и то в форме *nag*, мы поддерживаем во первых заимов. *tsovi-nag* формой *tsovi-al* в арм. эвонс „Сасунс. богатыри“ (*al-kh* значит „бес, черт“), а затем сосуществованием одноименного и однозначного божества у других древних народов Передней Азии. В частности у шумитян был речной бог (*Flussgott*), а по Деймелю — речная богиня (*Flussgöttin*) под названием *Nag-u*, а у индусов был мифический „прачеловек“ (*Urmensch*) *naga*, а в эллистическое время был *Naga*, обозначавший вид „гандхара“ — *ein* *Ap Gandharven*), а позже „водный дух“ (*Wassergeist*), с которыми не случайно созвучно имя хеттского бога климат *Naga*, как думал Павел Кречмер (см. *Kl. Forich*, 308, прим. 1).

Мы могли бы пойти дальше. У армян для вызывания дождя в летнее знойное время сооружают чучело на подобие женщины и обводят по улицам с выкрикиванием: „Нурин, Нурин пришла, „аджубская“ [— некрасивая?] гурин пришла, алую рубашку она одела, красным повесом она опоясала, от бога она просит дождя, а от людей — хлеба, воду принесите на голову облить, вино несите в руку класть, масло несите смазать пун., нашей Нурини долю несите, (чтоб) мы поели, попили, пировали“. Народ думает,

¹ Менее вероятности провести из *Heŋna* „Лена“ с морфологическим удвоением *tsovinag*.

что если эту Нурин обольют водой, то дождь пойдет. Этот обычай и сейчас существует в народе¹ под разными названиями: *nurin* (у араратцев, лорийцев и др.), *çoli* (*цולי*) — у карабахцев, *maṃa eṃhthik* — у арабкяцев, *çiçimaṃa* (в Акне), *ruṣṣatikin* (в Кагі), *ruṣṣatikin* (в Шираке), *xurjikutulu* (в Вана), *koçkituta* и пр. и пр.² Формы *nurin* и *çoli* свойственны были, видимо, западнотурецким армянам, а остальные — Турецкой Армении и их выходцам у нас. *Nurin* состоит из *nur-in*, т. е. есть производное от нашего вышеприведенного *nur* — с суффиксом *-in*, но тогда придется допустить перерождение гласного „а“ в „и“ (ожидали бы конечно, *patin*, а не *pinin*), что конечно, весьма условно. Суф. *-in* в арм. образует прилагательные, напр. *maṃin* „темный“ (от *maṃ* „темнота“), *verin* „верхний“ (от *ver* „на верх“), *anhoṃin* „бездельный“ (эпитет лорийского царя Давида) и пр. Это *-in* часто употребляется в урартских (халдских) относительных прилагательных и именах богов (*Xuṣṣini*, *Ardini*, *Albini*, *Xalṣalni*³, *Nalṣini*, *Diduṣini*, *Irmuṣini*, *Alduṣini*, *Airṣini*, *Arsibedini* и пр. и пр.). Между прочим *çoli* карабахских армян может поддерживаться грузинскими словами с подобными наименованиями (для воды, реки и пр.), ср. у верхне-ингурических сванов *çala* (*цала*) „река“ или же у картвелов (грузины) *çala* или *çalaki* „кустарник у реки“, с чем сравниваем мы араратское армянское *çalk-ut* „болотистое место, топь“.

В армянских народных песнях, обращенных к женщине, есть припев *Naroṃ, Naroṃ, Naroṃ jən* (т. е. Наро, Наро,

¹ Я сам ребятишкой принимал участие в процессе несения по улицам этой „Нур-и“. Обливали водой и нас, участников. Это тучило устрашило из женки с приделой крыльев (—рух) и плававшей женской одеждой (из тряпья). На собранные даяния (рис, масло, хлеб) устраивали танцы.

² Формы — *koçkituta* или *koçkituta* образовались из *koçik* „кукла“ существительной в Хое, Апаране, Алашкерт, Вана, Сисване (см. у Ават. 1922), а формы *ruṣṣatikin* или *ruṣṣatikin* образовались из *ruṣṣik* (в Алашкерт) или *ruṣṣik* и *ik-č* „кукла“ (ibid.).

³ Ср. имя хетт. бога *Xallata*, как бога клетны, а догворе на аккад. языке, заключенном между хетт. царем Супиллиулиумом и митаннийским царем Матвуилом. Этот бог *Xallata* почитался в гор. Думма.

три по месту и историческим условиям образования разных частей армянского народа. Одним из таких божеств водной стихии мы считаем паг, существо женского пола. Это значение паг видимо сознавалось еще составителями эпоса „Сасунские богатыри“ в связи с заменой имени Тшові-паг разновидностью Тшові-аі (где „аі“ значит „бес, черт“ как эквивалент паг'а), а также тем, что эта Цовинар идет к морю, где для нее открывается из берегу родник, и она пьет воду в одну полкую горсть и в пол горсти, отчего она становится беременной и рождает титанидов Санасара и Багдасара¹. От имени паг „дух воды“ (женс. пола) мы производим предположительно слово пиг-ін „мучело (на подобие женщины) для вызывания дождя“ в летнюю знойную пору, хотя ожидали бы *паг-ін². Между прочим в Шамшадине произносят пигі (без конечного п). Термин пигіп свойственен северной Армении. Во всяком случае ими *паг („нимфа“) в дорийс. и шамшад. тшовіпаг „молния“, новонахич. тшові паг („дух моря“) и в собственном имени

¹ Имя *Paḫḫuniar* Balḫanag есть вавилонское *Valtanag*, как имя одного из последних царей Вавилонии, а имя *Paḫḫuniar* Sananag, и еще лучше *Paḫḫuniar* Salnanag (есть и такой вариант) мы считаем армянской передачей имени ассирийских царей Салманасаров, коих было пять (Салманасар V жил в 8 в. до Р. Хр. до Саргона, т. е. до 722 г.). Рождение двух братьев (Санасар и Багдасар) в Вавилоне и их переселение в Армению, на ряду с другими подобными сказаниями о переселении из семитического мира, может говорить о возможности переселения ассирийцев в Армению после падения Ассирии. Армянская этника много разна и несомненно впитала в себя и семитические племена (сирийцев, ассирийцев). Историческое зерно в арм. эпосе о Санасаре и Багдасаре это то, что сыновья ассир. царя Синатериба (в арм. эпосе *Մինադերիբ*) Саросар (у арм. переделано в более известное имя Санасар < *Salmanazar*) и Азрамелех (у армян *Valtanag*) убивают своего отца, чтоб овладеть престолом, прибегают к помощи ханши (урартов) и с их войском сражаются с третьим своим братом Асартанином, захватившем престол отца. Битва происходит в Мелитине, где Шаресар и Азрамелех с вавилонским войском терпят поражение. Это историческое событие передано как в Библии, так и в вавилонских текстах на ассирийском языке (см. Б. Турака. История древнего востока, СПб, 1912 г., ч. II, стр. 63).

² *Паг могло перейти в пигіп под влиянием *aḫabutin* („некрасивая турба“) второй строки (*Nutin, nutin yekel a, aḫabutin yekel a.*).

женщины Тзовинаг (греч. Τζοβινά) представляется нам бесспорно отдельно существовавшими и родственным тому же именованию духа водной стихии у индусов, вавилонян, а возможно и хеттов.

Нам думается, что название хеттского божества пага не случайно созвучно с вавилонским паг-(а) и индийским пага, как думает П. Кречмер (см. выше). Имея ввиду заимствование многих греческих именовании божеств (и культов) из Малой Азии, мы предлагаем считать таким же малоазиатским (греч. хеттским) вкладом в греческий пантеон и название греческого морского бога Нерей (Νηρηΐς) из старой основы пага- (греч. аттическое ε отображает старое а). От этого имени имеем Νηρηΐς или Νηρηΐς (род. п. Νηρηΐδας) „Нереиды“, что обыкновенно употребляется во множ. числе (Νηρηΐδας), ибо этих морских нимф („нереид“) было пятьдесят. Хеттское пага (с длинным а, подобно вавилонскому и греческому) должно было быть женским божеством воды или морской стихии. Ср. подобие же распространение бога зелени (ат-) из вавилонского ат („лес“) через хеттское ата- (бог пашни, зелени) к грекам в виде Арея (бога войны, а первоначально бога весны).

Армянское паг (= нимфа) по происхождению принадлежит к этому древнему общему паг(а)-, как женскому божеству воды, водной стихии (морской, речной, колодезной), и еще лишний раз подтверждает культурную взаимосвязь армян с этим древним культурным переднеазиатским миром.

Из приведенных мною божеств Tarhi и Nerhi представляются специфически малоазиатскими или хеттскими, или субарийско-хеттскими божествами, Sabazios и Mada и являются фригийско-лидийскими богами, а три остальных—Ата-, Zawal(a) и Nat(a)- имеются и у семитов, хотя у последних ат значит только „лес“ (ср. в одном вавилонском списке синонимов „at=ki-ig-tum „лес“). Как божество ата- выступает только у хеттов (и быть может у у-

партийцев и образе бога ат'а-)¹, а отсюда перешло и к армянам (Ат- і Ага-), грузинам (Агаге-), восточным славянам (Ярь, Ярило), грекам (Аге-ς)². Точно также божество lawall- перешло к армянам из Малой Азии и Хеттии, имея виду соответствие хеттского *l* армянскому *ł* (а хеттское *l* хеттологи считают аффрикатным, т. е., сложным звуком, в роде „*la*“ или „*ls*“) и близкую огласовку во втором слоге (хеттс. lawall-—арм. *łiwal*), тогда как еврейское его соответствие звучало *zebul*. В связи с этими семито-малозийскими перекрещиваниями и названиями некоторых богов считаем не лишним упомянуть и об аккадском боге anku³lu („злойный ветер“) или imbu³lu („злой ветер“); различного как заимствование и у хеттов (вишется ¹⁴AN . HU . UL . LU). В армянском переводе Библии бог смерти и чумы Нергал передается армянским Angel (*Անգել*), что мы считаем заимствованным из этого аккадс. anku³l-.

Малозийский (resp. хеттский) субстрат языческих божеств у армян естественно не ограничивался этими семью богами или божествами. Мы знаем, что многие явления природы одухотворялись (река, вода, ветер, гора, зелень, дерево, болезнь, рождение и пр. и пр.), а впоследствии и обоготворялись. Знаем даже, что личности (цари, герои...) также обоготворялись. Армянское языческое верование, отражая сложность этнического образования этого народа, естественно должно было впитать в себе многочисленные

¹ Ср. это место в хеттских надписях: EGIR. ŠU-ma ⁴ka-el-n DUMU

² A.A. e-el-n EGIR. ŠU-ma ⁴ka-el-n ⁴ka-el-n „Darauf aber folgt der Gott kalli, der Sohn der A. A, darauf aber folgt die Gottheit kalla“ (см. Кюнак, Fuchs, В. I, стр. 143). У аккадцев (шумалов) Ага считалась богиней леса (ср. также ее отношение к ветвям и специально к зелени в кодексе законов царя Хаммурапи). Другим „ветвистым“ божеством был hegalu (= у хеттов imkallu) „Fruchtbarkeit, originäre Gedeihen“ (его синонимы: hulu, hulu, hulu). См. там же.

³ Греческий бог войны Ат'а- несомненно раньше был богом весны, а может быть и земледелия, подобно римскому Марсу, который первоначально был богом весны и земледелия, а потом уже стал богом войны. Ср. атрибут русского Яра—„ярый“, как отражение пробуждения сил. Отсюда незалеко до буйства, драки, войны и пр.

божества и поверия составных этнических элементов, из коих образовался этот армянский народ. Здесь может быть вклад и многочисленных племен собственной до-Армении, из коих к несчастью только сохранились урартские данные (этого очень мало), а также других соседствующих народов (семиты, хурриты, хетты, грузины...). Но к несчастью и этот первичный пласт для данных об армянской языческой религии бывает недостаточным, как вследствие неполноты, а то и отсутствия, так и особенно вследствие того, что позднейшие политико-культурные влияния (персов, христианства) вытесняют или преобразуют эти скудные остатки. Несомненно, часть этих языческих „остатков“ продолжала существовать и позднее и даже до сих пор, в виде царей, героев, географических терминов, поверий, „христианских“ праздников, святых и пр. Если сравнить армянские языческие переживания с сванскими, абхазскими, черкесскими и др., то несомненно, что у этих кавказских народов весьма богато осталось это языческое наследие с ритуалами, богами, жрецами. Армянское язычество до христианства было весьма преобразовано персидским влиянием. Не даром же Страбон говорит, что все персидские боги без исключения почитались также в Мидии и Армении (см. его *Geogr. t. II*, p. 467). Но с другой стороны несомненно, что культ этих природных или анимизированных божеств достиг довольно высокой степени развития с большими храмами, золотыми статуями и крупными владениями. Особенно это относится к культам божеств Ваагна, Иштара и Анаиты в местности Аштишат, области Тарон, и городу Ериза (Еризакан) в области Акилисена со знаменитым культом богини Анаиты, а от культа Анаиты и вся область называлась „Анаитской“ (—арм. *Վանանդ* *Anahtakan* у арм. историка Агафангела) или „страной Анаиты“ (у римского историка Двона Кассия). Страбон сообщает о свободно пасущихся крупных стадах животных для культа Анаиты с белыми быками или быками с белыми пятнами на лбу, а также об институте неродула (—священных проституток) в этом храме Анаиты. А в урартский период известны были храмы с жрецами и

Ваве („Тофра“), Мусасире (к юго-западу от озера Урмии) и Армавире („Argiñixina“)¹. При взятии урартского храма в честь бога Халди (в 714 г. до Р. Хр.) ассирийским царем Саргоном были захвачены—статуя самого Халди, его жена Багбарту, три царских статуи (жреца Сардура, царей Аргишти и Русм), из которых центральная статуя царя Аргишти с божеским головным убором и благославляющими народ руками весила 60 талантов бронзы (=1818 килограмм). Такие громадные статуи царей и богов известны нам и из районов Малой Азии, как остаток хеттской культуры.

Армянская языческая религия с многочисленными храмами и культами разных богов расцветала несомненно при политическом и экономическом возвышении самой Армении, но уже при сильном влиянии иранского (персидского) язычества. Христианство же совершенно вытеснило эти культы, изредка приспособив их к своим праздникам и обрядам, хотя многие древние обряды и поверья бытовали и позже.

IV

ИРАНСКИЕ БОГИ У АРМЯН

Интересно будет кратко проследить, как и в каких размерах иранцы преобразили или изменили „коренной“ армянский языческий быт с его божествами и функциями. Быть может и в этих иранских (а позже и „христианских“) образах богов остались следы перекрещивания или увязки с древне-маллозийскими (resp. хеттскими) верованиями, мифами и богами.

АНАНИТА

Возьмем центральную фигуру богини Анаиты (Anahita), имеющей „иранское“ наименование. В священной книге

¹ Об этих храмах говорится напр. в надписях, найденных в слодах Газандж и Дзавида. Армянские легенды также связывают с Армавиром известные языческие обряды, культы и пр. Из Армавира же сохранилась одна дефектная глинянописная культовая надпись (на халдском языке) с перечнем жрецов и пр.

парсон „Авеста“ упоминается Anahita в выражении Ardvī Šura Anahita (где anah „сильная“, ardvī—имя небесной реки), т. е. как речной дух, ставшая в ахеменидскую эпоху богиней природы (по Юсти). Есть и др.-перс. Anahata (вместо Anahita, как исправляет Hübischmann), пехлевийское Anahit, парсидское Anahit̄ (= планета Венера), новоперс. Nahēt (= планета Венера). Говорится о храме богини Nahēt в городе Истахре около 340 годов [после Р. Хр.], где были повешены головы христианских мучеников (см. Hübischmann, Armen. Gramm., стр. 18). Этот храм считался храмом огня („Feuertempel“, ibid.). Слово же anahita на др.-перс. языке значило „непорочная“. Есть данные, однако, против исконноиранского происхождения этой anahita, где это слово могло народно этимологизироваться, будучи изито из суммеро-аккадского. Во всяком случае ири. богиня Anahit̄ (и раз Nahēt у историка Фауста Византийского) имеет несомненно больший вес и содержание чем у персов. По своей роли и культу она скорее приближается к малоазийской „великой матери богов“, что отмечено и другими исследователями. По описанию историка Агафангела богиня Аванта—„великая госпожа“, „слава нашего народа и дающая жизнь“ (փառք ազգի մերոյ ե կեցողիչ), „мать всех добродетелей“, „благодетельница“ (բարեբար), „почетительница“ (խնամակար), ею живет и жизнь носит [= имеет] страна наша Армения (որով կեայ ե զկենդանութիւն կրէ. երկիրս Հայոց) и пр. А по историчку Фаусту трон Аванты находился на великой горе (ի մեծի լեռին տեղի զիցն, զոր կոչեն արքա Նահանգ)¹. Культ этой богини почитался в четырех местах Армении—в городах Еризе, Аштишате, Арташате и в местности Дэрбиал-к'ар (в районе Андзаваник²). Укажем с нашей стороны и на название села Anata-dzor в области Сюник (по Ст. Орбелян), что мы вынолим из Anahata-dzor „улицы Аванты“. Из всего сказанного о значении Аванты у армян вполне выясняется то, что

¹ Ср. имя горы Атагас „Арарат-трон“ (?) из Ата и гас (ср. суммеро-аккад. „трон“).

источники этого многосодержательного культа были и в доперсидское время, что перс. влияние могло, помимо изменения имени, отчасти и видоизменить, но не иранизировать, что культ Анаиды—исконный, корнями тяготеющий к малоазийской *Magna mater deorum* („Mea“, „Kibela“, „Нері“...¹). Но тогда наирашивается проблема: если у хеттизированных (культурно и отчасти лингвистически) армян первоначально была богиня Нері—арм. *hrii* (1 *hrii*), с атрибутами „неженка, кокетка, обольстительница“ и пр. (см. выше), а эта Нері была верховной богиней хеттов, супругой небесного бога, то как же сочеталось у армян (в период до-персидский) сосуществование Нері и *Anahita*. Ведь если первая продолжала существовать в последней, то почему же армяне сохранили ее атрибуты, как производные слова с новыми значениями, наряду с Анаитой. Придется думать, что народные связи были скорее с Нері, чем с Анаитой, что последняя скорее сверху вводилась и поддерживалась персидским культурно-политическим величием и пр., но можно думать также, что и функции их не во всем совпадали, будучи тем самым двумя божествами. Быть может, тут явнее отражение наследства разных этнических прослоек армянского народа. У хеттов также были Нері и *Ištar* как супруги бога неба и грома (*Dalla*). В других местах они были идентичными богинями. Интересно также, каким образом у персов *Anahita* стала позже планетой „Венера“, что есть вавилонская Иштар². Грекофилы армяне армянскую Анаиту отождествляли с греческой Артемидой, ари. богиню *Astlik* („звездочка“) с греческой Афродитой, планету же „Венера“ передают через *Ahizeak* или *Ahiseak* (из основы *ahii-ī ahōsi-* неизл. происхождения). Одно только для нас бесспорно—это то, что хеттская Нері (судя также по ее дериватам в армянском), как и армянская *Anahita* несомненно впитали в себе черты богини плодородия и любви, т. е. Иштар. Сохранение же Нері, *Ištar*, а может быть и другого женского подобного бо-

¹ Отсюда европейские названия звезд: греч. *astēr*, лат. *stella*, арм. *ast*, *rotc*, *staird* и др.; нет только у балто-славян.

жества (Aḡuṣi-, Anahita-) с разными функциями и пр. есть плод сложных исторических и этно-культурных вкладов, зачастую и трудно поддающихся объяснению, вследствие отсутствия материала и исторических указаний.

N A N E

Перейдем теперь к происхождению и значению культа богини Нанэ, считаемой семитическим вкладом в армянский языческий пантеон. Григорий Просветитель после разрушения храма Аванты в области Ахилисене переходит через реку Гайл и в селе Thil разрушает также капище богини Нанэ¹. Армянская богиня любви Астлик есть калька с семитического Иштар, будучи также планетой Венера, как у семитов². По Гельцеру в армянской области Тарон жило много сирийцев, которые арменизировались и внесли культ Иштар. Сирийского же происхождения и армянский бог Баршамин (из сирийского Ba'elšamin). Но каким образом был внесен культ семитической Нанэ? У сирийцев такой богини как будто не было, а шумерская Nin („госпожа“) непосредственно не могла попасть к армянам. Мы предлагаем в этой Нанэ видеть древнюю и местную богиню, именн ивиду наличие богини Ninada в Малой Азии и у абхазцев. У последних богиня Nap (Nān-du „великая Nān“) была богиней размножения рода человеческого (см. статью Н. Джанашиа в „Христианском Востоке“, т. IV, 1915 г., стр. 103), хотя была и Alan-gunda как богиня размножения ульев (пчел) (ibid. стр. 104), где Alan может быть из Nap с абхазским протетическим „а“, а gunda есть иранское слово (ср. груз. gundī, арм. gund) со значением „собрание; ком“, а в армянском и специально „рой“ пчел (գունդ *ghuṇḡung*). В хурритских („субарийских“) текстах ри-

¹ См у Атафангеза: *Եւ անոյ ընդ զան զայլ յարկերս ունեցելիս և բնորիս զնախնիս Թեմանն զանորս Բրաւմազմէ Ի Քրիստոս 5790*.

² От формы Аштар (ср. у финикийцев Астарта, евр. Аштарет) мы производим арм. *astarak* „башина“, как у греков от имени бога Гермеса были колонны гермы. Богиню Иштар у финикийцев ставились грубо наместники колонны для почитания. См также нашу работу „К происхождению иран. имени *khaythveni*“ (Ереван, 1939 г.), стр. 20–21.

дом с богиней Иштар (по хуррийски Šawuška, Šauška) мы читаем также имена ее ближайших служанок — богинь по имени Ninata (или Ninada или Ninatta) и Kulitta (или Kulida). Почитались эти богини, напр. в городах Хаттарина, Таменига, Анкува и Кулишна¹. В хеттских надписях также называются эти богини: так упоминаются Иштар (идеографически передано), Ninatta, Kulitta, Tarawa- и др. в одном описании жертвоприношения (см. статью Р. Kretschmer'a в KI. Festsch., В. I, стр. 297 и 298), а также упоминаются Ninadda и Kulitta в политическом договоре хетт. царя Суппилиумаса с царем Тетте, а богиня Kulitta раз появляется и в договоре хетт. царя Муришса II, заключенного с Дуппи-Тешупом (ibid.). У грузин в числе языческих богов упоминаются „Nina da Nana“, как последние боги из ряда Боги, Задени, Гаци, Гавми, Ай-Нива (и) Нана. Быть может, предпоследнюю богиню следует читать Ninada, а не Nina+da, где da есть союз „и“? Во всяком случае, для генезиса арм. Нанэ одни семитические источники, к тому же и отсутствующие (есть суммерс. Nin „госпожа“), не достаточны. Малоазийская богиня Ninata, бывшая в пантеоне хурритов и хеттов, а также близкие к ней грузинские Nina(da) или Nana, как и абхазские Nan i Anan, должны заново поставить вопрос о точном генезисе арм. Нанэ, как по названию, так и по роли. Быть может, не случайно и то, что Григорий Просветитель после разрушения храма и статуи Аизиты (т.е.р. Нері—Іштар) переходит к разрушению смежной Нанэ, а это явление может указать на близкое отношение Аизиты к Нанэ, как отображение близости Иштар к Никатте (и Кулитте). Все эти вышеприведенные материалы и соображения заставляют нас арм. богиню Нанэ считать не заимствованной непосредственно из суммеро-аккадского мира, а местной малоазийской (т.е.р. хеттской) богиней, имевшей большое распространение. Значение же этой Нанэ (Nina), как богини плодородия, размножения и пр. можно принять лишь гипотетически.

¹ См. у Фридриха в его статье „Zum subarischen und arabischen“ в журнале „Analecta orientalia“, за 1905 г., стр. 123.

Мы уже говорили о семитическом (аккадском) происхождении божества чумы и смерти, заучающего у армян (в Библии) — Angel, и передающего вавилонского бога зловещего ветра — ankullu (ср. и imhullu „злой ветер“). В армянском ожидали бы Angel, а не Angeł, если бы это было непосредственно заимствовано с этой древней формы вавилонского (ассирийского) ankullu. Ср. в звуковом отношении шумерское egi „палата“ (а позже и „крепость“), что через сирийское egiл передается у армян правильно через Angel (Անգլ) с родит. надежом Angeł, что у армян уже не понимается как нарицательное имя („крепость“), а есть собственное имя многих крепостей в Армении¹ и провинции Անգղատնիս „дом Ангел“ (= греч. Angelena). Фонетически ср. также корреспонденцию др.-арм. ang (род. п. angel) „доршун“ с латинским aquila „орел“.

На армянский языческий пантеон оказала очень сильное влияние древне-иранская религия („маздаизм“), вытеснившая, а во многом и изменившая значение и роли др.-армянских языческих богов. Если не считать „иранизма“ армянской богини Аванты, где это влияние далее имени не доходит (и то сомнительна исконность иранизма в имени „не порочная“ — an-ahita, см. выше), то персидское происхождение имеют армянские Атамазд — авестийское Ahura-mazda (др.-перс. Auramazda), что значило „господин-мудрый“, затем арм. Mihr — иранс. Miθra (бог солнца и огня), арм. Ti(i)n „бог галазий, писмен и пр. (= „секретарь Араматда“) из др.-иранского Tiri, и наконец арм. Vahagn — иранс. Vəθa-gaeta. Иранского же заимствования и S(p)andaramet, что есть дословная передача авестийского spanta atamaiti, духа земли, а у армян и тартара. Если не считать этого последнего божества, как не имевшего оформления и народного распространения, — что быть может есть вклад иранских могов через внешне-политическое влияние персов и феодалов, — то на первых четырех иранских богах (Ahuramazda,

¹ Греч. „Mangelin“ via armenāca получилось из m-angl-in, т. е. от имени angl „крепость“ (= арм. Անգլ = шум. egi, аккад. ekalla).

Miṭra, Tiṛi, Varəθragna) следует немного здесь остановиться, поскольку это может касаться и нашей основной темы этой работы.

ARAMAZD

Иранский верховный бог Арамазд, заимствованный армянами в досассанидский (парфянский, ахеменидский) период, считался у армян отцом всех богов, создателем неба и земли, отцом Аванты, Тири и Михра, имел эпитет „мужественный“ (арм. *atē*). Храм этого бога был в Ани, области Даранази (на Евфрате). Армянский историк Моисей Хоренский говорит: нет никакого Арамазда, но для тех, кто желает, чтоб был Арамазд, есть еще четыре других именованных Арамаздов, из коих один — некий Килд Агамази (книга I, § 31). Заимствован был этот Арамазд и грузинами в форме Агнази, а по М. Хоренскому храм и статуя этого громовержца („*amprorauiṇ dikh*“) находились по ту сторону реки Кур, поодаль от города (Тбилиси), жители которого со своих крыш по утрам поклонялись этой заречной статуе¹. Как видно, иранский верховный бог Арамазд вместе с сильным культурно-политическим влиянием Персии вытеснил совершенно местные эквивалентные ему божества и в Армении и в Грузии. Арамазд — создатель неба и земли, Арамазд — отец богов, Арамазд — громовержец. Нет сомнения, что у армян и грузин были свои подобные боги. У хеттов и хурритов отцом богов считался бог Кимари², громовержцем был бог Тецир (у хурритов) или Datta (у хеттов), вероятный фонетический двойник семитического Adad (откуда армянская собственная имя фео-

¹ См. М. Хор., *оп. II*, § 86: «Եւ ի Բանի իր Բանուայ [անորի Լուսն] գահադադրին գահին իր Բանուայ, որ Բայր մեկուտ ի Բանուին, զանոր Կարն ընդ մէջ անդաներս, զոր անոր կին Երկրագոյն աշտան աշտան ի անդան իր Բանուայ, զի անդուն անոր Երկր. ինչ կիւր որ գտնէ Բանուայ անդուն ընդ զանո անոր մեկնորն գտնէ».

² Ср. по образованию имя бога Наратри, бога грома Таити (Tete), упоминаемого в академских политических документах (наир. из Богаткея). Быть может, общая часть -атри в этих Киматри и Наратри означает „небесный свет“, имея явную арм. *atē* (id.).

четыре или пять Ормуздов, но среди них выделяется только один „kunt Aramazd“. Не известно, каким образом это сведение об иранском „kundi-za Ahuramazda“ попало к М. Хоренскому, через познание ли с литературой иранского маддазма, хотя бы даже не непосредственно, или же через народные сказания об Ормузде.

М I Н R

Следующий иранский бог у армян это—Mihr, полученное из древнего Miθra. Храм армянского Mihr'a находился в области Дердажан (*Դերձան*) в селении Bagayazic (*Բագայազիկ*), что дословно значит „бога деревни“. Mihr считался богом солнца и огня. У армянских историков именем его часто клинута персидские шари. Этот бог вытеснил, конечно, местного бога солнца (у халдов-урартцев он назывался Ardini). Введение иранских и индийских божеств наблюдается еще у хурри-митанийцев и касситов уже во второй половине второго тысячелетия до Р. Хр. Хурри-митанийцы переняли у индусов их божества Indra, Mitra, Varuna и Nasatia (у митанийцев они звучали Indara, Mitrašii, Arunassii, Nasatia-двойня), а касситы переняли бога солнца Surya. Культ иранского Mihr'm проник и в древний Рим. Ученый Павел Кречмер ныне доказывает, что боги Indra и Varuna у самих индусов суть чужеродные—взяты у хеттов: Varuna связывается с хеттским агипа „море“ (следовательно Varuna „бог моря“), а Indra есть хеттское божество мужества (защиты) Inar. Вместе с Mihr'ом армяне заимствовали очень много персидских слов, производных из него, как Mihran, Mihrdat, Mihr-Kosrov, Mihr-Nerseh, Mihr-Šaruh, Mehrudan, Mehru (заскательное слово) и пр. Но есть и имя месяца mehekan (=февраль), когда праздновался этот бог. Армянское amehi „буйный“ также есть заимствование из персидского; ср. др.-персидс. hamiθriya (id.), что нами было высказано независимо от того же мнения Штакельберга (он непосредственно сравнивал с Mihr, а не с точным производным hamiθriya

(„буйный“)¹. Слово mebean „канище, идол“ также является производным от имени бога Mithr. Интересно здесь то, что богу Mithra придавалось свойство „бурности, ярости, буйности“ и пр., подобно как у восточных славян от имени бога весны Яри имеются его характерные черты — яркий, яркий. Бог Mithr у армян, видимо, имел некоторую народность (ср. в Вав. „Maheyan dya“ — Михровы двери — постройка священной двери урартскими царями Менуа и Ишпуни), отражение этого Mithra в народном эпосе „Давид Сасунский“ и пр. У армян до 12-го века была особая секта „поклонников солнца“ (по арм. ašewordikh „сыны солнца“), что несомненно есть остаток древнего языческого верования, независимо, быть может, от иранского влияния.

При Ксенофонте уже мы видим культ солнца у армян, ибо автор „Анабазиса“ отдал своего коня старшине („комарху“) одного армянского села для принесения в жертву солнцу².

К более древней идеологии относится и переносное значение солнце — жизнь, солнце — правда, как у армян ašew „солнце“, но ašewān „долгожизненный“, ašew-i d meymen „до умру я для твоей жизни“ (= ты моя жизнь) и пр., ср. др.-армянское — у ašewē ankanem „даю жизнь“ (дословно — „бросаю от солнца“), у ašewē ankanim „умираю“ (досл. „падаю от солнца“ т. е. жизни) и пр. и пр. Олицетворенное или обоготворенное солнце (т. е. бог солнца), призна-

¹ См. нашу работу „Происхождение др.-арм. слова mebean“ (Зем. Вост. Отд. Рус. Арх. Общ., т. XXIII, 1916 г., стр. 349-362).

² У армян еще до последнего времени оставались пережитки почитания солнца. Так, у ванских армян необычайных вывозках рано утром на крышу, иногда пригласив и священника, и образившись лицом к востоку присутствующие шепчут: „Рассвету привет, рассвету привет, Рассвету солнцу дадим привет. Чтоб даю оно дарю [= жизнь] долгой жизни“ — с припевом „Vahē“, „vahē“. То же самое повторяется, внося последний стих для „дарения“, т. е. супруги (чтоб даю оно дарение долгой жизни). См. Лек. Историк. Армянск. Тифлис, 1917 г., стр. 345. Эта песня была известна впервые Е. Лаламюв. По армянски звучит: էջ, րար, այ, էջ, րար | էջն արեւն առնք րար | Տո Բարգիւթիք շուն արեւ | Հաւէ՛, վահէ՛ | էջ, րար, այ, էջ, րար | էջն արեւն առնք րար | Տո Բարգիւթն շուն արեւ | Հաւէ՛, վահէ՛.

мало значения — правда, правдивость, судья, суд, осуждение и пр., как напр., у халдеев *ardini* (бог солнца), но и „суд, осуждение“, как предлагаем мы понимать соответственное место из формулы проклятия (преступника „Хада, Тешеба и Ардиня шаави *ardini-kai*“ — да предадут суду, т. е., осуждению). У хеттов говорится о боге солнца, что он ежедневный правдивый суд творит (см. „Zwei heitische Sonnenlieder“, в журнале *Kleinaz. Forsch.*, В. I, стр. 390 и сл.), подобно как вавилоняне говорили, что „Шамаш (= бог солнца) есть верховный судья“, „судья неба и земли“ и пр., или египтяне говорили — „ты судья, вышний в суде, который истину утверждает и выступает против прегрешения“ (*ibid.*, стр. 392). Марр выводил немецкое *Sinn* „чувство, мысль, смысл“ (откуда *sinnen* „думать, мыслить“) из значения „солнце“ (нем. *Sonne*), как отголосок такого древнего миропонимания. Быть может, иранское *arta* „правильный“, арм. *ard-at* „праведный“ (откуда грузин. *ar-th-all* (*id.*)) и пр. суть такие же пережитки от некоего „азародийского“ корня *ard-* „солнце“ (ср. халдское *ardini* „солнце“)? Древне-вавилонский царь Хаммурапи свой свод законов посвятил богу солнца.

T I R I

Иранского происхождения также армянский бог Три, что возможно раньше произносилось Тири. У армянского историка Агафангела этот бог, передающийся через „Три бог“ или „Тюр бог“, считается покровителем жреческой науки, секретарем бога Ормузда и храмом реторской науки (риторики). Кроме того с его культом связывалось толкование сновидений¹. Эти эпитеты бога Три — „сновопрошатель“ (*etazacourc*) и „снооткрыватель“ (*etazahar*)². Несом-

¹ См. у Агафангела (№ 776). «Անցա ինքն իմի թագաւորն [Յրգառ] իրաւոր զմայր անկախ զորքն անկախ ի Վարդգանու թագաւոր՝ երկուց յԹրուստու թագաւոր, ունիւն անց զթագինն Անուստան զինն, և որ թագաւորն անկախ անուանեալ կայր նախ զինեալ ի անուագորի երազաւորս կուգաւն զպառաւն Յրի զին, զպրի զիւտթիւն զրեալ, անուանեալ զինն զինն Բրեզդի, ուստն Երաւարթիւնն ձկնեալ, նախ ի նա նկն արկեալ՝ զպինց ալքեալ ունիւնց քանկեցին».

ненно и место Елазшоуп (бука. „свооскрыватель“?), где находился храм Анаиты, близ храма бога Три, относится к культу снотолкователя Три. Хотя и храм Три находился по Агафангелу только по дороге к храму Анаиты (в городе Арташат), но возможно здесь и искажение, т. е., „Елазшоуп tebkh“ (=Еразмуи-места) скорее должны были быть отнесены к культу бога Три, судя по наименованию, а не к культу богини Анаиты. Одно только здесь несомненно, что иранский бог Три считался у армян как бы покровителем искусства и наук, а в частности и снотолкователем. У иранцев нет прямых исторических указателей на значение этого интересного бога. Есть только много производных имен от этого Tiri, как то: Tirišātes [-арм. Trdat], Tiritōbūzēs, Tirišāzēs, Tirišēs, Tiriōi, Tiriē, Tirikan (?) и пр., см. у Hübischmanna в его *Arm. Gram.*, стр. 88, где приводятся также армянские заимствования—Tiran, Tiraug, Tirašat (собств. имя), Trdat, Tiruk, Tiriš, имя четвертого арм. месяца Tre (ibid., 89 и прим. 1). Нам думается, что подобного же производного образования от имени бога Тирин и армянские имена мужчин—Tir-os (*Տիրոս*), Tir-ot (*Տիրոտ*), Tir-ith (*Տիրիթ*), а также и имя места в Сюнике—Tre-tukh (*Տրե-տուխ*), собственно „Тирский дар“ с армянским частым —tukh „дар“ и собственных именах мест (ср. *Նորմուսք, Հովնաթուք, Զովնաթք, Մարգինաթք, Կզմաթք, Ետմաթք* и пр.).¹ Судя по всем этим собственным именам, производным от Tiri, можно утверждать, что этот бог был в большом почете у армян (и у персов).² Но нас интересует и вопрос генетического порядка: не было ли до иранского влияния местного подобного бога. Быть может народное грои „сатана“, собственно „писатель, пишущий“, есть эпитет этого местного бога, а не отголосок христианского влияния в связи с ангелом Гавриилом. Мы уже говорили в *Chetlo-armeniaca* (стр. 131), что хеттское божество Zasharipa, которое неправильно считалось Зомером и Эхелольфом хетт. богом грома и молнии (см. „Хеттс. ри-

¹ Эти имена мест даются историком Ст. Орбелином и называются в арм. области Сюник. Имя Tre-tukh также упоминается в этой области.

туал Папаникри", стр. 49), должно значить „сновопрошатель“, имея ввиду наличие в хеттском слова *zaḫḫa* (= *tesha*) „сон, сновидение“ и глагола *ripuāmi* „спрашиваю“. А такое наше толкование вполне может быть поддержано армянскими эпитетами позднего, уже иранского божества Тіп как „сновоказателя“ или „снотолкователя“. Функции передаются.

V A N A G N

Иранским заимствованием у армян считается также бог *Vahagn*, эквивалент др.-индийского *vṛtrahan* и авестийского *varəθragna-* (= *der Gott des Sieges*, см. Hübischm., *Arm. Gr.* стр. 77). Армяне заимствовали это наименование в аршакидский период из праформы **varθragna-*, долженствующей быть до этой поры. У персов от этой формы имелись *Varahtan*, в греческой передаче *Ὀβαραχάνης*, *Βαραχάνης*, а еще более скомканно через *Ὀβάρχης*. К этой последней форме примыкает среднеперсидское *Vahram*, перешедшее и к армянам (*Վահրամ* *Vahram*), откуда еще более стиснутая форма *Վամ* *Vam*; ср. новоперс. и арабское *Bahram*, греч. *Βαρβάρης* или *Βαρβάρ* (*ibid.*, стр. 78).

Армянский историк М. Хоревский считал этого Ваагна за историческую личность (= царь армян), но приписывал ему видимо и божественные черты, ибо говорил, что народные певцы в песнях с аккомпаниментом бандуры воспевали его рождение, его борьбу с драконами и одоление их, — подвиги, очень походившие на геркулесовские. О Ваагне говорили также, что он стал богом, а statue его в рост человека в Грузии приносили жертвоприношения (М. Хор., кн. II, § 31)¹. Жреческий армянский род *Vahe-* *vuni* или *Vahuni* по этому же историку происходил будто-бы от потомков того же Ваагна. Главный храм Ваагна находился в области Тарон, в местечке Аштишат, и назывался по историку Агафангелу „*Vahevanean mehan*“ (см.

¹ Это имя у грузин сохранилось в форме Вахтаг, что является искаженным (не через *vā* аттестас) заимствованием из др.-перс. **varθragna*.

Агаф., § 809)¹. Тут же были капища богинь Астани, как известны Ваагна, и Ананты (с эпитетами „златочеканная“, „златомать“, „златородная“). Агафангел этот культ Ваагна считает восьмым, а его самого называет эпитетом Vāarakhañ, что в греческом переводе того же Агафангела переводится через „драконодушитель“ (*δρακόν-τοπίκτης* Прокл. 255).

Эпитет бога Ваагна Vāarakhañ есть армянская передача или объяснение иранского Vərəθrauatā, индийского Vṛtrahan, что дословно значит „убивающий“ (-trā, -han) дракона (vṛtra-)², ибо по армянски vāar значит „дракон“ (есть и позднее Uar, как собств. имя)³, а глагол khañ-ei значит „мирывать“. Иначе говоря, арм. vāarakhañ („мирывающий дракона“) есть армянский прообраз „армянского“ же Vahagn'a, т. е. перевод этого последнего (Vərəθrauatā > Vahagn) на армянский язык. Научно подошел к объяснению арм. Vahagn'a впервые только К. Патканов. Но значит ли, что культ Ваагна с храмами (алтарями), самим своим названием и чертами своего божества есть всецело иран-

¹ Рукописи даны и различно Vahaghañan и Vahaghañ. Имя Агафангел, как и другие, предпочитают первое чтение „Vahaghañan“. Нам кажется, что эта форма (с созвонием „л“) единственно и правильно. Основу vahaghañ мы считаем иранским образованием по ласкательного Vahē (= Vahagn) и по иранского суффикса -atan. Сокращения Vahagn > Vahē могло конечно произойти и на армянской почве, тем более, что есть и отдельное имя царя Vahē (ср. также эту ласкательную форму и приведенной имени ласка, см. стр. 30). У армян царя сокращалась на -ou (ср. Vəfoou, Dəfoou, Miðfoou > Miðra, Yəfoou—имя арх. епископа, Həmfou, Səfoou и др.) (см. у Hübisch, *Alt. Gr.*, 54 и др.). Суф. -atan есть, напр., в индийском rātan (= др.-перс. artavan), rābaxan, dhātvan, māghavan и др. Греч. суф. -ido П. Кречмер выводит из *avda в слове Mədon (из *Mādon, „почтитель Ма“, Lōkano „почтитель человека“ и др. Значит арм. vāarakhañ „почтитель Ваагна“ или „Ваагнский“? Быть может, арм. Anūtatān значит „прижизненный человек anō“ (ср.-перс. noj—арм. noč), как показывает и то же слово „mōnān“ (= и, иверский древнее „mōn“). В латинском vān—„дом, храм“.

² Это vāar „дракон“ единственно из иранского, где сохранилось только ласкательное vāhara-, как прилагательное к слову dā- „змея“ (см. у Hübischmann'a *Alt. Iran.*, стр. 247). В армянском оказалось бы, как правильно замечает Hübischmann, не форма vāar, а vāar (ibid.).

ский вклад в древне-армянское языческое верование? Нет сомнения, что персидское культурное влияние, особенно политическое, не могло не вытеснить или преобразить любое местное божество, как впоследствии эти же иранизированные армянские боги начинали роднить и переименовывать по греческому пантеону (Анаһи—гр. Артемида, Міһе—гр. Гефест, Наһе—гр. Афина, Арамазд—гр. Зевс, Ашһи—гр. Афродита, Ваһагн—гр. Геракл и др.) Рассмотрим содержание (сущность) этого арм. божества, а также возможные его местные субституции, хотя бы в виде родственных ему гениев или духов.

Из этимологии арм. Ваһагн'a из иранского *Vaədātagna* и индийского *Vṛtrahan* („убиватель дракона“), что было у индусов-арийцев эпитетом бога грома *Indra*, а также из того, что у арм. историка М. Хоренского Ваһагн борется с драконами и побеждает, делают заключение, что арм. Ваһагн также был богом грома и молнии. Эта черта несомненно была свойственна Ваагну под влиянием вероятно иранской мифологии и культа, но вероятно, она не первична, ибо сохранившаяся Моисеем Хоренским песня о рождении Ваагна скорее свидетельствует о первичности его солнечного характера как гения света, блеска. Юпитер у римлян также был богом света, а потом и неба, грома, молнии, дождя и пр. Эта песня, по общему мнению всех ученых, имеет очень древний характер, хотя и воспевалась еще в век М. Хоренского, с игрой на бандуре (V—VIII в.в.). Содержание песни следующее: в муках рождения находится небо и земля, а также пурпуровое море с тростничком, из которого выходит дым и пламя, а из пламени выбегает кудрявый мальчик с огненными волосами, пламенной бородой и солнышками-глазами. Эта песня существовала, конечно, до аршакидского периода, когда название Ваһагн, а возможно и некоторые культовые обрядности, были заимствованы армянами. А до этого у армян воспевалась вышеприведенная Хоренским песня о безымянном боге или гении (духе) с чертами скорее солнечного бога или света, что позже могло перенестись и на иранского бога грома—*Vaədātagna*—арм. Ваһагн, как душителя драко-

нов. Нарастание элементов разных богов на одном боге, как отголосок исторических и культурных сдвигов в истории народов, мы видели и на армянской богине Анянте, бывшей первоначально великой матерью богов, а впоследствии принявшей и черты богини любви — Иштар (= арм. Астаник, греч. Афродита). Для выяснения пологого облика „храброго“ (арм. khar) бога Ваагна следует иметь в виду и следующее. Ученый Пауль Кречмер доказывает, что имя индийского национального бога Indra имеет мидоанзийское, точнее хеттское происхождение, где имелся бог Inat или Inata, которому приносили жертвоприношения, воспевался, имел жреца, помогал богу неба и грозы (Dalla?) победить бо-лотную гидру-дракона (Hulanka), был храбрым и пр. (см. Kiehl, Festsch., V, I, стр. 297 и сл.). Этот хеттский бог мужества Inat упоминается по крайней мере в пяти разных хеттских надписях, передаваясь также идеографически сум-мерскими KAL („сильный герой, мужчина“). Супругой этого Инара была богиня NIN.Ē.GAL (Nin-ēgal), что есть сум-мерская идеографическая передача названия богини супруги вегетационного и военного бога вавилонян Uta. Иначе говоря хеттское Inat заменяет как бы этого вавилонского бога Uta. Наконец, в хеттском это название бога хра-брости, мужества и пр. стало в нарицательным именем мно-гих собственных имен мужчин, глаголов, прилагательных и пр.: Inata, Inata, Inat и пр., откуда inatawmat „муже-ство“, inatavahh— „закляться“, Inatawza(n)a (собств. имя) „сильный“ (kraftvoll, stark) и пр. и пр. Ученый Fr. Hrozný сравнил корень этого хеттского inat— „сильный мужи-на, герой“ с илийск. nah-, персидск. nah „семен“, греч. *ἄνδρ* „мужчина“, фригийским *α-ν* [арм. *ano* < *ant „мужчины“, Род. п.], сабинск. Nero „сильный“, славянск. *вран*, литовск. *võtas* „валя“ и пр. (см. *ibid.*, стр. 303, 307). По нашим данным есть и в халдском (урартском) слово *inip-ia* (ко-рень *inip-u*) „мужество“, в надписи из „Михровых врат“ (в гор. Ван), где приносится жертвы Халдовому мужеству, Халдовой силе (*ainiue*) и Халдовой крепости (*ʾ dūyie*, ср. хуррийск. *duh-* „мужчина“). Павел Кречмер отмечает про-тетическое „i“ только в хеттском (inat-), „a“ в греческом

и армянском, а и других языках, в том числе иранских, имеется корень *pat-* „мужчина“ (самец). Ведийское *Indra* из **h₁nta* примыкает к хеттскому *Inaḫ* по начальному „*h*“ и считается заимствованным (в Авесте упоминается *Indra*, но и *Andra*), хотя перешло и к хурри-митаннийцам (*Indra*) и другим. Хеттское имя *Inaḫ* встречается и надписях из Кюль-тепе (в Каппадокии) за 2100 лет до Р. Хр., и следовательно его изначальное хеттское происхождение не подвергается сомнению. Есть наконец данные, доказывающие влияние мезопотамского мифа о борьбе бога грома [*Dalla*] со змеей *Uraš* (при поддержке бога Ишара) на ригведовский миф о борьбе Индры со змеей (драконом) *vrtra*. Индийский бог Индра в равной мере „*Kampffeld und Duanefer*“ (см. статью Кречнера, *ibid.*, 315), а начальным богом грома и бури был *Vṛṣa*. Между прочим и германский бог грома и молнии *Thor-Donar*, противник Милгардской змеи, также носил прозвище „мужчина“ (*Karl*).

На основании всего вышесказанного нам думается, что арм. бог *Vahagn* хотя и есть заимствование по имени, а возможно и по части культа, с иранского, однако до этого несомненно существовал местный армянский или до-армянский языческий бог (гений), как воплощение или олицетворение мужества, солнечного блеска. Вель известно, что у народов, где бы не было сказаний или сказок о борьбе какого-либо героя с драконами или многогодовыми змеями (ср. у вавилонян борьбу Мардука с Таамат, у греков борьбу Зевса с Тифоном или Геракла с немейской гидрой, у индусов борьбу Индры со змеей *vrtra*, или борьбу *Trita* Артуна, при поддержке Индры, с трехголовой змеей *Vṛ-vaṭara*, у персов борьбу героя *Thraethra* со змеей *zi-da-haka* и пр. и пр.). Почему-бы не предполагать, что иранизированный армянский *Vahagn* мог иметь природные (армянские и до армянские) сказания о борьбе разных героев с драконами, о богах зачинщиках от разрушителей или нарушителей крестьянского быта и добра, ибо драконы стояли против посылки дождя крестьянским полям и т. п. Армянский *Vahagn*, судя по известной песне о его рождении и дальнейшей иранской версии о его борьбе с анша-

нами-драконами, был несомненно местным олицетворением бога (гения) мужества, защиты, света, а в дальнейшем и громовержца. Не есть ли Давид Сасунский трансформация и иных исторических условиях этого древнего малоазийского гезр, армянского, бога мужества и защиты (Schutzgott, что приписывается и хеттс. богу Ивару), подобно как его отец и сын Mihr отражают до некоторой степени бога солнца Mihr (=иранс. Mithra), носящего опять таки не армянское имя.

V

НАРИЦАТЕЛЬНЫЕ ИМЕНА БОГОВ, ДУХОВ И ПР.

Эти нарицательные наименования богов, духов и разных мифических существ также носят на себе историческое переименование малоазийского и иранского алияна, хотя есть солидный состав и чисто местных наименований, не поддающихся историко-генетическому анализу. С этой историко-лингвистической точки зрения рассмотрим сперва позднейшее иранское наслосьие, которое выступает в качестве заимствования.

Отметим из этих иранских богов, духов и пр. во первых имя „ангела“, известного у армян в слове hrestak. Его первичное значение „посланец, гонец“ также сохранилось у армян. Ср. новоперс. firista, старое faresta „вестник, посланец; ангел“ из несохранившегося пехлевийского *frestak (ср. др.-перс. глагол fraiṣayam „я отослал“, санскр. prāṣayati „послать, отослать“ см. у Hübner, Arm. Gr. стр. 184). Из недобрых существ персидского происхождения: армянские dev „злой дух“, patik (id.)¹ и vihar „дракон“, с которыми ср.—1) авест. daeva, пехл. dev, новоперс. dev „демон, чорт“; 2) пехл. patik „злая фея“, новоперс. pari „фея, ангел“, авест. pairika- „Dämonia“; 3) авест. viharā-, прозвище aži-, т. е. дракона (см. Arm. Gr., стр. 140, 228, 247).

¹ В арм. переписке Филота это „patik“ заменяет греческую „дирику“

² С этим иранс. patika вероятно случайно созвучно латинск. patia „богиня судьбы“ и славянское перс.-ун. латинск. перс.-ун. фемт. perkalie „чорт“.

Маллоазийским вкладом мы считаем — *պաւ* *paу* „пан, фави“, *Հրեայ զեւալ* „чудовище“, *այս* *ayс* „мой дух“, *աստուած* *astuac* „бог“. Это последнее слово — фрако-фригийского происхождения, из собственного имени бога неба Sabazios, как доказал впервые Н. Марр. О слове *зeуаl*, как о хеттском вкладе в арм. язык, у нас было уже сказано особо. Слово *ayс* в армянском значит „ветер“ и „мой дух“ и мной сравнивается с этрусским **ayс* („бог“), который римляне видели в имени Цезаря (из *Kaisar*). Эта ложная этимология имен известных цзрей с искажением в них названий богов, т. е. их божественного происхождения, была известна и у хеттов, халдов и др. (ср. напр. халдское писание имени царя Сардура через идеограмму *KI=SAR+du-ri*, где *SAR* есть имя бога). Что касается арм. *paу* „пан, фави“¹, то предположительно мы обратили бы внимание на имя мифического *Пайюв*, упоминаемого вместе с другими мифическими и религиозными собственными именами (*Арапайюв*, *Апипайюв*, *Аратайюв*, *Аларайюв*, *Ихатайюв*, *Махатайюв*, *Иалларайюв* и пр. и пр., см. у П. Кречмера, *KI. F.*, *B. I*, стр. 4). Суффикс *-айюв* (из *-avon*) употребляется и в утических и др. именах; — ср. *Mēvav* из **Mē-ā-vav* „qui Matrem colunt“, **Aritav* „qui virtutem colit“ и пр. (*ibid.*, стр. 5). Нам думается, что арм. *paу* „пан, фави“ предлежит в имени мифического *Пайюв*, что должно было значить „приверженец пай-а“ или „пай-ский“. Наконец, издоазийский баснословный противник такого же легендарного арм. царя Арама, а именно *Քալեայ Կալեայ* *Paуaris Khaleay*, мы предлагаем читать „*paу* *Aris khaleay*“, где последнее есть армянское прилагательное „козлинный“ (от *khal* „козел“), а первые два предлежат и у греков в именах *Пайюв* и *Апипайюв*, т. е., армянское *Paу-Aris khaleay* дословно значит „пан (фави) Апис козлинный“, т. е. козлиного происхождения, а мы ведь знаем, что паны (фавны) именно и изображались в виде мифического человека —

¹ Армянский „Ручной словарь“ (1963 г.) так переводит это *paу* — *պաւ, ի իր ք շնորհ գործարար զարդ տալու զգործարարը պաւ* [т. е. несуществующий верховный (= мифический) человек подобно мифическому оленеводу].

бога, с козлиными рогами и ногами, как покровители пастухов, лесов и пр.¹. Армянский царь Арам до встречи с титанизмом Рау-арисом, который насильно захватил пространство между Черным и Средиземным морями, имел сражение с сирийским Баршамом, который также является богом (= бог неба). Об этом передает армянский историк М. Хоренский (см. кн. I, § 14), при чем Рау-Арис khafesau жил в Каппадокии, имеет у этого историка эпитет „титанид“ (*Տիտանիկ*) и при склонении в форме родительного падежа становится Рауарау, что свидетельствует об основе „ар-“, а не „арис-“. Ученый Маркварт („Einführung“, стр. 68) борьбу Арама с Пай-арисом уподобляет борьбе Зевса с Тифоном, при чем Paralaх Химатрагенес заменяет Тифона, а Арам заменяет Аримона, отгоняя в то же время и Зевса. Чтение „Paralaх“ Химатрагенес [= *բարադա*, т. е. козеродный] принадлежит Маркварту.

Из „местных“ армянских имен духов и пр. мы отметим имя *ար-ա* (обыск, во множ. я. *ai-kh*)² „домовой“ что

¹ От имени бога „ар“ известны производные имена „аринка“, обоим имен своим высказанным значением выходящая у людей из рук, святыня.

² Это *ai* в форме множ. ч. *ai-kh*, ставшей сейчас единственным именем (исколько *khaf-kh*) существует почти во всех армянских диалектах в Агсе, Алаш, Арабагире, Гайберге, Ереване, Харберге, Карабахе, Новоханчехане, Шушанере, Доре и пр. Народ представляет это понятие существу *ai-kh* в виде женского божества с женскими волосами, медными нитями и кабаньими клыками. *Ai-kh* — крыс бернговский, в который превращает сердце и детей, крыс новорожденных, которых терзает, и крыс новорожденных, которых во время сна мучит, спав на них и душит (См. „Дикт. Слов.“ Ач., стр. 33). Есть и *արաբայ* *arabaw* (в Савсе-Собастии) с тем же значением, что быть может, соответствует русской „баба-ог“ (арм. *rabaw* значит „старуха“), см. там же. Леонавграф Аматуни (с его *Սուրբ քան յ քան*, стр. 9) арм. *ար-ա* *ai-kh* переводит черт „домой дух, дух“ и приводит пример из диалектов, (см. *ai-kh* „вызывает кому же желая детей“). Быть может *ai-kh* не всегда значило „домой дух, домовый“, а значило первично „дух, божество“, ибо имя *Tiwn-i* „дух, дух“ заменилось в „Сасунских богатырях“ эквивалентным именем *Tiwn-i-nat*, т. е. ланских „и“ более древним „nat“-ом (= нинфа). Имя *Tiwn-i-nat* возможно есть фонетическое переиначение *Tiwn-i-a*, т. е. конечное „a“ заменилось „n“, что в других диалектах есть и до сих пор (например *бога* (см. у нас о божестве „*nat*“).

существует и у грузин (ай „дьявол, леший“, см. у Чуб., стр. 20—имеретинс. *šimka*), затем *რქა* *kha* (обыкн. во мн. ч. *kha-kh*), что имеет общее значение злого духа и существует также у грузин в имени *khar* „бешенный, сумасшедший, хитрый“ (Чуб., 1339), что, быть может, вместе с армянским прилагательным *kha* „храбрый“ имеют общее происхождение. Не известны нам происхождения слов — *საძროჲსი* *hambagsi* („злой дух, чудовище“ моря или суиия), *ჩრტ* *hrē* „чудовище“ (быть может, ово сложено со словом *ქ* *ex* „осел“, в роде *ოვარა* и пр.), *դի-ք* *dī-kh* „(языческий) бог“. В армянских диалектах есть слово *ցուցակ* *cuç-alkh* или *ցուց* *cuç* в значении „урод“ или „чудовище“, что происходит от глагола *ցուց-ալ* *cuç-ape* „показывать“, т. е. *ւտի* *cuç-alkh*, *cuç* первоначально значили „предмет для показа, показное“. Есть в диалектах и *տանիկ* *tanik* (дословно „хороший м.“) или *բութ* *but* *tanik* (дословно „смуглый м.“), что значит „маленькое место для святого, маленькое святилище“; ср. также в сказках *ո՛վ* *butanik* *o* *tanik* „хитя манук“, что выступает в значении доброго гения, быть может, хранителя домашнего быта, очага и пр. На вид это *tanik* одноименно с арм. *tanik* „дита“. Не случайно ли также омонимность? Ср., бм., латинское *tan-es*, которые считались даже богами (*dī tan-es*), а обыкновенно это—души умерших, как высшие существа. Ср. с другой стороны иранское *tanin-* „дух“ (напр. в **dyta-tanin* „злой дух, Ахриман“ = новоперс. *Ahriman*, пехл. *Ahriman*, арм. *Արիմ* *Arim*, *Հորմուշ* *Harman* и пр.)¹.

Для нашей темы, с ее историко-лингвистическим аспектом генезиса армянских богов, божеств и пр., не имеют естественно, большого значения такие термины как *satana* „черт, сатана“, взятое у сирийцев (= сир. *saṭana*, евр. *śāṭan*), или *գորգ* *grof* „чорт“ (собств. „лишующий“, см. стр. 302) *չոր* *çar* „злой дух“ (собств. „злой“), *դիք* *dīk* (ид.), собств.

¹ Это иранское *Natānān* продолжает по волею существовать и ныне у армян в сказках, где *Նայտան* является представителем злого духа. Звук „b“ здесь вставочное, новоязычное.

„тризный, паршивый, нечестивый“ и пр., ибо эти термины либо поздние заимствования (*katapa*), либо же обыкновенные армянские прилагательные с новым смысловым осложнением (под влиянием христианства). Считаем не лишним отметить араратский (напр. в селе Аштарак) глагол *tharotel* „бесноваться“, как синоним *divotel* (из иранской *dev*), где корень *thar-* мог иметь значение либо злого духа, подобно *dev*, либо же значение „бешеный, буйный“ с суффиксом обилия *-ot*, т. е. *tharot* есть прилагательное, подобно *divot* „бесноватый“¹.

Названий богов, духов и пр. несомненно раньше было в большем количестве. Исчезновению их способствовало помимо христианства и дальнейшей культуры также и то, что опасались называть эти имена богов, духов и пр., думая, что сам дух появится перед произносящими эти имена, а это опасно для благодетельца и пр. Ср., напр., диалектическое *shghelsh ghelshker* *shkhetsh*, что собственно значит „лучшие чем мы“, где это описание означает собственное имя бога (гешр. духа). Явление это, как известно, называется „табу“².

Пересмотр генезиса армянского языческого пантеона показал в нашей этой работе, что с историко-лингвистической точки зрения вклад древней Малой Азии и в частности хеттского мира в армянское языческое наследие занимает первое место. Здесь имеем хетто-малозападные божества — *Arz*, *Tarku*, *Hirri*, *Zawall(i)*, фриго-лидийские — *Sabaz(i)os*, *Mazaniēs* и обще-предвосточное — *naḡ* (или *Nar*). Эти божества большей частью в своем чистом виде не сохранились, а продолжали бытовать в виде ли нарицательного „бога“ (*Sabaz(i)os* — арм. *Ashuaz* „бог“), нарицательного имени разных духовных признаков (*Hirri* : *Hirri* в арм.

¹ В диалектологическом словаре пометить этого интересного слова не привелись. Произносите *tharot*, *tharotel*, но первично *tharot* (с „р“) и пр.

² Многие старухи и сейчас остерегаются произносить имя *setana*.

hrii- „кокетка, перенаряжающаяся, обольстительница, не-женька...“) или же в виде героев и царей (Ara, Tarku, Mazanep), если не считать мало изменившихся Zawal-—арм. žival „чудовище“ и nag-—арм. nag „нимфа“ в армянских Tsovi-nag, Oaki-nag и быть может в Heh-nag и niu-in.

Если не считать влияния семитов через проникнове-ние к армянам богини Astik, как перевода Иштар, затем бога знойного ветра Angei и сирийского Baizan, бога неба, то второе место после малоазийского наследия нужно счита-ть иранское. Эти божества—Arazañi, Mihr, Titi, Anahit, Vahagn — несомненно имели большой вес в культе, что нужно, конечно, приписать персидскому политико-куль-турному влиянию. Но при всем том, и этом иранском ак-тине, как в более позднем вкладе, продолжали бытовать также местные, древне-малоазийские божества или гении, как это мы видели на примерах Ваагна, Аваиды и др. Бо-лее того, всецельное к тому времени христианство не смо-гло окончательно вытеснить многих древних божеств, и культ, напр., Ваагна продолжал сохранять свою народность и универсальность в празднике в честь святого Карапета в Тароне, на месте древнего Аштишата. Этот монастырь был первым и самым влиятельным у христианских армян затмевая даже Эчмиадзин. Монастыри в Багреванде, при селении Учкелиса, также продолжали функции своего бо-гатого языческого прошлого. Армянские народные пове-рия, связанные с святым Саргисом (=Сергием), который похищает девушек, при наступлении весны нагоняет хо-лод, при маслянице копытом своего коня ночью ступает на праздничную муку для особого ритуального яства „по-хинд“ (или „похиндз“), все это скорее отголосок какого-то языческого бога войны (ср. его эпитет „tōgavañ“ — во-евода)¹, а не смирленного христианского святого.

¹ Напр., в написан на персид. во имя св. Сергиса в селе Уши (в области Арагацотн, недалеко от Арташата) мы читаем: «ԲՊ. շիր համար անհաղթն ունի և պարզաբանոր պարզե Քարգին և Սուրբ Իսահակին եւ Համար հրէշ. որով Սուրբանայ եւ անհաղթ իմ Սուրբ Իսահակն Քարանձազն որ Սուրբաբարն անայ Սուր Համարանին ոտովն...» См. „Vimāṇak tātegi“ К. Костанова, Петербург, 1913 г. стр. 164. Надпись эта дарственная, дати-

Анализ древнейшего состояния армянского пантеона в его генетическом аспекте может иметь значение первенствующего исторического фактора и для генезиса армянского народа. Бракосочетание на малоазийской этнико-культурной почве Зевса Сабазийоса, т. е., фригско-фригийского верховного божества, с малоазийской Нирт (*= Нери* и *Нирт*), т. е., с великой матерью богов, не показывает ли скрещивность образования самого армянского народа, у которого первое божество стало нарицательным именем бога вообще, а малоазийско-субарийское Нирт стало либо нарицательным именем — признаком неженки, кокетки и пр., либо же продолжало бытовать в арменизированной Анаите, культ которой имел первенствующее положение, и как говорит историк Агафангел (§ 53), „ее и все царя почитают, особенно царь Греции“. Армянский язык, как известно, смешанного генезиса: тут имеется и индоевропейская сильная сторона и местная малоазийская („азиародийская“). Несомненно армянское *Амьас* (бог „Сабазийос“¹) „бог“ есть идеологическое отображение этого провозглашенного фригийского, гезр. индоевропейского слова армянской этники². Фригийские племена, нанесшие поражение хеттской конфедерации (около 1200 лет до Р. Хр.), вместе с этникой хеттами и, быть может, частью этнических слоев области Наузла, находившейся к северо-востоку от Хетти-Каппадокии, дали зарождение армянской народности в Малой Армении, а отсюда уже по рекам (Арагати и др.) и долинам Большой Армении продолжалось окончательно формиро-

вание 1220 годом. В Ереване тогда была церковь в честь „Эрмэара“, т. е. миссионар Саргиса. Любимейшими христианскими святыми у армян были Саргис, Богородица и Каранет (*= Иоанн Креститель*), как отображения истинных божеств войны (Саргис), великой матери богов (Амьасиса, т. е. „Деметры“, Богоматери) и Вакха (*= Каранет*).

¹ Прав был проф. Х. Самвелян, когда в своей работе „Культура древней Армении“ (из арм. яз., Ереван, 1951 г.) говорил: «Յիւ հանգումը, ինչ որ արեւելքի աստված էր և համարվեց իր ընդհանուր անունը և ասվեց թե՛ փրկիչը փեսային նշանակության և՛ ունեցեց օրհնագրական արեւելքի պատմական նշանակություն, ինչ որ ասվեց, համարվեց Ե՛րմի (139, 92)».

ваться изро армян (с 7 в. до Р. Хр.), которые могли своим количеством и силой несколько раз даже противостоять персидскому царю Дарию (конец 6-го века). В Тароне, Туррубераве¹, Цонке и пр. жило много разнообразных племен, которые арменизировались. Тут несомненно были и семиты-сирийцы, и иранские разные племена², и хуррийские племена, и алародийцы и т. п. Все это, естественно, отозвалось и на религии армян, учитывая особенно позднее персидское влияние.

Хотя наша работа и была посвящена специально армено-хеттским религиозным (и культурным) отношениям, однако термин „хеттский“ в данном случае скорее родовой (= малоазийский, „азиатический“, „алародийский“), чем видовой. Нет сомнения, что сам хеттский пантеон разнородного притока и разновременного и разноплеменного образования. Зачастую даже и не возможно отделить хеттское, скажем, от хуррийского и т. п. Так же обстоит и вопрос с хеттским языковым (лексическим и грамматическим) вкладом в армянский язык. Из понимаемых и наличных хеттских 1000 корней и слов армяне унаследовали не менее 10%, т. е. ста слов и форм. А ведь в этих „хеттских“ словах и формах могут быть и „чужеродные“ вклады, что отчасти и отмечается клинописным шрифтом (ср. напр., два маленьких горизонтальных клина для заимствованных слов). С другой стороны и армянском несомненно наличествует, конечно, больше хеттских слов и форм, быть может, сотни и более. Наше несчастье в том, что хеттский язык не полно представлен в своих клинописных текстах, а другие малоазийские, и особенно, лодарийские языки исторической Армении и совсем не засвидетельствованы в письменах. Будем надеяться, что археологические раскопки будущего хоть немного заполнят этот пробел для истории армянского языка, культуры, религии и пр. Быть может, богатое прошлое этих хуррийских, ба-

¹ Само слово Таурберав значит „Таурские розы“ (ср. Az-betan „арские розы“ где bet „роз“ (инок. ч. betan) мы сравниваем с хеттскими bet „дом“ и лодарийским bet-az „дом“).

² Ср. напр. иранско-мардо в арм. областях Martdanan и Martar, называющиеся далеко друг от друга.

лайских и прочих языков не совсем для нас потеряно. Тогда, естественно, работа наша по многим будет пополнена и уточнена с внесением возможных коррективов, а истории армии, этих живых наследников древне-малоазийских и доармянских этно-культур и языков, обогатится новыми материалами для своего начального периода.

Проф. Гр. КАПАНИЯ

ИСТОРИКО-ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ТОПОНИМИКИ ДРЕВНЕЙ АРМЕНИИ

(РОДОВЫЕ, КУЛЬТОВЫЕ, СТРОИТЕЛЬНЫЕ И ПР. ТЕРМИНЫ И ИХ
ЯЗЫКОВОЕ СТРОЕНИЕ)

В данной работе мы задаемся целью дать общий очерк или обзор истории той топонимики Армении, которую сохранили как до-армянские халдские надписи, так и армянские письменные и другие памятники. Обзор этот охватывает названия мест, которые доступны объяснению и имеют историко-культурное значение. Группирование и сравнительное изучение во многом способствуют успешному пониманию генезиса этих древних имен местностей исторической Армении. А эта сторона имеет огромное значение с точки зрения как выяснения социально-политической обусловленности образования этих имен, так и идеологической, лингвистической и особенно этно-генетической их природы. В общем мы поставили себе задачей использовать в суммарном виде др.-армянскую топонимику как исторический фактор, как сырьевой материал или источник в деле построения древней истории Армении. Топонимика, как и язык вообще, должны служить именно этой исторической цели, выясняя иногда такие факты, которые не даются письменными памятниками. Особенно нас занимал вопрос отражения этой до-армянской и армянской топонимикой взаимоотношения и количества, а то и генезиса, многих родов и племен до-исторической Армении, т. е., той этно-культурной известной базы, на основе которой в дальнейшем образовался армянский народ.

Работу нашу в такой историко-лингвистическом аспекте мы хотим делить на два основных отдела — родовая и пр. топонимика в халдских (доармянских) надписях и такая же топонимика, сохранившаяся в армянских исторических памятниках или в современных именах сел, местностей и пр. Армянские данные мы делим в свою очередь на отдел, обнимающий во-первых родовые термины, во вторых на отдел, отражающий влияние древних и поздних религий, в третьих, на отдел, где многие нарицательные термины культурно-строительного, а то и просто географического порядка, впоследствии стали собственными именами мест, и наконец, на отдел, обнимающий новую топонимическую практику у армян, т. е. топонимические новообразования. Последний отдел мы даем по морфологическому принципу, выделяя специфические служебные слова и топонимические суффиксы.

I

РОДОВАЯ ТОПОНИМИКА ИЗ ХАЛДСКИХ НАДПИСЕЙ

В этом отделе мы будем рассматривать не только те имена мест, которые продолжали существовать и позже в Армении, но и те имена, которые непосредственно не сохранились, но имели большое значение с точки зрения формирования некоторых армянских феодальных княжеств, как напр., область и племена Египи, Египи и пр. Для лучшего понимания и удобства эти и прочие наименования мест мы будем исследовать отдельно и последовательно (не в алфавитном порядке).

I. 3. VITIANIXI

Это — название страны, служившей частым объектом нападений ванских царей. В *анналах* Аргишти I оно упоминается в первой колонии (строка 17-22) знаменитых „Хорхорских“ надписей, имея детерминатив мужского имени¹. В новооткрытых надписях Сардура, сына этого Ар-

¹ См. напр. у Саломанджян, стр. 318.

гити I, упоминается страна Abilianixi пять раз, при чем в двух случаях само это слово имеет детерминатив „страна“, а в трех случаях имеет детерминатив „вуж. имя“¹, что говорит о розовом содержании этого имени. В наз. авси Аргинити I пишется — A-bi-li-i-a-ni-e-xi, что может иметь фонетическое произношение Abilianexi, т. е. „li-e“ вместо „ne“, ибо этого знака в урартской графике не имелось. Для нас здесь важно конечно не это (хотя у Сардура только Abilianixi или в направительном падеже Abilianixied), в урартском языке суффикс -xi (или в „определенной“ форме -xi-ni), как внутренние мысли Сейс, а более обстоятельно доказал J. Friedrich, служил для образования отыменных притяжательных прилагательных, в роде русск. суффикса -ский или армянск. *-սֵր* -սյւն или *-սֵր* -ական. Былшии перевод этого -xi(ni), как „сын“, не точный. Этот суффикс -xi есть и в хуррийском и других малознаемых древних языках². Остается, следовательно, основа (или корень) Abilani, которая сохранилась позже армянами в форме *Աբելան* Abelean. Эта корреспонденция внутренне правильно была дана Н. Марром („Арх. Эксп.“ стр. 58), как и сопоставление халдского Puzuni — арм. Վաշունի, халдск. Ариши — арм. Արախունի(kh) и пр.

По фонетическим „законам“ соотношения звуков между халдским (урартским) и армянским мы скорее ожидали бы вместо урартского „b“ армянское „v“ (а не „b“), как напр. в слове ур. abili „прибавление, приращение“, что мы родим с арм. աւել „больше“ (ср. урартс. обыкновенное выражение eban eban-ukle abili-tubi „страну к стране моей я присоединил“), ур. Blaina — арм. Van, урартс. суф. лориста 3 л. средн. паа. -abi — арм. однополовому -aw, урартс. eban „страна“ (ингирельское abani „место“) — арм. աւան „село“, урартс. имя страны Zabax — арм. Զաւախ(kh) и пр. и пр. Во всяком случае это не сильное препятствие к сопоставлению урартского имени страны Abilani с армянским Abelean. Армянское „el“, как фонетическая группа, могло получиться из старого -il (ср. арм. Nelos — Ուէլ,

¹ См. Н. Марр и Н. Орбели, *Археол. экск. в Ван* (1916 г.), стр. 46.

² См. статью Фридриха в „*Analecta orientalia*“ за 1935 г. № 12 стр. 123—128.

арм. *Selbestros* — Сильвестр, арм. *Barsef* — Василий, арм. *Ekeleac* (*gawar*) — *Akilisene* и пр. и пр. Вопрос только в правильном установлении места этой страны *Abilian* — арм. *Abelean*. Эта армянская местность и княжество *Abelean* вместе с княжествами *Hawhuni* и *Gabelean*, как полагал Н. Адонц, „относились скорее к области *Ataruni*“, а именно близ современного Кагызмана (арм. *Kaizovan*). Княжества *Abelean* и *Hawhuni* находились на левом берегу реки Аракс, а *Gabelean* на правом берегу (см. Н. Адонц, *Армения в эпоху Юстиниана*, стр. 301). По армянской „Географии“ область *Abelean* входит в число 16-ти других „гаваров“ провинции Айрарат (*ibid.*, стр. 299). Придется думать, что и историческое урартское *Abilian* находилось в том же месте, т. е. на левом берегу Аракса, близ Кагызмана (этот общий район сейчас называется „Чалдыран“)¹.

Имея ввиду, что урартское *Abilian* имеет большей частью детерминатив „личность“, можно было бы его понять как имя, получившееся из имени рода или племени. Конечное *-iani* часто встречается в урартских и армянских именах мест и княжеских фамилий (подобно груз. *-iani*), и следовательно, первичный родовой корень мог бы звучать „*abil-*“. Ср. арм. имя (сокращенное?) *Արեգոյ Արեգենից* *Abegoy Abelenic*, как имеется напр. *Գաբաթ Գաբեթեան* *Gabaṭ Gabelean*.

2. ERIAXI

Это — название страны (местности), исходящейся в районе современного Ленинкана, как явствует из надписи в селе Кандиджа (в восьми верстах к северу от Ленинкана). Царь Аргишти I говорит: „Халдовой силой (мошью) и завоевал Эриахи страну, завоевал город Ирданикуни до страны Ишкигулу“. В другой надписи (из перкии св. Саака в Ване) тот же Аргишти I после подчинения страны „*Dian-exi*“ говорит о той же участи в отношении страны *Ehuni*, затем страны *Luta*, страны некоего *Katarza*, *Eriaxi*

¹ В армянской „Энциклопедии“ это урартское *Abilian* обозначается как страна, находившаяся к северу от горы Аргаташ, что, как видно, неправильно.

страны, страны Gulutaxi-, страны некоего Wideru, расположенной у страны Арини. Аргишти подчинил („делает слугой“) царей страны Луша, страны Игани и пр. До этого говорится (строка 28), что бог Халд завоевал эти Этиуинские страны, кои он в дальнейшем, согласно традиционной форме изложения, завоёвывает уже от своего имени¹, с перечислением подробно всех отдельных „стран“ (точнее мелких мест), относимых к этой большой Этиуии. В седьмой колонии своих знаменитых Хорхорских надписей царь Аргишти I говорит: „я пошел походом в страну Этиуии, взял Эриахи-страну, Катарам-страну, овладел до страны Ишкигулу“ (строки 47-49). Сардур II почти во всех своих новооткрытых ассирийских надписях упоминает об Эриахи, а иногда рядом с Абилянихи (где некий Муриш Абилянид припадает к его ногам и целует их), при чем Эриахи „одолевается“ (?) в один день („dixini UD^{me} agub!“) с отобранием 150 затенных складов-домов и пр. (см. „Арх. Эксп.“, II²⁰⁻²⁶). В пятой надписи Сардуровских этих анналов Эриахи упоминается со странами Иштедуани, Кадкайни, Ануни, Абилянихи (строки 12-15), или же со странами Этиуии, Куриани и Игани (строки 5-6), а эта последняя, как видно из надписи П³⁴⁻³⁵ (ibid.), принадлежала обширной области Этиуии, ибо Сардур подчинил некоего Диутсиана, из рода Игани, царя страны Этиухи („Diutsinini 'Iganlexi LUGAL KUR Etiuxi KUR ebaniet“, где Diutsinini есть объект, т. е. ипп. п. в зависимости от глагола karuni „он покорил“). С последним упоминается страна Руишани с царем Рашу (ibid.).

Имя Eriaxi имеет спереди детерминатив „мужское имя, как в Хорхорской надписи Аргишти I (колонна VII, строка 48) или в его надписи у села Гавлиджа (строка 3). В анналах же Сардура это Eriaxi только раз имеет такой детерминатив собственного имени мужчины, а в шести

¹ Традиционная форма изложения военных надписей такова: „Халд отправился походом (ibid.), своим знаменем (?) покорил он страну (страны) такую-то, провозгласил царя такому-то“. Далее идет изложение уже от имени самого покоряющего царя, от первого лица, с более подробным изложением этих вестностей, обстоятельств и пр.

других случаях детерминатива „страна“. Имея ввиду, что Егяхі (направит. над. Eghākhēdi) производное слово с суф. -хі, которое в других случаях часто заменяется однородным суффиксом -ні (resp. -хі) -ни), то некоторые ученые хотели в имени приселенского города Eghāni видеть разнородность этого Егяхі, а с этим Eghāni по созвучию соотносливали современное Erevan¹. Нет сомнения, что Егяхі имеет чистым корнем егя-, который первоначально был эпонимом племени егя- (resp. *arja-). Слово Erewan возможно образовалось из егя+аван, т. е. „еря-страна“ (еря-место), что должно было по армянской фонетике, с переходом „ia“ (> „ea“) в „e“, стать поздним Erewān. Тогда придется предполагать существование части племени егя в окрестностях современного Еревана, что, конечно, очень проблематично. Одно несомненно: „страна“ Егя-хі была в окрестностях современного Лениндзана, обнимая более или менее значительную часть армянского Ширака. Термин этот егя- у армян не сохранился ни в топонимике, ни в номенклатуре княжеских родов этой области Ширак. Однако, мы не хотим видеть бесследное исчезновение этого имени и рода егя. Мы предлагаем в егя- видеть чисто халдское (урартское) произношение с протетическим гласным „e“ вместо „агародийского“ или северо-армянского „a“, как в халдском Eghēpa- при армянском Arjāmina, как в халдском ebanі при арм. (и мингр.) *aban > անաb аван и пр.; ср. также Egha : Ariza, Eghax : Arakx, Eghast : Arast, eghayt : albayr, урартс. euri „господин“ при арм. awri-(id.) в слове awri-ord „барыня, барышня“ и пр. и пр. Следовательно, если имя страны и рода егя есть чисто урартское наименование с начальным „e“, то возможно была и его разнородность (а может быть и изначально) arja, что внешне похоже на название иранцев, точнее одного иранского племени под названием arja „ариец“, со-

¹ Так предположил Никонский, отчасти и Сиддакин, который писал: „il paraît certain qu'un prince de la famille des Eghāniens, du nom d'Eghān, avait été le fondateur aussi bien de la branche des Eghāniens que de la ville d'Erevan“ (см. его „Les inscriptions cunéiformes arméniennes“ 1906, Vienne, стр. 256).

хранявшегося в Авесте (агдаһап вајо „арийцев местность“, откуда позднее Еган > Иган). Мы могли бы назвать и другое племя „агі“, сохраняемое уже ариями и имени области *Արարիք* Арарат, что дословно значит „ари-роды“ (об этом см. ниже). Уже до нас некоторые ученые обратили внимание на наличие многих иранских терминов в северной Армении, в Арарате. Известно, напр., иранское происхождение мардов, сакон и др. Наше предположение об иранском происхождении племени ега (тегр. *atīa) мы хотим поддержать и иранизмом того княжеского древнего рода, который был владельцем этого Ширака, а именно князей Камсаракан. Из армянской истории известно, что Ширак был донемом этих Камсараканов, продавших в 8 в. свою область Багратидам. Об иранизме Камсараканов говорят армянские историки (напр. Хоренский, с этимологией *կաթ* „недостаточный“ и *կաղ* „голова“ на основании персидского языка). Недаром эти феодалы древнего Егяхі—арм. Ширака продолжали упорно носить иранские имена (Аршавир, Спандарат, Газавон и др.). Термин Ширак только вытеснил более старое Егяхі (или возможное Егяхі), а его этнический древний пласт („арийцы“) и социальное выражение („глава рода“) продолжали бытовать в поздних ширакских или ашарунийских армянах, этих арменизированных иранцах, и в армянской княжеской фамилии Камсараканов, по происхождению тоже иранской.

3. ЭТИУНИ

Под этим именем в халдских надписях разумеется видимо большая страна или государство с федерацией многих мелких областей—княжеств. Самым сильным соперником ванских халдов были эти этиуны, сумевшие дать зачаток федерации племен. Б. Турдеи так говорил об этом политическом значении „страны“ Этиуни („История древнего востока, ч. II, СПб, 1912 г., стр. 46): „В Сарыкаманинской надписи Аргишти говорит о завоевании страны Этиуни—наименование это повидимому было общим для провинции, соответствующей южной части Закавказья“. Более

южным сильным соперником было княжество Diu-xi (см. ниже).

Имя Etiani всегда имеет спереди детерминатив „страна“, выступая в разных падежах — ики, п. Etiani, направа, п. Etianedi (но и Etixinaedi) и пр. Сочетаются основы Etiani и Etixi, т. е. суффиксы притяжательности -xi i-ni, что мы видим и в других случаях. Корень eb(u)- возможно этнического происхождения.

Точного местоположения страны Etiani по моему нельзя дать. Это имя упоминается и в сарикамышской надписи, т. е. приурочиваясь к району этого города (= древнее Ахуриани), и в эйларской надписи к северу от города Ереван, т. е. современный Котайк, а возможно Алашкертская долина также выходила в Etiani, не говоря уже об особом районе Uduri-Etiani, находящемся вероятно ближе к озеру Севан. Наконец, упоминаются многие страны (Etiani, Igani, Iakiguli и пр.), которые входят в эту Этиунию, как ее вассальные части.

В Сарикамышской дефектной надписи Аргиншти I говорит, что он покорил город Ахуриани, страну рода Аштуа (Aduaxiniēi KUR-ni), прибавляя „alake'ari iuini 0Aduaxiniē xaubi [KUR] Etiani KUR ibirani (n)naai iuni... а ... MEŠ-ni tie badinie 'Xaldi[e]“, что мы переводим — „каждое укрепление (форт), построенное (?) потомком Аштуа („Аштуандом“) в изла; этиуские племена пришли, преподнесли ... богу Халду“ (строки 1-7). Выходит, следовательно, что город Ахуриани (ср. зр. имя реки Арпачай, называвшейся *Цфурдаль* Ахигеал), как центр рода Аштуа, находился среди „этиуских племен“, которые пришли с повинной и с подношениями, ибо победа над родом Аштуа устранила эти или соседние этиуские племена [Etiani ibirani „этиуни-племена“]¹.

В эйларской надписи того же Аргиншти I читаем: „Халд пошел походом, его знамя (?) покорило страну Этиуни“ (стр. 1-2). После этого традиционного вступления с при-

¹ См. мою работу „К происхождению национального имени грузин khazvnebi“, изд. Государственного университета Армении, 1976 г., стр. 12.

писыванием похода и победы богу Халду уже сам царь от своего имени (обыкновенно в первом лице) повествует подробные обстоятельства своего похода с перечислением стран, городов и лиц, связанных с вышеприведенной халдовой декларацией и упомянутой там страны. Аргишти говорит (строки 4—7): „Халдовой славой пошел походом Аргишти Менуевич („сын Менуй“), завоевал (страну) Улуани-страну, города Дара(ни) страну“. Это значит, что „KUR Uluaniēi KUR ebañi URU Daatani KUR-nie“, т. е. „Улуани-страну, города Дара(ни) страну“, составляют части вышеприведенной страны Этиуни, т. е. район Улуани вокруг города Дара (=соврем. Зар?) был расположен либо в этой Этиуни, либо был подвластен Этиуни. Другого заключения не может быть.

Но кроме этих двух Этиуни, т. е. района Сарынамыш и Котайк, приходится еще два района—Uduri-Etiumi и Igani, как этиуниские страны. Из них первый обнимал видимо южный район озера Севан, а второй район находился между Чильдырским озером и Сарынамышем. О стране Uduri-Etiumi определенно говорит вторая надпись Сардуровских annales: „Xaldini uštabi masinie ʾauriē karuāli 4 LUGAL“ KUR Ueduri-Etiumi KUR ebaani-atsie LUGAL. 'Argukiani LUGAL. 'Kaamāni ūi LUGAL. 'Lueruni-ūi [LUGAL]—„Халд пошел походом, его знамя (?) покорило четырех царей в стране Ведури-Этиуни—царя Аргукну, царя Кама с царем Луэру с [царем?]", при чем последнее имя царя не написано из-за недостатка места в конце строки (см Арх. Эксп. № 16). Такую же диспозицию этой страны дает и Адамханская надпись (южнее Нор-Банзета) того же Сардура, который говорит: „город Тулиху, город царский (=престольный) Тсиналиби, сына (=потомка) Луэри (собств. „Луэрийского“) с бою я завоевал (изъял); Тсиналиби, царя народа, с женой; овладел до страны Удури-Этими“ (строки 3-7). Следовательно, страна (=округ) современного Адамхана, как владение царя Тсиналиби из рода Луэри, входила раньше в более обширную область Удури-Этими; это имя выше передано полнее Ведури-Этиуни Отец Сардура Аргишти I, как видели, завоевал только.

Етиш—ныне Котайк, о чем он оставил местную надпись в Ейларе. Но об этом же случае он повторяет и в своей Хорхорской большой надписи, где подводит итоги своим всем завоеваниям. В первой надписи или колонне (строки 17-22) повествуется декларативно от имени бога Халда, что последний завоевал страны Абиднази и Аннстируе, принадлежавшие Кутурану и Уатузе (¹ Ku-bi-ta-ni-i-ni (² U-tu-za-i-ni), а сам царь от своего имени перечисляет завоевания других стран, и отличие от принятого графического метода, перечисляет те же страны более подробно, от своего имени. Он говорит: „я взял Этиуинские страны (KUR E-ti-ni—страны Этиуи?), овладел до страны..., до страны Удури-Этиуинской (³ Uduri KUR E-ti-ni)“. Интересно здесь то, что слово Uduri имеет детерминатив мужского имени, которое есть несомненно персонифицированное имя родового происхождения, т. е. название рода.

Точно также упоминается Этиуи и к северу от сарыкамнишской Этиуи, если род Игани действительно локализуется в этих местах (в районе Карса?). Сардур во второй надписи своих ливалов говорит (строки 49-51): „Халд пошел походом, своим знаменем он покорил (кагил) Рашу, царя страны Руйшани, покорил Дуутсина, сына Игани (⁴ Iganixi—иганского, из рода Игани), царя страны этиуяской (LUGAL KUR E-ti-ni-xi KUR ebanie)*“. Это же „Игани“, но в качестве „страны“ упоминается и Аргиништем I в первой своей большой надписи („Хорх“-I, строка 11), где в начале упоминается о царе Длазе (точнее о роде Длазе) с упоминанием стран Шерихан, Тариуи, Забах и пр., а в 11-ой строке говорится „andani URU Makaltuni KUR Iganini 'aal-dubi“, что мы переводим — „городу Макалтуни страну Игани и подверг“, а это Макалтуни упоминается в надписи из села Даш-Керли при Чалдырском озере⁵. Следовательно город Макалтуни лежал на

* Марру же удалось читать ливал „LUGAL KUR E-ti-ni“, а слово I-ta-ni-e-ni он читал неправильно I-u-ni-e-ni (см. Арх. Экз., стр. 47).

⁵ См. напр. у J. Friedrich'a („Einführung ins Uraltürkische“, 1903, стр. 37): „Als ich das Land Urtiame (7) einnahm, habe ich auf der Rückkehr auf demselben Felde die Stadt Makaltuni eingenommen.“, и др. Мн.

обратном пути от Чалдырского озера к югу. А из предыдущей надписи следует, что этот город и „страна“ Игани оказываются смежными, при чем эта „страна“ Игани у Сардура превратилась в родовой термин („я покорил... Днугинца, сына Игани, царя страны Этиульской“ см. выше). Значит, где то в современной Каресской области жило этиуское племя „Игани“, подобно племени „астуа“ в районе Сарызмывша, также называемого этиуским. Быть может, армянские феодалы из рода Гюни и имя Гюел происходят из этого корня „igan“, хотя это княжество позднее жило к юго-западу от горы Арагац и к северу от ванского озера (по Н. Азюну).

Таким образом, имя этиуских племен или их политическое влияние мы видим и в Каресской области („Atia“, „Igan“) и к северу от Еревана, т. е. в Котайке („Uluani“ — страна с городом Daga), и к юго-западу и к югу от Севанского озера („Udui—Etiani“). Но экспансия Etiani этими областями не ограничивается. Вышеисследованные Abilianixi и Eriaxi также входили в сферу этого Etiani. Так, в первой колонии Хорхорских надписей Хада направляется походом и покоряет Abilianixi—страну, страну Anistitue, (как страны) владетелей Кутурзана и Уатуза (строки 17—18), а сам Аргишти, это же самое повествует от своего имени, говоря: „я завоевал страну Etiani, овладел до ... до страны Удури-Этиуни“ (строки 21—22). Тут, несомненно извращено писцом, ибо страна Удури-Этиуни не лежит рядом с Абилианахи и пр. С другой стороны в 7-ой колонии этих же надписей читаем: „я направился походом в страну Этиуни, покорил Эриахи-страну, Катарзы страну, овладел до страны Ишкитуду (строки 47—49); или в Сардуровской V-ой надписи читаем: uladi KUR Etruniedi ali atlaadi KUR Etunia istinile andani KUR Eriaxi 'aal-dubi salnatai KUR Kurianini (строки 4—6), что мы переводим— „я направился в страну Этиуни, atlaatlaadi (= ?), при помощи страны Этиуни к стране Эриахи и предка

думается, что слово „a-me“ в „Uzmeame“ читается неправильно, следовало бы читать „I UD“ т. е. „I dem“, т. е. город Utame в долине реки и т. д.“ и пр.

(„подверг“) союзную страну Куризии“. Далее говорится о завоевании страны Игана с царем Мурини.

Но влияние Этиуни и этим не ограничивается. В одной надписи Аргинити I (на табличке из церкви св. Саака в Ване) читаем (строки 35—39): „я покорил (страну) Луша—страну, Катарану страну, Эрвахи страну, (страну) Гулутати, Видеру-сына страну, овладел до стр. Ануни; царя стр. Луша я подчинил, стр. Игана я подчинил“. До этого (строки 27—28) эти же завоевания оформляются от имени бога Хаада, но с именем страны Этиуни („Хаад пошел походом, своим знаменем он покорил страну Этиуни“ и пр.).

Но особенно интересно определить Этиуни при царях Ишпуни и Менуа, ибо последний не оставил надписей в районах Закавказья, кроме трех таибурунских надписей у Игдыра, куда он провлек через Чингальский перевал. Естественно Ишпун и Менуа не могли говорить об Этиуни в пределах современной Карсской области, района Ленинка (Ширак), Котайка и юга Сиваса. Но зато они упоминают этиуниских „верховных“ (коренных) трех царей—Видеру, Луша и Катарза, области которых нам не известны. Так, в надписи из с. Гюсена читаем: „Хаад пошел походом, своим знаменем (?) он покорил Видеру, покорил Луша, покорил Катарза“ (строки 5—6, см. у Фридриха, *Eini, ins. Urart.*, стр. 32). То же самое нам было известно и из надписи Ишпуни и Менуа на двух фрагментах из церкви св. Петра и Павла в Ване: „anani[se]... nobi Uderu[ni] ¹ [Katarza] [burigslali LUGAL² KUR Eñuxini] arnu[ya]li usta[bi] *Xaldini mazi[ni] ³ surie ⁴ Uferu[ini] ⁵ ⁶ Lu[ga]ini[edi] ⁷ [Katarza]ni[edi] [KUR] Eñuxina[edi] LUGAL⁸ -di (см. Савладжян, № 3, стр. 1—7), что мы переводим: „города] Анашне... Удеру—сына (потомка), Катарза, верховных царей Этиуниских, арнуяли (= ?); направился походом Хаад, своим знаменем, против (-di) Удерунда, Лушунда и Катарзунда, этиуниских царей“. Далее уже сами цари от своего имени говорят о том же (строки 9—12): Ишпун, сын Сардура (и) Менуа, сын Ишпуниа, захватили (suni dñu) Видерунда, Лушу (и) Катарзу, верховных царей этиуниских

¹ Собств. „я и мой сыновья“.

(burgalali LUGAL¹⁶ KUR Eriuxini¹⁷). Спрашивается, где же были владения этих „верховных“ царей — потомков рода Видеру, Луша и Катарза. Нам думается, что эти страны находились южнее Закавказья, за Араратом, в армянской области Вагреванд, а именно в Алашкертской долине и южнее по реке Мурад-чай, где раньше была армянская область Арабуни-кх. Это мы доказываем, во-первых, на основании того, что Ишнуин и Менуа дальше Ташбуруна не поднимались, а сюда Менуа вышел через Чингильский перевал именно из этих „этиуйских“ стран царских родов Видеру, Луша и Катарза. Во-вторых, имеем одно свидетельство из надписи Аргишти I (Хорх. надп., кол. I, строки 11—12), где говорится о том, что Аргишти I передал (подарил) городу Макалтуни страну Игани (в Карсской области), прибавил „Atadi 'Ertaxiniedi KUR-niedi ustadi KUR Arini-tedi xabbi URU Uriciumi URU LUGAL-nusi 'Ußeruxini¹⁸“ — «двинулся [на обратном пути?] в Ерахову страну, пошел походом на страну Апуни, взял город Урейуни, город царский [— престольный] потомка Видеру“). Следовательно в области Апуни, соответствующей др.-армянской области Արաբունիք Арабуни-кх, была династия из рода Видеру. Придется думать, что часть этого рода вместе с родами Луша и Катарза господствовали также в Алашкертской долине. Для этого третьим нашим указательным фактом является слово anašie в надписи из церкви св. Петра и Павла (в Ване), что упоминается в связи с завоеванием этих трех районов Видеру, Луша и Катарза. Мы предлагаем восстановить перед этим anašie детерминатив „URU“ (=город), который тут не читается из-за дефекта надписи, и следовательно „URU Anašie“ (=город Анашье) считать главным городом какого-либо из этих трех царств или княжеств. Для этого мы имеем опору в одном фрагменте халдской надписи из Алашкерта, где читается: „²Xaldini uštabe ma... : ⁴Xaldini kutuni ²Xaldini «šurie kuruni... : ¹Menuani 'Bpuu[n]iexi... : [kute]tu pari URU Anašiei... — Халд пошел походом, своим знаменем..., Халд милостив (?), Хал[дово] знамя милостивое(?)... [и] Менуа сын Ишнуина... овладели до горо-

да Анашие". Здесь интересно название города Анашие, что мы видим и в надписи Ишнуина и Менуи из церкви св. Петра и Павла, но без детерминатива „город“, а фактом интересна форма *kišetū* „они овладели“, что говорит в пользу того, что эта Алашкертская надпись в крепости „Топраккалаз“ была составлена от имени не одного Менуи, как думалось до сих пор, а от имени Ишнуина и Менуи. Чтение *kišetū* воспроизведем мы на основании аналогичной надписи этих царей из с. Гюсневци в Касим-оглу (см. у Фридриха, „Einführung ins Urartäische“, стр. 52). На имя города Анашие обратили свое внимание еще Леман-Хауэл и Бельк, также как и Н. Марр. Последний даже в части Алаш(керт) хотел видеть видоизменение халдского Анашие. У армян в древности Алашкерт назывался *Valašker* (персидск. *Valašgird*, груз. *Valaškeri*, латинск. *Vologesocerta*). Быть может, три района в древней Армении — Баграванд, Цахоти (*Շաղհ-ձոր*) и Коговит, т. е. районы Алашкерта (долина реки Шериан притока Мурад-чаи), верхнего течения Мурад-чаи и района Баззета, соответствовали этим древним районам родов Вадеру, Луша и Катарза. Культурно-политическое значение их продолжалось и в армянский период. Известно, напр., огромное значение религиозного центра — села Баганди (соврем. Уй-килисы) с монастырем во имя св. Иоанна Крестителя, как христианское перерождение более древнего культа и честь бога неба и грома — Арамазда, представленного, как нам кажется, армянским языческим Мажаном „притодателем“ (— арм. *Ванатур*). Древняя Этиуния отсюда начала распространяться и по северную сторону горного хребта „Армянский нар“ (Такалту), охватывая армянские области Вананд, Ширак, Ашарули, Котайк. Это — отчасти те районы, которые входили в провинцию Айрарат. Нам думается, что в этих этиунических племенах скрываются отчасти иранские племена. Мы уже говорили о возможном иранизме племени *Eria(xi)*, бытовавшего в армянском княжеском роде Камсаракан. Н. Адонц хотел видеть первичный

¹ См. Н. Марр. Фрагмент халдской надписи из Алашкерта. Иск. Акад. Инст. изд. муз., т. I. 8 авг. 1920 г., стр. 56—57.

домов Багратидов в Багреванде и Коговите (см. „Армения в эпоху Юстиниана“, стр. 307—308), откуда часть их переселилась в Спер; а род Баграгуни, по его мнению, скорее иранского происхождения. Наконец, имена Katarza или Kutarza имеются и у иранцев, где оно звучит Godarz (откуда и арм. Գոճարզ); ср. латинс. Gotarzes у историка Тацита, как имя одного парфинского царя (см. у Hübnera, *Ann. Gr.*, стр. 35); ср. также птоломеевское Katarzena (имя области). Халдский царь Руса II пишет письмо на глиняной табличке (пока единственной) своему вассальному Шагаштар, области Ишкитуду. А эта область упоминается вкупе с эриакскими и прочими именами, входившими в сферу этиунского влияния. Собственное имя Шагаштар мы предлагаем читать Ša-u-aš-tar (знак „ga“ похож на „u“)¹, что несомненно иранского происхождения. Наконец, имя Двутсина из рода этиунских „игани“ также как будто заключает в первой части div- нарицательное имя бога (ср. иранское deva „злой дух“), хотя оно скорее ближе к арм. Գժւ-ծին „бого-родный“ (?), ср. Գժւ-ւղծ diw-asi (id.)². Быть может, не случайно, что армянские Гуни аршакидского (парфинского) происхождения, а ведь иранский род Igani, упоминаемый в урартских надписях с расположением в районе Карсской области, легко мог переродиться в армянский феодальный род Гуни, упоминающийся в смежном армянском Шираке и на его рубеже (у села Мастара)³. Фамилия Динаксии (в Шираке) и в Бухе, близ

¹ Это имя известно было, напр., и в государстве Хурри-Митанни, где в 15 веке упоминается царь Šaušatar, как основоположник митанийской „иранской“ династии (см. А. Хачатрян, *Ист. Армении в клинописном период*, стр. 433).

² В V назван Саргис II (III) (строка 7) упоминается итунский царь Карит (Вин. над. Karitini), что им соотносят с арм. Կարին, упоминаемым у С. Орбеляна, И. Католикоса и др., как ласкательное имя мальчика. Быть может, это Карит (арм. Garit) значит „дворовый пес“, что сейчас производят „գարժ“? Ср. имена Գար (перс. сл.) „медведь“, Բար „пес“ (схмен), Եղնդ „барсенок“, Բրնդ „медвежонок“ и пр. и пр.

³ Ср. надпись из Мастара: Եւսե անան Թագարոճ Թագնոց Եւթ ԺԺԶու անն. Ср. также из „Բարձր“ (VI, 15)—սե Ի ԺԺ Եւթարարոց Ի Գուանե Երրոյ, որ Եւ Թագնոցն, Ի Ժրին յաղծ Թագնոց. Упоминание Гуниев у города Арчева (к северу от Ванск. озера), видимо

Ванакада, видимо иранского происхождения. Из мидийских выселенцев, от имени шаха „мидиец“, образовалось армянское феодальное имя и род Амаи-уни, обосновавшийся сперва в Артазе (район города Маку), а позже в селе Ошакан. Южнее горы Арарат и по реке Аракс, от Арарата до Нахичевана, также жили иранские мидийцы и марды (откуда арм. княжества Магдретакан и Мугасап). Так что, в эпоху урартских клинообразных надписей (9–7 в. до Р. Хр.) в армянской области Адрарат, как надо предполагать, уже жило много иранских или иранизированных племен и родов.

При всей своей политико-культурной крупной роли этого Этиуни или Этиухи, как первично крупного племени, а в дальнейшем и политической федерации, мы все-же непосредственно как будто не застаем этого имени в географической номенклатуре у древних армян. У армян могли обе формы сохраниться, как Енохі так и Етиуни, в роде того, как сохранились Андзай и Эдзайни с одним и тем же значением (см. ниже). Но все-же, с известной вероятностью, мы хотим в армянской области тух'ов видеть это Етиуи. Об области тух'ов (*Sachung quawan*) говорит историк М. Хоренский, приводя народное стихотворение: „Отколонившись ушел отрок Вардгес из области тух'ов по реке Касаг (*Բասագ*),... пришел расположился вокруг холма Шреш, (чтобы) кумоваться и свататься с царем Ервандом“.¹ Река Касаг протекает через Апаран и ниже Вагаршапата впадает в Сев-Джур, а эта река в Аракс. Область тух'ов могла быть только за Апараном (древним Нагом), следовательно к северу от горы Арагац. Эта дорога из Араратской долины в район современного Памбака и Левинакана была известна еще издревле, служа и сейчас главным шос-

относится к той поре, когда арм. армянцы выселяли побочные линии своего царского рода в Агавонг и Аштатак. См. у Аммия. Арм. в 30, Юст., стр. 304.

¹ В стихотворении этот последний слог буквально гласит: „Формировать“ (հօւլ) — тесать двери царя Ерванда, что эквивалент своему роду нарицательным именем, сейчас нам в точности неизвестным. Перевод „кумоваться свататься“ приближенный.

сейным трактом. Приход отколовшегося рода отрока Вардгеса и его дружество с царем Ервандом отражает несомненно период разложения родов и образования армянской народности, что отчасти повествуют и уход Айка из Вавилона, как и Савасара и Багдайсара из того же семитического мира. Некоторая помеха для сближения армянского „тух“ с Etnuxi—это чисто фонетические соображения. Во-первых, в армянском „тух“ нет начального гласного (е), а во-вторых, мы могли бы при урартском „д“ скорее ожидать армянское th, не говоря уже о дифтонге -iu-, переродившемся в арм. „и“. О народне „тух“ говорит и армянский перевод грамматики Дионисия Фракийского (см. у Адонца, Дион. Фрак. и его арм. толкователи, стр. CLXXII), где для имен этнического происхождения приводятся армянские примеры—goderdzakan, tuh, vtaçi, т. е. готердзакан, тух, грузин. Последнее vtaçi („ираци“) новый термин у армян, раньше было vir, и потому считается поздним прибавлением к двум изначальным примерам goderdzakan, tuh. Н. Адонц предполагал тут глоссу, т. е. объяснение к слову tuh, что поддержал и Н. Марр (см. его критику книги Адонца в Хр. Вост., стр. 59—60). Нам кажется, что в такое позднее время вряд ли могли сохраниться эти народцы, а во-вторых, почему поздние переписчики не могли эти два примера пополнить третьим примером (vtaçi). Оставляем толкование этого tuh как грузинского племени, к чему нет реальных данных¹. Наконец, большую натяжку мы видим в приурочении толомеевского Katarçnu к грузинской области Klarǵ-ethi. Это греческое имя страны есть несомненно армянское goderdz-akan, что непосредственно вместе с народцем „тух“ передают древние этнические термины клинописных текстов—Katarza (есть и Kuturza, см. выше)² и Etnuxi. Есть, между прочим, попытка сбли-

¹ Марровские разнителі мысли Адонца примером имени крепости Тшаташ (в районе Тао-Кахрдзетна), как из сванского множ. числа tshat-at ничего нового не дает, не говоря уже о том, что tshatat скорее есть мегрельское (мистрельское) образование для значения „тухец“.

² На сходство урартского Katarza с греческим Katarçnu было обращено внимание и другими учеными (см. напр. у Саввадиджана Lev

жения Еп-илі : Еп-ихі, т. е. корня еп- с этническим термином ил (арм. *Uti-kh*; ср. греч. *Ἰστίη*)¹, что нам представляется маловероятным, хотя утии как будто и жили у Аракса, на границе с Атропатеной².

4. VELIKUNI (: VELIKUXI)

Это географическое имя, как название определенной страны, лишь недавно было фонетически точно определено и приурочено к определенному району, а именно к округу современного Нор-Баязета.

Это имя страны трижды упоминает Сардур II. В своих новооткрытых анналах он говорит: „я направился походом с одним отрядом в страну (страны) Великуни-г, захватил Великуни страну, 22 крепости укрепленные с бою взял, крепости разрушил, города сжег, страну „сожрал“, мужчин-женщин угнал в Бнайну (= Ван). Сардур говорит—пришел (с повинной) ко мне Ниди, царь страны Великухи, упал низ, я сделал (его) слугой (= подчинил), поверг под дань (=сделал данником) для приношения дани Сардур...“ (см. „Арх. Эксп. в Ван“, V, 1-2). В другой надписи (из церкви св. Павла в Ване) Сардур говорит: „покорил он (Халд) Муруну, царя страны Великухи, покорил он Тсиналиби, сына Лузху [у писца *Lu-e-xi-bi-xi-e* вместо ожидаемого *Lu-e-ni-bi-xi-e*], царя города Тулиху-страны, покорил он (см. *Smith, Antiquities*, стр. 386), хотя дислокации этих областей *Katuta, Luha, Wabeta* и пр. тут оказались совершенно неправильными.

¹ Такое положение защищает С. Бартедарин, имея ввиду главный образок глиняного обела (хорень об—оф— с именем *От-Фр*). Такая этимология для обел в связи с арм. *Uti-kh* и пр. была дана также Н. Марром (см. *Арх. Эксп.*, стр. 45).

² Н. Алако говорил: „Из атропатенских земель проникли в Армению отдельные племенные группы. Атропатена и окрестные Кавказского моря издавна были населены многочисленными племенами пастуховского или кочевнического образа жизни. При Тигриси многие из них, бродившие по Араксу, явились к нему на помощь против римлян. Разом с готами, кадусианами, амарами упоминаются обтиби утии или утии, с которыми находились в родстве арм. утийдя. В начале утии жили южнее Аракса, затем совершили, при нем река Аракс считалась границей между Отеней и Атропатеной. У Птолемея уже Отеня лежит по р. Куре и значит, совпадает с арм. Уткеней“ (см. „Арх. в мп. Юст“, стр. 420).

³ Кавказские слова „и“ и „то“ легко могут быть перепутаны.

Ашшурнирари, сына Адашнирари, царя страны Ассирия, покорил он страну Арма* (см. у Фридриха „Die Inschrift des ungar. Königs Rusa I aus Nor-Bajazet“, в журн. Archiv Oriental., т. III за 1931 г., № 2, стр. 258). В третьем месте читаем: „и направился походом в Великухинскую страну, захватил вражескую страну, в один день одолел (agubî), крепости разрушил, города сжег“ (ibid., стр. 258).

Это имя Velikini или Velikhi имеется и в надписи царя Русы I из Келанкрака, на южном берегу озера Севан, но читалась (Никольским и др.) неправильно. Благодаря новому хорошему штампу теперь это имя точно читается U-e-l-i-k-i, а не U-e-l-i-da, как раньше. Это место надписи гласит: „Во славу Халда господя (дословно „через Халдову славу господскую“) Руса сын Сардура говорит: я эти страны в один поход побеждал, подчинил (собств. „службой сделал“) — страну Адахуни, страну Великухи, стр. Луэрухи („Луэрскую“), страну Аркухийскую* (строки 1—5), из коих Адаху(ни)—окружие Келанкрака, Луэру—окружие Адахана, Аркухи—район села Загалу (юго-восток Севана), а Велику(хи)—район города Нор-Баязет. Все это точно определяется местными надписями: в Загалу (где говорится о стране некоего Аргука), надписью того же Сардура в Адахане (где говорится о царе Tsinalibi потомка или сына Луэру), приведенной надписью в Келанкраке, что есть несомненно район древнего Адаху(ни), а точное местоположение Великуни или Великухи устанавливает недавно (в 1927 г. летом) открытая надпись Русы I из города Нор-Баязет, в которой 2—3 строки гласят — „царя страны Великухи я покорил, службой сделал (= подчинил)“¹.

* См. наше издание этой надписи „Давид, царь Русы I из Келанкрака“, Эрвн. 1931.

¹ Вся надпись гласит: Во славу Халда (досл. „Халдовой славы“) Руса, сын Сардура, говорит — царя страны Великухи я покорил, подчинил, из страны выгнал (?) KUR-ni edin (tsinalibi), наместника там (туда) я оставил, Халдовы врата (и) крепость прочную (?) я построил, дал имя „Халантрак“, во славу страны Внайны, из стран вражеской страны. Руса, сын Сардура, могучий царь, кто (= который) страны Внайны раско-

Имя страны Velikuni или Velikhi с чередующимися суффиксами притяжательных прилагательных (-xi) -ni, см. выше об Etini и Etixhi) дословно должно было значить „Великский“ или еще лучше „Великск“, Армянская географическая номенклатура преимущественно удерживает халдские производные имена с суфф. -ni (resp. -uni, -ani и пр.). Форма Velikuni через измененную или диалектическую (позднюю) форму *Velakuni сохранилась в армянском имени этого же района Нор-Баззета, а именно в *Վեղաքունի* Velakhuni с перебоем древнего v (w) в армянское „к“ (ср. арм. ver і get „верх, над“, арм. gini „вино“ из *vini, арм. kogi „масло, сливки и пр.“ из *govio- и пр. и пр.). Эта этимология впервые была дана нами в издании надписи царя Русы из Нор-Баззета (см. его отдельный оттиск, стр. 14), где дается также предположительная этимология самого имени Velik-, как родового имени племени этого района. Velik- или *velak дословно должны были значить „велик“, „родом из племени vel-“, что мы поддерживаем сродными образованиями этнических эпонимов, в роде mandak „мандаек“ (откуда род Mandaikuni), zakak „цаклен“ (откуда Salkuni, Sikuni), Hayk „хайек“, „хайик“ т. е. из племени „hay“. Armenak „арменик, из племени армен“, Balakh „балиек“, „из племени бал“ и пр. и пр. (ср. этрус. Romak „римлянин“). Само племенное имя vel- (wel-) первоначально из халдской языковой почвы могло значить „народ“, если, конечно, предположить, что это местное этническое название vel (ср. арм. Gef, Gelam) родственно с урартск. veli „полк, отряд“. Многие названия народов (напр. банту, айноск...) первоначально значили „люди, народ“.

Страна Velikuni стала объектом завоевания и данником урартцев только при царях Сардуре (II) и Русе I. Последний в надписи у Келанкрана дает наименование четырех главных „приозерных“ (zuniia) стран — Velikuni, Luetihi, Adakuni и Argukuni, прибавляя далее 19 названий стран, вероятно входивших в эти крупные области (с общими ито-

рым (?). См. наше издание этой надписи в известном Ист. Наук и Искусств Армении, № 4 (1930 г.) с этими исправлениями.

гом 23). Интересны те строки этой надписи, где говорится о дани—*meini azai nishadi yidituuli inii E. GAL**...—в податный год я пришел, построил эти крепости"; ср. то же самое в Сардуровской 5-ой надписи (см. выше), где говорится „для отлаживания дани Сардуру". Но все эти четыре „приозерные" более или менее крупные районы, расположенные к западу, к югу и к юго-востоку от озера Севан, в свою очередь, видимо, входили в одну более общую этнико-географическую „звину", а именно в Удури-Этиуни, где *u-i-ni* может значить „удский" в связи, быть может, с этническим терминном *od-*—арм. *uñ* (греч. *Οι-ου-ε*, см. выше). Сардур говорит—„Хала пошел походом, своим знаменем он завоевал четырех царей из области Идури-Этиуни—царя Арсухи(ни), царя Кама(ни) с царем Луэруни с царем (не дописано имя)"—см. Арх. Эксп. Ш.с.з. Из этих имен царя Луэру (Луэри) и Арсухи в области с этим именем упоминаются и в других надписях (Адамхан и Загалу), с точным обозначением их районов. Имя же царя Кама(ни) нужно связать с областью *Adaxuni*, а в районе Великуни упоминаются цари Ниди и Мурину (ср. подобное же имя Мурина из династии *Abiliani*). Нет сомнения, что имя недостающего четвертого царя из третьей Сардуровской надписи—это имя великунийского царя (Ниди или Мурину). Видимо, район вокруг современного Ордаслу, называвшийся Кехуни (*Kexuni*), точнее „города Кехуни страна" (*khubi URU Ki-e-xi-ni KUR-ni kirubi rati URU liti-kuni*—я завоевал города Кехуни страну, овладел до города Иштикуни), не входил в эту общую область Удури-Этиуни. Район села Ордаслу как и Эйларз (=Котайк) был завоеван царем Аргинти I, предшественником Сардура II, а этот последний довершил завоевания вокруг озера Севана. Видимо эти области отдели от Урарту, если Руса, сын Сардура, снова завоевывает эти четыре страны („я сии [4] страны поборох, подчинил").

5. KUTURĠINI XUBI

Из урартских географических имен араратской долины нам известны—„*KUR KuturĠini khubi*" в районе Зварт-

**khuladurururub* и др. названия *Pradnkr*, см. XIV—22

ноца (между селами Ватаршанат и Паракар). "Azani KUR-ni"²—район современного Армавира, переименованного царем Аргишти I в „Argištišiniš“, и город Luxini (=современ. Ташбурун), принадлежавший роду Еркуа. Надпись в Чарбахе, недалеко от Еревана, несомненно дала бы нам новые географические термны, если бы она не была дефективной: найдены пока два маленьких фрагмента, свидетельствующие о значительности этой надписи (яко имела в себе формулу проклятия).³

Или „KUR Ki-ri-i-ni ku-bi-i“ читается в шестой строке эвратноцкой надписи Русы II. Здесь знак *ri* начертан почти как знак идеограммы TUR „отрок, парень“ и напрасно Лемзиг-Хаунтом понимался как особый новый знак (=ar), непринятый ни в данной надписи, ни в других. Фонетическое чтение этой идеограммы, как *ri*, имеется и в других местах (ср., напр., в V надписи Сардуrowsкой летописи—„ku-lu-ri-i-bi“, повторяемое в той же 27-ой строке два раза)⁴. Себе здесь был прав, передавая этот знак как *bi*ut, а что идеограммы, как шумерские слова, служат также фонетическими знаками, так это нам известно и из других случаев (ср. знак „i“ и в качестве идеограммы TI „живой“, идеограмму „бог“ и как знак „и“, идеограмму IM—„бог стихий“ и как знак „im“ и пр.). Слово *ku-bi* мы переводим через „поле, равнина“. Все имя KUR Kiurilini *ku-bi* должно значить „Кутурлийская равнина“. Форма Kiurilini несомненно прилагательное с суф. -i(ni), наличием во многих именах стран и свойственным урартскому языку (напр. Xaldini „халдов“, Menuaini „менуев“ и пр.).⁵

² Это имя мужского. Ата упоминается и в Хорхорской надписи (Col. IV, 22) Аргишти I, но как будто в связи со страной Мана (=район юго-западнее озера Урмия). Тут пишется "Axišne KUR-ni" с суффиксом -ni, что в армянской надписи стало -ni ("Azani KUR-ni").

³ Эти фрагменты найдены два года назад и принадлежат Русы II, сыну Аргишти II.

⁴ Пишется это *ri* и в имени Ko-ri-i-sa-(ni-i-ni). См. Хорт. изв. Col. I, 18.

⁵ Об этом суф. -i(ni) нами впервые было сказано в издании Кор. Канницки надписи Русы I (см. издательский листок 1930 г., стр. 9—10).

Основу слова *ḫuṛuṣi* мы считаем также не первичным или корисным. Тут *-i* (возможно из *-ili*) — такой же суффикс, как и в именах городов *Meluaxiniṣi*, *Argistixiniṣi*, *Ruṣaxiniṣi* и в имени садового (виноградного) насаждения *Tatiraxiniṣi*. Возможно что это *-i* (*-ili*) было признаком множ. числа, известного нам и из урартского языка (*inili ebanili* „эти страны“, как винит. пад. множ. ч., это повторяется и при глаголе: *inili ebanili buraxtuli* — эти страны и подчинил и пр.), что впервые верно ухватил М. Тсеретели. Таким образом, *ḫuṛuṣi* могло получиться из корня *ḫuṛuṣ*, что могло произноситься и *ḫoṛoṣ*, ибо в урартском „о“ передается через „и“ (как отдельно, так и в слоговых комплексных знаках). Слово же *ḫoṛoṣ* мы могли поддерживать подобными географическими терминами как у армян (ср. напр. *Կոթոր* *Koṛoṣ* на восток от Васпуракана, на границе с „Персарменией“), так и у грузин и др. (ср. *Кодзор*, *Кодор...*). Армянское *Կոթիք* *Koṭher* (как имя сел) может получиться из *koṭh-* с суф. *mi*, *ch*, *er*, а *koṭh-* как отдельное имя сел существует и в нескольких местах (см. ниже).

В своей надписи, найденной в развалинах церкви Звартноц, Руса II говорит, что в этой Которской равнине он земляные (*kiṛa-*) постройки сделал со стенами (*giei*), „мне Халд „наставление“ сделал, и этот виноградник посадил, вию, плодовые деревья, лесные (?) деревья здесь посадил, *isṭuxi isṭini zatuniṣi* (—?), канал из реки Илдаруни привел, дано было (*imexini*) имя всему этому — „Русайин“ [= „Русин“ от Руса], поля этим каналом чтобы орошить“ (строки 10—17, наш перевод). Известно, что в седьмом веке после Р. Хр. армянский патриарх Нерсес III Строитель также привел воду, но из реки Касат (*Բանոց*), для орошения и надобностей района вокруг построенного тогда церкви но имя небесных „бдящих“ сил (от арм. *guarṭhiuṣ* „бодрый“), как перевод греческого *gregorios* „бодрый“. Сама местность вокруг церкви называется то *անապատ* *anapaṭ*, т. е. безлюдное необработанное место

Более подробно об этом суффиксе говорит позже Фридрих (см. Салсанга за 1931 год, тис. 8, стр. 127 и сл.), где он не упоминает нашей постановки этого *-i*.

(= турец. *kır* „поле“), то как „*ḫalākku dān*“ *ḫalākku dān* „городское поле“, что, как будто, отвечает далекому *Kuṭuṭlīni ḫibi* „которское поле“. Хотя, конечно, географические традиции иногда очень консервативны, но все же трудно настоять на дословной передаче этого „*ḫalākku dān*“ (дословно „города поле“ = поле города, городское поле), как переводе с „урартского“ *Kuṭuṭlīni ḫibi*.

В D1AU(E)X1

Так произносится имя этой страны в халаских (урартских) надписях. У ассирийцев оно известно в форме *Daya-ēni*. Впервые это имя упоминает ассирийский царь Тиглатпалесар I (1108–1080 г. до Р. Хр.) при покорении им двадцати трех наирских стран, а именно—Нимия, Тунубе, Туали, Кинтари, Узула, Уизамуни [что может быть прочтано *UN Zāmuṇi* —изрод Замуни], Анзибе, Палазния, Атурания, Кулибария, Шинибирания, Химуа Пахтери, Уирам, Шуруриа, Абасив, Адаени, Кирина, Алба, Угица, Изабиа, Абарсиуни, Давазени¹. Во главе всей этой коалиции племен („стран“) стоял царь области Давазени по имени Сини (*Sini*), дольше всех сопротивлявшийся, взятый нацопец в плен в Ассирию и отпущенный. О стране Давазени с некоторой дислокацией в долине реки Аранани (=Мурад-су) говорят надписи ассирийского царя Салманасара II (860–825 г. до Р. Хр.), который совершил три изшествия в районы между армянскими Таврами и долиной Аранани до самого Ванского озера (т. е. в северные районы быв-

¹ Это число увеличивается до 60 в той же надписи, что несомненно говорит о количестве племен или родов. Напр., имена Кулибария и Шинибирания в точности значат „Кули-роды“ и „Шини-роды“ (гр. *trartē* *ibānā* „роды“, арм. *Taḫartē-ibānā* „Тавра-роды“, арм. *Aḫbatānā* „Ари-роды“ и пр., см. мою работу „Кировск груз. кн. имени *khachkveti*“, Ереван, 1939 г., стр. 9–10). Имя страны Палазния можно приурочить к современному Билхан, городу, стоящему между Мушарскими горами у Кафрита (близь горной Малатия) и городом Харберд. Это Билхан есть итало-елетевское *Velxhūda*, как предполагает Н. Адони (см. его „Ари. в ил. Юст.“, стр. 33). Ср. аналогичное имя в Закавказье—арм. *Pāz-pāz* (упоминается историком Кир. Гаскандяком) — грабе Байлакан, взятый арабами при халифе Османи (644–656)—см. там же стр. 472.

шей Наири). Возможность выхода из северной Месопотамии (тегр. Ассирии) в долину реки Арацани может быть только по трем направлениям—через Битлавское ущелье¹, через источник Зебене-су, т. е. верховья Тигра, и через Ардана-Гельджек. Как известно из надписи в Курзе (в 20 милях от Диярбекира), Салманасар III в первый год своего царствования (860 г.) из района города Хубускиа, что в стране Наири, после разграбления 100 городов (=сеа), поднимается к крепостному городу урартского царя Араме по имени Сугуина (=Битлис?), а затем спускается к Ванскому озеру, где высекает на скале свое изображение и надпись, Сугуина и 14 окружающих городов (=сеа) подвергаются разорению. Упоминаются часто вместе страны Хубускиа и Кирзани, что мы считаем районами современного Ширвана (к северу от Сгерада, во реке Кесер) и Хисна². Второй поход (856 г.) в долину реки Арацани начинается из района современного Диярбекира, а именно из „Бит-Замзани“, через горные страны Намгану и Милнаху спускается в страну Инзита, что в стране Исуа [соответствует древней Софене], т. е. в долину современного города Харпута. Здесь, в городе Салуру области Инзита (ср. классическое Anzile — арм. *Մար-Անզիտ*) Салманасар ставит свое изображение и надпись. Затем он переправляется через реку Арацани в страну Сухми, берет ее крепостной город Вастал, которым владел некий Суа, а затем из области Сухми спускается в страну Динаини, а отсюда он идет к столице урартского царя Араме, к Арзаску, что у гор Иридна. Затем через города Арамали и Занзуина он спускается к „морю Наири“ (т. е. к ванскому озеру). Третий поход совершается через 15 лет, т. е. в 845 г., когда Салманасар III выходит уже через восток Тигра (Зебене-су) и страну Тунибу к стране урартийца Араме, города

¹ По этому ущелью шел в 400 г. до Р. Хр. и Ксенофонт со своим десяти тысячным войском.

² Неправильно учение это Хубускиа в районе Наири („the city of Khoroska“ in the land of Nahri—см. у Сейса, стр. 290) переносит в реку Заб или урмийскому озеру. Имя царя этой страны Какка, как и слово Хубускиа по волею субарийского (тегр. халдского) происхождения. Ср. халд. *zibi* (=поле), а также теттское *Hubida* (имя города).

которого до „голови“ реки Евфрата он разорит. Тут Асиа, царь страны Даванка приносит дары, особенно лошади. В главном городе этой страны Салманасаром ставится свое изображение.

Из вышеприведенного описания походов Салманасара в долину реки Арапани следует, что выше Харбердской долины по северную сторону реки расположена была страна Сухми (Сухме), приблизительно в позднем „Харачор“, т. е. в долине речки Берри, впадающей с севера в Арапани. К востоку от Сухми, от района Балу, лежала страна Дайяни, вероятно в долине реки Гюне и восточнее, т. е. приблизительно в позднем Чапахджуре до Мушской долины¹. За страной Дайяни на восток идет „Урарту“ с главным городом Арзаску, а с юга с крепостным городом Сугуниа (= Битанис²). Спускается эта страна Урарту к иранскому морю, т. е. к озеру Ван. В 833 г. туртан (жаршала) Салманасара по имени Дави-ассур идет из Бит-Занни переправляется через реку Арапани и сражается с урартским царем Сидури (= Сардур).

В общем можно сказать, что страна Дайяни, известная нам с 12-го века, занимала срединное пространство долины реки Арапани. Восточнее и юговосточнее лежала страна Урарту, которая с половины девятого века начинает возвышаться, распространяться к востоку, переходя за Ванское озеро со столицей в Тушна (по ассирийски Тигиара), что соответствует современному городу Ван. Урартский царь Сардур, сын Лутибра, в своей новой сто-

¹ Такое же мнение о делении страны Дайяни было и у прежних ученых. В частности в словаре у Саломанджана читаем: „Il est certain que le territoire de leur royaume était situé à droite du cours supérieur de l'Araxias“. См. его Les inscriptions cunéiformes uтарыques, стр. 348. Так, деление же ассирийского Dayani с халдским Dayani было интерпретировано еще Сейсом (см. его „The cuneiform inscriptions of Van“, словарь, стр. 691). „The Dayani of the Assyrians—on the Murad Chai, near Melazgeré“. Говоря об Урарту меж Мушом и Битанисом с юга, Арзаканом и Париканом с севера и городом Арзаску с запада (ibid., стр. 399), он предполагает: „This [Arzacka] touched upon the kingdom of Diar and his descendants, in which I would recognise the Dayani of the Assyrian texts, the assyriatic of Diar being Dayani“. Говоря так он предполагает к „Яны-Таш“ близ Мелазгерца (ibid.).

лиде (Ван) оставил две надписи на асс. яз. Салманасар в 829 г. берет храмовой город бога Халди Мусасир, а его преемник Шамшиадал V (825—812 г.)⁴ борется уже с урартским царем Ушиниа (=урартск. Ишпуини), распространившим вместе с сыном Менуа свои пределы до озера Урмин и Ревандуза на востоке и юговостоке, до Басенской и Алашкертской долины на севере, а на западе захватывает Дайанине (=урартск. Diauehi). При этих и последующих царях Урарту (=урартск. Uaiina) возросла в большую державу с рабовладельческой социальной формацией и родовыми пережитками в окраинных и горных районах. Несомненно переменялось и политико-социальное состояние Дайанине, т. е. халдского Diauehi, которое из бывшего союза племен могло раздробиться, расселиться по другим районам и социально переродиться. Подобно позднейшей судьбе халдов-урартцев с их расселением (с 6-го века) на юго-восток к Кордуану (ср. курдс. племя Халдан), на северо-запад к Черному морю и пр., также племенная организация Diau—претерпела подобные расселения и перерождения, двигаясь разными путями и в разное время на север, в позднем арм. *Տաւ-ք* Tau-ki (между реками Олти и Чорхом).

Посмотрим, где помещают урартские надписи страну Diauehi. Интересно, что только надписи Менуа и его сына

⁴ Шамшиадал IV, как говорит Б. Тураев, употребил конец своего царствования на возвращение Наванна. Его жена Шаммурамат была вавилонской и занимала необычное для ассирийской царяны положение. Под ее влиянием в Ассирию был введен культ бога Набу. Шаммурамат несомненно прототип Семирамиды. Она—единственная царица с самостоятельным именованием и званием; в ее время были частые войны с вавилонянами и севером. Мидийцы впервые увидели блеск ассирийско-вавилонской культуры и у них сложились легенды о Семирамиде, занесенные потом уже в позднейшем виде Ктесием. Точно также и халды запомнили это имя, и Монтей Хоренский отнесся к Семирамиде «все до-армянское в стране» (См. Б. А. Тураев, История древнего востока, СПб. 1912, т. II, стр. 44). Прибавим с своей стороны, что Тарирниа, жена халдского царя Менуа, современница Шамшиадала, вполне также занимала почетное место. Это—единственная царица, упоминаемая в халдских надписях. В честь ее царь Менуа построил сады «Тарирнианине»; ср. возмущение сады Семирамиды.

Аргишти I говорит о столкновениях с этим Diawexi, которое до Урарту и позже было самым сильным племенем или коалицией племен на юге исторической Армении. Можно сказать, что самыми сильными противниками были из „бюйинских“ стран—Ейини на севере (Багреванд, Карс, Котайк) и Diawexi на юге, если не считать также внешние политические единицы, как Маниа (на юго-западе от озера Урмия) и особенно Ассирия. Ассирийские надписи упоминают также имена двух диаухинских царей—Сини и Асиа, а халдские упоминают имя царя Утубурши (Цирцаш).

В надписи царя Менуи у города Мелазгерда, а именно у села Язы-танш (в 13 километрах к северо-востоку от горы Дагар), к северу от озера Ван, мы читаем: „Халд пошел походом, своим знаменем (?) на Диаухин, страну могущественную (KUR Tii-a-i-a-a-ur“, что не значит „на страну Тариуни, что также имеется)... Менуа говорит—я завоевал (взял) Диаухи—страну, город Шавилу (Šagiluni), город царский, я взял с бою, страну сжег, крепости, онладел до страны Шешетина (Šešetina), до города Зуаниа рядом (завла?) с городом Утуха (Utuha) ишуні). Менуа говорит—Утубурши, царь Диаухийский, пришел, предо мной ушел (?), ноги обнаж..., я подверг его дани (=сделал данником), принес он золото, серебро...“ В дальнейшем особенно упоминаются в перечне дани—лошади, упряжи, саман(?). В этой же надписи вероятно в связи с диаухинскими родами упоминаются два „царя“ из страны (=района) Балтул-хи (с детерминативом „мужское имя“) и из города „Халдириул-хи страны“. Этих „царей“ Менуа прогоняет и их крепости разоряет (строки 22—28). Вероятно это были подвластные Утубурше мелкие княжества или племена.

Подобную же победную надпись над династией Дяуу царь Менуа поставил и на границе Басенской и Багревандской равнины, близ села Деги-баба (у горы Эшак-Эдлал).

Аргишти I также начертает свои знаменитые „Хорхорские“ надписи с похода на страну Дяуу. Он говорит (Col. I, 5

„я пошел походом на Динаушкини, царя динауйского „вассалом“ (—ни, с детерм. „царь“) я сделал“. Далее упоминаются страны, которые могут и не относиться к княжеству Динау, как — страна Шервази (Seriaz), [город] Пути, „zalmatki KUR Biani“ (= союзница Биайне?), страна Хуша(ви), страна Тариуни. А дальше (со строки 9-ой) уже говорится о стране Забах, что мы коррелируем с арм. *Zəvəh* (Djavah-kh), о городе Узинабитарне, стр. Шаримутара, городе Макалтуни, стр. Игани, стр. Эриахи и пр. В надписи, что в церкви св. Саака в Ване, Аргишти I специально останавливается на динаидских и этиуинских странах (см. у Сейса № 45, у Сандаджяна № 20). Надпись с начала и конца дефектна, видимо она взята из ниши, высеченной рядом с нишей Сардура II („Хазине-капуси“). Тут читаем — „я пошел походом на страну Диди(ви), на город Зуа. Город Зуа динаидский (т. е. принадлежащий династии Динау) я сжег, я поставил надпись в стране города зуайцев, города аскалайцев... 3 (эти) страны я разорил, людей присоединил к моей стране — страну Кали —, страну Ашкала(ши), страну Шашилуни...“. Затем говорится, что Аргишти подчинил себе двух царей [из этих стран] — Шапки, сына Ардараши, и Балтулзи, сына Каби — (недостача знаков), поставил вместо них наместников, царя из династии Динау подчинил и сделал данником, прибавляя „та дань, (что) Динаид дал (была) — 41 мана („мин“) золота „tuat“, 37 мана серебра, (—) тысяч мана меди, 1000 палаток, 300 быков...“ с изложением числа тех же предметов, но в увеличенном виде, на последующие годы. Далее (27 и следующие строки) говорится об этиуинских странах (Луша, Катарха, Эриахи, Гулута(хи), Витеру близ страны Абуни) с присовокуплением в конце (строки 38—40) „царя страны я подчинил, страну Игани в служение привел“ (собств. „служгой сделал“), „чтобы они дали дань Аргишти“. В надписи из той же церкви св. Саака (в стене) Аргишти I говорит о подчинении царя Утубурша из династии Динау. Но нам известно, что этот же Динаид упоминается и у Менуа. Вряд ли тут имеется два Утубурша.

Как видим, упоминается много имен городов и стран, принадлежавших династии Динау или зависевших от нее. Столицей динавидов являлись города Зуа и Шашизу(и)ни (или Шашизу), другие же второстепенными — город Ашсала, город Утузи, страна Шешетини (Шешети?), страна Диджани).

Быть может, часть племени динау была и на севере, и именно в западной части Гасенской долины, если иметь ввиду надпись Менуи у горы Эшак-Эйлаз, а также надпись из села Зивни (ср. *Zia-ni*?). Возможно, что эта часть племени динавидов переселилась в позднюю область *Šur-š* *Tau-ku*, ибо основа этого имени *Šur-š* *Tau-š* (Род. пад. мн. ч.), а именно *tau-š* (ср. груз. Тао) несомненно связана с древним *diao(e)-xi*, где *-xi* есть суффикс принадлежности или притяжательности (-ский, -ид), т. е. *diao(e)-xi* дословно значит „динау-ский“ „диу-ид“. Основа *diao-* (реже *diane-*) могла в дальнейшем сократиться в „*dau*“, подобно как от *Via(i)na* имеем последующее *Via* (с „*ya*“ > „*a*“). Знающее же „*d*“ должно было в армянском предстать как глухое „*t*“, что известно нам и из индоевропейских элементов армянского языка. Так что, нет никаких помех для генезиса позднего этнического имени Тао- из древнего *diao* (т. е. *diao-*).

Теоретически мы ставим также вопрос: не сохранилась ли державная роль племени динавидов в поздних князьях армянского Тарона (первоначально вероятно западной его части) в Тайка, а именно в Мамиконидах, как возможных наследниках этого древнего и могучего княжеского рода *diao-*. Армянские Мамикониды владели как раз теми двумя крайними областями¹. Эти „*тао*“ уже при Ксенофонте арменизировались, ибо при отступлении десяти тысяч греков „земля *фасидная* и *еслеритов*, т. е. *саснейрон*, а также *шавок*, считалась уже Арменией и в отличие от другой Армении называлась Западной“ (см. Н. Адонц, Арм. в эп. Юст., 394).

¹ См. у Адонца (ibid), стр. 308 Мамикониды в Тароне принадлежали та часть, где расположен замок Олакис (=ишк. Алак на Евфрате). При царе Аршаке Мамикониды покинули эту часть Тарона, оставив себе только Таб-к с его крепостью Эрахани (ibid).

7. TSURA

Имя этой важной области („страны“), соответствующей армянскому современному Творб-кй (род. пад. Творб-а), упоминается в халдских надписях (в ассирийских нет) только один раз. В надписи урартского царя Менуи, высеченной на скале (у дороги) близ города Балу на восточном Евфрате (Аранзани — Мурад-чай), читаем: „Халд пошел походом со своим знаменем, покорил города Путерия страну, покорил города Хузана страну, покорил страну Тсува [Тш-ра-ш]... Халдовой славой (= во имя халдовой славы) пошел походом Менуа, сын Ишпуина, взял города Путерия страну (= страну города Путерия), взял города Хузана страну, взял он страну Тсува, опладел до страны Хатейна. Халда стелу (= камень с надписью) он написал в городе Путерия, Халда святилище (uagani-) он воздвиг¹ близ (dini?) города Путерия, царя Сулеавала (Suliehavali), царя мелитийского, он сделал данником (собств. „подверг под дань“ — *aliduni meini pii*)...». Форма KUR Tsurani (пишется „Тш-ра-ни“ и „Тш-а-ра-а-ни“) есть именительный падеж на -ni в зависимости от глагола *katuni* „он (= Халд) покорил“ или *huni* „он (Менуа) взял“ (= покорил), и следовательно основа имени страны будет „Тсура-“, как правильно установил еще А. Сейс (см. его *The cuneif. inscr. of Van*, стр. 559, the land of Guras вместо позже исправленного „Тсура-а“).²

Таким образом Менуа свои завоевания довел до исторической Софены и Мелиты. Город Путерия, где он оставил надпись и святилище (?) во имя бога Халда, есть несомненно современное Балу, как полагают и другие, а „страна города Хузана“ есть район нижнего течения реки

¹ От глагола осталось только окончание корня 3 л. ед. ч. „ni“, что остаток либо глагола *katuni* „он воздвиг“, либо *huni* „он построил“. В Келишинской надписи Ишпуина и Менуи читаем *sa-ta-ni-mi subdunni* „святилище построили“. В надписи Балу для *sa-di-d-tu-mi* не могло быть места. Здесь повреждены два-три знака, что вероятно — *sa-da-mi*.

² Также писал у Самдзаткина — *oberen teilam Supas* — *obere Teilam* *ṣṣṣṣṣ* *ṣṣṣṣṣ* *ṣṣṣṣṣ* *ṣṣṣṣṣ* — *oberen le pays de Supas* (см. его „Les inscr. cuneif. hittites“, стр. 35).

Пери (=Кери), где и сейчас есть село *ḫu-ḫu* Хозе-гет „Хозе-село“. Страна же Софена в этот урартский период (9—8 века) соответствовала местности между Евфратом и нижним течением Арацани, к западу от Анзитены (района Харипута). Когда Менуа говорит „я овладел до страны Хатейна“, так тут объект будет или последняя из завоеванных им стран, а именно Тира, или же все три вместе (Pateris, Xuzana, Tira).

Если под страной Хатейна понять хеттское государство района Мелиты (т. е. древнюю Мелитену), завоеванную окончательно Саргоном II в 718 г. до Р. Хр., то равнины городов Путерия и Хузана, расположенные по реке Арацани (=нынешним Чапахдур и Харачор), а также страну Тсуна между Евфратом, Арацани и озерком Гельджук (=арм. Ծով-կն) нужно считать „хеттскими“ землями, хотя бы с разными этническими элементами. В другой своей надписи, сохранившейся дефектно и фрагментарно, Менуа говорит, что он направился походом на страну Мана (Минни), которую он „пожрал и съел“, прибавляя — *ikuukani [kaš]e 12xuradinili2 [kešannu] kaštuš 13ša'aš 14exinini KUR-nini URU Šurili URU Tarxigamaani [URU...]-purani 15ša'ašexiniliani aptini [URU...]-dei APNU karbie KUR Xatnasašani aptini [...]toe KUR Alzinini 2113 16taaranani [kaš]e alike gašgoubi alike Ti2 aguubi [meto]-e aš maani aguubi 17xuradinane2* — „в тот же год войска я сварила. Они взяли Шада'алезинские страны (страны сына Шада'але — Шада'алевские страны) — город Шуришили, город Тархигамана, город ...тура, принадлежащие Шада'алевским (странам), ...из страны Алзими 2113 человек года (т. е. ежегодной поставки) одних я убил, других жильем я увел, [даны], что была, я дал (передал) войскам¹. Из упомянутых здесь Шада'алевских городов Шуришили мы приравниваем

¹ Перевод и восстановления наши. Этот камень с надписью вставлен в свод, отделяющий две половины пережиг. Петра и Павла в городе Ване. Надпись состоит из десяти строк и состоит несомненно из одной надписи Менуа.

с месту Сирисири к югу от Чанагджура, близ горы Чептаза или Даркон, по левую сторону от Арацани. Имя города Тархигама несомненно „хеттского“ происхождения, полученная от имени бога Тарху (= арм. *Torkh*) с придатком -*gama* (ср. *Aitagama*, *Etagama*, арм. *Pas-gam*, как отец Торка, Аггам и пр.). Близ этих владений рода Шата'але упоминается одно место с дефектным „-*bei karbi*“, принадлежащее опять таки хеттскому миру (*Xatinalt-ani arbi*), что не очень далеко находилось от страны *Alzini* (= арм. *Աղծնք* *Aldni-kb*). Первоначально, видимо, северные районы Тавра до Сасуна, к северу от истоков Тигра, были хеттскими.

Недаром в этой связи Аргишти I относит к хеттскому миру также страну „Нирибы—равнину“, как мы переводим халдское „*KUR Niriba* *hobi*“. А это страна находилась в верховьях реки Тигра, т. е. современной Зебене-су, у подножья горы Масиус (ассир. *Kaslat*), современного Тур Абди. Имя *Niriba* соответствует ассирийскому *Nirbu*, каковое имя, как правильно отмечено еще у *Hübischmann'a* в его изучении армянской топонимии, сохранилось в современной имени села Нериб на берегу Зебене-су. Аргишти I во второй колонии своих хорхорских надписей говорит: „Халд пошел походом, своим знаменем он докорал страну Хате, покорил Хиларуадскую страну, перелез Аргишти... Аргишти, сын Менуи, говорит—предводительствовал Халд (т. е. указал путь), я пошел походом на страну Хатина, взял страну Нирибы—равнину, страну... *imani*..., город... *alini*, город царский взял, при помощи силы Халда я пошел походом на середину страны Хатина (*Xatina-tise*), Туал'овской стране (*Tualaxini KUR-ni*) я подверг союзный (*salmatxi*)¹ город Мелиту, овладел до города Пилай...“ (строки 5—17). Дальше идет непонятное место с идеограммой „река“ и именами стран „*Martman*“ „*Ka...ni*“. Дальше он сообщает об уводе до 22274 человек и разной добычи. В этой надписи „Хате“ и „Хатина“ одна и та же страна: первая упоминается в за-

¹ Перевод прилагательного *salmatxi* через „союзный, дружеский“ принадлежит нам.

главной декларации от имени бога Халда, а последние упоминаются самым общим образом с подробными описаниями тех „городов“ и „стран“, кои входят в эту политическую единицу — Хатину, т. е. страну хеттов. Тут упоминаются две династии — рода Хиларуада и рода Туала (или Туате), союзный город¹ Мелита, река, вероятно Евфрат, и города Магмиза(и), Ка...и, из коих первое имя, вероятно по ту сторону Евфрата, сохранилось в современном Мамурака, недалеко от Мелиты (соврем. Малатия).

Как видим и район истоков Тигра также входил в хеттскую страну. В надписи Менуи из Пагана упоминается страна Urmia(и), вероятно в окрестностях этого Пагана. Но из ассирийских надписей нам известно, что народы „кайка“ и „шимаи“ были подвластны хеттам и доставляли им войска. Таким образом вся низина Софена (с большой Софеной), которая с 6 века при Юстиниане называлась „Четвертой Арменией“, входила когда-то в сферу политико-этнического влияния хеттов. По поздней географической номенклатуре в эту обширную Софену (Четвертую Армению) входили — Софена в тесном смысле (— Хозан, Чимшак-тсаг, Мецкерт и район от Евфрата до нижнего течения Арацаи), Антитена, Ангелена, Баловитена и Аштианена, которые у классиков считались „gentes“, т. е. народцами, племенами. Нет сомнения, что в этой долине Арацаи, от Мушской равнины до Мелиты (т. е. до Евфрата) жило разнообразное население. Тут вторгались когда-то (при Тиглатпилесере I) мушхи со своими пятью народами. В андискской долине, к югу и востоку от г. Харпута, еще в шестом веке жили ортайны (ortar), говорившие на языке, отличном от армянского и сирийского. Все эти народы (gentes) позже арменизировались, во большую часть населения Софены (— Четвертой Армении) когда-то составляли хетты и хуррийцы. Область же *Paratouffou* Balahoviti собств. „долина — Бал'а“ (ср. город *Parou* Balu) мы связываем с племенем „бала“, встречаемым в хеттских надписи

¹ Перевоза прилагательного *shimati* через „союзный, дружеский“ или „покорный“ принадлежит нам.

сах. Так что арм. Balabovü значило „долина бал'ов“ (= бал-айцев). Несомненно, здесь были и сирийские роды (ср. имя Šada'al с гортанным взрывным *¹).

Когда Аргишти I говорит, что бог Халд „karuni KUR Xate karuni 'Xilarduani KUR-nie lekuni 'Argišti-kai“ (Col. II), т. е. „покорил страну Хате, покорил Хиларуадскую страну, передал (поднес) Аргиштию“, то тут „страна Хате, и Хиларуадская страна“ нам представляются одной и той же областью. Его сын Сардур II (III) в надписи на Евфрате у сел Изоглу и Кумурхан также говорит о царе Хиларуаде из рода (династии) Šahi. В начале надписи от имени бога Халда говорится, что последний покорил страну мидийского царя Хиларуада, сына (потомка) Шаху. В 6—7 строчках говорится „axi buranadi tuiḡi-mani ni ainfet LUGAL iḡini uḡini — народ к служению я привел (?) вместе с одним царем, на помощь пришедшим (?)“, но в 19-ой строке царским городом Хиларуады он называет URU Nihū — город Ниси. Девять крепостей Хиларуады Сардур опустошает и присоединяет к своей стране (abīlū dubi KUR eha-pakidū „я прибавил к своей стране“) — город Xazani, город Uraḡi, город Тумиски (Tumiški), город 'Araṡni (?), город Манину с городом Аруси, город Кульбитаррини, город Umeše(?), город Ankuṡrai-taše и город Meluṡani. Эти крепости лежали несомненно в исторической армянской Софене. Из них Тумиски мы приурочиваем к Харберду, Урах к современному арм. *Մուկի Մեկ* в нижнем течении реки Пери (Кегис), Аруси к соврем. Алаус (около Харпута), Анкуларай-таше должно значить по хеттски „крепость Анкулара“ (ср. хетт. слово taḡi — „крепкий“, ср. урарт. 'Xaldini dāḡe „Халдовой мощи“ ?), что мы сравниваем с современным Ангуран на северной стороне Арацания между Балу и Харпутом. Имя же крепости Kulbitarrini мы делим на Kul-bitarrini, где

¹ Быть может это родство имя Šada'al, фонетически могущее произноситься и Sada'al, сохранилось в армянском Шатах и „Шатаг“ (*C—) — г), т. е. из древнего Šatal.

вторую часть мы понимаем также как „крепость“ (ср. халд. *raṭān* „город“, ассир. *birtu* — арм. *berd* „крепость“), что, быть может, соответствует древнеармянскому *Կոլոբերդ* *Koloberd*, т. е. „крепость Кол“, упоминаемому также в этом районе течения реки Кегис¹. Имя же крепости („города“) *Meṭnuan* можно приурочить к современному Малиан, что у Капан-маден, на берегу Евфрата.

Таким образом Аргинтовская „страна Хате, Хиларуадовская страна“ и Сардуровское *kāṭuni* 'Xilardadani 'Šaxuni LUGAL URU *Meṭna-akhe KUR-ni teḡuni* 'Argiṭi-kai (покорил он Хиларуаду, царя Мелитийского, страну позднее Аргинти) оба вместе говорят об одной и той же личности, т. е. царю Хиларуаде мелитийском, из династии Шаху, в о стране „Хате“, соответствующей району на восток от Евфрата и обнимающей названные города—крепости. А ведь эта „страна“ хеттов, управлявшаяся царской династией Шаху, в есть историческая армянская область *Մոփր Շահու* *Tzorph-kh 'Šahuni* или *Tzorph-kh 'Šahēi*, сохранившая древнее имя этой хеттской (мелитенской) династии. Как говорит Н. Адонц, форма Софена более старая и обычная, чем Софаненз. Софена встречается у Страбона, Плиния, Иосифа Флавия, Плутарха, Аппиана, Диодора, Птолемея и др. Форма же Софанена попадает впервые у писателя II в. Арриана, как об этом свидетельствует Стефан Византийский. Из армянских древних писателей только Фауст Византийский различает *Մոփր Ած* *Tzorphk meḡ*, т. е. „большая Софена“ и *Մոփր Շահուանյ* *Tzorphkh 'Šahinwoḡ*, т. е. „Софена Шахидов“ (см. у Адонца, Арм. в эпоху Юст., стр. 38—39). Географическая дислокация обоих названий начинается с IV века. „Софанена в новом смысле, в значении армянской Большой Софены, упоминается в первый раз в императорском декрете 378 года на имя *Ṣaḡḡanae katrapae Sophanepae*. Сирийское имя *ṣatrapa* указывает на Большую Софену, где сильно было сирийское влияние”

¹ Н. Адонц считает это название реки Кегис (арм. *Կօյ*) родственном с *Kol* (*Կոլ*) имени *Koloberd*. См. это Арм. в эпоху Юст., стр. 14.

(ibid. стр. 41). Сирийцы, подобно армянам и классическим писателям, также отмечали две Софены — малую („Sol“) и большую („Solap-aye“). Как известно Софена в смысле большой Софены, т. е. Софавены, охватывала все пространство между западным Тигром и Евфратом, доходя до Мардина и Ниневии и до Екелесены, т. е. обнимала пространство более, чем четвертая Армения Юстиниана. Нет сомнения, что такое расширение значения маленького Софены, т. е. Софены Шахидаской, упоминаемой у халдов еще в VIII веке до Р. Хр., связано было с политической ролью этой области.

В урартский период Тзорфа, т. е. Софена, примыкала к Мелитене, с династией Шаху и с царями Сулсавал при Менуе и Хиларуада при Аргишти I и Сардуре II (III). Этнически, политически, а быть может, и культурно эта область Тзорфа принадлежала хеттскому миру, простиравшемуся по долине реки Мурад-чай до Тарона, т. е. до мушской равнины. Из других племен тут мы отметили „бада“ в районе Балаовит, Палив (ср. арм. Палапанакан-тун „Палапанский дом“) и вероятно в Палунии (между Аштианик и Тароном). Часть этих балайцев вероятно переселилась в позднюю Сюнию, а о племени „дизо“ нами уже было сказано, что оно переселилось к северу, постепенно доходя до позднего Тайк (груз. Тао). Урартцы тоже были не на своем месте: с района юго-восточнее Джезире они к девятому веку (при Ассурназирбале и Салманасаре) переселились вероятно через Сгера и Шарван („Хубусина“?), через речку Битлис в современную мушскую долину, к востоку от владений племени Диш, а затем, при Сардуре I обосновались к востоку от озера Ван, со столицей в Ване. Позднее же, при разрушении Урарту, часть их („алародийцев“, „халдов“) переселилась еще севернее и северо-западнее (в Айрарат и Лазику). Сами хетты, начиная с XII века, под влиянием фрако-фригийских нашествий и внутреннего какого-то перелома, постепенно двигались частью на восток (Мелитена, Софена и долина Мурад-чай) и частью на юго-восток (к Каргемису), где еще в конце VIII века были последние хеттские царства. Первые хетты

в большинстве арменизировались, последние (у Картеминаш) араменизировались (стали сирийцами).

В армянский период Софена стала одним из центров политического сконструирования Армении, а именно западным центром, под политико-культурным влиянием бывшего хеттского мира. Это — часть 13-ой сатрапии Дария с местными царями Ксеркс (= арм. *Šawatz*), Ардаонт, Заре (= Зариадр), Артан. Эта Армения (возникает IV) противопоставлена восточной Армении, где упоминается еще при Кире армянский царь с сыновьями Тигран и Сабар. Эта Армения, образованная как преаминда Урарту, была уже независимой во II в. до Р. Хр. при царе Артаксии, когда царем независимой Армении-Софены был Зариадр. Тигран Великий соединил обе эти Армении в одно целое. Возможно, что армянские князья Ариуны были потомками этих софенских армянских царей и только позже, либо при Тигране (по Маршарту) либо при Арнакидах (по Н. Адицу), они переселились из Софены в Албах, т. е. к востоку от Ванского озера (с главным городом Аданакерт — соврем. Башкала)⁵. Столицей западной, т. е. Софенской Армении, был город Каркатнокерта, близ Тигра. Если возможно предположить о происхождении армянского феодального рода Ариунов, как потомков софенских („тсоп“ских) царей, то не исключается и другая вероятность — происхождение софенских армянских царей от хеттской династии *Šahi* при городе Мелитеве (или от рода Туала, *teur*, Туалте ?, см. выше)⁶.

⁵ См. у Н. Адица, „Арм. в эп. Юст.“, стр. 415 и замечание. Последний царь Софены Артан погиб от руки Тиграна Великого, объясняющего всю Армению. Подполковник Тигран Великий Митридат, быть может, есть армянский *Mitridates* Мелитан и принадлежит из софенского царского рода. Он или сын или брат покойного Артана, как полагает Н. Адиц (*ibid.*, 414).

⁶ Само имя Артанов (*Artan*) возможно связать с именем халдского города Артан(он), находящегося недалеко от Вана, ибо богам этого города, подобно Тушше и др., приносятся регулярно жертвы (были и еще ослы), как это частуется из записанных надписей из Митровских храмах („*Mehet-karim*“) в горах Зиндзи-даг Вана. В оный известный как

8. T A R I U N I

Эта страна Tar-i-ü-ni упоминается только в надписях Аргишти I, как объект завоевания. Придется думать, что это — повторное завоевание, ибо царь Менуа, отец Аргишти, уже владел северными и западными районами Ванского озера, ибо отсюда он двигался в область Diane(x) и далее на запад к городу Балу („Puteria"), области Хизана (нижнее течение реки Кегис-Перри) и к области Тсорфа (см. выше). Аргишти I всегда упоминает область Дияу (Diane(x)), т. е., приблизительно современные районы Чапагджур и Гендж (= древне-ари. Hāstiankh), и область Тариуни вместе, как соседние районы. И это действительно так, если под Тариуни понять древне-армянское *Sarōb* Тагос или *Sarōb(h)* Тагис(i), т. е. равнину современной

линии из деревни села Сарка, приурочивавшего Сейсон (стр. 502) к этому городу (в трех милях на восток от Вака), читается — „... города Ar-tu-ni-ü-ni-ü... халдоним вратам beidi (счастья?) за здравие [царя...] — ziniel nrah (—пожертвовал)...". Город Артеуниуни, Кумену, Арлини, Тушпа (=Ван) считались основными центрами при образовании урартского государства. Переход урартского Атишш(i)ni или Атишш в арм. Атишш с дублированием двух „и" легко может быть допущен. Основа atish— несомненно имела какое-то значение; ср. название столицы урартс. царя Араме—Ати-аш-и (At-ta-ah-ki может быть прочтено и At-ta-ah-ki, ибо знак „ta" читается и „ha"), ср. арм. *Արծի Արիկե*, на северном берегу Ванс. озера, что Ленин считает урартским Атишш(и). Ср. также арм. *Արծի* около Эрзурума (Atin at-Rim = Арзум), *Արծ-աթ* Ати-ар(село в Багрянке), арм. *Արծի Արի* в Котайке (у курорта Арзни). Фамильный историк Арируниев Фона Арируни свое родство или производя от имени равнины *Արծ-իք* Атиш(и), но приводит также иные другие, связывавшие имя Атишш с именем местности Ати (=Атшапа, Хатлап) близ нынешнего Сасуна, где впервые обосновались выходцы из Ассирии; сыновья царя Сенехерима Санасар и Азравел (см. *Քաղաքի փոխանի Քրդրանայ, Փամբուրի ճակի Քրդրանայ*, СПб, 1887 г., стр. 31—44). Интересно здесь то, что род Арируниев связывали с семитическим миром и первоначально их родной считали место к западу от Ванского озера (у Сасуна). Не является ли это отголоском ассирийских переселенцев на север в Армению (Урарту) или передвижениях сирийских армянских царей с запада на восток к Ванскому озеру? Во всяком случае, происхождение Арируниев спорное и возможно двойное объяснение: местное от имени урартс. города Атишш(i)ni и миграционное в связи с семитическими или тегскими внешескими родами.

мушской казны, мушскую долину. Diamehi и Tatiuni позже, т. е. после Аргиншти I, в надписях более не упоминаются. Придется думать, что они сохранили лояльность в федерации Биаины, т. е. ванского (урартского) государства.

В первой колонии хорхорских надписей Вана царь Аргиншти говорит: „я направился походом на (страну) Диауехини, царь Диауехи сделал „пи“-царем (=вассалом), взял город Шериази ..., овладел до т. Питие, союзную (salmatki) страну Биаини (и) страну Хусани и подверг (предал)¹ стране Тариуни“ (строки 6—8). В сельской колонии (строка 74—75) он говорит, что при походе в Тариуни было взято одиннадцать укрепленных замков („11 E²-gid arginisti gupiyai xubiy — 11 „замков“ укрепленных силой и взял“, где E²—дом, с комментом -gid, в других местах заменено rilyia — дом—замок). В одной дефектной надписи из церкви св. Саака (в Ване) Аргиншти I говорит (начало): „... я овладел до страны Биа(ни) (и) страны Хусани, направился походом в страну Диди(ни), на город Зуаи(ни), город Зуа(ни) рода Диауехини и сжег, поставил надпись...“. Тут тоже явствует соседство стран Биа(ни) и Хусани с областью династии Диауехини (=арм. Hachnkh). Следовательно эти „страны“ Биа(ни) и Хусани должны были лежать близ Тарона и арм. Hachnkh. Мы предлагаем в имени современного села Нозалал, что на западе от озера Назик (к западу от Ванского озера), видеть название урартского Нуфани, что фонетически произносилось Нозани² (урартс. и почти всегда соответствует армянскому «»).

¹ Выражение „aldubi andani KUR Tatiuni“ дословно должно значить „я подверг (предал) на страну Тариуни“. Слово andani вероятно значит „на, нах“, ср. хеттское andan „туда“ (dumein). Ср. также выражение „aldubi melim-poi — я предал (подверг) даню, буквально „под дань“, где meli значит „дань“, -poi „под“.

² Сартур II (III) в своей второй надписи из селенской колонии (см. Н. Марр—Орбелян, Археол. Эксп. в Ван, 1916 г., стр. 47) в начале говорит о походе в страну Кулаха, т. е. в Колхаху (Грузию) и упоминает царя Хаха из страны Хаба (KUR Xaba-sizi), что ничего общего не имеет с тариунским Хафани.

³ Ср. урартс. Tabra — арм. Tabor. Топр. урартс. kam „котел“ — арм. kan (id), урартс. суф. -ile — арм. -ил, напр. Baamile „башмачок“, Luliy-

В. TUARATSINIEI XUBI.

В седьмой колонне хорхорских надписей Аргишти I (строки 11—13) читаем — *Xaldini uštābi šamīne ^{gis}šurīne karūni KUR Tuaratsiniei xub(i) pari KUR Gūrkuine karūni KUR Manai — бог Халд пошел походом, своим знаменем покорил он страны Туаратской долину, до страны Гурку, покорил он страну Мана*. Из этого нельзя заключить, что страна Туаратская непременно должна была находиться рядом со страной Мана (Минни) у озера Урмин. Тут говорится только о том, что эти походы совершены в один год, а урартские цари любят приводить в числе покоренных стран иногда очень отдаленные страны, иногда в противоположных местоположениях, на разных концах, вероятно для отпечения могущества Урарту и его цари. Так, напр., в той же VII надписи читаем: „Халд пошел походом, своим знаменем покорил он страну Мана, покорил он страну Этиуни“ (строки 33—34), а ведь эти страны лежат в разных широтах и отдаленных от центра Близны.

Правильно сопоставливает Сандалджян эту страну Tuaratsinī с армянским *Տուարատաթ* Tuaratsataph, т. е. со страной, лежащей приблизительно в современной Каразской степи, по верховью реки Аракса (в Турции). Сейс, а за ним Сандалджян и другие, стертый знак „bi“ слова xubi неправильно восстанавливали через „tu“ („dhu“). Тут не может быть сомнения, что имелось „bi“, а не „tu“, ибо слово хu-bi (хu-b-i-i) имеется и в выражении KUR Kuturlui xubi (см. выше), KUR Niribai xubi — страны Нирибы равнина, соответствующей ассирийскому Nirib, т. е. имени равнины (ср. у Сейса: „Niriba is plainly the Nirib or 'lowlands' of the Assyrians“, стр. 397). Армянское слово *աթ* taph в географическом имени страны *Տուարատաթ* Tuaratsataph дословно значит „равнина“, т. е. все слово значит „Туаратская равнина“, а это выражение в свою очередь есть перевод древнего, т. е. доармянского Tuaratsiniei-xubi т. е. „Туаратская равнина“. Несомненно, в халдском -atzi есть

*Или „духуинс“, что соответствует по образованию арм. собств. имени Агапан, собственно — армянец, теор. армянин.

суффикс, как имеем в ebanlatsi, KUR Xatlnatsje, urbuatsi и в других, но точное значение этого atsi нам не известно. Этот суффикс -atsi осложнен новым суффиксом принадлежности -ibi, так что корнем будет *tuat*, что, быть может, связано с именем *tuat*, лежащем в имени гор „Тавры“, арм. Ta(y)ruberan и пр. Сопоставление же халдского *tuatatsi* с арм. *տուտրիտ* *tuatatsi* „настух; пасение скота“ хотя и очень разительное, но может быть и видимое или случайное. При таком последнем объяснении халдское название *Tuatatsi(ni)fei xubi*, должно дословно значить „Пастушеская равнина“. Слово *Tuatatsi(ni)fei* поставлено в родительном падеже, подобно (KUR) *Niribai xubi*, что значит „Нирибы — поле“, „Нирибы — равнина“. Соответствие халдского согласного „ts“ (сейчас пишут *z*) армянскому *ts* мы видим и из всех других примерах, как *Tuira* — арм. *Տյորի* (*p*) *Tjorh*-(*kh*), халдс. *tuue* „озеро, море“, — арм. *ձով* *tuqu* „море“, халдс. *Artunni(ni)* — *Արտունի* *Artunni* и пр. и пр. Если правильно чтение „страна *Gurku*“, до которой простирается Туранская долина, то это мы могли бы приурочить к армянскому *Харк*, соответствующему современному Бузаниху, но тогда древне-армянскую область *Варажнуни*(с), т. е. район современного *Хиуса*, также нужно было бы отнести к одному из них, чтобы они (Туранская долина и *Гурку*) были бы соседними „странами“, как трактует летопись *Аргистия* I. Для этого есть также фонетическая помеха, ибо произношение арм. *Harh* или *Xarh* довольно отличается от халдского *Gurku*. Возможно, что имя *Gurku* есть арм. *Գորգե* *Kharke*, имя горы в обл. *Nziankh*, близ города *Aghat*.

Халдские царя могли проникнуть в Туранскую долину только из области *Харк* (совр. Бузаних); и сейчас идет дорога из *Кона* или от *Маназкерта* (*Мелазгерда*) через *Хоазу* — *Агверан* — в *Караязскую* равнину, как наиболее удобная дорога. От района же современного *Хиуса* (древнее *Վանաձոր* > *Վանաձոր* > *Վան*) дорога поднимается прямо на север к современному *Хассан-Кала*, т. е. в древнюю *Пассинскую* долину (= арм. *Басен*).

Халдское же слово *xubi* (*xubi*) „долина, равнина, поле“ существовало, видимо, и в других соседних этнических